

SZILÁGYI MÁRTON

CSOKONAI AZ 1796-OS ORSZÁGGYŰLÉSEN*

Amikor Csokonai kilépett a debreceni Kollégiumból, voltaképp egy tanintézményt hagyott el egy másik kedvéért, illetve korábbi iskoláját cserélte fel egy újabbra; ám a Sárospatakról való távozása már alapvetően más karakterű volt. Ez a váltás egy másik életforma megkísértését is jelentette. Ezután a költő már soha nem próbált meg újabb tanintézmény diákjaként érvényesülni. Amit megcélzott, az egy új, a korszakban nem sokaktól megvalósított karriertípusnak a kipróbálása volt. A lapszerkesztésre való vállalkozás alighanem szoros összefüggésben lehetett poétai öntudatának ekkor már kétségtelen megerősödésével is; Debreczeni Attila azt hangsúlyozza, hogy korábbi, a költészettel való leszámolásra utaló megjegyzéseivel szemben Csokonai aktivitásának új időszaka az országgyűlési tartózkodás.¹ Amikor ugyanis Csokonai 1796-ban Pozsonyba utazott, s ott sikeresen elindított egy lapot, egy olyan irodalmi intézmény létrehozásával próbálkozott, amely saját költői tevékenységének adhatott teret.

Több szempontból is igen sajátos azonban a kiadott folyóirat. Az egyes számok élén nem szerepelt a megjelenés dátuma, egyedül az előszó tartalmazott datálást („Írám Pozsonyban, 1. Nov. 1796.”). Ez pedig arra enged következtetni, hogy Csokonai inkább egy majdan összeálló verseskötet füzeteiként foghatta fel a megjelent egységeket.² A *Diétai Magyar Múzsza* első ízben kínált lehetőséget arra, hogy Csokonai összegyűjtve és átdolgozva a világ elébe bocsássa saját műveit. A folyóiratba Csokonai fel tudta venni korábbi, döntően még Debrecenben született verseit³ – ennek kapcsán figyelemre méltó, miképpen használta fel praceptorai működésének emlékeit, azokat a diákfüzeteket, amelyekbe a tőle adott propozíciókra írott költeményeket följegyezték. Ezekből egyébként egy bizonyosan fennmaradt (a *Szatmárnémeti Gyűjtemény*),⁴ s ennek fényében a Csoko-

* A tanulmány az MTA Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1993, 109–111.

² Erre felhívta a figyelmet VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1974, 3–4.

³ Ezt hangsúlyozza SZUROMI Lajos is: *Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában*, ItK, 1964, 293.

⁴ A füzet teljes anyagát lásd DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Jöszte poétának”: *Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Bp., Argumentum, 2005 (Irodalomtörténeti Füzetek, 156).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam LIII. szám

nai-filológiában *Zöld Codex* néven számon tartott versfüzet is a leginkább ekként azonosítható.⁵ A *Szatmárnémeti Gyűjtemény* felbukkanásával most már úgy tűnik, hogy a folyóirat kiadása előtt nem is nagyon létezhetek összeírva az addig keletkezett versek publikálásra érdemesnek gondolt csoportjai; részben egyébként azért, mert Csokonai verseinek jelentős része a publicus praeceptoris működés közben született, s az oktatás jellegéből következően a propozíciós feladványokra improvizált tanári példaadás termékei voltak. Ezeknek a verseknek pedig előzetes kézírata sem nagyon tételezhető föl, fennmaradási helyük pedig a diákok versesfüzetei lehettek; Csokonainak ezért volt szüksége arra, hogy ezek közül a gyűjtemények közül saját kezéhez vegyen többet is. A *Szatmárnémeti Gyűjtemény* nyilvánvalóan autográf bejegyzései és javításai⁶ ezzel tűnnek magyarázhatónak. A *Zöld Codex* és a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* egymással párhuzamosan és egy időben, de mégis külön készült rendszerezési kísérletnek látszik, olyan próbálkozásnak, amely az addig született verseket a publikálásra való kiválasztás érdekében megrostálja.⁷ Ennek az apropóját pedig nyilván a *Diétai Magyar Múza* közrebocsátásának terve adhatta, ráadásul úgy, hogy ez a terv a folyóirat-szerkesztés feladatát a leginkább egy szerzői kötet létrehozásához közelítette; ennek utólagos, igencsak egyértelmű jelzése az, hogy a költő a folyóiratszámokat összekötve, valóban külön kötetként fogalmazta a *Diétai Magyar Múzsát*.⁸

Figyelemre méltó, hogy Csokonai egyetlen pillanatig sem próbálta meg a lapot valamiféle közösség vagy társaság orgánusaként föltüntetni,⁹ noha ez a stratégia általános volt a korabeli, néhány évvel korábbi magyar nyelvű folyóiratok esetében. Csokonai igen sajátos, az előzményektől jelentősen eltérő elképzelést kívánt megvalósítani: saját költői fellépésének orgánumát akarta létrehozni, s ennek csupán kézenfekvő alkalma volt a diéta mint alkalom s Pozsony mint helyszín.¹⁰

A folyóirat előszava ki sem tért arra a lehetőségre, hogy a folyóirat bármiféle aktuális tematikával kívánna kapcsolódni az országgyűléshez, Csokonai mindössze így vázolta a folyóirat karakterét: „Ha a’ Múza kevés alkalmatosságra-való versezetekkel fog szolgálni, annak azt az okát adja, hogy a’ Thémis’ és a’ Politika tornáztában még kevés ideig

⁵ Erről lásd DEBRECZENI Attila, *A Zöld Codex rejtélyei: Egy filológiai felfedezés továbbgondolása Csokonai „szengéire” nézve* = „Et in Arcadia ego”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 77–78.

⁶ Ezeknek az összefoglalását lásd DEMETER–PINTÉR, *i. m.*, 43.

⁷ Vö. DEBRECZENI, *i. m.* (2005), 77.

⁸ Erre nézvést lásd Vargha Balázs kiadástörténeti összefoglalását: VARGHA Balázs, *Csokonai műveinek első kiadásai* [kísérőtanulmány] = CSOKONAI VITÉZ Mihály *Poétai munkái*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1974, 3–7 (a továbbiakban: VARGHA, *i. m.*, 1974a).

⁹ Szuromi Lajos így fogalmaz: „Figyelemre méltó érdekesség, hogy csupán szépirodalmi lap s csupán a kiadó költő alkotásait tartalmazza, bár az Ausonius-átköltéssel éppen tizenegy fordítása föltétlenül színező jelenség.” SZUROMI, *i. m.*, 295.

¹⁰ Vargha Balázs így fogalmazta meg a *Diétai Magyar Múza* karakterét: „Ezek a meghiusult tervek [Csokonai későbbi törekvései egy *Nyájas Múza* című kiadvány publikálására – Sz. M.] visszafelé ható érvennyel világítják meg a Diétai Magyar Múza jellegét: olyan újság, amelyben csak irodalmi művek vannak, s csak egy szerzőtől. Vagy: irodalmi műveknek olyan füzetes kiadása, amelynek újságszerű címe, ismétlődő fejléce van.” VARGHA, *i. m.* (1974a), 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

múlatván, az olyanokba könnyen meg találna botlani. – E’ szerint tehát ő tsak böltsekedni fog, ’s néha néha tréfálódni.”¹¹ Csokonai az első három számban például említést sem tett az uralkodóról – Szuromi Lajos részben ebből, részben más megfigyelések alapján úgy látta, Csokonai itt a magyar rendek oldalán állt az udvar és a nemesség konfliktusában.¹² S bár a folyóirat nyitóversének ajánlása valóban a rendekhez szól („A’ fő tiszteletű, méltóságú, és tekintetű rendekhez a’ Diétai Múzsá”),¹³ ez talán kissé elszórt következtetés. Az 1796-os országgyűlést ugyanis egészében nem a szembenállás jellemezte. Ezúttal még – a magyar országgyűlések történetében szokatlan módon – az ország sérelmeinek felsorolása is elmaradt a diéta elején. A folyóiratban is inkább az figyelhető meg, hogy Csokonai a politikai diskurzus konfliktusokat hordozó elemeit egészében akarta kirekeszteni a lapból – hiszen az uralkodó emlegetésének a hiánya nem járt együtt nemhogy a rendi törekvések méltánylásával, de még észlelésével sem. Sokkal fontosabb lehetett a leendő mecénások megnyerésének szándéka; aligha véletlen, hogy egy, már a vállalkozás megszűnése utáni sajtóhíradásban Csokonai így jellemezte a kiadványt: „A’ Diétai Magyar Múzsá, melly az Ország’ Gyűlése’ alkalmatosságával Hazánk’ Fő és Nemes Rendeinek udvarlásokra ki adódott”.¹⁴ A rendek megnyerése azonban az egyes számokban nem a politikai problematika rendi törekvéseinek afirmációjával valósult meg, hanem – már ahol egyáltalán ennek van nyoma – sokkal rejtettebb és kiegyensúlyozott módon. Csokonai ugyanis tendenciaszerűen, bár egyáltalán nem mindegyik versével, az országgyűlés legfőbb céljához, a hadiadó megszavazásához igyekezett kapcsolódni.¹⁵ Már a királyi meghívólevél magyar nyelvű bevezetése is így fogalmazott ugyanis: a király „most az Istentelen, Isteni, ’s Világi Törvények nélkül való Francia Nemzet által háborúval, mellyre azon Nemzet által kenszerítettett, illetetvén, Atyai gondoskodása szerint a’ háborúból eredhető nyomorúságot, ’s inséget azoktól el-háritatni kívánván” hívta össze az országgyűlést.¹⁶ A rövid diéta ezen kívül érdemben nem is végzett mással (az „Ország nehézségeinek meg-visgálására” kiküldött deputáció jelenté-

¹¹ *Előbeszéd [a Diétai Magyar Múzsához]* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 17.

¹² SZUROMI, *i. m.*, 291.

¹³ Reprint kiadását lásd CSOKONAI VITÉZ *Poétai munkái, i. m.*

¹⁴ A Magyar Hírmondó 1796. december 15-i számában megjelent jelentést lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 238.

¹⁵ Az 1796-os országgyűlési napló rövid értékelését lásd POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003, 100–101.

¹⁶ *Naponként való jegyzései az 1796dik esztendőben Felsőes Második Ferentz Római Tsászár, Magyar, és Tseh Ország Koronás Királya által Posony Szabad Királyi Várassában Szent-András Havának 6dik napjára rendeltt Magyar Ország Gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven irattatnak, és az Ország Gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak*, Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály’ betűivel, 1796 (a továbbiakban: *Naponként-való jegyzések*, 1796), V.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

sét nem is vették tüzetes tárgyalás alá),¹⁷ leszámítva a másik fontos eseményt, a nádorválasztást és József nádor hivatalba való beiktatását. Olyannyira, hogy a diéta végén, amikor vita bontakozott ki arról, a rendek forduljanak-e még bizonyos ügyekben felírással az uralkodóhoz, az a döntés született: mivel ez az országgyűlés „egyedül az hadi segítség ajánlására lévén ki-rendelve”, mindent a következő országgyűlésre halasztanak.¹⁸ Már az országgyűlés elején felbukkant a magyar rendek korábbi segítségének történeti példája is. Felsőbüki Nagy József személynők a november 9-én elmondott nyitóbeszédében például így fogalmazott: „mutassuk-meg valósággal, hogy mi ditső Őseinknek, kik a’ Felséges Uralkodó Hazát [sic! – Sz. M.] leg-nagyobb inségében, nem kiméllvén életeket, véreket, ’s értékeket, hathatóssan segítették, ’s ez által azt érdemlették, hogy az Monarchiának meg-tartása, Nemzetünknek örökkössen fenn-maradandó Ditsósságára Európától, ’s magától Felséges Urunktól-is nyilván nekik tulajdonítatik, azoknak mondám nem vagyunk el-fajult Fiai...”¹⁹ Ezt az érvet a rendek nevében válaszoló Vantsai János preláthus, az esztergomi káptalan követe is átvette: „Fiai vagyunk tudni-illik azoknak a buzgó Magyaroknak, kik ditső Királyainknak szerentsés, és bódlog állapotjáért nem tsak kiseded vagyonyokat, hanem Élteket, és Véreket leg-tisztább öröm kiáltások között fel-áldozták; azért mint méltó Magzatok a’ mennyire töllünk kitelik, örömmel ajánljuk mi-is Javainkat sótt ha kívántatik vérünket és Életünket.”²⁰

Valójában ehhez a törekvéshez illeszkednek a folyóirat lehangsúlyosabb, mondhatni, a kompozíciót meghatározó darabjai.²¹ A magyar vitézség hagyományának újraéledését ünneplő vers (*A’ mostani háborúban vitézkező Magyarokhoz*)²² szinte arra a kezdeményezésre látszik válaszolni, amely az országgyűlés hatodik ülésén (november 23-án) fogalmazódott meg: ekkor a szatmári követ javasolta, hogy Károly főherceg hadisikerei miatt a rendek „örvendező levelet” bocsássanak ki.²³ A költemény egy, a lehetséges

¹⁷ A deputációtól összeállított jegyzéket és ezzel kapcsolatos felírást lásd az országgyűlés iratai között (külön lapszámozással, hozzákötve a jegyzőkönyvhöz: *Naponként-való jegyzések*, 1796): XIX. és XX. számú dokumentumok (28–37).

¹⁸ Tizenhetedik ülés, Karátson Havának [december] 9-dik Napján: *Naponként-való jegyzések*, 1796, 62–66. Az idézet: 65.

¹⁹ *Naponként-való jegyzések*, 1796, 3.

²⁰ *Naponként-való jegyzések*, 1796, 4–5. Vö. még BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetése a forradalom ellen (1795–1812) = Magyarország története 1790–1848*, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, I, Bp., Akadémiai, 1980 (Magyarország Története, 5/1), 447.

²¹ Megjegyzendő, hogy Toldy is ezekben a művekben látta a folyóirat meghatározó darabjait: D. SCHEDEL Ferenc [TOLDY Ferenc], *Csokonai élete* = CSOKONAI Mihály *Minden munkái*, a szerző saját kéziratát s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezetve kiadta D. SCHEDEL Ferenc, Pest, Hartleben K. Adolf, 1844 (Nemzeti Könyvtár), XXIX–XXXI.

²² A vers a *Diétai Magyar Múza* második számának élén jelent meg; reprint kiadását lásd CSOKONAI VITÉZ, *i. m.* (1974).

²³ „Nemes Szathmár Vármegye Követtve a’ Tekéntetes Státusok, és Rendek eleibe terjesztvén a’ Királyi Fő Hertzegnek Károlynak az Ellenségén vett győzedelmeit, sótt személyének fel-áldozásával a’ köz bátorság fenntartásáért való Vitézkezését, annak tekintetébül, hogy az Ország Rendei szintén a’ Hadi segítség iránt való Tanácskozásra vólnának öszve gyűlve, nem tsak illendőnek, de méltónak-is tartotta, hogy az egyben lévő Ország Rendjeinek nevében a’ köz öröm, ’s örvendezés Levél által ki-jelentessen. A’ mennyiben pedig a’ Hazafiak Fő Vezérsége alatt a’ győzedelmes Vitézségben részesek vólnának, azok Ő Királyi Hertzegségének

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam LXIII. szám

konfliktusokon kívül álló értéknek a felmutatásaként értelmezhető: a magyar hadi erények jelenthettek vonzó példát a rendi álláspont felől nézve, de fel lehetett fogni mindezt abszolút lojális gesztusként is, hiszen a küzdelem a magyar király érdekében zajlik.²⁴ Ennek az egyeztető taktikának az első jelentkezése a lapban a *Látás* című vers, amelyről maga az alcím is elárulja, hogy fordítás („Írta Deák nyelven Udv. Tanátsos Denisz Úr. Németre fordította Säulenfeld Úr”). A költemény ugyanis látomás formájában idézi meg azt a jelenetet, amikor a magyar rendek 1741-ben Mária Terézia segítségére ajánlották magukat az országgyűlésen. A folyóirat egészén belül ez a vers közvetlen előkészítése lesz egy kilencénekes kantátának (*Az 1741-diki diéta*), amely témaválasztásával ehhez a Denis-műhöz kapcsolódik;²⁵ ilyenformán pedig a *Diétai Magyar Múza* egyetlen kime-revített történeti pillanatot avat előképpé, egy olyan eseményt, amelyben a király és a rendek teljes harmóniája mutatkozik meg.²⁶ A pozsonyi országgyűlés alkalmával a magyar rendek megtette felajánlás, Mária Terézia trónja megmentésének kinyilvánított szándéka az egység történeti pillanatát mutatja fel.²⁷ Ez egyrészt visszautal persze *A' mostani háborúban vitézkedő Magyarokhoz* című versre is, hiszen a szerző éppen a militáns erények fönntartásában leli meg a közös pontot a közvetlen múlt és a jelen között, másrészt pedig a társadalmi szerződés rousseau-i gondolatának rendi átértelmezését is magában foglalja: a rendek és az uralkodó között ennek értelmében működhetik csak a béke.²⁸

ajánltassanak.” *Naponként-való jegyzések*, 1796, 40. A dokumentum szövegét lásd az országgyűlés iratai között (külön lapszámozással, hozzákötve a jegyzőkönyvhöz: *Naponként-való jegyzések*, 1796): XI. számú dokumentum (17–18).

²⁴ Ezért is tűnik erős túlzásnak Gábor László állítása: „[Csokonai] A Diétai Magyar Múza első három kötetében csak a rendeket dicsőíti, hozzájuk szól: az uralkodó házról szót sem ejt.” GÁBOR László, „*Perújrafelvétel*” *Csokonai ügyében: Az 1796-os országgyűlési szerepléséről*, Hevesi Szemle, 1984/3, 54.

²⁵ Erre az összefüggésre felhívta a figyelmet FERENCZI Zoltán, *Csokonai*, Bp., Franklin-Társulat, 1907 (Költők és Írók: Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből), 68–70.

²⁶ A kantáta politikai tudatosságát Gábor László a következőképpen látta: „Az 1741-diki Diéta című kantátájában mintegy a magyarországi felvilágosodás erőinek összekovácsolását kísérli meg: titokban bízva abban, hogy a rendek rákényszeríthetik akaratukat az uralkodó házra, s nem valósul meg a nemzethalál szörnyű víziója, melytől idézett levele szerint ez időben félt. Ez a 'seregszemle': a *felvilágosult abszolútizmus eredményeinek felsorolása, a felvilágosult nemesség biztatása, s az egész alkotáson végigvonuló polgáris szemlélet*. Ez a hármasság, mellyel a magyar aufklerizmus erőit tömöríti, tudatosságot takar. Így hát bizton állíthatjuk, hogy Csokonai kísérletet tesz *saját* politikai nézeteinek gyakorlatba való átültetésére, valójában nem tesz engedményeket.” (GÁBOR, *i. m.*, 57.) Megítélésem szerint azonban aligha lehet szó itt „saját politikai” nézetek rejtett felmutatásáról, a folyóirat egésze ennek erősen ellentmond.

²⁷ Ezt a sajátosságot Gábor László úgy értelmezte, hogy Mária Terézia és a rendek egymásra találása „*az egyetlen lehetséges felvilágosodott politikai állásfoglalás*. Nem kiszolgálása, sokkal inkább *kikerülése* a cenzúrának, mely éberen örködött, s Csokonai a Diétai Magyar Múzában közölt régebbi verseit is megnyírta.” GÁBOR, *i. m.*, 56.

²⁸ Erre felhívta a figyelmet GÁBOR, *i. m.*, 57.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

A lap kiadása – még ha ez szokatlannak hangzik is a Csokonai-szakirodalom többségének kudarcot emlegető szólamához képest²⁹ – összességében sikeres volt.³⁰ Hiszen Csokonainak bő egy hónap alatt sikerült egy kötet-egészet létrehozni a 11. szám sorjázásából, s ezt utólag első kötetként forgalmazhatta is. Ráadásul a vállalkozás nem Csokonai szerkesztői taktikája miatt szűnt meg igen hamar, hanem a diéta gyors berekesztése miatt; még ha ilyen módon nem tudjuk is eldönteni, hosszabb távon életképes maradt volna-e a vállalkozás. Mindazonáltal persze éppen a lap anyagi háttere kapcsán több megoldatlan – vagy talán megoldhatatlan – kérdéssel is szembe kell néznünk. Kérdéses, hogy Csokonai miből finanszírozta a lap megjelenését. Azt sem tudjuk, a *Diétai Magyar Múzsza* megszűnése okozott-e anyagi veszteségeket. Csokonainak egy későbbi, Széchenyi Ferenchez intézett levele tartalmaz egy említést, hogy a gróf tizenhat aranyat „resolvált” a költőnek akkor, amikor a folyóirat kiadásával „hajótörést” szenvedett, ám ezzel Csokonai nem élt.³¹ Az enigmatikus utalásból most a gondolatmenet számára talán az a legérdekesebb tanulság, hogy Csokonai – aki ezek szerint megpróbált anyagi támogatást találni a folyóirat kiadásából származó veszteség mérsékelésére – végső soron nélkülözni tudta a mégiscsak elért anyagi támogatást. Persze azt már nem tudjuk, hogy ez miképpen volt lehetséges, illetve mik lehettek azok a körülmények, amelyek megakadályozták a pénzhez való hozzáférést. Mindazonáltal Csokonai későbbi kapcsolatai nem mutatják azt, hogy a lap kiadásával teljesen ellehetetlenítette volna magát: a nyomdász-szal való kapcsolata éppúgy fennmaradt,³² mint ahogy a Széchenyivel való kapcsolattartás is.

Csokonai ráadásul megtartotta a folyóiratból kinyomtatott íveket is – s ez azt valószínűsíti, hogy a lap előállításának költségét ő állta. Csokonainak egy, feltehetőleg 1803-as számvetéséből például arról értesülünk, hogy még ekkor is voltak eladatlan és bekötetlen példányok a *Diétai Magyar Múzsából*, ráadásul nem csupán a 11. árkusra rúgó, teljes anyagból, hanem külön számon voltak tartva a 7. árkusra, 6. árkusra és 4. árkusra terjedő

²⁹ Szilágyi Ferenc például így fogalmaz: „Hiszen Pozsonyban is rettenetes kudarcot vallott 1796-ban...” SZILÁGYI Ferenc, *Egy ismeretlen Lilla-vers töredéke s a Lilla-ciklus filológiai és érzelmi hitele* = Uő, *Csokonai művek nyomában: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1981, 320.

³⁰ Szurómi Lajos, miközben a *Diétai Magyar Múzsza* „többoldalú sikertelenségét” is emlegeti, a korábbi szakirodalommal ellentétben jelentősen finomítja a végső értékelést: „El kell ismernünk, hogy sokoldalú és elég súlyos kudarc, balszerencsés vállalkozás a Diétai Magyar Múzsza, emellett azonban vitatkoznunk kell azokkal, akik Csokonai távozását Pozsonyból Tempefői meneküléséhez hasonlítják. Lehet, hogy az ambiciózus nyomdász Csokonaival együtt anyagilag póruljárt, de minden bizonnyal kárpótolta őt a költő néhány alkalmi verse, mely tematikailag az ő hasonló próbálkozásaival találkozott. Weber költösködése Csokonai segítségével némi aktuális sikert aratott. Az anyagi veszteség semmiképpen sem teszi kizárólagossá Weber és Csokonai kapcsolatainak teljes megromlását, hiszen a következő évben újra közös alkalmi vállalkozásban találjuk őket.” SZURÓMI, *i. m.*, 294–295.

³¹ Csokonai – Széchenyi Ferencnek, Komárom, 1802. január 9. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 158.

³² Amikor 1803-ban egy kinyomtatandó munkájához (a *Dorothyához*) nyomtatót keres, Weber Simon Péter is a megszólítottak között van: Csokonai – őt könyvnyomtatónak, Debrecen, 1803. március 1. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 245.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

egységek is.³³ Ezt Vargha Balázs úgy értelmezte („Ezt csak úgy érthetjük...” – írta), hogy itt a folyóiratszám első 7, 6, illetve 4 ívéről van szó.³⁴ Ez kétségtelenül igen logikus feltételezés, de mégiscsak feltételezés. Fogalmunk sincs ugyanis arról, mit is tartalmaztak ezek az olcsóbb és kurtább változatok, hiszen ilyen példányok a szakirodalom tanúsága szerint eddig – különös módon – sehol sem bukkantak föl.³⁵ Vargha érvelésében van azonban egy kisebb belső ellentmondás. A teljes, 11 íves anyag mellett ugyanis csak akkor feltételezhetnénk ilyen, Vargha logikája szerinti rövidebb egységek meglétét, amelyek eszerint mind a *Diétai Magyar Múzsza* elejétől indulnának, ha azt is feltételezzük, hogy a folyóirat példányszáma menet közben folyamatosan, pontosabban három alkalommal is csökkent.³⁶ Így ugyanis elképzelhetővé válnék az, hogy a fennmaradt ívek nem mindegyike lehetett teljes. Ennek azonban a *Diétai Magyar Múzsza* belső szerkezete némileg ellentmond. Vargha Balázs ugyanis úgy vélte, a feltételezett példányszám-csökkentés a lap összeállításában is megmutatkozik, azaz Csokonai alkalmazkodott ehhez a feltételhez: „S az újságnak ezek a számai valóban úgy végződnek, hogy szerényebb igényű vásárló befejezett műként vehette meg. A 4. ív végén a Hány a’ grátzia? epigramm van, a 7. ív végén A’ búkkal küszködő. A 6. ív végén Az 1741-diki Diéta félbeszakad ugyan, de a befejezettség illúzióját keltő szavakkal:...”³⁷ Csakhogy a 6. szám végére ez a megállapítás azért nem illik, mert ott órszóként a „VII.” szám található, vagyis a hatodik és hetedik szám egymás folytatásaként volt elgondolva, ezért semmiféleképpen nem kelthette a befejezettség illúzióját; a 4. és 7. ív végén valóban nem szerepel órszó (ahogyan egyébként az 1., 2., 3., 8. szám végén sem, míg éppen a kantáta szövegét, valamint az *Angélrika* című szerenátát közlő egységek ezzel vannak összekötve). Ha tehát valóban történt példányszám-csökkentés – s olyan módon, ahogyan ezt Vargha Balázs elgondolta –, ez mindenesetül nem egyeztethető össze a *Diétai Magyar Múzsza* struktúrájával. Nehezen képzelhető el, hogy a költő két nagyobb kompozíciójának bármelyikét kettévágva kívánta volna közreadni, márpedig Vargha Balázs számolása szerint éppen *Az 1741-diki diétának* kellett volna erre a sorsra jutnia. Ráadásul Vargha kizárólag egyetlen lehetőséggel vet számot, s emiatt a kizárólagosság miatt nem zárja ki a másik, pontosan ennyire logikus magyarázatot sem: nem csupán a példányszám csökkenése okozhatja a rövidebb mutációkat, hanem a példányszám menet közbeni növekedésének is ugyanez a következménye. Mivel semmi konkrétumot nem tudunk a folyóirat kiadás-történetéről, Csokonainak és a nyomdásznak a megegyezéséről, ezt az eshetőséget is illik felvillantani – azzal együtt, hogy ennek feltételezése természetesen egészen más színben

³³ A dokumentumot lásd CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 238–239.

³⁴ VARGHA, *i. m.* (1974a), 6.

³⁵ Azért is furcsa, hogy ilyet a szakirodalom még egyáltalán nem regisztrált, mert az előbb idézett dokumentumból az is kiderül, hogy Csokonai többekhez – Benedek Lászlóhoz és egy bizonyos, csak feltételelesen azonosítható Szathmárihoz – juttatott el eladás végett hetárkusos nyomtatványt. Vö. CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 239.

³⁶ Ezt természetesen Vargha Balázs is felteszi: „A megegyezés mindhárom esetben úgy szólhatott, hogy folytatják ugyan [a *Diétai Magyar Múzsza* kiadását – Sz. M.], de még kisebb példányszámban.” VARGHA, *i. m.* (1974a), 6.

³⁷ VARGHA, *i. m.* (1974a), 6.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

tüntetné föl a folyóirat kudarcát tételező irodalomtörténeti beállítást. Mindazonáltal a rövidebb változatok legalább egy részének a létezésére adódik egy ennél sokkal valószínűbb magyarázat is: feltűnő ugyanis, hogy a 4 és 7 íves kötetcskék éppen a folyóirat teljes, 11 íves terjedelmét adják ki. Ráadásul éppen a 4. ív ér véget – ahogyan ezt már említettem – egy befejezettséget sugalló epigrammával, s a szám őrszót sem tartalmaz, míg a következő egység nemcsak *Az 1741-diki diétával* indul, hanem egy önálló címlapként is felfogható címet tartalmaz, amelyben még a folyóirat címe is szerepel („a’ Diétai Magyar Múzsza’ Kiadója által”). Igen valószínű tehát, hogy Csokonai egyszerűen kettéosztotta a 11 ívet, s az első négyet, valamint a következő hetet külön is forgalmazta olcsóbb áron – ezt valószínűsíti az is, hogy az 1803-as feljegyzés szerint a 7 árkusos és a 4 árkusos változatból pontosan ugyanannyi példány állt még a rendelkezésére (17 darab).³⁸ Bár ez persze lehet véletlen is, hiszen az elküldött példányokról tudósító megjegyzések azért nem azt mutatják, hogy egyformán is fogyott a két verzió³⁹ – ám ez a magyarázat viszont legalább tökéletesen összehangolható a folyóirat szerkezetével. Eszerint Csokonainak az az intenciója is megragadható, hogy kantátáját kiemelten fontosnak tartotta, s igyekezett ezt külön is előtérbe állítani – a megosztott forgalmazás pedig ehhez feltétlenül hozzájárult. Be kell persze ismernem, hogy ezzel viszont még mindig nem oldottuk meg a 6 árkusos változat rejtélyét: továbbra sem tudjuk, ez vajon melyik egységeket tartalmazta, s miféleképpen jött létre.

Nehéz megítélni, mennyire tekinthető gyümölcshözőnek a pozsonyi időszak a kapcsolatépítés szempontjából, noha Csokonainak minden bizonnyal ez volt az egyik fontos célja. Mindenesetre többnek tűnik véletlennél, hogy a pozsonyi időzést követően – részben már Komáromban – születtek sorozatban a mecénásokat megszólító levelek, ráadásul olyan arisztokratákhoz, akik különböző módokon kultúrapártolásukról voltak nevezetesek (Orczy László, Koháry Ferenc, Festetics György, Széchényi Ferenc). Ez azt sejteti, hogy legalább a megszólítható személyek köre Pozsonyban vált Csokonai számára ismertté.⁴⁰ Bizonyos mértékig ehhez kapcsolható az is, hogy Csokonai a *Diétai Magyar Múzsza* egyik példányát dedikálva elküldte Teleki Sámuelnek.⁴¹ A Széchényihez intézett levél pedig ennél még többet is elárul: ott már mintha valamiféle kapcsolatfelvétel is körvonalazódna a háttérben, annyiban legalábbis, hogy itt Csokonai nem látta szüksé-

³⁸ CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 238.

³⁹ Csokonai azt jegyezte föl például, hogy „Szathmári Uramhoz” hét 7 árkusos példányt küldött, Benedek Lászlónak nyolc 7 árkusosat, nekik azonban nem küldött a rövidebb verzióból – azaz a két verzióból eladott példányok mennyisége eltérő volt. Vö. CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 239.

⁴⁰ Koháry Ferencet Hont vármegye örökös főispánjaként, Orczy Lászlót Abauj vármegye főispánjaként, Széchényi Ferencet pedig főrendként tüntette föl a jelenlévők között a jegyzőkönyv: *Naponként-való jegyzések*, 1796, X–XII.

⁴¹ A dedikáció szövege a következő: „Méltóságos Gróf és Cancellárius Széki TELEKY SÁMUEL Úr’ Ő Excellentiájának alázatosan ajánlja az Író m. k.” SZILÁGYI 1981, 159. A kritikai kiadásban: CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 234. Teleki Sámuel Bihar vármegye főispánjaként tüntette föl a jelenlévők között a jegyzőkönyv: *Naponként-való jegyzések*, 1796, XI.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

gesnek saját maga bemutatását (pedig a Festeticshez írott levélben ezt megtette),⁴² s nem is mechanikusan átvehető formulának érezte a levélírást, mint az egymástól csak kis mértékben különböző Orczy- és Koháry-levélben⁴³ – ahol egyébként a Kohárynak szóló levélben még az Orczy nevet is benne felejtette egy ízben.⁴⁴ Egy, Széchényihez írott későbbi, 1802-es levelében Csokonai arra utalt vissza, hogy a gróf anyagilag is segíteni akart rajta, csak ezzel a költő nem tudott élni: „Ezek között nem utolsó szerentsém van nékem is háládatosan emlékezni arról, midőn az 1796-diki Diétakor, a’ *Magyar Múzsá-nak* kiadásával Hazám’ Kikötőhelyében hajótörést szenvedtem, és tsak Excellentiád méltóztatott a’ habok közül való kivergődésemre 16 Aranyat resolválni: de a’ mely megbetsülhetetlen Gráziával, újabb fergeteg’ felzúdultta miatt, mégis tsakugyan nem élhettem.”⁴⁵ Ez a megjegyzés, kifejtetlensége miatt, elég nehezen értelmezhető: nem világos, Csokonai miért nem tudott hozzájutni a neki ígért pénznek, s azt sem tudjuk, mire céloz a költő az „újabb fergeteg” említésével. Annyi azonban mégiscsak kihámozható ezekből a sorokból, hogy Csokonai és Széchényi Ferenc között 1796-ban létrejött valamiféle kapcsolat, s ez a gróf részéről egy olyan gesztusban is megtestesült, amely közvetlen anyagi segítséget ugyan nem jelentett, de a jóakaratot kifejezte.

Az 1796-os országgyűlés idején felsejlő kapcsolatok közül rövid távon Csokonai számára a továbbiakban a Festetics Györgyöz kötődő vált a legjelentősebbé. Csokonai-nak és Festeticsnek a kapcsolatát azonban nem tudjuk egyértelmű kezdőponthoz kötni. Az nem valószínű, hogy az országgyűlésen találkoztak volna, Festetics György neve ugyanis nem szerepel az országgyűlési résztvevők egykorú lajstromában, maga helyett követet (absentium ablegatus) küldött, Albrecht Károly személyében.⁴⁶ 1797 decemberében Csokonai feltehetőleg megfordult Keszthelyen, de a találkozás megtörténtéről nincs pozitív adat.⁴⁷ Mindenesetre a grófhöz írott első levél bemutatkozó jellege is el-
lentmond annak, hogy Csokonai számított volna Festeticsnél valamiféle korábbi találkozás emlékére.

A Festeticsnek szóló levélbe foglalt bemutatkozás visszamenőleg – bár nem éppen jelentős időbeli távolságból – az egész addigi pályafutást, sőt, a pozsonyi tartózkodást is értelmezni kívánta. Ezek az önértelmező sorok nyilván a megnyerni kívánt címzett felté-

⁴² Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 76–78. Éppen ez a levél teszi egyébként valószínűvé, hogy amikor Csokonai 1797–98 fordulóján Keszthelyen járt, nem találkozott Festeticssal, ez esetben ugyanis vagy nem kellett volna bemutatkoznia, vagy emlékeztethette volna a gróft a személyes ismeretségre. Erről lásd BOROS Dezső, *Csokonai somogyi éveinek ellentmondásai és rejtelmek*, Somogy, 1980/4, 3–4.

⁴³ Éppen ezért lehetett ezen a két levélen demonstrálni a genetikus szövegkritika módszertani megoldásait: DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 1994, 77–87. Az így előállított szöveg olvasható a kritikai kiadás jegyzetanyagában is: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 507–518.

⁴⁴ Lásd Csokonai – Koháry Ferencnek, Komárom, 1797. november 8. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 67–72. A hibát lásd 71.

⁴⁵ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Komárom, 1802. január 9. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 158.

⁴⁶ Vö. *Naponként-való jegyzések*, 1796, XIX. A pozsonyi találkozás valószínűtlenségére felhívta a figyelmet (forrásának megnevezése nélkül) BOROS Dezső, *Komáromtól Csurgóig: Adalékok Csokonai életéhez*, Alföld, 1965/2, 64.

⁴⁷ Összefoglalóan lásd BOROS, *i. m.* (1965), 64–65.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

telezett ízlésbeli preferenciáihoz igazodtak: „Én Nagyságos Uram! Debretzenbe születtem Bihar Vmegyében, Győrből származott Ns. és tanult Atyától, de a' kitől megfosztattam még neveletlen koromban, a' miolta a' Testvéremmel együtt az édes Anyám sok viszontagságok között nevelt és taníttatott, a' ki egy a' legjobb édes Anyák közül. A' Debretzeni Rcollegiumban 8 esztendő Deák voltam, és utoljára a' Poésisnek és Szép Tudományoknak Köz[önséges] Tanítója, mellyhez 11 esztendő koromtól fogva mindég nagy szeretettel viseltem. Onnan kiöltöztem, 's mentem a' Pataki Collegiumba és ott a' Jus Patriumot elvégeztem. Azt elvégezvén Pozsonyba mentem, ahol a' Nyelvek, Muzsika és Ország' Gyűlés' kedvéért múlattam. Lejöttem 1796 Komáromba, 's a' Vmegye mellett practizáltam. Most már egyebet Tzélomra nem látnék hátra, hanem Pesten az utolsó lépést tegyem meg a' Törvényekbe: de azoktól én egészen elakarok állani. Részint mivel rakva a' világ Rábulákkal és Rábulistákkal, és így én fontosabb dologban használhatok ügyetlen Nemzetemnek 's árva Hazámnak; részint mivel az én tsendességet szerető Lelkem 's az én nyájas Múzsátskáim irtóznak a' Verbötzy' Táborának zajgó lármáitól.”⁴⁸ Csokonai láthatólag nem a nyitott lehetőségeket és eldöntetlenségeket akarta ezekben a sorokban sugallni, hanem azt a – csupán a tények némileg szabadabb átcsoportosításával elérhető – képet akarta kialakítani, hogy ő bevégezett tanulmányokkal és szilárd elképzelésekkel rendelkezik. Ezért a Debrecenből Sárospatakra történt távozás itt a jog tanulásának határozott céljával indokolódott meg, mint ahogy az összes ezután felsorakoztatott mozzanat is az ügyvédi végzettségnek bevett, s a korszakban tipikusnak tekinthető pályafutásához rendelődött hozzá. Ennek megfelelően a sárospataki tanulmányok – némi nagyvonalú szépítéssel – lezártnak mutatkoztak, mi több, a komáromi tartózkodás a vármegyei gyakorlattal lett azonos. Ez utóbbi megjegyzés igazságtartalma egyébként nem is dönthető el: Csokonai komáromi vendéglátója Laky Bálint fiskális volt, s ez a körülmény nem tette/teszi teljesen valószerűtlenné ezt a – legalább a szándék szintjén elképzelhető – praktizálást, de egyetlen más adat sem erősíti meg ezt a kijelentést.⁴⁹ Figyelemre méltó ugyanis, hogy a Komáromot megelőző pozsonyi tartózkodásnál Csokonai nem hivatkozott jogi érdeklődésére – hacsak, némi jóindulattal, „a' Nyelvek, Muzsika és Ország' Gyűlés' kedvéért” kifejezés harmadik elemét nem vonjuk ide –, pedig egy ilyen, a jogászai pályafutás töretlenségét bizonyító narratíva szempontjából igencsak jól felhasználható lett volna ez az érv. Ez a körülmény mindenesetre gyengíti Csokonai vármegyei patvaristaságra vonatkozó kijelentésének komolyan vehetőségét; úgy tűnik ugyanis, mintha Csokonai a Festeticstől talán némileg ismert pozsonyi időszak igazi preferenciáit nem akarta/merte volna szabadon átminősíteni, ám arról, amiről a grófnak bizonyosan nem lehetett tudomása, tudniillik a komáromi tartózkodásról, nyugodtan állíthatott ilyesmit. Persze ezt a levélrészletet nem az igazság/hamisság vagy

⁴⁸ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 77–78.

⁴⁹ Ezt rögzíti Debreczeni Attilának a levélhez fűzött jegyzete is: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 530. Szilágyi Ferenc mindenesetre ténynek tekinti, hogy „1797–98-ban Komáromban Laky Bálint ügyvéd irodájában praktizált”, s kételyeket nem sorakoztat föl: SZILÁGYI Ferenc, *A pesti dicsőség: Egy ál Csokonai-vers súlyos tanulságai* = Uő, *Csokonai művek nyomában*, i. m., 119; még határozottabban ugyanez a nézet: SZILÁGYI Ferenc, „*Kimegyek egy verdung fársángotskára...*”: *Csokonai ismeretlen komáromi levele* = uo., 359.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

éppen az őszinteség/megtévesztés oppozíció mentén célszerű értelmezni: egy önértelmező narratíváról van ugyanis szó, amelynek jól megragadható retorikai céltételezése van, s éppen az a sokatmondó, mi az, amit Csokonai saját életének eseményeiből ide beilleszthetőnek gondolt. Ráadásul igen figyelemreméltó, hogy milyen életforma-mintákkal kívánta Csokonai mások számára leírni saját, lehetséges karrierjét, hiszen ezek a választások jól mutatják a tipizálható, a költőnek is ismeretes modelleket. Innen nézvést tehát lényeges, hogy a Festeticshez szóló levél határozottan egy ügyvédi pálya megcélzásaként írhatta le Csokonai addigi pályafutását, felvillantva a Pestre utazásnak és – az inkluzíve ideértendő – ügyvédi cenzúrának a zárópontját is. Csak miután ezt az ívet fölrajzolta a levél, akkor válik teljessé az ettől való eltérés – már előrebocsátva megfogalmazott – szándéka; vagyis a tipikustól az atipikushoz való haladás.

A bemutatkozás ugyanis – a levél retorikáját figyelembe véve – utólagos indoklása a kifejezetten és kizárólag Festeticsnek fölvetett tervnek: „Ugyanis régi hosszas gondolkodásaim után kifőzött Feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván, oly véggel Helvétziába menjek, hogy ottan a’ Mezei Gazdaságnak azt a’ részét, a’ mely Hazánkban is legtöbb munkával, legtöbb helyen, és legtöbb haszonnal, de még is nem úgy, a’ mint lehetne, gyakoroltatik, úgymint a’ Pascuátiót, Bucolicát, Schweitzer Teheneknek tartását, szénázást, Sajt’ vaj készítését ’s a’ t. magoktól az Originalis Gazdáktól megtanuljam. Ha a’ hadnak és békeségnek állapotja megengedné, kifutnék kétfelől a’ szomszéd Frantzia és Olasz országba is, a’ borkészítésnek ’s kerti majorságnak nálok való megtekintésére; visszajövöbe a’ munkás Német földön tévén keresztül utazómat.”⁵⁰

Az itt Festeticsnek felvázolt célképzet, a külföldi tanulmányúton elsajátítandó mezőgazdasz-életforma megcélzása talán a gróf szándékainak közelebbi ismeretét mutatja.⁵¹ Hiszen alig valamivel korábban, 1796-ban választotta ki Festetics a vállusi jáger, Lakoszil Ferenc fiát, Antalt, hogy külföldön, kezdetben Bécsben kiképeztesse erdészre. A gróf nagyon komolyan vette ezt a tervét, először is egy évig Keszthelyen vezettette be a fiút a nagyvilági élet rejtelmeibe, majd pedig folyamatosan figyelemmel kísérte a tanulmányait, egészen 1805-ig, amikor is Lakoszil végre munkába állt a birtokon, ahol is a Georgiconban beindítandó erdészeti és vadászati tárgyat is oktatnia kellett.⁵² Festetics számára tehát nem volt idegen az a megoldás, hogy külföldi tapasztalatokkal rendelkező fiatalemberekre alapozza saját gazdasági iskolájának a jövőjét, annál is inkább, mert kezdetben – más megoldás híján – neves külhoni szakembereket hívott meg oktatni, az ő helyükre azonban egy idő után szívesebben állította volna saját, neki személyében is lekötöztetett embereit. Csokonai számítása és próbálkozása tehát reális alapokon nyugogo-

⁵⁰ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 77.

⁵¹ Boros Dezső azt vetette fel, hogy Csokonai keszthelyi tartózkodásakor Pethe Ferencsel találkozott, s tőle értesült a Georgicon helyzetéről: BOROS, *i. m.* (1980), 3. Erre a feltételezésre nincs egyértelmű bizonyíték.

⁵² Erről lásd bővebben MAGYAR Eszter, *A Keszthelyi Georgicon erdésziskolájának szakmai megalapozása: Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején*, Száz, 2005, 1233–1259; a kiválasztás időpontjára: 1234. A Lakoszilról forgalomban lévő, korábbi, szegényes adatokra lásd SÜLE Sándor, *A keszthelyi Georgikon 1797–1848*, Bp., Akadémiai, 1967, 41.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

dott – Lakoszil kiválasztása, kiképeztetésének tervszerűsége azonban azt mutatja, hogy sikerről szó sem lehetett: Festetics kívülről érkező, számára ismeretlen, referenciákkal nem rendelkező személy taníttatásába aligha vágott volna bele, amikor Lakoszil esetében például egy családja révén is a gróf alkalmazásában álló, s a szolgálatba való visszatérésre számos módon rávehető fiút szemelt ki jövődöbéli erdészének.

Csokonai említett, pártolást kérő levele viszont – már csupán emiatt az összefüggés miatt is – aligha fogható fel úgy, mint amely a majdani csurgói állást is magában foglaló, általános patrónus-keresés dokumentuma.⁵³ Csokonai szavai ugyanis („méltóztasson engemet valamelyik Oskolájában Professzorságra kegyelmesen felvenni”, valamint: „Én egyedül Professzor szándékozok ’s óhajtok lenni, és egyedül a’ Nagyságod’ birtokában, ha erántam Nagyságod olly kegyes lenni méltóztatik”)⁵⁴ egy majdan megszerzendő gazdasági szakképzettség utáni állást céloznának meg, ennek helye pedig kizárólag a Georgicon valamelyik szakiskolája lehetett volna. Még akkor is, ha számolunk esetleg az 1772-ben alapított, akkor ferences tanárookra épített keszthelyi gimnáziummal, amelyet II. József alatt Festetics mentett meg a megszüntetéstől, s amelynek megtartását a gróf a szívében viselte.⁵⁵ Csokonai levelének a retorikája ugyanis határozottan a gróf tulajdonában lévő tanintézményre utal; márpedig ez csakis a Georgiconra lehetett érvényes, amelyet Festetics – már csak taktikából is – nem is próbált meg országos iskolaként meghirdetni, hanem privát jellegét hangsúlyozta.⁵⁶ Ilyen értelemben természetesen a keszthelyi gimnázium nem is volt a gróf „oskolája” – szemben a Georgiconnal. Árukkodó, hogy a levél címzettje is mennyire így értette Csokonai szavait; az elkallódott válaszlevél kivonatát tartalmazó iktatókönyv ugyanis a következőképpen foglalta össze az indexben a február 9-i feleletet: „Csokonay Mihály Ur Gazdaságbeli Professzorságért jelenti magát. Nem tellyesíthetik kívánsága.”⁵⁷ Még kifejtettebb a válasz összefoglalása: „Különös meg-elégedéssel, ’s köszönettel értette Eő Nagysága Csokonay Urnak eránta bizonyított bizodalját, tsak azt sajnállya, hogy ditséretes Igyekezeteit kívánsága szerint a’ maga részérül elő nem mozdíthatja. Mert a’ fel-állított Georgiconban meg-kivántató Gazdaságbeli tanító, már esztendeje hogy helyben vagyon, a’ kit-is mind szép tapasztalataira, mind szorgalmatosságára nézve esmérvén mostani hivatalyábul el-nem botsáthat Eő Nagysága, többre pedig ezen tárgyban a’ ki-dolgozott Planum szerint szükség nintsen. Hogy tehát azon reménység fejében, hogy majd a’ Magyar Georgiconban Professzor lehet, Törvényes tapasztalásainak folytatását abbahagyván, mostani Vagyonját ’s Értékét el-vesztegesse, ’s a’ Gazdaságbeli Tudományok meg-tanulására, mely kivált ha a’ Külső

⁵³ Erre felhívta a figyelmet BOROS, *i. m.* (1980), 3; s ezt valószínűsíti Debreczeni Attila jegyzete is: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 528. Mindez nem teszi valószínűvé Cséby Géza állítását: „Mivel a századfordulón mintegy tíz iskola működött Keszthelyen a gróf jóvoltából (ezenkívül Csurgón gimnázium), meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy Csokonai kérelmét ne csupán a Georgiconra és esetleg Csurgóra szűkítsük.” CSÉBY Géza, *Csokonai és Keszthely*, Somogy, 1988/4, 24.

⁵⁴ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 77–78.

⁵⁵ Ennek kapcsán lásd KURUCZ György, *A Georgikon alapításától 1848-ig = Georgikon 200: Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára*, szerk. FÜLÖP Éva Mária, I, Keszthely, 1996, 70–71.

⁵⁶ Vö. KURUCZ, *i. m.*, 73.

⁵⁷ A bejegyzést idézi CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 529.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

Országi tapasztalásokon is által akarunk esni, igen költséges, reá szánnya Csokonay Úr, éppen nem javasolhatja Eö Nagysága, mert különben-is tsak kezdetben lévő tárgynak ugy-is még mind ez ideig igen kevés pártfogói vannak; – Felette sajnálná pedig Eö Nagysága, ha a' gazdaságbeli professzorságra, melly ugy-is több Esztendőket kíván, el készülvén Csokonay Úr, helye nem lenne s Mecaenas nélkül maradna.”⁵⁸ Festetics válaszában ez a kivonata – nyilvánvalóan igazodva Csokonai ajánlkozó levelének logikájához – úgy értelmezte a költő szándékait, mint hogyha a jogi pálya félbeszakítása és a meglévő személyes vagyon förláldozása lenne a mezőgazdasági tanulmányok elvégzésének feltétele; ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a gróf szerint mennyire nincs – őrajta kívül természetesen – támogatója az efféle végzettségnek. A válasz tehát – még ha a teljes levelet nem ismerjük is⁵⁹ – ugyanazokat a kimondatlan előfeltevéseket követi, mint amelyekre Csokonai levele épített, vagyis Festetics felelete azt igazolja, hogy Csokonai alapvetően helyesen számította ki a gróf lehetséges reakcióit; s ebből a szempontból az most kevésbé lényeges, hogy ezekből a reakciókból végül is elutasítás született.⁶⁰ Csokonai ugyanis jól érzékelt: Festeticsnek fontos az, hogy egy majdani professzora évekig külföldön képezze magát;⁶¹ s abban sem tévedett, hogy egy ilyen jellegű pályafutás támogatójaul a kor Magyarországon majdhogynem kizárólag Festetics nyerhető meg, mivel a magas szintű mezőgazdasági képzettség alkalmazására egyébként is csak a mintagazdaságok lehettek alkalmasak, ám ezekre igen kevés példa adódott – a professzori tevékenység kifejtéséhez szükséges agrár-felsőoktatás pedig nem létezett, illetve ennek egyetlen kísérlete a keszthelyi Georgicon volt. A levélváltás fontos tanulsága az, hogy Csokonai itt is és ekkor is felfigyelt arra, milyen új intézmény jött létre Magyarországon, amely lehetővé tehetne valamiféle hivatásos értelmiségi életformát (ennek az érzékenységnak későbbi megfelelője az, amikor majd Csokonai a frissen megalapított Nemzeti Múzeum örének vagy legalább kancellistájának ajánlkozik fel 1802-ben),⁶² s elsősorban az oda való bekerülés érdekében igyekszik tenni valamit, igen tudatosan úgy érvelve, hogy az az arisztokrata fenntartó igényeivel harmonizáljon. Csokonai tehát nem egyszerűen Festetics valaminő támogatását akarta elnyerni, úgy általában: a Georgicon mint a korszak Magyarországnak példa nélküli szellemi és institutionális képződménye volt itt a cél, pontosabban az, hogy ezáltal a költő belekerülhessen egy olyan intézménybe, amely – bármennyire magán mecenatúra keretében működik is – nem kifejezetten rendi

⁵⁸ CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 529.

⁵⁹ A kritikai kiadás számon is tartja 1798. február 9-i dátummal Festeticsnek ezt a kivonatan ismeretes válaszát az elveszett, illetve lappangó levelek között: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 360.

⁶⁰ A kritikai kiadás jegyzete arra hívja fel a figyelmet: „Hogy megkapta-e a választ Csokonai, nem tudjuk; e tény ismerete pedig igen fontos lenne további cselekedetei megítélése szempontjából.” CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 529. Megítélésem szerint Csokonai későbbi lépései – ennek a ténynek a kétségbevonhatatlan ismerete híján is – azt mutatják, hogy ismerte a gróf választ.

⁶¹ Süle Sándor is így összegezte a Georgicon oktatóinak alkalmazási feltételeit: „Minden tanárunk általában valamilyen akadémiát, egyetemet végzett vagy saját intézményük hallgatói sorából, esetleg valamelyik uradalmuk éléről került a katedrára.” SÜLE, *i. m.*, 28.

⁶² Erről lásd Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 199–208.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

karakterú, s ezáltal új formáját kínálja az értelmiségi létnek. Figyelemre méltó, hogy Csokonai igen gyorsan észlelte ezt a megnyíló új lehetőséget: a Georgiconban a munkát 1797. július 1-jén kezdték meg,⁶³ Csokonai levele pedig nagyjából fél év múlva, a következő év január 22-én kelt, egy olyan periódusban, amikor még kevésbé volt differenciálva az oktatás, tehát lehetett némi remény arra, hogy az első tapasztalatok alapján bővülő tanári gárdába be lehessen kerülni.⁶⁴ A Csokonai és Festetics közötti levélváltás alapján lehetetlen eldönteni, hogy Csokonai mennyire gondolta komolyan a mezőgazdasági tanulmányokat; mert bár a kritikai kiadás jegyzetének alapvetően igaza van, amikor a következőre hívja föl a figyelmet: „A levélben előadott terv a külföldi mezőgazdasági tanulmányok folytatására nézve egyedi, sehol máshol nem találkozunk vele Csokonai írásaiban, a Széchényi Ferencnek másnap írott levélben egészen más céljairól ír”⁶⁵ – nem szabad azonban elfelejtenünk azt, hogy ez az életpálya-vízió kifejezetten, ha szabad így fogalmaznom, célelvű, s a címzett, Festetics György szándékaihoz van szabva, s ennek megfelelően az ő elutasító levele után nem is lehet semmiféle realitása; tehát esetlegesen komolyan gondolni is csak akkor lehetett volna, ha Csokonainak sikerül Festeticset megnyernie. Ugyanakkor pedig mindez csupán következménye a Georgiconba való esetleges bekerülés tervének, amely elsődleges szándéknak tűnik – ebben pedig csupán egy ilyen jellegű pályamódosítással lehetett reménykedni. A Festeticshez intézett levél tehát a meggyőzést szolgáló retorikai céltételezés felől olvasandó, állításait pedig érdemes beilleszteni azoknak a verbálisan kifejtett, illetve cselekedetek által megvalósított életpálya-programoknak a sorába, amelyek megfelelő kontextust kínálnak az értelmezéshez.

Külön figyelmet érdemel ebből a szempontból Csokonainak az uralkodóhoz intézett, 1796-os beadványa.⁶⁶ Csokonai itt benyújtja egy művét: a cím nem szerepel a kérvényben, a melléklet pedig nem található, ezért nem egyértelmű az azonosítás, bár a kritikai kiadás jegyzete meggyőzően valószínűsíti, hogy a *Serkentés a' Nemes Magyarokhoz* című kantátafordításról lehetett szó.⁶⁷ A kérdés azért is dönthető el igen nehezen, mert a kérvény a Helytartótanáctól már a Kancelláriára is a melléklet nélkül érkezett meg, ilyenformán a referáló Lányi József sem tudta megnevezni a benyújtott munkát.⁶⁸ Mind-

⁶³ Vö. SÜLE, *i. m.*, 24.

⁶⁴ „Az alapítás évében két tanárt alkalmaztak. Az egyik a gazdasági tárgyakat tanította, a másik a számviteli, matematikai, mértani jellegűeket. Fél évtized sem telt el, amikor már helyetteseket is állítottak melléjük, majd pedig különválasztották a természetést, tenyésztést, technológiát a matematikai, geometriai, építészeti, számviteli tárgyakat, állatorvoslatot, természethistóriát (akkor még a botanikát, zoológiát is felölelte), később pedig a kémia, fiziológiát, kertészetet, majd szőlészetet is.” SÜLE, *i. m.*, 28.

⁶⁵ CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 528.

⁶⁶ Csokonai – I. Ferenc császárnak, [Pozsony, 1796. december vége] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 59–60. Itt jegyezném meg, hogy a kritikai kiadás inént is idézett, a levélhez csatolt alcímében talán helyesebb lett volna I. Ferencet királynak (s nem császárnak) minősíteni, hiszen Csokonai magyar királyi minőségében szólította meg.

⁶⁷ CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 489.

⁶⁸ „Michael Csokonay hat vermittelst beiliegender Allerhöchsten Orts eingereichter Schrift, so viel es aus dem Inhalte derselben zu entnehmen ist, ein Werkchen überreicht, dessen Titel man jedoch hiererst eben so

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

ez a gesztus értelmezése szempontjából nem is elsőrendűen fontos, noha a kérvény egész hangneme felől nézve is valószínűbb, hogy az uralkodó előtti érdemszerzést jóval inkább megalapozhatta ez a politikai áthallásokkal is értelmezhető, mozgósító szöveg, mint az alapvetően más karakterű *Diétai Magyar Múzsza*, amellyel Csokonai – ahogyan erre már utaltunk – mégiscsak a rendeknek akart udvarolni.⁶⁹ A kantáta mellett szól az is, hogy Csokonai azt állítja: az országgyűlés alatt ki akart adni magyarul egy Metastasio-színművet is, amely a háború folytatására buzdít, s amely előadásával pénzt lehetett volna gyűjteni a katonák jutalmazására.⁷⁰ Csokonai ezt a drámát (*Achilles Stzirusbann* címmel) már korábban – a kritikai kiadás szerint 1795 nyara előtt – lefordította, s hogy később is kezdeni akart vele valamit, azt jól mutatja, hogy kiadását is tervezte.⁷¹ Ezúttal – időben igen közel a Festeticshez írott levélben kifejtett életpálya-modellhez – úgy próbálta meg tehát saját pozícióját meghatározni, illetve ennek révén saját reménybeli jövőjét is fölvezetni, hogy addigi életművének két darabját kiemelve, az uralkodó előtt mint a trón számára is hasznos munkát végző, a jelen törekvéseit az öröklétnek átadni képes, agitatív udvari költő prezentálta magát. Ebben a kérvényben ez a megteremtett költő-image teljes egészében ki is töltötte a bemutatkozás kereteit, elfedvén minden egyéb, más jellegű költői tevékenységet: innen csak ez a – speciálisan szűkített – Csokonai-önértelmezés volt megismerhető. Csokonai mindezt határozottan a mecénás-keresés retorikai formulába illesztette bele, a király megszólítása ugyanis a mecénatúra legmagasabb szintjének a megcélzását jelentette – egyébként egyedülálló módon a költő egész pályáján, mert hisz nem ismeretes más, az uralkodóhoz intézett beadványa. Csokonai, miközben éppen a magyar király előtt költőként mutatkozott be, kérelmezett egy kisded földbirtokot: „Nec ego propter aliud genua coram Sacratissima Vestra Majestate flecto, quam pro Clementissimae hujus gratiae supplicatione, nec aliud in votis habeo, quam augustum ex

wenig als den Gegenstand selbst (da die Bittschrift ohne Beilage herabgelanget ist) kennei.” CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 487.

⁶⁹ Vö. a Magyar Hírmondó 1796. december 15-i számában publikált jelentésével: CSOKONAI VITÉZ, *Feljegyzések*, 238.

⁷⁰ „Cujus quidem utriusque luculentiori testimonio evicendae gratia, jam occasione comitiorum volui edere Ludum Metastasio Achillem nomine, idiomatici Hungarico, genio Nationis, modernisque belli circumstantiis accommodatum; quo et Sacratissimo Vestro Nomini homagiale devotionem in carmine et illuminationibus, nomine Musarum Hungaricarum deponere, – et nobiles Patriae filios ad bellum sub sospitaturis Sacratissimae Vestrae Majestatis Auspiciis suscipiendum excitare, – et aliquam pecuniae summam in cudenda bene praeliantibus meritoria Numismata convertendam, ex intratis duorum Theatralium ludorum colligere proposueram.” Muraközy Gyula és Tegye Imre fordításában: „S hogy mindkettőnek még tetemesebb bizonyosságát nyújtsam, már az országgyűlés alkalmából ki akartam adni Metastasio »Achilles« című színjátékát, a magyar kifejezőmóddhoz, a nemzeti Geniushoz, s az újkori hadviselés viszonyaihoz alkalmazva; s szándékom volt, hogy verseiben és jegyzeteiben legszentebb neved iránti alázatokat a Magyar Múzsák nevében megörökítek, – s a Haza nemes fiait legszentebb Felsőged boldogító fővezérsége alatt a háború vállalására buzdítsam – s valamelyes, a jól harcolók jutalmazására fordítandó pénzt gyűjtsék össze két színházi előadás jövedelméből.” Csokonai – I. Ferenc császárnak, [Pozsony, 1796. december vége] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 59–60; a fordítás: 489.

⁷¹ CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 490. A dráma szövegét lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, I, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 187–194. A keletkezésére vonatkozó jegyzetek: *uo.*, 360–366.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

tanto imperio agellum, quem propriis manibus colam; et minimam invictissimae Vestrae aquilae plumulam, quae me a fatis atque hominibus protegat. Sic innocentibus Musis vacaverim, sic laudes Vestras immortales cecinerim, sic miseram Matrem, quae mihi vitam, quam nunc Vestra Majestas possidet, olim dederat, tranquilla aluerim...”⁷² Sokatmondó, hogy mennyire ködös a megfogalmazás. Csokonai ugyanis nem tette egyértelművé, hogy nemesi birtokadományt kér-e, amely egyébként a királyhoz intézett kérvény esetében logikus lehetne, mi több, arra sem utal – sem pozitíve, sem negatíve –, hogy rendelkezik-e nemességgel, s az „agellum”-nak vajon nemesítéssel kellene-e együtt járnia, vagy sem. Persze vannak arra nyomok, hogy a Csokonai család – legalábbis az apa, Csokonai József bizonyosan – a nemesi származás tudatával rendelkezett, s ilyenformán nem csodálható, hogy a nemesítés kérdése expressis verbis nem része az instanciának. Feltűnő azonban, hogy a saját kezűleg művelt földbirtokoska képzelettel jellegetesen eltérni látszik a korszak rendi struktúrába illeszkedő, tipikus birtokadománytól: mintha itt inkább egy átesztétizált, antik gyökerű bukolikus idill villanna föl egy pillanatra, szervesen illeszkedve ugyan Csokonai esztétikai gyökerű költészetfelfogásához, zavaróan és a kortársak számára nyilván érthetetlenül eltérve viszont a szokásos kérelmek-től. Az instancia teljes kudarca – 1797. január 30-án ad acta tették⁷³ – már csupán emiatt sem meglepő. Figyelemre méltó azonban, hogy Csokonainál a későbbiekben is, egészen élete végéig megmaradt ennek a személyes autonómiát lehetővé tevő életforma-modellnek az igénye: Gaál László emlékezése szerint még a halál előtti időszakában is ilyesféle elképzelés jelenléte mutatható ki nála, ahogyan erről a maga helyén majd részletesen szót is kell még ejtenünk. A beadványban kifejtett, s kérelem formájában megjelenő jövőkép éppen emiatt jóval átfogóbbnak tűnik, mintsem hogy felbukkanását Csokonai aktuális pénzügyi gondjaival lehetne magyarázni: hiszen a földbirtok megszerzése önmagában például egyáltalán nem tette volna lehetővé a *Diétai Magyar Múza* kiadása miatti adósságok kiegyenlítését.⁷⁴

Sokkal átfogóbb és tartósabb elképzelésről van itt szó: Csokonai nyilván nem véletlenül itt és ekkor, s éppen ebben a szituációban fogalmazta meg legelőször ennek a vágyott végcélnak az igényét, hiszen ahhoz a személyhez fordult, akinek hatalmában állt ennek a kérésnek a teljesítése. Ez, a korabeli rendi társadalom realitásától elrugaszzkodó ideál

⁷² Muraközy Gyula és Tegye Imre fordításában: „Én nem egyébért hajtok térdet legszentebb Felseged előtt, mint hogy legnyájasabb jóindulatodhoz folyamodjam, s nem kérek mást, csak az oly nagy birodalomból egy kis földcskét, melyet saját kezemmel művelhetek; győzhetetlen sasotok legkisebb tollacsckáját, amely engem a sorstól és az emberektől megvéd. Így elidőzhetnék az ártatlan Múzsákkal, így halhatatlan magasztalásodat zenghetném, s így nyugodt körülmények között gondoskodhatnék szegény anyámról, aki nekem egykor az életet adta, mely most Felsegedé.” Csokonai – I. Ferenc császárnak, [Pozsony, 1796. december vége] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 60; a fordítás: 489.

⁷³ Erre lásd CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 486–488.

⁷⁴ Azaz a kritikai kiadásban a kérvényhez csatolt jegyzetekbe foglalt állítás – megítélésem szerint – némileg leegyszerűsíti a beadvány jelentőségét: „Csokonai a Diétai Magyar Múza abbamaradása után, a kiadás okozta pénzügyi gondokkal küzdve (ld. a 40. sz. levél jegyzeteit), megpróbálkozott a császártól támogatást szerezni”. CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 486–487. Éppen az a feltűnő ugyanis, hogy Csokonai nem ezzel érvel, s nem olyan támogatást próbál meg elérni, amely ebben a szituációban közvetlenül segítségére lehetne.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

pedig később is felbukkan: 1803-ban előbb gróf Széchényi Ferencnek írott levelében pendített meg egy ilyen gondolatot, látványos módon összekapcsolva ezt a tervezett honfoglalási eposzra vonatkozó terveivel: „Már hozzá fogtam az Árpád megtelepedése felől való Heroicum Poémámhoz, mellyen holtig dolgozok. Tartoztam ezzel egy Nagy és fő kötelességemnek. Különben volna é jussom a’ Magyar névvel büszkélkedni? – Tsak az gátol és zavar, hogy még apróbb Munkáim nintsenek kinyomtatva, mellynek oka a’ Censúráknak és Typographiáknak késedelmességek; és az, hogy egy Tiburban vagy Tusculánumban meg nem vonhatom, vagyis ki nem deríthetem magamat. Hoc erat in votis; modus agri non ita magnus, Hortus ubi et tecto vicinus jugis aquae fons, Et paulum silvae super his foret. A’ gazdagságot soha sem kívántam, nem is kívánom; de a’ tsendes földi életre, úgy látszik, érezhetem jussomat.”⁷⁵ Ez a levélrészlet azért is figyelemre méltó, mert két antik példa is érintve van benne: Vergiliusé, a halálig írott, eposzi főmű emlegetésével, és Horatiusé, akire a két helységnév, Tibur és Tusculanum utal, s akitől az idézett sorok is származnak. Ez jól láthatóvá teszi, hogy a megcélzott életforma mennyire egy antikizáló kód alapján van elképzelve, vagy legalábbis érthetővé téve; ennek ráadásul a későbbiekben folytatása lesz, hiszen Csokonai a debreceni tűzvész pusztításakor és saját házának építéskor is a Tusculanum-metaforát alkalmazza. Új vonásokat tesz hozzá mindehhez egy másik 1803-as levél. Csokonai ugyanis ebben az évben minden bizonnyal gróf Fekete Jánostól is remélt hasonló támogatást, ahogyan erre a gróf titkáranak, Mátyási Józsefnek a válaszleveléből következtethetünk (Csokonai levele ugyanis elkallódott): „A’ mi az Urnak a’ Generalis Ur iránt valo gondolatját illeti: annak, (fájdalommal kell írnom) semmi modját nem látom; mert maga Foti Residentiáján kívül, minden Földes Uri Jussok egy talpalatnyiig, a’ Helységek által arendáltak és biratnak, 1 Januariustol kezdvén 32 esztendőig – De generaliter is az Úr fel tételéről az a vélekedésem, hogy egy Sans-soucít, vagy nem Nagy Urnál Hazánkban, vagy ha annál, tsak Erdélyben lehet reményleni.”⁷⁶ Ez a levél azért figyelemre méltó, mert egy újabb, szintén irodalmias allúzióval egészíti ki az életforma-modellt: s bár ezek Mátyási szavai, a párhuzamok alapján úgy tűnik, a levélíró itt Csokonai metaforájához igazodhatott. Sans-souci emlegetése ugyanis igen jellemző Csokonaira; ez pedig Nagy Frigyes és Voltaire-t is bevonja a követendő minták közé. Érdemes végigkövetni ennek a rendkívül következetesen alkalmazott metaforának a használatát Csokonai leveleiben, hiszen a költő saját pozíciójára vonatkozó reflexióinak egyik kulcsmozzanatáról van szó. „...tsak azt kéréim vala ki Görög Úrtól, hogy mind Kötelességim mind fizetésem felől praecisőbb tudósítson, hogy bizonnyal tudjam mitsoda teherre, ’s mitsoda commodításra hagyom magamat meglegedett Sanssoucimból a’ Bétsi lármás fényre kiléptetni.”⁷⁷ Az anyja házát elpusztító tűzről küldött beszámolójában a metafora így szerepel: „De az a’ rettenetes tüzi Veszedelem, melly a’ múlt Jun. 11d. Napj. Városunkban 2000 házakat egy dél után elégetett, az én kis Sans-Soucimat is, hol a’ Músák karjai közt nyugodalmas magánosságba éltem, ’s isoláltatva a’ Világtól érzésbe ’s gondolkodásba lappangot-

⁷⁵ Csokonai – Széchényi Ferencnek, [Debrecen, 1803. ?május] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 261.

⁷⁶ Mátyási József – Csokonainak, Fót, 1803. május 30. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 267.

⁷⁷ Csokonai – Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. [május] 19. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 130.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

tam, üszöggé és hamuvá tette; úgyhogy már most nem hogy a' nyomtatásra, de jó ha a' ház' felépítésre elegendő tehetséggel bírhatok.”⁷⁸ A metafora megismétlődik egy másik, hasonló témájú, s hasonló funkciójú, hiszen éppúgy lehetséges arisztokrata mecénáshoz szóló levélben is: „Éppen a' rózsák nyíltak; mikor kertetskémén, az én kis Sans-soucimon, a' lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremtődtek, a' láng között ropogott; mikor ama rózsza lugas tövig égett, 's az a' fülemüle melly e' kis zöld Szálának, minden éjjel concertet adott, öröngve repült el a' bátorságosabb erdei vidékekre.”⁷⁹ Ugyancsak a tűzvész említéséhez rendelődik hozzá a metafora egy, gróf Erdődy Zsigmondnének címzett levélben is: „Most tehát, minekutánna ama nagy tűzben, melly 14 Junii 1802 Városunknak nagyobb részét a' fővebb épületekkel megemésztette; 's az én tsekély Sans-soucimat is porrá tette, a' Lilla' nyomtatását ekkoráig késleltette volna: bátorkodom azt újonnan a' Nagyságod' fényes pártfogásába mély főhajtással ajánlani.”⁸⁰ S végül a Rhédey Lajoshoz intézett, a nagyváradi temetés konfliktus-sorozatához tartozó levélben is felbukkan a metafora: „...méltóztassa Nagyságod közelebről esmerni azt a' Debreczeni embert, a' kit önnön Polgártársai nem esmérnek; a' ki sok dolgot nem a' fő és al Pöbel szemeivel néz; a' kinek fő kívánsága tsak az, hogy csendességét meg ne háborítsák; a' ki Sanssouci lakást képzel a' Nádlepte fedél alatt...”⁸¹

Mi derül ki ebből az idézetsorból? Elsősorban nyilván a metafora sajátos, szituációhoz kötött használata: hangsúlyosan s szinte kivétel nélkül arisztokrata levelezőtársakhoz intézett, nyílt vagy bújtatott kérelmet tartalmazó gondolatmenetek része. Azaz, tehetjük hozzá, egy oppozicionális elgondolás egységéről van szó: a társadalmi és anyagi különbségeket helyettesítő, sajátos, szellemi függetlenség kódolatik így.⁸² Érdekes az is, hogy rendre vagy mint már birtokolt tulajdon jelenik meg itt Sans-souci, vagy éppen elveszítettként figuráldódik. A tágasabbnak tűnő Tusculanum-metafora sugallatával azonban ez nem ellentétes. Úgy tűnik, hogy az irodalmias utalások, mondhatnók, egy intertextuális viszonyrend révén egy igen komolyan végiggondolt finanszírozási elképzelés is kimutatható itt.

Ennek a finanszírozási elképzelésnek a folyamatos jelenléte pedig arra mutat, hogy Csokonai egyik legfőbb vágyott életforma-modelljével állunk itt szemben.⁸³ Ehhez képest a többi kísérlet a létező és elérhető pozíciók megszerzését szolgálta csupán, miközben Csokonai számára a költői léthez méltónak érzett társadalmi háttérrel először és a legteljesebben éppen az uralkodóhoz intézett instancia írta körül.

⁷⁸ Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, [Debrecen, 1802. július] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 190.

⁷⁹ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 199.

⁸⁰ Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, Debrecen, 1803. május 19. = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 263.

⁸¹ Csokonai – Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. szeptember 8.] = CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 311.

⁸² Erről lásd még BORBÉLY Szilárd figyelemre méltó gondolatmenetét: *Csokonai karaktere és az Arkádiaper* = „*Et in Arcadia ego*”, *i. m.*, 191–192.

⁸³ Vö. még DEBRECZENI Attila jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 810–811.

A. SZABÓ MAGDA

MAGYAR UTAK, MAGYAR SORSOK A 19. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN

1. A reformkor előtt

Korábbi századokban alkalmi utazók, például Szepsi Csombor Márton,¹ Bethlen Miklós,² Teleki József³ beszámolójából értesülhetünk arról, elődeink hogyan látták Párizst és Franciaország társadalmi, szellemi életét. II. Rákóczi Ferenc 1715–1717 közötti tartózkodását már nem utazói benyomások, hanem tartós élmények határozták meg. Emlékiratában⁴ főként a maga közérzetéről, a Napkirály, XIV. Lajos utolsó hónapjairól, az udvar életéről, s a vele emigrációba tartó társai politikai mozgásáról számol be. Szathmári

¹ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, Bp., Szépirodalmi, 1979. – Többek között beszámol 1618. május 2. és június 7. közötti párizsi napjairól.

² BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* – KEMÉNY János *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980. – Bethlen 1664 márciusától április 24-ig tartózkodott Párizsban, főként a Turenne marsallal való találkozást örökítette meg feljegyzésében, beszámolt neki az „erdélyi dolgokról”, 594. Egyéb élményeiről pedig így írt: „Akadémiát, bibliotékát, király házat, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudával néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Párist esztendeig sem győzné az ember kitanulni.” 594.

³ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761*, kiad., tan., jegyz. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 7). – Teleki 1759. november 4-én Valenciennes és Compiègne felől érkezett Párizsba, 1760. március 13-ig tartózkodott ott, majd Reimsen és Nancyn át Elzász irányába utazott tovább. Nemcsak Párizs nevezetességeit, színházait látogatta, de elszekerezett a környező városkákba és kastélyokhoz is (Saint-Germain, Chantilly). Talán legérdekesebb beszámolója Montmorencyből való, március 6-i keltezéssel, ahol Rousseau-t kereste fel. Március 16–17-i lunéville-i feljegyzése szerint a huszárezred-alapító Bercsényi Lászlóval, majd másnap két fiával is találkozott. Így jellemezte Franciaország első külföldi marsallját: „Már öreg ember, és igazán ama jóféle magyarok közül való, egyenes, hazáját szerető, amint a magyar mondja: igaz kamarán költ ember. Sokat tudakozódott Magyarországról. Itt való szolgálatban a legfeljebb való grádicsra lépett, amelyre akár idegen, akár francia vágyhatik, és amelyre soha magyar nem ment, tudniillik Maréchal de France lett.”

⁴ RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, Emlékiratok*, ford. SZEPEK Erika, VAS István, szerk., jegyz. HOPP Lajos, tan. HOPP Lajos, SZEPEK Erika, VAS István, Bp., Szépirodalmi, 1979. – A fejedelem iratainak terjedelmes fejezeteit a Párizs közeli Grosbois-ban (ma: Yerres) működő kamalduli kolostorban írta. SAINT-SIMON herceg *Emlékiratainak* egy kisebb fejezetét Rákóczinak szentelte. A francia nemes kérlelhetetlen és szarkasztikus munkájának azon ritka alakja Rákóczi, akiről elismeréssel szól. Lásd még Béla KÖPECZI, *Hongrois et Français: De Louis XIV à la Révolution française*, Bp., Corvina, 1983.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Király Ádám a fejedelem kíséretében írta le élményeit,⁵ Teleki Sámuel erdélyi kancellár pedig Kovács József nagyenyedi tanár kíséretében 1762. november 29-től 1763. május 2-ig ismerkedett Párizssal, s mint feljegyezte: „A királyi bibliothecában sok magyar históriára való könyvet találtam és igen ritkákat, melyeket fel is jegyeztem...”⁶ A francia felvilágosodást hozó racionalizmus kritikai szelleme,⁷ majd a forradalom hatása a megújulás vágyát hozza a magyar irodalmi és politikai életben. És nemcsak a közeli években, hatása évtizedekkel később is élményt, hivatkozást jelent a franciaországi magyar utazóknak éppen úgy, mint az itthon lévő, de változatlanul Párizsra figyelő íróknak, politikusoknak, a magyar forradalmat előkészítő fiatalok, Petőfiék nemzedékének. Egy szomorú írói sors jelzi a cselekvésben is megmutatkozó rajongást: Batsányi János, aki a magyar irodalmi és politikai gondolkodás jelszavává lett „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” felhívást megfogalmazta, azt cselekedeteiben is vállalta. Korábbi kufsteini fogsága után „átjavította” Napóleon röpiratának magyar fordítását. Az újabb Habsburg-ellenes tett miatt a franciák távozása után, 1809. november 19-én menekülésre kényszerült. Párizsi bujdosóként remélte, hogy franciabarátsága nyugodt megélhetést ígér, de súlyosan csalódnia kellett. Csak hitegették francia állami állással, nyomorgott és felesége, Baumberg Gabriella távolból küldött segítsége mentette meg a testi és lelki összeroppanástól.⁸

2. Utazók a reformkorban

Az 1820-as évektől kezdve a hazai reformmozgalmak a nagyvilág programszerű megismerésére sarkallják a legjobbakat, akik a tájékozódás igényével indulnak el nyugati

⁵ SZATHMÁRI KIRÁLY Ádám *Napló-Könyve 1711–17 Esztendőkbén, II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Bujdosásáról*, Bp., Thaly Kálmán, 1866 (Rákóczi-Tár).

⁶ *A magyar Párizs*, vál., szerk., tan. BAJOMI LÁZÁR Endre, Bp., Gondolat, 1978, 30. – Részlet TELEKI Sámuel, *Gr. T. S. erdélyi kancellár úti naplója* c. művéből.

⁷ Vö. ECKHARDT Sándor, *Magyar tanulmányok* = E. S., *A francia szellem*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1938. – Itt jegyezzük meg, hogy Eckhardt Mikes Kelemen íróvá érlelődését is franciaországi tartózkodásának hatásában látja: „Mikes francia környezetben lett íróvá, ő az első magyar, akiben a francia szellem közarámlása az irodalmi kifejezés szükségérzetét keltette fel. S íme mi történik? A szellemeskedő francia levélműfajt választja élményeinek kifejezésére, és úgy látszik, mintha ő is a szellemes és mulattató társalgó szerepét akarná játszani képzelt olvasója előtt. De mihamar kiderül, hogy mély kedély leplezi le önmagát”, 272.

⁸ SZ. NEMES Éva Margit, *Batsányi Párizsban: Találkozás Gabriellával 1810–1811*, Bp., Danubia, 1942 (Minerva Könyvtár). – A tanulmányban olvashatjuk: „Batsányi elhagyatva, mostoha körülmények között él Párizsban. [...] Csodálatos a közömbösség, mellyel Batsányi Párizs és általában a francia élet iránt viseltetik. Ennek oka elsősorban az a lelki depresszió, melybe az érzékeny, ideges lelkületű költőt az anyagi gondok, a menekülés keserű élménye és a biztosabb jövő alakításának sikertelensége sodorja; de oka talán a költő egész egocentrikus beállítottsága is. Napóleon csodálatosan fejlődő Párizsában, mely akkor a világ szíve volt, semmi sem köti le figyelmét annyira, mint maga a császár, akit minden nevezetesség közül a legérdekesebbnek tart, és az államrendszer, melyet mintaképpül állít az osztrák elé. A nyelvész és az irodalmár érzéketlen marad a francia nyelv szépsége iránt, megtanulja, de csak eszközt lát benne, melynek segítségével és befolyásos barátai által esetleg állami hivatalra tehet szert”, 7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

utakra. Ennek a felfedező érdeklődésnek egyik legfontosabb állomása Franciaország és fővárosa, Párizs. Ez érthető is, hiszen a felvilágosodás, a forradalom és Napóleon korszaka hatalmas fordulatokat hozott Franciaország, de Európa történelmében is. A hazai politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi megújulás hangadói, vezetői, azaz a készülődő új generáció példát és hivatkozást keresett, különösen az 1820-as évektől kezdődően.

2.1. Széchenyi István, Wesselényi Miklós Párizsban és Franciaországban

Jelképesnek is tekinthetjük, hogy 1822-ben a korszak két meghatározó személyisége, Széchenyi István és Wesselényi Miklós Németországon át közösen utazott Franciaországba, majd onnan Angliába (március 13-án érkeznek meg Franciaországba és április 14-én Calais-ból gőzhajón utaznak Doverbe).⁹

Ha Wesselényi és Széchenyi naplóbejegyzéseit összevetjük,¹⁰ kitűnik, hogy a zsidói báró aprólékosabban figyel meg a jelenségeket, mint cenki társa. Például a sèvres-i porcelángyárban március 25-én Széchenyi csak annyit jegyez meg, hogy „felülmúlja a bécsit, akármit is mondjanak”. Wesselényi véleménye: „a bécsieknél kevésbé élénkeknek tetszenek”, de részletesen érvel: „a formák ízlésében, tökéletességben és precízióban – minden tekintetben felülmúlják a bécsit.” Ezt követően pedig a festett és festetlen vázák árát hasonlítja össze a bécsivel. Wesselényi részletező természete sok más téren is megmutatkozik: rambouillet-i látogatásuk alkalmával a juhok gondozását, a legelők minőségét éppúgy feljegyzésre érdemesnek ítéli, mint azt, hogy az istállókat fából építik, s „nincsenek üvegablakok” (március 26.). Széchenyi egyszerűbben elintézi: „A Rambouillet-fajtájú juhok rendkívül megleptek, és határozott vágyat éreztem, hogy néhány nekem is legyen. Nem tudom azonban, a szász király merinói nem volnának-e ajánlato-

⁹ SZÉCHENYI István, *Napló*, ford. JÉKELY Zoltán, GYÓRFFY Miklós, vál., szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambros, tan. SÓTÉR István, Bp., Magvető, 1978. – Széchenyi István életében két korábbi párizsi utat is meg kell említenünk. A Napóleon elleni 1813–14-es hadjárat befejező aktusaként 1814 nyarán Párizsban katonatársaival gondtalan és mulatós időt töltött. Ezeknek a napoknak az atmoszféráját sejteti egy későbbi (1814. októberi) bejegyzése: „Trogoff Párizsban ezt mondta rólam: Széchenyi m'a fait chérir l'ignorance [Széchenyi megkedveltette velem a tudatlanságot].” De egy évvel később, amikor 1815 szeptemberében Bécsből Angliába utazik, s 21-től néhány napon át a francia fővárosban időzik, életének komoly fordulatát jegyzi fel: „Párizsi tartózkodásomról hosszú gondolatjelet akarok húzni – itt dőlt el jövődő életem, itt kapaszkodtam fel, hogy úgy mondjam, hegyem csúcsára és onnan le a völgybe vitt utam. Itt döbbsentem rá, mily kevésbé ismertem a világot, s mi kell az embernek ahhoz, hogy a nagyvilágba előrehaladjon”, 53. Vö. JÓSIKA Miklós *Emlékirata*, Pest, Heckenast, 1865. – Jósika is a Napóleon elleni hadjárat hadnagyaként jutott el Mühlhausenbe (Mulhouse), s néhány hetes szabadságát Párizsban töltötte. Emlékiratának ez a fejezete valamivel gazdagabb, mint Széchenyi beszámolója ugyanerről az időszakról. Láta a népszerű Talmát színházban, a „játékház”-ban folyamatosan nyert. A Palais Royalt úgy látja, hogy „valódi Babylon, valódi világbazár volt”. Vegyes színezetű, de egy mesterségű „némberek” kihívó viselkedését „cinismusig és botrányig” fokozódónak mondta. Legkedvesebb állomásának a favernai-i (Auxerre melletti) napokat nevezte. Itt találkozott egy magyarral, aki fogolyként megházasodott, letelepedett.

¹⁰ SZÉCHENYI István, WESSELÉNYI Miklós, *Feleselő naplók: Egy barátság kezdetei*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, Bp., Helikon, 1986, 136–139, 142–143, 146–148.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

sabbak és hasznosabbak. Ehhez nem értek, de mintha az utóbbiak gyapja sokkal finomabb volna” (március 13.). A Père Lachaise temető, amelyet néhány évvel korábban nyitottak meg városi köztemetőként, Wesselényinél március 19-én részletes leírásban szerepel, s már az első mondatában minősíti élményét: „nemében a legszebb, amit eddig láttam.” A sírra helyezett friss virágok élménye, a koszorúk látványa, a kiépített pihenők egyformán lelkesítik. Az utazó barátok természetesen Párizs ismert helyeit, épületeit is felkeresték. Már érkezésük első napján jártak a Palais Royalban, elkocsiznak Malmaisonba, amelynek kastélyában a waterloo-i csata után négy napig Napóleon tartózkodott. S persze megtekintik a versailles-i kastélyt (március 25-én). Széchenyi azt írja, hogy a látogatás emlékei „melankolikus hatást tettek rám... mindenütt törekenységünk gondolatába ütközünk, hogy a vígalmak és gyönyörök közepette is látható a halál – de semmi sem emlékeztet jobban kicsinységünkre és nyomorult voltunkra, mint egy nagy palota, egy nagy város, elnéptelenedve, elhagyatva – mondhatni egy olyan társadalom által, amely nincs többé.” Egyébként a nagy Trianon palotát „bájos”-nak látja, s megjegyzi: „Szeretnék egy ilyent magamnak is.” Wesselényi Miklós ki is fejti tetszését, ami Széchenyinek bájos, neki: „keleties izlésmodorban, remek vörös és zöld márványoszlopokkal, nagyon szép, de a »Petit Trianon«, mely Pompadour marquise-nak építtetett, még izlésesebb.” Az összehasonlítás egyébként szemlélődésük egyik jellegzetessége; Wesselényi a Tuileries-t és a Champs Élysées-t járva megjegyzi: „E gyönyörű látványtól mily messze hátra van szépség tekintetében a bécsi Graben, Prater és Bastei” (március 17.). Wesselényi társánál kevésbé foglalkozik saját lelkével, gyakorlatiasabbnak tekinti párizsi napjait. Így például március 18–19-én: Párizs legjobb vívójához jár vívóleckékre, „A téli uszodában második leckémet vevém”. Chalons-ban (március 13-án) a szőlőművelést és a borkezelést oly gondosan részletezi, hogy az üvegek elhelyezését is precízen feljegyzi: „Nagyon ügyelnek arra, hogy a butélia soha is talpra ne állíttassék, mivel a már egyszer megázott dugó, ha kiszárad, a bornak dugóízt is ad, s különben megrontja.” Azt is megtudjuk Wesselényitől, hogy „Több butéliát is meg tudok inni, anélkül, hogy berúgjak” (március 22.). Széchenyi március 14-ei feljegyzése szerint a Palais Royal vendéglősnél, Vérynél fogyasztott pezsgő neki „vérhányást is okozott”, de titkolta Wesselényi elől, „aki valami struccgyomorral, mely a vasat is megemésztene, csodálatosan érezte magát.” Széchenyi később önkritikusan bevallja: „Az a rossz szokásom van, hogy egy kissé sok bort iszom” és beismeri: a töményebbet sem veti meg. „Ma vásároltam az amerikaiaknál 50 palack szigetekről való pálinkát, mely a halottat is fel tudná támasztani” (március 25.).

A párizsi feljegyzéseket összevetve azt érzékelhetjük, hogy Széchenyi a látóvalókat kevésbé írja le, ami talán két korábbi látogatásával magyarázható. A kettőjük látásmódja és stílusa közötti különbségre utal az is, hogy Széchenyi kerüli a felfokozott jelzős kifejezéseket, de a jelenségek által kiváltott érzéseket gyakran részletezi. Ebben az összefüggésben értelmezhetjük március 14-én írt sorait: „Ma gyónni szerettem volna, és csak nehezen találtam templomot Párizsban. Az oltárok ritkák Franciaországban.” Pontosabb, ha úgy fogalmazzuk, hogy templomépületekben gazdag az ország, csak a hitéletet nehéz gyakorolni, mert a forradalom sok templomot nemcsak építészetileg rombolt, de egyházi

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

funkciójától is megfosztott. Wesselényi Miklós lelkesebb: a párizsi estét „tündérváros-hoz hasonló”-nak¹¹ látja. Ebben az első napi élményben már összegzi is Palais Royal környéki benyomásait: „A legnemesebb szellemi termékektől s a legszükségesebb használati cikkektől, a leghiúbb élvek s a legkeresettebb divatárukig minden található itt. Tudományos egyletek, olvasótermek, kávéházak, melyekben kizárólag politizálnak, játéklarangok, kétes hírű korcsmák, a legelőkelőbb emberek s a legaljasabb csöcselék rikító ellentétben vannak itt együtt.” Wesselényi Párizs-látása lelkes, de nem elvakult, szemlélődését mindig a józanság is vezette. Érkezése másnapján (március 15-én) a királyi zeneakadémia estjén dicséri a táncosokat, de egy ismert táncosnőről megjegyzi: „Madame Bigottini erősen megfogyott.” Majd összegzi az előadást: „Különben az Aladin című opera meglehetősen untatott.” Máskor, a Théâtre Français-ban, Molière házában „Talmát mint Oedipust csodálám meg”; március 24-én pedig a Varieté Színházban „Potier nagyszerűen mulattatott”. Széchenyi az előadásokra kevésbé érzékeny, inkább a színház társadalmi hasznosságára figyelt: „A működési engedélyhez Párizsban az is hozzátartozik, hogy az embernek bérlete legyen az olasz operába” (április 2.). Felfedező útjuk még Normandiába is elvezeti őket, ahol a juhok és lovak tartását tanulmányozzák, a trappisták kolostori élete pedig különösen Széchenyit érdekelte (Wesselényi protestáns volt). Április 14-én Calais-ból hajóztak át Doverbe. Az angliai hónapok után már csak Széchenyi tért vissza Franciaországba, augusztus 14-én, 33 órai út után érkezett Párizsba (Wesselényi Belgiumon keresztül tért haza). Még két hetet tölt a városban, gyászhirre sem siet haza, „kitűnően érzem magam” – magyarázza (augusztus 18.).

Alighanem így érzett 1825-ben is, amikor május 16-án érkezett Párizsba. Fogadások, találkozások, kirándulások sorát a naplóban nem regisztrálta, de május 26-án, amikor Esterházy Pállal Reimsbe utazik a király koronázására, a világ javításáról, Amerika példájáról beszélgetve megjegyzi: „Aztán arról beszéltünk – hogyan vehetné ki a mi hazánk is mindebből az aranyból a részét? Csatornák – egyszerű közigazgatás – etc.”¹² Széchenyi a koronázási ceremóniáról június 2-án tért vissza Párizsba. Ebédelt és vacsorázott, táncolt, társasági életet élt; Neuillybe, Malmaisonba kirándult, Rouelle-be „A hosszú gyapjas angol juhok miatt látogattunk.”¹³ Járt virágpiacon, nézett kígyót és krokodilust, s jegyzi az árakat. Hogy a Père Lachaise temetőben az „Örök sírhely egy személyre 250 frank, 5 évre 50 frank, aminek eltelte után az embert kidobják.”¹⁴ Aztán: „A Drezdai Madonna egy másolata 100 frankba kerül.”¹⁵ De az út igazi értelme ezután derül ki: július 20-án Bordeaux-ba érkezik, s augusztus 18-ig Dél-Franciaországot járja figyelő tekintettel. Tanulmányozza a szőlőskerteket, megnézi a „Languedoci Csatornát”, amelynek látványa megindítja: „rossz az [...] ha az ember e rendkívüli helytől ama szent álmokban búcsúzik, hogy munkálkodni akar és valami magasztosat kezdeni?”¹⁶ Montpellier-

¹¹ *Uo.*, 140, 141, 146, 153, 217.

¹² SZÉCHENYI, *i. m.*, 364.

¹³ *Uo.*, 371.

¹⁴ *Uo.*, 370.

¹⁵ *Uo.*, 371.

¹⁶ *Uo.*, 377.

ben az egyetem „hanyaglását”¹⁷ tapasztalja, ellátogat könyvtárba, s a botanikus kertbe is. Megrendülten áll meg és szemléli a Gard folyó menti római vízvezetékrendszert, Marseille közelében egy Orgon környéki parasztot „a selyemhernyó-tenyésztésről általánosságban kikérdeztem.”¹⁸ Toulonban a fegyencek „mélységes hatást tettek rám”.¹⁹ Cannes, Antibes, Nizza: „a környék mindenütt vonzó: és festői.”²⁰ Már búcsúzik az országtól, amikor a vámosossal Nizzában könyvei mentéséért harcol, s mint feljegyzi: „ügyetlenül és ostobán viselkedtem.”²¹

Azért idéztük részletesebben Széchenyi István Franciaország-járását, mert az ő figyelme, érdeklődése a reformkori szellem kutató magatartását is mutatja, noha naplóját nem adta közre, de a társadalom és a gazdaság javítása érdekében írt munkáinak külföldi hivatkozásai, példái hatottak a későbbi Európa-járók szemléletére. A felfedező és utazó szenvedély romantikus kifejeződése az a megjegyzés, amelyet 1825. augusztus 11-én írt naplójába: „gyakran arra gondolok, hogy valahol Párizs és Anglia közt fogom életemet befejezni.” 1834. december 31-én újra Párizsba érkezik, s a következő két hét társasági, színházi programjai mellé új elem jelenik meg Széchenyi külföldi, franciaországi tájékozódásában: január 6-án a Francia Tudományos Akadémia ülésén Gay Lussac-nak átadja a Magyar Tudományos Akadémia évkönyvét. Talán ez az ünnepi alkalom készíti összehasonlításra is: „Úgy találom, Franciaország »túl van a krízisen«. Nagyobb biztonságot érzek itt, mint bárhol másutt. Irigység, égő irigység ennyi nagyság láttán. Magyarország halott! – Én tisztességgel fáradozom... Ám nem éri meg a fáradságot! Vásárhelyit ki nem állhatom, Istenem micsoda türelem kell hozzá – ha ilyen tuskót visz magával az ember.”²² A feljegyzésekből az is kiderül, hogy ezekben a párizsi napokban gyakran találkozik gróf Apponyi Rudolffal, aki 1826-tól 1848-ig a Monarchia párizsi nagykövete volt. Január 16-án Széchenyi Calais-ból „Rettenő szél”-ben Angliába indul. Soha többé nem járja Franciaország vidékeit.

2.2. Bölöni Farkas Sándor és utazótársai

2.2.1. Bölöni Farkas Sándor

Bölöni Farkas Sándor *Utazás Nyugat-Európában*²³ című naplóját 1830. december 5-én Párizsban kezdte írni. Széchenyi naplójával összevetve feltűnik, hogy kapcsolatok és anyagi tehetőség hiányában nincs módja úri összejövetelekre járni.²⁴ Előnye is van

¹⁷ *Uo.*, 378.

¹⁸ *Uo.*, 380.

¹⁹ *Uo.*, 381.

²⁰ *Uo.*, 382.

²¹ *Uo.*, 386.

²² *Uo.*, 757. – Útitársára, az aldunai vízszabályozás mérnökére, Vásárhelyi Pálra utal.

²³ BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Utazás Nyugat-Európában* = B. F. S., *Napnyugati utazás, Napló*, vál., szerk., tan. MALLER Sándor, Bp., Helikon, 1984, 169, 175, 133, 146–149, 162–166.

²⁴ *Vö. uo.*, MALLER Sándor bev. – Útiköltségének javát Béli Ferenc gróf, szabadelvű erdélyi főnemes, fő-kormányzószéki titkár, Bölöni Farkas barátja, támogatója állta.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

ennek: így tartósabban fordíthatja idejét a megfigyelésre. A Louvre, a Sorbonne leírása, a Királyi Könyvtár, az Invalidusok háza és Párizs más nevezetességei külön-külön megjelennek Bölöni Farkas naplójában. Részletes leírásban olvasható az Ile de la Citén álló Igazságügyi Palota élete, működése, a tárgyalás menete, de a süketek és vakok iskolája ugyanúgy érdekli (1831. február 17.), mint a „Prés-Saint-Gervais nevezetű faluban a híres fleurista, Prévost kertje” (1831. március 15.), ahol kaméliákban, mimózákban gyönyörködik télen, mert „virágházak”-ban nevelik őket. S a majdan Ady és Márai Sándor képzeletét felgyújtó Morgue-ot is meglátogatja: ez a Párizs-járóknak egy századon át híres látványt jelentő műintézmény a vízbefültak, kivégzettek hullaháza volt, ahol három napra közszemlére helyezték a holtakat. Abban is eltér Bölöni Farkas Széchenyi szemléletétől, hogy érzéseiről, kedélyéről nem ír, figyel és tárgyilagosan szemlélődik. Nem a maga pénzügyi állapotával foglalkozik (Széchenyi feljegyzí társa, Wesselényi tartozását, s rendszeresen számon tartja a maga kiadásait is), hanem leírja az állam költségvetését (1831. január 10-én). Ugyanezen a napon fejezetekre tagolva és pontokba szedve ismerteti Franciaország jogrendjét, a királyi igazgatás formáját. Január 26-i feljegyzésében a Nemzeti Gárda és a katonaság állítását részletezi. A tárgyilagos szemlélő módszer mutatkozik meg abban a február 15-ei leírásában, amely a párizsi nép jezsuiták elleni tüntetéséről tudósít. Jelzők nélkül sorolja a pusztítást: könyvtárat, értékes könyveket, oltári szentségeket, papi ornátusokat dobáltak a Szajnába. Az is jellemző rá, hogy nem menekül a felfordulásból, hanem társával, Bánffy Jánossal, aki a nyugati gazdasági életet tanulmányozva járt Párizsban, „odatolakodnak” az események közelébe. „Szomorú fársáng vége”, így összegzi Bölöni Farkas Sándor a nap élményeit, amelyek „különböző elmékedésekre adtak okot a párizsi nép, a revolúció s a vallás iránt!”

Rendszeresen jár színházba is, március 14-ei jegyzetében felsorolja azt a húszat, ahol előadást látott. Nem a produkciókról kialakult benyomását rögzíti, hanem az intézmény arculatát jellemzi. A „*Gymnase dramatique* igen csinos nagy precízióval drámákat és vaudevilleket ad. Scribe ezen théátrumra dolgozik.” A „*Folies dramatiques*, olcsó publikum.” A „*Théâtre de la Gaité*, alsóbbrendű publikum.” A „*Spectacle des Funambules* a legaljasabb nép théátrumai, kötélén, dróton táncolnak, azután 2 muzsikussal operákat és komédiákat adnak elé.”²⁵ A húszból kiragadott négy példa is Párizs színházi közönségének szociológiai keresztmetszetét adja. Bölöni Farkas kitartó érdeklődésének jele, hogy három órát áll sorba Paganini párizsi koncertjéért.²⁶

Az is újdonság Bölöni Farkas beszámolójában, hogy hírt ad a Párizsban feltűnő vagy ott élő magyarokról is. Tőle tudjuk, hogy báró Wesselényi Farkas (Wesselényi Miklós unokabátyja) nevelőjével, Balog Pállal Párizs után Angliába utazott tovább (március 2-i bejegyzés). Március 6-án pedig ezt olvashatjuk a naplóban: „Felkeresett engem Binecz nevű kolozsvári fi, ki már 13 esztendeje, hogy mint nyergeslegény vándorol.” Március 14-én pedig: „Találkoztam Puskásnál Herczeg nevezetű tokai fival, ki már 20 esztendeje

²⁵ A „legaljasabb” kifejezés itt a szegénységre utal, mind a színházra, mind a közönségre értve.

²⁶ BÖLÖNI FARKAS, *i. m.*, 173. – Itt jegyezzük meg, hogy Liszt Ferenc is ott volt a közönség soraiban, a Paganini-élmény „Káprázatos zongorista voltának újabb korszakát gyújtotta ki...” Vö. ABLONCZY László, *Múló levelek – Párizsból*, Bp., Kairosz, 2005, 71.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

lakik itt. Híres mechanikus. A gőzhajók companiája megbukásával, hova mintegy 30 ezer frank árát dolgozott, ő is sokat vesztett. Újra dolgozik ökonómiáját helyrehozni. Puskás és ő is jól beszélnek magyarul. Fájdalmas érzéssel emlékeznek hazájokra, s vágyának még egyszer látni.” Ezt követően pedig újabb, már franciából kibontott családneveket is említ, foglalkozásuk, sorsuk nélkül: „Antal – L’Hermite (Remetei), Zimányi, Silvaine (mouchard a policiánál – Bacsányi elárulója).” A párszavas feljegyzésből is érzékelhető, hogy magyar mesteremberek szívárognak Párizsba. Lehet, hogy csak mesterségüket elmélyítendő indultak útnak, de aztán megélhetés reményében vagy családot alapítva Franciaországban maradtak. Bölöni Farkas március 16-án búcsúzott Párizstól; franciaországi benyomásai összegzéséül időben kitágított történeti következtetést vont le: „Franciaország 40 esztendő k óta [...] a szabadság és az elnyomtatás minden princípiumának próbamezeje, s a princípiumok minden nemében tanúsága volt Európának. [...] A diplomáciának és politikának egy fogása s egy pályája sem maradt próbátlan. A fanatikus vallásosságot határtalan atheizmus váltotta fel. Az arisztokrácia és a demokratizmus leghatártalanabb nemei dulakodtak egymással. A dicsőség legragyogóbb pályájáról Napoleon alatt, a szolgaság s megaláztatás porába borult a restauráció után. [...] E nemzet mindég ideálban él, örökös változást s megrázkódtató történeteket kíván, mint a kacér asszony; köntösével gondolkodását is hamar változtatja.”²⁷

2.2.2. Teleki László

Illyés Gyula Teleki Lászlóról szólva²⁸ találóan „kémút”-nak nevezte a reformkori magyarok utazásait. Teleki László, aki a család Pest megyei, református ágából származik, magas öntudattal járta a szalonokat. „Itt fonódnak a nagy barátságai. Gazdag, szép, szellemes. Bejáratos az udvarhoz is, Lajos Fülöp asztalánál ebédel. Ő az a legendás magyar – Jókai sem hagyta ki a galériájából –, aki egy vita során, a magyar nyelv szép zöngése védelmében a francia király szalonjában elszaval magyarul és diadalmasan, egy Vörösmarty-verset. Társai nem csekély kisebbségi érzéssel járják nyugatot. Ő egyenrangúan érez és vitáz.”²⁹ Ez a párizsi otthoniasság írói ihletet is jelent Teleki Lászlónak. Kont Ignác terjedelmes munkájában³⁰ írja: „Vörösmarty, dans un compte-rendu, a dit que l’empereur Valentinien rappelle le *Caligula* de Dumas. Celui-ci date de 1837 ; Teleki l’a certainement connu, mais le seul point de contact entre les deux pièces est le

²⁷ *Uo.*, 172, 177.

²⁸ ILLYÉS Gyula, *Drámák*, Bp., Szépirodalmi, 1969, I–II. – Az idézett kifejezést *Különc* című darabjának bevezetőjében használja, 386.

²⁹ *Uo.*, 386. – Illyés forrása: HORVÁTH Zoltán, *Teleki László*, Bp., Akadémiai, 1964, I–II, II, 54. – Az idézett szöveg Teleki 1835. április 12-én anyjának írt levele nyomán született. Nagyon keveset tudunk Teleki László hároméves, 1833–1836 közötti nyugati útjáról, mert a 2. világháborúban a Teleki család gyömrői kastélyával együtt a levéltár is elpusztult. A fennmaradt töredékes anyag: *A Római Szent-Birodalmi Széki Gróf Teleki Család Gyömrői Levéltára*, kiad. IVÁNYI Béla, Bp., 1931.

³⁰ I. KONT, *Étude sur l’influence de la littérature française en Hongrie (1772–1896)*, Paris, Ernst Leroux, 1902.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

tableau de la décadence de Rome. L'influence du drame romantique se manifeste plutôt dans la recherche de la couleur locale et surtout dans l'importance démesurée du rôle de Maxime, un traître comme il n'en existe guère.”³¹ Teleki László párizsi időzése egyszerűen jelenti a politikai készülődését, a kapcsolatok kiépítését, és irodalmi, műveltségi tájékozódását. Ahogy maga említi: őt nem az 1830-as forradalom, hanem annak ellenkezője érdekli.³² Telekit a Kont Ignác által idézett Dumas-hatás már Pesten érthette, hiszen a *Caligulát* a Nemzeti Színház egy évvel a párizsi premier után, még a *Kegyenc* megírása (1841) előtt bemutatta.³³

2.2.3. Szemere Bertalan

Tanulmányában azt írja Sötér István,³⁴ hogy az úti beszámolók „a reformkor irodalmának egyik legértékesebb része. Az értekező próza tüstént üdévé és színessé válik, mihelyt útleírásba illeszkedik, és az élmény erejével bír.”³⁵ Szemere művét ezen belül is a legkiválóbbak között tartja számon, legfőbb értékeként az irodalmi, esztétikai szerkesztettséget emeli ki. Egy példa, igazolásul: az 1836. december 1–3. közötti (Metztől Párizsig tartó) élmények feljegyzésével kezdődik a franciaországi fejezet, amelyben a gótikus katedrálisba lépve a sötétség és a fény játékának konkrét leírásából bölcséleti-érzelmi kép indul. „Főnséges vagy vallásos érzés, mert e kettő rokon, erőt vesz rajtad, s míg fejed talán a szkepszis ellentétéseivel küzd, lábaid roskadoznak a jámbor nép közé térdelni”, és jut el a gondolati összegzéshez: „a gyönyörű festésű ablakokon hajnal és estszürkületként jut be a napfény, mint illék azon gyülekezethez, mely borongó tapogatózásban nem annyira szerette Istent, mint félt Istentől”. A protestáns ember megrendültsége is szinte észrevétlenül megfogalmazódik a vallomásban. Az pedig már demokratikus gondolkodásából következik, hogy háborog a templomi szalmaszékéért fizetendő garasok miatt: „Nem utálatos szokás-e ez, s nem teszi-e az egyházat színházzá? Nem fölháborító-e, hogy Istenhez a szegény az egyházban sem fohászkozhatik gond nélkül?”³⁶

³¹ *Uo.*, 340. – „Vörösmarty egy írásában azt mondta, hogy Valentinianus császár emlékeztet Dumas *Caligulájára*. Ez utóbbi 1837-ben íródott; Teleki bizonyára ismerte, de az egyetlen érintkezési pont a két mű között Róma hanyatlásának képe. A romantikus dráma hatása inkább a couleur locale keresésében és különösen Maximus, a nem mindennapi áru szerepének eltűnt voltában lelhető fel” (fordítás tőlem).

³² HORVÁTH, *i. m.*, I, 55. Teleki e mondata úgy értelmezhető, hogy őt az események a hatalom szemszögéből érdeklik.

³³ Dumas *Caligulájának* bemutatója 1838. december 10-én volt a Pesti Magyar Színházban: HOFER Miklós, KERÉNYI Ferenc, MAGYAR Bálint, MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, SZÉKELY György, VAMOS László, *A Nemzeti Színház 150 éve*, Bp., Gondolat, 1987.

³⁴ *Utazás külföldön: Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útnaplójából*, vál., szerk., jegyz. STEINERT Ágota, tan. SÖTÉR István, Bp., Helikon, 1963.

³⁵ *Uo.*, 470.

³⁶ *Uo.*, 107–108.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Tán nemcsak a kronológiai rend, de a szépírói szerkesztés igényében is követi az emelkedettséget hangulati ellentétként az igencsak földi vígság. Csábító az összevetés Széchenyivel, aki csaknem másfél évtizeddel korábban Párizsba utazva Epernay-ben rosszul élt itta a pezsgőt, amelynek következményeit aztán csekély teherbíró képességével magyarázta. Bizonyára hagyomány az utasok pezsgőztetése a városban, mert Szemere Bertalan kocsjának utasait is pezsgőre csábítja a kalauz. Szemere beszámol hajlandóságának okáról: „Leugrám én is, s a francia földön a francia borból ivám éretted hazám, s azután éretted, barátom.”³⁷

Szemere bejegyzései nem napi rendszerességgel íródtak, első párizsi benyomásait egyheti tartózkodás után vetette papírra. De ez a késleltetés az élmények belső érlelésével is járt. December 10-i írását úgy indítja, hogy szinte újraéli az egy héttel azelőtti érkezést: „Lefeküdni, hol minden felkölt, alunni, hol minden él. Megmosdám, átöltözködöm, s egy velem maradt útitárral, ki Párizst ismeré, beindultunk az utcák labirintjába. Még azon este írni akartam neked e naplót, de előbb fel kelle ébrednem álomszerű állapotombul.” Az írás további részének kerete egy nap sétája, de a látott események már érlelt és sűrített élményanyagról árulkodnak. A Cité, a Palais Royal életének káprázatát találó képből veti össze németországi élményével: „A német városok élete, mint szélpuska dolgozik, de csöndben; a párizsi élet, mint álgúy, dörögve, villámolva, füstölögve munkálkodik.” Az egy napba stilizált városjárás végén visszatér az írás elején érzett séta kényszerére: „Nem Párizs, a város szerezte azt a nagy hírt, de az élet a városban. Ez az, mi az idegent, bármely országból jött legyen, sokáig tartja egy csodálatos éber álmodozásban.”

Tematikusság és a látnivalók, benyomások egymásra épülő szerkezete jellemzi Szemere Bertalan feljegyzéseit; az első párizsi nap élet-élményét az építészeti csodák leírása követi 1836. december 13-án. A Diadalív látványa, a Tuileries, a Panthéon, melynek csúcára a „nagy férfiak” tiszteletére „érccsészé”-t képzelt, „miben gázláng lobogna.” De ezzel egyidejűleg az író magába tekintő, önkritikus hangon hazafelé fordul: „Magamtul kérdezem, hol fekszik Hunyadi, s alig tudom megmondani. [...] A mai törpékkel bajlódunk, az ókor félisteneire nem emlékezünk. Mintha nem volna adósságunk a múlt iránt.” Ahogy korábbi utazótársainak, úgy Szemere párizsi figyelmének középpontjában is az állam és a gazdaság működése áll. Így tanulmányozza a „pénzcsarnok”, a börze életét (1836. december 18.), részletesen leírja a követválasztás menetét, a „követkamara” rendjét (december 28.), s taglalja a hírlapok növekvő befolyásoló erejét (1837. január 7.). Talán a legterjedelmesebb fejezet az esküdtszék életével foglalkozik (1837. január 17.). A tematikusság jellemzi Szemere feljegyzéseit, rendszerezetten beszél a nép és a megyék életéről, a francia szónoklatról (1837. február 14.), egy terjedelmes fejezetben a „jótékony intézetek”, az életbiztosítók és a takarékpénztárak működését taglalja (1837. március 10.).³⁸ Nagy áttekintéssel ismerteti a művészeti intézményeket, szép gondolatokat fogalmaz meg a színházi-zenei életről.³⁹ A *Hugenották* opera-élményét nem külsődleges jelzővel minősíti, a költői kép egyszerűségében is a hatás mélységét fogalmazza meg:

³⁷ *Uo.*, 109. – Szemere Trefort Ágostonnal utazott.

³⁸ *Uo.*, 110, 114, 115, 116, 118–123, 126–130, 133–140, 146–161, 171–179, 188–196.

³⁹ Bölöni Farkas húsz színházat regisztrált, Szemere Bertalan huszonkettőt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

„Fájós fejjel léptem a színházba, de kijöttömkor tiszta volt, mint fölöttem az ég” (1838. február 8.).⁴⁰ S rögtön utána ott a személyes élményből induló közösségi konklúzió: „Erős hitem is, hogy *a színház úgy statusintézet, mint az iskola és egyház*, s hogy éppúgy szabadság uralkodjék mint a sajtóban, de nagy gond legyen a szívet s erkölcsöt nemes-ségben megőrzeni.”⁴¹ Szemere hazavezető gondolatai már nem alkalmi jellegűek, mint azt Széchenyi, Wesselényi vagy Bölöni Farkas naplóiban érzékelhetjük, hanem a „Külföldön utazom, de hazámért”⁴² gondolatában figyel és vizsgálódik. Így a február 14-ei jegyzetének egyik alfejezete, *Az alház nálunk és külföldön* már címében is jelzi a szem-besítést. Az írók jóvedelmét is ebben az összevetésben vizsgálja: sok más mellett például Victor Hugónak mennyi jóvedelmet hozott *A párizsi Notre-Dame* című regénye, s az Athenaeummal kapcsolatban a hazai „enciklopédiai folyóiratok” folytonos „elenyészé-sének” okán gondolkodik.⁴³ A Szemere-beszámolóban szereplő Sobri-kultuszra az 1947 őszén párizsi diplomáciai szolgálatba készülő Szabó Zoltán is felfigyelt: odakinn nem ismernek bennünket.⁴⁴ Szemere így méltatlankodott: „a Sobri név még mindig jelszó. Nincs ember Párizsban, ki nem ismerné a *magyar rablót*, s azt hiszik, többektől hallám, a haramia nálunk úgy terem, mint eső után a gomba. Egy Sobri-Vaudeville a Gymnase dramatique-ban sűrűn adatik. Szóval, Magyarország híressé lett, fényét Sobritul kap-ja!”⁴⁵ Jelképes, amit Szemere itt észrevesz, s hogy Szabó Zoltán több mint száz esztendő múltán is idézi, azt jelenti: szimptomatikus lelet, amely a bennünk élő folyamatos és gyakran görcsös kérdést teszi fel: milyen a hírünk a világban.

2.2.4. Eötvös József

„Ma reggel Eö... az Athenaeum hirdetésével lepett meg” – olvashatjuk a fent jelzett nap feljegyzésében.

Eö: Eötvös József, aki Svájc-ból érkezett a francia fővárosba, és Szemeréhez hasonló tervvel, azonos országokat jár be. Sőtér István említi,⁴⁶ hogy hazatérve Eötvös *Svájci útinapló* címmel készült közreadni élményeit, de „Ennek a műnek a kéziratát nem ismer-

⁴⁰ *Uo.*, 169. – Meyerbeer *Hugenották* című operájáról ír.

⁴¹ *Uo.*, 169. – A kiemelés Szemere Bertalané, erre utal jegyzete is: „A francia kormány a három főbb színházat évenként *több száz ezer* frankkal segíti”. Hogy Szemere sokféle szempontból és részletesen foglalkozik a párizsi színházi élettel, s ezzel párhuzamosan hazai hiányérzeteit is említi: „Nekünk vígjátékköltőnk is hiányzik”, az bizonyára azzal magyarázható, hogy 1837-ben, október 4-ei útra indulása előtt nem sokkal, augusztus-ban nyílt meg a Pesti Magyar Színház. Így a színház feladata, programja, működése körül kialakult hazai viták, küzdelmek emléke és kérdései elkísérték az úton Szemere Bertalant.

⁴² *Uo.*, 174.

⁴³ *Uo.*, 179–188.

⁴⁴ SZABÓ Zoltán, „*Magyarország Sobri karján*” = *Sz. Z., Hazugság nélkül*, kiad. KENEDI János, szerk. MARKWART Ágnes, jegyz. GYURGYÁK János, Bp., Héttorony, é. n., I–III, II, 408–413.

⁴⁵ SZEMERE, *i. m.*, 222.

⁴⁶ *Uo.*, 470–471.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

jük.”⁴⁷ Sőtér hozzát teszi: Eötvös valamennyi ezt követő írása „mintha egyazon útinapló kidolgozott részletei lennének, mely útinapló természetesen nem csupán Svájcra szolt volna.” Ebben a sorban látja⁴⁸ *A Karthausi* című regényét is, amelyet Eötvös az 1837. őszi hazatérést követően kezdett írni. Ha például a regény⁴⁹ leírásait vizsgáljuk, szinte naplószerűen, személyes élményként idéződik meg Párizs, ahogyan az utazó előtt a ködfelhőből kibontakozik a város, „az agg Notre-Dame, a Pantheon, s az invalidok háza”, de gondolatmenete már érkezés előtt továbblép a befogadói élményen: „Párizs nemcsak főváros, Párizs Franciaország, s a kíváncsúság, mely e hon polgárát oda hívja, erős, mint a honvágy.” Eötvösnek Párizs már nem jelent olyan mintát, mint utazó társainak. Gángó Gábor⁵⁰ Sőtér István nyomán elemzi *A Karthausi* világát,⁵¹ s megállapítja: „Eötvös számára Lajos Fülöp korának morális válságát és a szabadversenyos kapitalizmus minden társadalmi ellentmondását Párizs testesíti meg.” Idézi a Père Lachaise temetőbeli képet, amelyben a leírás és a reflexió összefonódik: „menj kedvesed sírjához, s örülj, hogy meghalt, s nem látta korunknak romlottságát.”⁵²

Szemere Bertalan párizsi napjainak vége felé látogat el a Père Lachaise temetőbe, leírásában hazagondolva az otthoni sivárságot panaszolja: „Külföldön sírkertek vannak, nálunk temetők.” A hazai kopárság, gondozatlanság tényeit sorolva megállapítja: „Nem merném állítani, hogy ennek oka érzéshiány, de tagadhatatlanul ízlés és tevékenység hiányra mutat.”⁵³ Ízlés- és tevékenység hiány: Szemere európai utazásának, Franciaországlátásának kulcsszavai ezek: a hazához köthető élmény módozatait, a hasznosítható tanulságokat és a cselekvés, a javítás lehetőségét kutatja. Ő maga így fogalmazza meg Európa-járásának lényegét: „Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető [...]. Nálunk élet és elv külön van, itt elv és élet egy.”⁵⁴

2.2.5. Szalay László, Irinyi József, Erdélyi János és a többiek

Szalay László 1838 októberében érkezett Párizsba azzal a reménnyel, hogy „az academia elnökeiktől engedelmet fogok nyerni hosszabb itt mulatozásra.”⁵⁵ A „mulatozás”

⁴⁷ *Uo.*, 471.

⁴⁸ *Uo.*, 471.

⁴⁹ EÖTVÖS József, *A Karthausi = Budapesti Árvízkönyv*, I, Pest, Heckenast Gusztáv, 1839.

⁵⁰ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár, 18).

⁵¹ *Uo.*, 186–197.

⁵² *Uo.*, 188.

⁵³ SZEMERE, *i. m.*, 208. – Ő Père La Chaise-nek írja.

⁵⁴ *Uo.*, 131–132.

⁵⁵ SZALAY László *Levelei*, szerk. SZ. G., é. n., 77. – A *Bevezetés* végén olvasható „1912. november hó 8-án” alapján feltételezzük a kiadás dátumát. Az Akadémia akkori elnöke gróf Teleki József és gróf Széchenyi István.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

persze nem a mai értelmében szerepel. Öntudatosan írja Szalay, hogy tanulni akar, folytatni azt a tudományos munkát, amelyet Petrovics Frigyes ügyvéd gyűjtött 1833-as párizsi útja során Magyarország történetéhez kapcsolódva.⁵⁶ Szalay leveleiből kitűnik, hogy Párizs nevezetességei nem ejtik ámulatba. A színház iránt érdeklődik, de a leszűrhető tapasztalatokra figyel, nem vesztegeti párizsi életét fölösleges szórakozásokra. Örül Victor Hugo új darabjának, s annak, hogy a *Ruy Blas* verselése visszatér a „classical traditiohoz”.⁵⁷ A társasági élettől azért nem fordult el, mert a Toldy Ferencnek címzett, már Münchenből keltezett levelét azzal kezdte, hogy: „Párizsi barátaim és ismerőseim annyira lefoglaltak a köztök töltött utolsó napokban, hogy idő sem maradván levélírással, csak most szakíthatok időt.”⁵⁸ Ebben a franciák tájékozódásával kapcsolatban megjegyzi: „A’ francia, a’ francia író is, annyit tud a’ külföldről ma, amennyit 150 évvel ezelőtt Boileau és Racine. A’ Journal des Débats csak minapában szólott egy holttestről, melyet a margitszigeti municipalitas a’ pesti püspöknek átküldvén, a’ pesti cathedralis templomban tétetett le ideiglen”. Jelentéktelen hír, de tünetértékű. Majd éppen Szalay és Teleki László későbbi sorsában láthatjuk, hogy az otthon történtek hiteles tudósítása és képviselése a nagyvilágban, s éppen Párizsban milyen fontos lehet a hazának.

Ahány utazó, annyi „kém”, s annyiféle irányból és céllal érkezik Franciaországba és különösen Párizsba. Szalay László az Akadémia gyűjteményét gazdagítandó kutató, Brunszvik Teréz, az első magyar óvodák alapítója Európát járja, hogy megismerje a pedagógia legújabb irányzatait, s hazajöve hasznosítsa a tapasztalatokat. Nagynénjével tart Teleki Blanka és Teleki Emma is, párizsi szalonokban vendégeskednek 1839 január–márciusában. Családja körében többször is találkozunk az ismert népbarát De Gerando báróval. S már az első találkozás alkalmával egymásba szeret az ifjú báró, Auguste és Emma. S hiába a De Gerando család tiltása, praktikái, a két fiatal 1840. május 14-én Párizsban a Madeleine templomban örök hűséget fogad egymásnak, s egy hónappal később Erdélybe, Emma családi birtokára utaznak.⁵⁹

Szemere Bertalan naplója *Utazás külföldön* címmel először 1840-ben jelent meg, ma is tekintélyesnek mondható 2400 példányban, majd 1845-ben látott napvilágot⁶⁰ bővített, színesebb változata. Mint Steinert Ágota megjegyzi: „A reformkori fiatalság számára ez a könyv alapvető olvasmányélménnyé vált.”⁶¹ Szerinte Szemere Bertalan könyve sokakat bátorított Európa és Franciaország felfedezésére. Fenyő Istvánnal egyetértve úgy véli, ezt a folyamatot Pulszky Ferenc 1837-ben németül és 1839-ben kiadott európai úti vázlatái indították el: „Az ő gondolatébresztő tájékoztatása nyomán kezdődik meg a kítűnő magyar tehetségek nyugatra rajzása: Szemere Bertalan, Trefort Ágoston, Gorove

⁵⁶ Vö. *uo.*, 77, 2. jegyzet.

⁵⁷ *Uo.*, 80.

⁵⁸ *Uo.*, 85.

⁵⁹ RUBIN Péter, *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, Bp., Akadémiai, 1982 (Irodalomtörténeti Füzetek, 105), 15–24. – Ugyancsak részletesen foglalkozik a kérdéssel és a család történetével BAJOMI LÁZÁR Endre, *Teleki Emma életéről és műveiről* = B. L. E., *Arpadine*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 90–149.

⁶⁰ SZEMERE, *i. m.*, 441.

⁶¹ *Uo.*, 441.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

István, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Irinyi József és mások útijegyzeteik megjelentetését mind Pulszky példaadása után határozták el.⁶² Mások e hatások nélkül, tanulmányútra vagy éppen érvényesülést, megélhetést remélve indultak Párizsba. Például Gruby Dávid (1810–1898) orvos, aki szakmai elismertsége ellenére nem kapta meg Bécsben az adjunktusi állást, így egy ott tartózkodó francia orvos javaslatára kereste és találta meg hivatásának örömét Párizsban. A franciák csodadoktornak tartották, kalandos személye igen népszerű volt és nagy tiszteletnek örvendett a párizsi magyarok körében is, gyakran felbukkan majd naplójukban, leveleikben.⁶³

Irinyi József 1842-es európai útjáról szóló beszámolója magyarul nem is, csak német nyelven jelenhetett meg 1846-ban.⁶⁴ Lelkesülten sorolja Párizs érdemeit, „Páris tárháza és menedékhelye mindennek, ami szeretett, tisztelt, csodált, irigyelt avagy üldözött.”⁶⁵ Kevés élményéről számol be, így más utazók naplójával összevetve reflexióinak forrásáról ritkábban értesülhetünk. Leggyakrabban a francia forradalom eszméinek eleveenségét dicsőíti. Okkal írja Fenyő István: „Nála az élménynek, benyomásnak alig jut szerep, s a munka készülése során egyre kevesebb: annál több a tennivalókról, feladatokról való eszmélkedésnek, a külhoni helyzet és a »csúnyácska« haza állapotai közti összehasonlításnak.”⁶⁶ Az említett szemlélet jellemzi például a francia és a magyar országgyűlés összevetését,⁶⁷ beszélget egy „ó” gondolkodású francia nemessel,⁶⁸ egy nagy fejezetének címe: *A pártok állása Franciaországban*,⁶⁹ sorra ismerteti a sajtótermékeket, értekezik „A helyhatósági szerkezet hiányáról Franciaországban.”⁷⁰ S bár a szerző érzékeli Lajos Fülöp korszakának romló jeleit, azokat az ellentmondásokat, amelyek Eötvöst már keserűséggel töltötték el, de továbbra is hisz a forradalom eszméiben: „Én a forradalom szörnyetegeiben csak a legderekből elveket megfertőzést, s nem magát az elvek helytelenségét látom bizonyítva lenni. A kihágások csak mellékes dolgok valának, melyek akárminő borzasztók voltak is, nem képesek az elveket, a földolgot elhomályosítani”, mondja „ó” nemes beszélgető társának.⁷¹ Irinyi példamutató önzetlenséggel egyenleti honfitársai párizsi útjait. Úti beszámolójában nem említi, de tudjuk, hogy az idősb Dumas-val jó kapcsolatba került. Ennek köszönhetően Pestre hazatérése után, amikor Egressy Gábor párizsi útra készült, ajánló sorokat írt, hogy színészbarátja felkereshesse a francia író: „Nous vous attendons toujours à Pesth”, olvashatjuk Irinyi Dumas-hoz írt

⁶² Vö. FENYŐ István, *Pulszky Ferenc kiadatlan párizsi útinaaplója 1836-ból = Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. KÖPECZI Béla, SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1970.

⁶³ Vö. BERNARD LE CALLOC'H, *Csodadoktor Párizsban*, *Lege Artis Medicinae*, 2000/10, 822–828.

⁶⁴ IRINYI József, *Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek*, kiad., tan. FENYŐ István, Bp., Argumentum, 1998.

⁶⁵ *Uo.*, 49.

⁶⁶ *Uo.*, 257.

⁶⁷ *Uo.*, 77–78.

⁶⁸ *Uo.*, 82–89.

⁶⁹ *Uo.*, 89–116.

⁷⁰ *Uo.*, 127–170.

⁷¹ *Uo.*, 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

levelében.⁷² Dumas egyébként szívesen fogadja a magyarokat. Ennek egyik eredője Liszt Ferencsel való mély barátsága. Tudjuk, hogy leveleztek, de Dumas is megemlékezik róla emlékirataiban: az 1831-es kolerajárvány idején, a napi munka után a veszély feledésére összegyűlt a baráti kör, s egymást szórakoztatták: „Liszt, qui jamais ne se faisait prier un seul instant, frappait de toutes ses forces sur un mauvais piano qu’il injuriait tout en le mettait en canelle...”⁷³ Dumas magyarok iránti rokonszenve mellett talán az is jó ajánlólevél, hogy Egressy darbjait játssza a Nemzeti Színház és általa Dumas pesti publicitása is erősödhet. (Petrichevich Horváth Lázár, a Honderű szerkesztője 1845-ös párizsi látogatásáról beszámolva szintén említi Dumas-val való találkozásait.)

Erdélyi János európai útja során 1844 „nyárutó”-ján érkezett a francia fővárosba.⁷⁴ Őt nem a tájékozódás nyugtalansága, hanem családi gyász indította útra. Mint T. Erdélyi Ilona írja: „de ahogy távolodott hazulról, úgy változott át a sors üldözte férfi politikai reformutazóvá, aki mindenütt hazai szemmel vizsgálódott: mivel segíthetné, gyarapíthatná népét és országát.”⁷⁵ A színház az ő párizsi napjaiban is fontos esti esemény, már első levelében részletesen beszámol a Théâtre Français nézőtéri szokásairól.⁷⁶ De az irodalomról, „A társas életről”, „A Francia Akadémia közgyűlésé”-ről is olvashatunk beszámolókat, amelyek „Édes Imrém” megszólítással levélformában íródtak.⁷⁷ Tárgyunkban különösen érdekes a *Magyar mesterlegények. Liszt tanítványa. Sáry Fáni* című, amely 1844. „őszutó elején” íródott. Így kezdi: „Mesterlegény-hazánkfiairól esvén szólanom, meg kell jegyezmem, hogy ők itt semmi egyesületben nincsenek [...] Ők még mind kevesen vannak arra, hogy társaságot képezzenek, mi talán külföldön hamarabb meglehetne, mint otthon, mert itt a nagy idegen világ összetartást parancsol; s fél- vagy negyed- vagy nyolcadrészt műveltséggel, élet- s világismerettel vetődven e »Pokol-Párisba«, mint a vademberek, csupa félelemből is, hogy rá ne szedessenek, szeretik egymást, s meg van bennök az a kegyes érzés, ha valamelyik beteg vagy szűkölködik, mindent elkövetnek egymásért.”⁷⁸ Hosszabban idéztük Erdélyi sorait, mert elsőként és alapvetően veti fel és fogalmazza meg azon társadalmi, emberi, lélektani gondokat, amelyek az elkövetkező évtizedektől a 20. század végéig az emigráns-sors egyéni, közösségi és szervezeti kérdéseit érintik. De a korábbiakra is utal, hiszen a Mikes Kelemen leveleiben feltárulkozó mikroközösség mindenkor lélektani és társadalmi drámája ismétlődik majd századokon át. Levelének további részében egy elhalálozott mesterlegény sorsát említi Erdélyi: a Montmartre lábánál magyar nyelvű sírfelirattal és szentbeszéddel temették el társai. Azt írja Erdélyi, hogy három éve érkeznek magyarok „műhelyt keresni. Számok rámegey a százötvenre. Legtöbb szabó, szűcs, aztán asztalos s egyéb. A szabók igen poli-

⁷² FODOR Erzsébet, *Idősb. Dumas Sándor és a magyarok*, Pécs, Kultúra Ny., 1938, 33. – „Mi mindig várjuk önt Pesten” (fordítás tőlem).

⁷³ Alexandre DUMAS, *Mes mémoires*, Paris, 1898, IX, 163. – „Liszt, aki soha egy pillanatig nem kérte magát, teljes erejéből püfölt egy rossz zongorát, s átkozta, miközben aprófává hasogatta” (fordítás tőlem).

⁷⁴ ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., tan. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985.

⁷⁵ *Uo.*, 23.

⁷⁶ *Uo.*, 176–180.

⁷⁷ Vahot Imre, a Pesti Divatlap redaktora, aki Erdélyi János távollétében szerkesztette a lapot.

⁷⁸ *Uo.*, 199.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

tizálnak.”⁷⁹ Vállas Antalt, a reformkor ismert mérnökét említi Erdélyi, aki az előző év nyarán Párizsban járt, „s a magyar iparegyesület nevében szólott hozzájuk, ezek a jó fiak valami politikai lépést gyanítottak az egész eljárás alatt, mintha Vállas kém lett volna.” Nem elemzi, talán még nem is elemezheti Erdélyi az emigráns-pszichózis egyik súlyos torzulását, a gyanakvást egymás iránt. Most még összetartóak az ifjú magyar mesterlegények, de a szabadságharc után, s a következő másfél évszázadban, ahogy a világ más országaiba vetődött magyaroknál, úgy a párizsi és a franciaországi honfitársak társadalmi kapcsolataiban sem szűnik az egymás iránti kétely, amelyet persze koronként változóan a hazai vagy éppen a külföldről irányított titkosrendőrségek is szítottak és provokáltak.

Tárgyalt levelének második témájaként Erdélyi János a párizsi magyarok köréből „néhány műzsanövendék”-ről ad hírt. Magyarok társaságában „a kis Sára Jóska is megjelent köztünk hegedűjével; szivarra gyújtott, s magyar dalokat játszott igen szépen. Ezt a kis barna fiút Liszt taníttatja”.⁸⁰ Ez is jele annak, hogy Liszt 1838 márciusában a pesti árvíz fölötti megrendülésében egy életre hazatalált. Ragaszkodásának egyik jeleként vállalta a tehetséges magyar cigánygyerekek párizsi taníttatását.⁸¹ Lisztnek alighanem jelentős szerepe volt abban az úri szalonokban romantikussá szépített cigánymuzsikuskultusz kialakításában, amely a 19. század második felében egyre erősebben jelentkezett Franciaországban, később pedig nyaranta a tengerparti üdülőhelyeken.

Az Erdélyi János levele címében említett Sárly Fáni táncot tanult Párizsban. Bár jó mesterhez járt, és „Kora éppen alkalmas tanulásra”,⁸² de Erdélyi aggódik: „Egy szegény, egy védtelen leányka!”

Ahogy elődei, Erdélyi János is leírja a francia törvényhozási és politikai életet, s újra és újra visszatér a színházi élethez. 1845. január 1-jén az újévi szokásokat ismerteti, megemlítve Egressy Gábort is.⁸³ Macready Hamlet-alkalításáról ír nagyon szemlélete-

⁷⁹ *Uo.*, 199.

⁸⁰ *Uo.*, 200.

⁸¹ LISZT Ferenc, *Des Bohémiens et leur Musique en Hongrie* (A cigányok és muzsikájuk Magyarországon) = L. F. *Válogatott írásai*, ford., vál., tan. HANKISS János, Bp., Zeneműkiadó, 1959, I–II, I, 491–496. – Bizonyos, hogy arról a fiúról van szó, akiről Liszt is megemlékezik fenti munkájában, Józsi, a cigány néven. Liszt a gyereket Teleki Sándortól kapta hazai „ajándék”-ba. Magához fogadta, de már tapasztalhatta: elrontották a fiút. „Egész lényén a góg uralkodott. [...] Józsi hamarosan egy kis arszlán lett ismerőseink körében, akiknek erszénye megtisztelte az ő magánkoncertjeit. Így meglehetősen sok pénze volt, s hamarosan megtanulta, el is költeni, mégpedig a legdivatosabb közönnyel és könnyedséggel. [...] Tetszeni vágyása hihetetlen méreteket öltött; a kényeskedésig és a nyegleségig ment.” Liszt Párizsból Spanyolországba utazott, s a fiút rábízta egy Massart nevű hegedűtanárra, aki a Konzervatóriumban tanította őt, de nem sok sikerrel. Liszt azt tervezte, hogy örökbe fogadja, de „vadember” természetének javíthatatlansága miatt letett róla. Továbbra is pártját fogta, Strasbourgba hívta, majd Löyenbergben ajánlotta be egy kitűnő muzsikusként. Aztán Bécsbe hozatta, ahol a fiú testvérével és bandájával találkozott. Nem sokkal később „Józsi és a banda együtt tünnek el; a várost is elhagyták, hogy minél előbb bemutassák az elveszett gyermeket a törzs vajdájának.”

⁸² ERDÉLYI, *i. m.*, 200.

⁸³ Egressy egy évvel korábban, 1843 őszétől 1844 tavaszáig tartózkodott Párizsban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

sen.⁸⁴ 1845 márciusában a Savojába induló Erdélyi Jánost „Báthory József, Párisban lakó atyáncfia”⁸⁵ kísérte a gyorskocsiállomásra. Egyedül zötykölődve a batáron hét hónapnyi párizsi tapasztalatait összegzi: „örülök azon tapasztalásomnak, hogy e város és vele egész Franciaország, minden balvédelem dacára is nyert előttem úgy *erkölcsileg*, mint *polgárilag*. Sehol sincs több téve egyesek és az álladalom részéről az emberiség javára, sehol nincs több áldozva művészet és tudomány előbbvitelére, sőt el lehetne mondani, hogy az embert, a polgári társas embert a föld egy nemzete sem becsüli annyira, mint a francia, s éppen ez oka annak, miért kelle éppen ott kiütni az emberiség jövőjét elhatározó forradalomnak.”⁸⁶

Párizs tehát eszmei, államszervezési, gazdasági téren példákkal, inspirációkkal szolgált a hazai társadalom jobbítására szervezkedő magyar reformer utazóknak. De akik nem mehettek, azok is Párizsra figyeltek, s olvasmányaik mellett épp az utazók tudósításai, cikkei, könyvei, kávéházakban, baráti társaságokban elbeszélte élményei forrásították az elméket és a szíveket. Petőfi Sándorét például, aki vonzódását nemcsak szavakban fogalmazta meg, hanem szobájának berendezésében is. Lakótársának és barátjának, Jókai Mórnak a leírásából ismerjük: „Szerény bútorzat; legbecsesebb a könyvtár, csupa díszkiadású művek, acélmetszetekkel, Béranger, Hugo Victor, Heine művei, a girondisták története, Shakespeare, Ossian, Byron és Shelley. Falain körül remek kőmetszetű képei a francia forradalom kiváló alakjainak, de azok közt nemcsak Madame Roland volt ott, hanem Corday Sarolta is. Ez volt az egyedüli fényűzése.”⁸⁷

3. A Párizsi Kölcsönösen Segélyező Magyar Egylet megalakulása

Erdélyi János Párizstól búcsúzva ismét megemlíti a magyar mesterlegényeket és pártfogójukat, Báthory Józsefet: „többnyire valamennyinek ő szerez műhelyt, s ezáltal kereseti módot, tökéletesedési gyakorlatot Párizsban, hová a világ minden tájékáról naponként ezrével ömlik a bevándorlók sokasága, kiknek mondhatni, *előbb kell munka, mint kenyér*, mert a dolgozó kéz sohasem hiányzik elannyira, hogy e nép szerint a közigazgatásnak semmi nagyobb feladata, mint munkát teremteni a kézműves osztály számára.”⁸⁸ Amikor Tánics Mihály 1845 nyarán Belgium felől szigorú motozás után Párizsba érkezik, őt is Báthory József kalauzolta.⁸⁹ Két hétig tartózkodott a világvárosban, talál-

⁸⁴ Erdélyi azért is idézte Egressyt, mert 1839. november 16-án a pesti Magyar Színház előadásában látta Hamlet-alkítását. Vö. EGRESSY Gábor *Válogatott cikkei (1838–1848)*, vál., jegyz., tan. KERÉNYI Ferenc, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 173.

⁸⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 223, 481. – Báthory József Törökországba emigrált magyar szülők gyermekeként orosz katonai iskolába járt, a lengyel szabadságharc katonája lett, majd bujdosni kényszerült, így került a francia fővárosba. A párizsi magyar kolónia vezető egyénisége lett.

⁸⁶ *Uo.*, 224.

⁸⁷ JÓKAI Mór, *Petőfi emléksobránál*, Koszoru, 1882, VIII, 398.

⁸⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 223.

⁸⁹ TÁNICSICS Mihály, *Életpályám*. Bp., Magvető, 1978 (Tények és Tanúk), 231. – Báthoryról Tánicsics más adatokat is közöl, mint Erdélyi János: „ő mégis inkább magyar származású, habár közvetlenül Lengyelország-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

kozott Étienne Cabet ellenzéki képviselővel, a Populaire szerkesztőjével, akivel latinul beszélgetett.⁹⁰ Fájdalmasnak érezte Táncsics, hogy Cabet a magyar nyelvet a szláv nyelvcsaládba sorolta. Örömet az jelentett számára, hogy „Párizsban várakozásomon fölül sok magyar mesterlegényt találtam, s minden oldalról azon örvendetes tudomást meríthettem róluk, hogy igen munkások, megbízhatni bennük. Gyűlhelyük a Dänemark-kávéház volt; odajáratták magyar hírlapjaikat.”⁹¹ Vállas Antalra még gyanakodva tekintettek a párizsi mesterek, de Táncsics Mihály bátorítására az Opera közeli kávéházban „szabályszerű magyar egyletté alakultak”⁹² 1846. szeptember 13-án.⁹³ Azt is írja Táncsics, hogy „A résztvevő tagok sorát emlékül az én nevemmel kezdték meg”,⁹⁴ és első elnöknek Bucsánszky Bertalant választották. Az egylet tulajdonképpen azt a gondolatot jelölte célként, amit Erdélyi János „az összetartás parancsa”-ként fogalmazott meg. Célkitűzéseik: a sorsüldözött honfitársakon való segítség, „a szellemi szegénység” fölötti gondoskodás, továbbá: „minden gátlás nélkül összejöhetni.”⁹⁵ Kezdetben a királyi hatóságok érthető gyanakvással figyelték az egylet működését, hiszen a hatalmas bevándorlási hullám lazította a francia társadalmat és a párizsi társadalmi életet. A külföldi mesteremberek, gyári alkalmazottak jelenléte növelte a megélhetési feszültségeket. Egy-egy nemzetiség, így a magyarok egylete is már szervezkedés, ami ugyan önvédelmi, önmegtartó szándékkal jött létre, de akarva-akaratlan francia belpolitikai tényezővé is vált. Ahogy Erdélyi is írta: „A szabók igen politizáltak.”⁹⁶ Az egylet feladatának tekintette, hogy a Párizsba érkező kézműveseknek munkát szerez, ha végsőképp nem sikerül, tíz frank útiköltséget biztosít a hazautazásra. A szervezet hazai újságokat járatott, könyveket kölcsönzött, a tagok hazafias feladatuknak tekintették, hogy a magyar művészek párizsi vendégszereplésén megjelenjenek. Az alapítás körüli időkből felvetődött a hivatalos nyelv kérdése; néhányan a németre voksoltak, de leszavazták őket. 1848 januárjában 48 tagot számlált az egylet, ez igen csekély létszám, a korábbi útinaplókban említett több száz magyar „mesterlegény” párizsi jelenlétéhez képest.

ból szakadt ide.” Vélhető, hogy Báthory a korábbi múltjáról nem beszélt Táncsicsnak, aki viszont közelről látta megélhetését: „Egész raktára volt a szebbnél szebb ruhafélékből, mert igen előkelő, vagyonos úri emberek is megfordultak nála, kik a mindennemű divatárusokat oda rendelték, újra öltöztek, ami pedig előbb rajtuk volt, azt Báthorynak hagyták. Egyebek közt Teleky Sándor grófról, az én egykori növendékemről is beszélt nekem Báthory.”

⁹⁰ Étienne Cabet *Utazás Ikáriában* című utópista regénye, a kommunista állam álma, amelyben mindenki boldog, Petőfire is hatással volt, Vasvári Pál fejezeteket olvasott belőle a Pilvax összegyűjtésében.

⁹¹ TÁNCICS, *i. m.*, 233.

⁹² *Uo.*, 233.

⁹³ *Párizsi Kölcsönösen Segélyező Magyar Egylet (1846–1986)*, írta, szerk. SZABÓ M. László, Bp., Delta, 1968. – Szóbeli emlékezésekből és írásos dokumentumokból állt össze a könyv, de az író-szerkesztő nem jelzi egy-egy adata forrását. További rövidített jelölésünk: *PKSME*.

⁹⁴ TÁNCICS, *i. m.*, 233.

⁹⁵ *PKSME*, *i. m.*, 4.

⁹⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 199.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

4. A forradalomban

A februári párizsi forradalomról hiteles magyar beszámolókat ismerünk. Dobsa Lajos, aki „Megvált a színésztől és külföldre utazott, hogy ismereteit mélyítse”,⁹⁷ Párizsban élte át a történéseket. Február 22-től krónikás részletességgel és élvezetes stílusban írta le a királybuktatás óráit és napjait.⁹⁸ Garay Antal, *Az obsitos* szerzőjének, Garay Jánosnak az öccse, 1844-ben asztaloslegényként érkezett Párizsba, 1847. november 4-én Tárogató címmel kézzel írott lapot indított kint dolgozó honfitársai tájékoztatására. A Tárogató február 6-i számában tudatta a magyar egylet létszámát is: az 1846–1848 januárja közötti időszakban 73 rendes tagot és 6 tiszteletbeli tagot tartottak nyilván.⁹⁹ Február 24-én maga is beállt a polgárórségbe, a Tuileries és a Palais Royal ostromát szemtanúként írta le. A király déli 1 órakor menekült el a palotából, „Délután 2 órakor a trónteremben füstölgő puskával ültem bele a trónusba, amely néhány perc múlva kirepült az ablakon. Egy darabka vörös bársonyt hoztam haza magamnak e nap emlékére!”¹⁰⁰ 1848. február 25-én pedig megszületett a Francia Köztársaság. Garay Antal a Tárogatóban április 2-án még beszámolt a hazai forradalmi márciusi napról, amely a párizsi magyaroknak is emlékezetes nappá vált. „Ezen nap történt, hogy mi, itt Párizsban létező magyarok, a francia köztársaságnak tisztelegve, a magyar háromszínű zászlót átnyújtottuk. [...] Két órakor seregett egybe a magyarság, [...] a zászlót vivők attilában, kalaposan, s kardosan voltak [...] A küldöttséget üdvözlé Lamartine lelkes szavakkal, s örömét jelenté ki [...] »Ha visszatértek szép hazátokba, mondjátok meg társaitoknak, hogy Franciában annyi jó barátot számíthatnak, mint amennyi polgár van Franciában.«”¹⁰¹ Dobsa Lajos szintén tanúja volt a jelenetnek, ő azt is tudja, hogy „jól is fogadott a nép, legjobban mondhatnók, mindnyájok között, csupán a mi küldöttségünket rajzolták le a francia lapok.”¹⁰² Azt is tudjuk, hogy tizenkét atillás magyarból állt a delegáció, amelyet Hugó Károly vezetett, és a Lamartine külügyminiszternél való találkozót követően a Júliusi oszlopnál (Bastille tér) elénekelték a Szózatot.¹⁰³ Hugó Károly a Pesti Divatlapban számolt be az eseményről, s megírta, hogy mintegy háromszáz magyar, jobbára atillába öltözve végigvonult a boulevard-okon is, s a Marseillaise-t énekelték, éltették Magyarországot és a francia köztársaságot.¹⁰⁴ De a fent idézett Tárogató azt is megemlíti, hogy „Erősen beszélük, hogy minden idegeneknek el kell hagyni Parist, és egész Franczia Országot, többen

⁹⁷ *Színművészeti lexikon*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1930, I–IV, I, 363.

⁹⁸ DOBSA Lajos, *Az 1848. évi francia forradalom*, Pest, Beimel, 1848, 49–52.

⁹⁹ GARAY Antal, *Párizsi és hazai forradalmi emlékeim: 1848–1849*, Gyoma, Kner, 1914, 26. – Garay Antal 86 éves korában, Ákos fia biztatására írta meg emlékeit.

¹⁰⁰ *Uo.*, 8–11

¹⁰¹ *Uo.*, 14–15; vö. Henri TOULOUZE, *Lamartine et les Hongrois de Paris en 1848 = Bicentenaire de la naissance de Lamartine (Actes de colloque, Mâcon, 11–13 octobre 1990)*, Mâcon, 1991, 293–300.

¹⁰² DOBSA, *i. m.*, 52.

¹⁰³ *PKSME, i. m.*, 5.

¹⁰⁴ Pesti Divatlap, 1848, 16. sz.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

magyarjaink közül, kik örökre itt szándékoztak maradni, félve várják azon időt, a' mely nekik parancsolni fogja (hogy szeretett hazájokba' vissza térjenek)".¹⁰⁵

Garay János levélben hívta haza öccsét, aki egy gondjaira bízott, Kossuthnak címzett levéllel júliusban gyalog indult haza, mert otthon „nagy szükség van jó magyar karokra.”¹⁰⁶ De hazatért Dobsa Lajos is, az év végén már hadszervező kormánybiztossá nevezték ki. Indultak haza sokan a magyar egyletiek közül is, hogy a haza és a szabadság szolgálatába álljanak. Gruby Dávid, aki kutatóorvosként már jó nevet szerzett és 1848. május 6-án megkapta a francia állampolgárságot is, szeptemberben megkereste a rue de la Paix-i lakásán Teleki Lászlót, s elmondta, hogy szerény jövedelme folytán pénzzel nem tudja támogatni a szabadságharcot, de hazatér és beáll önkéntesnek. Így is történt, kilenc hónapon át küzdött Bem seregében, és meg is sebesült, majd Világos után visszatért Párizsba.¹⁰⁷

Említettük Teleki László nevét. Miközben a párizsi magyarok hazafelé tartottak, a diplomaták ellenkező irányt vettek, a magyar vezetés nemzetközi téren igyekezett elfogadtatni magát. Már tavasszal felmerült a terv, hogy a kormány Lamartine-nal vegye fel a kapcsolatot. Erről a párizsi *La Réforme* 1848. május 12-i száma tudósított.¹⁰⁸ E megbízatással érkezett Párizsba Szalay László június 23-án, éppen a hamar levert munkásfelkelés kirobbanásának napján. S még aznap a külügyminisztériumban illetékesekkel akart találkozni, de: „Azt mondták, hogy mióta a' lázadás tart, 's mióta a' nemzeti gyűlés *permanentiában* van, a' minister urak folyvást assembléban vannak [...] tenger baj között végre sikerült a' gyűlés' palotájához érkezniem. Körülfogtak.”¹⁰⁹ Szalay Lamartine-t kereste, illetve Victor Hugóval szeretett volna beszélni, de a felfokozott párizsi helyzet miatt egyikükkel sem sikerült találkoznia a Nemzetgyűlésben. Útjának eredményét nem ismerjük. Végleg hazatér, őt szeptember 8-án Teleki László követi a magyar kormány hivatalos megbízottjaként. Hogy a francia hivatalosság és közvélemény helyesen tájékozódjon a magyarországi változásokról, Boldényi József, kereskedő, aki korábban otthon ifjú Szabó Pálként volt ismeretes, fel nem derített pénzügyi forrásból 1848. július 29-én *La Hongrie* címmel hetilapot indított, amely két szám után megszűnt, majd *La Hongrie en 1848* címmel újra kísérletezett, ez a lap négy számot élt meg.¹¹⁰ A *La Hongrie De Gerando* sugalmazására a magyarság európai hivatásáról cikkezett, s egy felhívást tett

¹⁰⁵ GARAY, *i. m.*, 16.

¹⁰⁶ BAJOMI LÁZÁR, *Arpadine*, 59. jegyzetben *i. m.*, 21.

¹⁰⁷ LE CALLOC'H, *i. m.*, 7.

¹⁰⁸ KOVÁCS Endre, *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*, Bp., Akadémiai, 1976, 108.

¹⁰⁹ SZALAY, *i. m.*, 125. – Báró Eötvös Józsefhez június 26-án írott levél.

¹¹⁰ Boldényi máskor Boldiniként, Boldinyiként szerepel a párizsi körökben. Az emigráció ellentmondásos figurája. A fenti példák is mutatják, hogy odaadón szolgálja a magyar ügyet, ugyanakkor gyanús pénzügyi manőverek is fűződnek nevéhez. Vélhetően azért változtatta meg a nevét, mert 1846-ban sikkasztás miatt szökött el Magyarországról. Párizsban például tőzsdézésével elúsztotta Szemeréék vagyonának jelentős részét, majd Amerikába szökött. Vö. SZEMERE Bertalan, *Napló (1849–1861)*, kiad., jegyz. ALBERT Gábor, Miskolc, Felsőmagyarország–Bíbor, 2005, 510; Erzsébet HANUS, *La littérature hongroise en France au dix-neuvième siècle*, Paris–Pécs, A.D.É.F.O.–JPTÉ, 1996 (Bibliothèque Finno-Ougrienne de l'A.D.É.F.O.), 109–111.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

közzé a lengyel–magyar összefogás érdekében.¹¹¹ A magyar ügy párizsi képviselete nehéz volt, mert a francia lapok, továbbá a román, szerb, horvát diplomácia magyarellenességét csak kevesen – Boldényi József, Teleki László, Szarvady Frigyes és Auguste de Gerando – próbálták kedvezőbbre fordítani cikkeiben, baráti összejöveteleken, szalonnokban, szinte eredménytelenül. Ahogy Sipos Lajos meggyőzően dokumentált, ma is komoly értéket képviselő tanulmányában elemezte: a francia sajtó magyarországi értesüléseit a német sajtóból vette át. A német újságok pedig gyakran bécsi forrásokból dolgoztak. Ez a kétszeres áttétel természetesen torzítással járt, s óhatatlanul magyarellenesen közvetítették a forradalmi eseményeket, „a rebellisek lázadását.”¹¹² Talán csak a német liberális lapok voltak azok, amelyek velünk rokonszenvezve harcoltak a kamarilla manipulációi ellen. Sipos Lajos azt is részletesen ismerteti, hogy francia tudósító nem dolgozott sem Magyarországon, sem Bécsben, ezért vették át a bécsi angol, illetve az olasz, belga, tót, szerb, oláh híradásokat.¹¹³ Ebben a torzított cikkárdatban Teleki László, Boldényi, Szarvady francia nyelvű írásai, tájékoztatói elmerültek, hatástalanok maradtak. Politikai okok is magyarázzák a magyar ügy iránti közömbösséget. Mint az Kovács Endre könyvének *Czartoryski égisze alatt* című fejezetében¹¹⁴ olvasható, a francia kormány titkos jóváhagyásával és támogatásával Adam Czartoryskinak, a lengyel emigráció monarchista párti vezetőjének instrukciói alapján „Belgrádba, Zágrádba és Pestre irányított ügynökök”¹¹⁵ egy délkelet-európai federációs terv kivitelezhetőségéről tapogatóztak és tárgyaltak. A magyarországi ügynökök számára egy *Mémoire sur la Hongrie*-t¹¹⁶ is készítettek, amelyben „Magyarország federatív átalakításának alapvonalait” dolgozták ki. Teleki többször is tárgyalt a lengyel herceggel, és hajlani látszik Czartoryski elképzelésére. De a fő csalódás az, hogy Teleki diplomáciai küldetését a francia kormány nem tekintette hivatalosnak. Odilon Barrot miniszterelnökkel is találkozott, de „hiába magyarázta neki, hogy Franciaországnak is érdeke a független Magyarország létrejötte. A francia politikát »megpuhítani« nem tudta.”¹¹⁷ Kovács Endre, Hajnal Istvánra is hivatkozva úgy látja, hogy Franciaország belpolitikai és nemzetközi helyzetének bizonytalanságai miatt nem támogatta a magyar függetlenségi mozgalmat. Teleki László, aki mellett Irinyi József titkárkodott, ezért is reménykedett a francia kormány bukásában, s kereste a kapcsolatot a baloldallal, mint Apponyi követ írta: „az anarchia pártjával.”¹¹⁸ Apponyi Rudolf egyébként négykötetes emlékiratában¹¹⁹ szinte tudomást sem vesz Ma-

¹¹¹ KOVÁCS, *i. m.*, 113.

¹¹² SIPOS Lajos, *A magyar szabadságharc visszhangja a francia forradalomban 1848–1851 (Bölcsészdoktori értekezés)*, Bp., Országos Gyermekvédeő Liga, 1929, 10.

¹¹³ *Uo.*, 11.

¹¹⁴ KOVÁCS, *i. m.*, 139–256; vö. MISKOLCZY Ambrus, *A legendák varázsa: Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán*, Bp., Universitas, 2000 (Mythologica), 132–138.

¹¹⁵ KOVÁCS, *i. m.*, 240.

¹¹⁶ A röpirat tartalma szerinti fordítás: *Feljegyzés Magyarországról*.

¹¹⁷ KOVÁCS, *i. m.*, 246.

¹¹⁸ *Uo.*, 247. – Apponyi Rudolf gróf, 1826–1848 között a Habsburg-monarchia párizsi követe.

¹¹⁹ *Vingt-cinq ans à Paris (1826–1852): Journal du Comte Rodolphe Apponyi attaché de l’Ambassade d’Autriche à Paris*, Paris, Plon, 1926.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

gyarországról, magyarokat alig említ, Kossuth nevét egyszer sem írja le. Ennél is kifejezőbb, hogy a magyarországi forradalmi eseményekről az első, indirekt, bejegyzést 1848. december 1-jén olvashatjuk a *Le National* című lap tulajdonosára, Bastide-ra utalóan: „tandis qu’il proteste auprès des membres du corps diplomatique de son désir de maintenir l’ordre et la paix, il prêche dans son journal la révolte et le désordre.”¹²⁰ Az általa elítélt liberális sajtó adott teret Telekinek, s méltatta 1848. decemberi röpiratát: *La Hongrie aux peuples civilisés*.¹²¹ De Teleki újabb és újabb illúziókban élt. Párizsi küldetésében szinte végig „bízott a francia államférfiakban, politikusokban, kormányban és ellenzékben, ez a bizalom lett párizsi tartózkodásának, kitartásának *raison d’être*-je; enélkül rossz egészségügyi állapotában aligha bírta volna el a párizsi légkört.”¹²² De nem szünt reménykedni, kereste és szervezte a kapcsolatokat. Liszt Ferenc feljegyzéseiből tudjuk, hogy Teleki Lászlót már Pestről ismerte és becsülte. Így jó szívvel írt neki ajánlólevelet, amelyet a zeneszerző barátnéjának címzett, bizonyára remélve Marie d’Agoult kapcsolatainak segítségét. Liszt Teleki szónoki tehetségét dicsérve megjegyezte: „szava, bizonyos mértékig mindig csak árnya és gyöngye visszhangja nagy és szép lelkének, amelyben a legnevesebb önzetlenség tettei egyesülnek az elveihez való legbátrabb következetességgel.” Annak pedig más magyarok okozta csalódás az oka, hogy Liszt így folytatja: „vajha a vele való kapcsolata kárpótolná néhány más honfitársával való találkozásáért, akiket kevésbé kedvezően kellett megítélnie.”¹²³ Teleki Világos után már csak magánemberként köszönhette meg szavait. Az Assemblée Législative 1849. október 18–19-i ülésén Victor Hugo nagyhatású beszédet mondott az osztrák kormány ellen (amelyet a legtöbb lap közölt), amelyet 22-én a már nem diplomata Teleki szintén személyesen köszönt meg.¹²⁴ A Victor Hugo és családja által szerkesztett lap, az *Événement*, amely a februári francia forradalom eszméi védelmében született, korai hónapjaiban még átveszi az osztrák sajtóvéleményt, s elítéli a magyar „anarchiát” (Kossuth, a „diktátor” és emberei: a „bandája”). De az orosz beavatkozással alapvetően megváltozik a lap hangneme, közli Kossuth Függetlenségi Nyilatkozatát, s összegyűjti az európai manifesztumokat, amelyek Ausztria vérengzése ellen születtek.¹²⁵

Érdemes még szólni a Teleki Emma–De Gerando család sorsáról is. Auguste de Gerando 1848 májusában felesége, Teleki Emma, továbbá gyermekei, Attila és Antonina nélkül Magyarországról Bécsen át (ahol „egy óra hosszát a bécsi francia nagykövetség titkára volt”¹²⁶) Párizsba utazott, hogy francia hazájában segítse a magyar szabadság ügyét. Egészségét nem kímélve írta cikkeit, levelezett, és a nagynevű történész Michelet-

¹²⁰ *Uo.*, IV, 203. – „Miközben a diplomáciai testület tagjainál a rend és a béke fenntartásáért protestál, addig újságjában a lázadást és a felfordulást szítja” (fordítás tőlem).

¹²¹ *Magyarország a civilizált népekhez*.

¹²² KOVÁCS, *i. m.*, 15.

¹²³ *Uo.*, 205.

¹²⁴ SIPOS, *i. m.*, 25.

¹²⁵ *Uo.*, 25.

¹²⁶ RUBIN, 59. jegyzetben *i. m.*, 125.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

vel¹²⁷ és Edgar Quinet-vel¹²⁸ vitatta meg a magyar szabadságharc melletti szolidaritás lehetőségeit. Lázás munkája legyengítette De Gerandót, Nancyba utazott gyógyulni, pihenni. Huzamos vidéki napjaiban saját tehetetlenségét, a francia kormány közömböségét érzékelve elhatározta, hogy visszatér Magyarországra. Némi párizsi halasztást követően 1849 júliusában elindult Magyarországra, de hogy a dunántúli küzdelmekben hol és miként harcolt, erről kevés biztosat tudhatunk.¹²⁹ Világos után ő is menekült, de már nem jutott vissza Párizsba. Egészsége végzetesen megromlott; utolsó napjait testvérei, felesége és gyermekei körében tölthette, december 8-án Drezdában elhunyt.¹³⁰ Özvegye és gyermekei még egy kis ideig a Dreza melletti Pírnában tartózkodtak, majd 1850. június végén Párizsba utaztak.¹³¹ De ekkor már az elbukott forradalom sok minisztere, katonai vezetője, bujdosóinak százai siratták a vereséget és keresték Párizsban az újrakezdés lehetőségeit.

5. Az emigráció

5.1. Az érkezők

„Rosszúl folynak a dolgok itt Európában, mindenütt. Sötét éj, és fagy környezik! Naponta hanyatlunk! Visszásan megyen minden. Úgy folynak dolgaink, hogy nemsokára tatárokká leszünk. La prédiction de Napoléon va s’accomplir. Gyűlölni kezdem az embe-
reket, megcsömöröltem Páristól!” – írta Teleki László 1850. március 4-én.¹³² Teleki valóban elmenekül Párizsból, mert néhány hónappal később a Rousseau-ról elhíresült Párizs közeli faluból, Montmorencyből adott hírt magáról: „Páriák vagyunk; a törvény oltalma reánk nem terjed ki. Bármilyen jól viseljük magunkat, bármily példás mérséklettel, ha a kormány úgy akar bánni velünk, mint kóborokkal, mint gonosztevőkkel, megteheti bízvást, csúfosan kiűzhet, és senki nem vetheti szemire, hogy törvényt sértett, mert menekültek vagyunk, a menekültekről pedig csak egy törvény szól, az, mely őket a hatalom önkényére bízza. A menekült nem ember. Frankhonban így áll a dolog.”¹³³ A ma-

¹²⁷ Vö. MISKOLCZY Ambrus, *Vonzás és taszítás dialektikája: Auguste de Gerando és Teleki Emma* = M. A., *i. m.*, 188–205.

¹²⁸ TÓTH Béla, *Edgar Quinet és a magyarok*, Debreceni Szemle, 1928. május, 303. – Tanulmányában részletesen tárgyalja a kapcsolatot, s úgy véli, hogy Quinet magyarbarátsága személytelen, s inkább egy nemzetközi érdek védelmezőjeként nyilatkozik meg. De Gerando 1849-es halála után Teleki Emmával és gyermekeivel való barátsága magánjelleget minősíthető. Quinet a román függetlenség dolgában személyesebbnek mutatkozik, ami azzal is magyarázható, hogy felesége román volt; RUBIN, *i. m.*, 132. arról ír, hogy Michelet-nek a Collège de France-ban 1849-ben tartott utolsó előadásán a francia hallgatók felálltak és Magyarországot éltették.

¹²⁹ Vö. RUBIN, *i. m.*, 135–144; MISKOLCZY, *i. m.*, 198. – az ő forrása szerint a Bakonyban, Noszlopy Gáspár szabadcsapatában harcolt.

¹³⁰ RUBIN, *i. m.*, 148–149.

¹³¹ *Uo.*, 152–153; ugyanakkor BAJOMI LÁZÁR, *Arpadine*, *i. m.*, 109. szerint Teleki Emma már január 25-én a francia fővárosba érkezett.

¹³² TELEKI László *Válogatott munkái*, kiad. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1961 (Magyar Századok), I–II, II, 48. – „Napoleon jóslata beválik.”

¹³³ *Uo.*, 63–64.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

gyar menekültek 1849 őszétől folyamatosan érkeztek a francia fővárosba: az Aradon még többségében együtt lévő kormánytagok, politikusok többnyire Törökország felől, a komáromi vár mentességet kapott katonái különféle kerülőkkel Németország felől jutottak el Franciaországba és Párizsba. A tartózkodási papírokba a „réfugie”¹³⁴ minősítés került be, s ez időleges vagy huzamosabb időre hivatalos igazolást jelentett.¹³⁵

Párizs az emigráns magyarok sorsának szinte teljes spektrumát mutatja. Vannak, akik letelepednek, mint a volt miniszterelnök Szemere Bertalan (1849. november), vagy a kormányában külügyminiszteri és ideiglenesen földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri posztot betöltött Batthyány Kázmér, akit távollétében halálra ítélték, s aki kiutahiai (Törökország) internálását követően 1851-ben érkezik Párizsba, s váratlan haláláig (1854) itt él. Mások tovább mennek Angliába, mint például Fülepp Lipót,¹³⁶ aki Krassó megye kormánybiztosa volt a szabadságharc idején, és Szemerével együtt szökött meg a törökországi internálásból. A Párizsba érkezett Szemere-féle szökevénycsoport-hoz tartozott Imrédy Lipót volt mosoni kormánybiztos és Ivánka Zsigmond egykori ipolysági képviselő, de előbbi 1852-ben, utóbbi nem sokkal később amnesztiával hazatérhetett. Lónyay Menyhért, aki pénzügyi államtitkár volt Szemere kormányában, még hamarabb, már 1851-ben visszament Magyarországra. Pulszky Ferenc emlékiratában az emigrációs áramlás társadalmi okait is említette: „Párizsban sokkal több volt a notabilitás, de a közönséges emigránsokat, kik megélhetésüket nem tudták igazolni, nem tűrte a francia kormány; Angolországba küldettek át, s velők nekem gyűlt meg a bajom.”¹³⁷ Néhányan egyenesen az Egyesült Államokba utaztak, de megélhetési gondjuk, balszerencsés magánéletük vagy Európa és a haza iránti ragaszkodásuk visszatértette őket, és többen rövidebb-hosszabb ideig Franciaországban, illetve Párizsban telepedtek le. Katona Miklós például, aki 1854-ben tér vissza Európába és „egy rheims-i és a bordeaux-i borkereskedőház ügynöke” lesz.¹³⁸ Pulszky egyébként a teljes magyar emigrációt mintegy nyolcszáz személyben feltételezi.¹³⁹ Nem soroljuk leltárszerűen az érkezők, leteleplők és átutazók névsorát. Nyugtalan életet éltek ezekben a hónapokban a Párizsban felbukkanó magyar menekültek: jöttek-mentek, szervezkedtek és pártoskodtak az első pillanattól, s levelekben, kávéházi találkozások alkalmával, hivatalosnak mondott összejöveteleken fáradhatatlanul szótték a viszály hálóját. Erre utalóan írja az elzászi Colmarból Mednyánszky Sándor Szemere Bertalannak: „Se hazánknak, se nekünk nincsen jövődönk egyetértés nélkül! A Demokratia győzhet, de mi maroknyi nép – ha nem képezünk

¹³⁴ Menekült.

¹³⁵ Így volt az 1956-os menekültekkel is. Útlevelet is kaptak, mely bármely országba érvényes volt, kivéve Magyarországot. 1849 után értelemszerűen a Habsburg-birodalom területére nem járt engedély. Az otthoniakkal való titkos találkozókra Svájcban vagy porosz területen került sor, gyakran a császári kémek és ágenszek tudtával és figyelmétől kísérve.

¹³⁶ Neve Fülepp, Fülöp, Filip és Fülöpp változatokban is feltűnik.

¹³⁷ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, 1958, I–II, II, 12.

¹³⁸ Vö. SZEMERE Bertalan *Leveleskönyve (1845–1865)*, vál., kiad., jegyz. ALBERT Gábor, Bp., Balassi, 1999, 249–299.

¹³⁹ PULSZKY, *i. m.*, II, 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

egy családot – el fogunk nyeletni a többiek által.”¹⁴⁰ A viszály pedig nem csillapodott. A bukás okozta apátia az emigránsok mindennapi életében, egymáshoz való változó kapcsolataiban is feszültséget okozott; nyomasztották őket a megélhetési gondok, a bizalmatlanság, majd ehhez járult a haza iránti további teendők és a Kossuthhoz való hűség egymástól nagyon különböző megítélése.

5.2. Szemere Bertalan feljegyzései

Szemere Bertalan és családja párizsi életét leveleskönyve mellett naplója is dokumentálja.¹⁴¹ Ez a két, Albert Gábor jóvoltából nemrégiben a közönség elé került munka a párizsi-franciaországi magyar emigráció életének talán leggazdagabb anyagát szolgáltatja,¹⁴² az egyéni, családi és közösségi-politikai emigráns-sors megannyi mozzanatát feltárja. Naplója hírt ad az állandó párizsi magyarok életéről, s azokról is, akik átutazóban járnak ott, vagy épp a hazából érkeznek különféle céllal: tizenkét évnyi feljegyzésében családtagjait és hozzátartozóit nem számítva, mintegy száz magyar személy sorsát érinti, részletesebb vagy futó jellemzéssel, némelyeket éppen csak híradásszerűen. A napló gazdag életanyaga széles kitekintéssel tájékoztat a magyarság életéről, s módot nyújt arra, hogy alaposabban megvizsgáljuk Szemere Bertalannak, családjának, baráti és ismeretségi körének párizsi, illetve franciaországi életét.

Kínálkozó a lehetőség, hogy összevegyük Szemere korábbi Párizs-naplóját a későbbivel. De két ott-tartózkodásának alapvető különbsége miatt csak azt állapíthatjuk meg, hogy fiatalkori, 1836–1837-es nyugatjárása a felfedezés igényét tükrözte, a szemlélődés higgadtságát árnyalt és összefogott stílusa is kifejezte. Feltűnő változás, hogy az emigrációba érkezett Szemerét a nagyváros élete, műemlékei, politikai mindennapjai, társadalmi eseményei az első időben különösen nem foglalkoztatják. Mindenekelőtt otthon maradt családjáért aggódott, nemcsak a távolság és a bizonytalanság miatt, hanem felesége terhessége miatt is. Aggodalma igazolódott: nem sokkal születése után, 1850. május 11-én Terézia nevű leányuk meghalt Pesten. A hatalommal való hosszas harcok után felesége Mária nevű gyermekükkel csak 1850. szeptember 20-án érkezhetett Párizsba.

Szemere emigrációs élete első éveiben folytonos, nyugtalanító kérdés a fegyverletétel, illetve Kossuth személye és politikája.¹⁴³

¹⁴⁰ SZEMERE, *i. m.*, 12. – A levél dátuma: 1850. V. 10. Mednyánszky arra utal, hogy kezébe került a kölni Allgemeine című lapban a Horváth Mihály és Vukovics Sebő által írt cikk, amely Kossuth lemondásának hírlapi polémiájában Szemerét is támadja.

¹⁴¹ SZEMERE Bertalan, *Napló (1849–1861)*, kiad., bev., jegyz. ALBERT Gábor, Miskolc, Felsőmagyarország–Bíbor, 2005.

¹⁴² Az elméjében súlyosan megroppant Szemere Bertalan 1865-ben amnesztiában részesült, orvosi kísérettel január 24-én térhetett haza. Családja még Párizsban maradt. Felesége 1865. március 21-én meghalt a francia fővárosban. Szemerét a tragikus fordulat végképp lesújtotta, 1869. január 18-án a budai Schwartzter elme-gyógyintézetben hunyt el.

¹⁴³ Vö. SZEMERE, *i. m.*, 78–82.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

Napirendjét az 1850. január 15-i feljegyzésében találjuk: 8 körül kel, „néha” teát reggelizik „magam készítvén, mert így csak 10 sousba kerül 20 helyett, néha pár almát. Olvasok vagy írok délutáni 3–4 óráig. Néha a könyvtárban. Néha eljárók, estefelé pisztolybul lődözni.” Csaknem a korábbi út önsanyargató életrendje idéződik: 1850-ben hetenként kétszer-háromszor nem ebédelt. Ellátogat a Salon Littéraire-be, ahol két-három órát tölt, „5 német, 4 francia, 2 angol újságot szoktam átnézni, néha folyóiratbeli cikket is átolvasok.” Este pedig 8 óra tájban a rue de la Paix-n sétál fel a Tuileries kertig, s tovább a Champs Élysées felé. „9 óra körül ismét hon vagyok, ágyba menekedvén a hideg elől, olvasok éjfélutáni 1, 2, 3 óráig. Ritkán jönnek hozzám, egy héten egyszer, én is csak akkor megyek máshoz, ha vele dolgom van.”¹⁴⁴ A Mednyánszky Sándor óhajtott családiasság töredezik: Vukovics Sebő kiszabadítására még ő gyűjtött aláírásokat, pénzzel is segítette, a már idézett kölni újság cikkében Vukovics mégis hamar ellene fordult. Szemere naplójában így reagált: „Őneki pedig megírtam, hogy e tetteivel ő felbontá barátságunkat. Keserves az mégis, gyanúsíttatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszteni.”¹⁴⁵ Ebben az első periódusban Szemere keveset szól menekült társairól. Ha mégis, szüksézávan: „a többi alszik, hever, mulat, legfőllebb a jövődőrül vagy a múlttól beszél, cseveg, én pedig, mint az igába fogott dolgozom még mindig hazám érdekeiben, egész nap, reggeltől estig, – és mégis rágalmaztatom.”¹⁴⁶ Felesége és gyermeke szeptemberi érkezésével együtt a család, de az emigrációs együttlét további éveit folytonosan nehezíti. Nyugtalanítja felesége gyakori betegeskedése. 1850. december 31-én született feljegyzése jól mutatja Szemere állapotát. Feljegyzésre sem érdemesíti, hogy mit tapasztal a francia közéletben. Ellenben azt sorolja, mi minden „kellene”: szeretné „megnézni az itteni nevezetességeket”; vágná javítani nyelvtudását, szét kéne nézni a világban. De „nem lehet, sem ezt, sem azt”. Feleségének állapota megbénította vágyait, kedvét és cselekvési lehetőségeit. „E világvárosban, száműzött társaimon kívül, senkit nem ismerek” – összegzi több mint egyéves emigrációját.¹⁴⁷

Naplójának 1851-ben feljegyzett eseményeiből az körvonalazódik, hogy a menekültek nem bejegyzett szervezetként, de mégis egyesületi keretben, választmány vezetésével tevékenykedtek.¹⁴⁸ Szemere és Teleki egy drezdai konferenciára készült memorandumon dolgozott, amely az egységes német birodalom elleni állásfoglalást tartalmazott, de még a kései tudományos elemzők sem tisztázták kettőjük érdemét az irat kimunkálásában.¹⁴⁹ A konfliktusban nem egyedi feszültséget kell látnunk, az általános emigráns-pszichózis tünete mutatkozik meg: feszültség-féltékenység, a tehetetlenségben a felelős keresése. Szemere Bertalan is a következő hónapokban, években újra és újra visszatér a szabad-

¹⁴⁴ *Uo.*, 87.

¹⁴⁵ *Uo.*, 93.

¹⁴⁶ *Uo.*, 94.

¹⁴⁷ *Uo.*, 103.

¹⁴⁸ *Uo.*, 106 – január. Itt olvashatjuk, hogy a választmány tagjai: Teleki László, Szemere Bertalan, Vukovics Sebő, Czetz János, Klapka György. A jegyző Bittó István, korábban dunaszerdahelyi képviselő, aki még ebben az évben hazatér.

¹⁴⁹ *Uo.*, 107. „Teleki nem csinált semmit” – írta Szemere; Teleki-monográfiájában HORVÁTH Zoltán, 29. jegyzetben *i. m.*, II, 352. viszont Teleki szerzőségét hangsúlyozza.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

ságharc vezetőinek alkalmasságára, az elhibázott helyzetekre, s egyre erősebben fogalmazza meg Kossuth-ellenes véleményét. 1851 februárjában Bem halálával kapcsolatban írta: „átlátta, hogy Magyarország megbukott Kossuth által, és ismét meg fog bukni vele. Ezt írta ide Párisba”.¹⁵⁰ Az emigráns nem lehet nyugodt befogadott volta felől sem. Szemere 1851. szeptemberi feljegyzése igazolja ezt: „Itt hajtóvadászatot tartanak az *idegeknekre*. Mindennek, kivétel nélkül, jelenteni kell magát a rendőrségnél. Legalább 20 000 jelenti magát. Mint midőn a vadat fel-felverik. Ismét nyugodni hagynak két hét múlva.”¹⁵¹ A párizsi emigráns azért nem volt a városba vagy az országba zárva. Szemere felesége, Bachhal való régi ismeretségére való tekintettel gyógykezeltetésre hazautazhatott, ő pedig Brüsszelbe látogatott, majd együtt jártak Londonban.¹⁵² Az év decemberének egyetlen kérdése „Lajos-Napoleon” császársága, mert „Franciaország és benne a demokratia gyalázatosan megbukott”. Ám a továbbiakban sem foglalkozik a francia társadalom fordulata nyomán érzékelhető eseményekkel, sokkal inkább a törökországi internálásból kiszabadult Kossuthnak és társainak anyagi tehetőségével. Kossuth jelleme és szellemi képessége, hazaszolgálata szinte rögeszmeszerűen visszatérő kérdések a feljegyzésekben. Kétségtelen, ha emigrációs társaival összehasonlítjuk, Szemere sokat olvas, történeti munkákon dolgozik, levelez, társait főképpen a renyheség vétségében ítéli el. Gyakran az is vezeti emigráns-társainak megítélésében, hogy többen egyedül élnek, otthonról küldött komoly pénzügyi támogatással, s neki családos emberként nehezebb. Írói képzeletében ugyanakkor az elmagányosodás, az egyedüllét kiszolgáltatottsága is felrémlik. Szépen fogalmazza meg a haza érzését: „A haza nem a föld, nem az erdő, nem a rét, nem az ég, a hazát az emberek teszik, ismerőseink, barátaink, rokonaink, véreink, az a viszony, melyet életünk folyamában formáltunk, az a szerelem, barátság, becsület és tisztelet, mely által, mint ugyanannyi erkölcsi kapocs által valánk összeköttetésben a hazafiakkal. A számkivetett ember hasonló a kivágott fához, mely derekában kettémetszván idegen földre vitetik, – koronája dúsán látszik zöldelni, és virulni darab ideig, de életgyökerei hátramaradtak a haza földében.”¹⁵³

Idéztük Szemere Bertalan nemes tulajdonságát: segítőkészség, szolidaritás-érzés dolgozott benne. De a napló csaknem másfél évtizedes eseményeit megismerve azt mondhatjuk: újra és újra becsapátását kell tapasztalnia. 1852 késő nyarán és őszén, amikor Bellevue-be költözik családjával, lakását ingyen átadja egy B-vel jelzett honfitársának, aki amellet, hogy a berendezést összepiszkolta, adósságot csinált, de érdekes, Szemere ennél becstelenebb tulajdonságnak munkátlanságát látja: „rossz és henye, mint a dög.”¹⁵⁴ A következő évben Bellevue-i nyaralásában Párizsból érkező honfitársairól jegyezte fel: örül, hogy kevesen látogatják, akik pedig mégis: „Ha magunkon végigtekintek, napról-napra jobban meggyőződöm, hogy ily emberekkel nem lehet jövőndője a magyarnak.”¹⁵⁵

¹⁵⁰ SZEMERE, *i. m.*, 108.

¹⁵¹ *Uo.*, 117. – A 20 000 jelentkezőn nyilván az összes külföldi személy értendő.

¹⁵² *Uo.*, 118.

¹⁵³ *Uo.*, 134.

¹⁵⁴ *Uo.*, 141.

¹⁵⁵ *Uo.*, 152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

S ha nála ilyen kritikát nem is találunk, Teleki László egyik levelében felbukkan az az úri magyar, akinek Szemere előtt aligha van becsülete: „Andrássy Gyula fálun van s vadászik valamelyik Châteauban Chartres tájékán. Kiss Miklós St. Angeban élvezi a házaselet gyönyöreit.”¹⁵⁶ De ebben a Teleki-levelben az emigráció egy másik különös szokása is felbukkan, amelyről Szemere Bertalan feljegyzéseiben is olvashatunk: a szellemidézés és az asztaltáncoltatás. Teleki László csak leírja az eseményt s megjegyzi: nem hisz benne. Szemere személyesebb: „A magnetismus az út: Isten titkainak végtelenébe bepillantani. Néha eszembe jut felhagyni a világ apró bajaival, és e csodavilág régióiba vetni magamat!”¹⁵⁷ Valós öröme pedig családja: leányai, Mari és Irén és az, ha feleségét nem gyötrik fájdalmak. Ilyen pillanatokban „semmink sem hiányzik – a hazán kívül.”¹⁵⁸

De aztán újra fájdalom szakad a családra: a kétéves Iréncét elvesztik. Az 1854. áprilisi naplójegyzet megrendítő fejezet Szemere Bertalan naplójában: a gyermek halálának és meudoni temetésének leírása, amely az emigráns-sors újabb fejezete. Korábbi Párizsjárók idegenforgalmi látványossággként számoltak be a Père Lachaise temető sírjairól. A Szemere család életében a temetőnek már személyes és metaforikus jelentése van: idegenben meghalni: „Örökös sírt vétettünk neki. Míg mi élünk, senki ne nyúlhasson csontjaihoz. Ha mi elhaltunk, akkor megszűnt a mi testünk is, e földön az örökség eszméje az ember életétől méretik.”¹⁵⁹ Idegen földbe temetkezni: ez is az emigráns-sorshoz tartozik. Negyven évvel később Szomory Dezső lesz emigráns-temetés tanúja, s formálódik ez az élmény újabb negyedszázad múltán, az 1920-as években *A párizsi regény*-nek egyik legszebb fejezetévé.

Kik azok, akik Szemere Bertalan és családja gyászában osztoztak? Dembinszki, a vörös sipkások egykori lengyel származású parancsnoka, sírja ma Montmorencyban mohosodik. Vetter Antal honvéd altábornagy, akit távollétében halálra ítélték, a párizsi hónapokat követően, nem sokkal a meudoni temetés után Amerikába vándorol tovább, 1859-ben az olaszországi magyar légió szervezője, s 1867-ben tér haza. Hajnik Pál részese a korona elrejtésének Orsován. Adler Vince nem menekült, Párizsban él, zongoraművész és zeneszerző, Erkel Ferenc tanítványa, aki majd Szemere kislányát, Máriát tanítja, már amikor ideje engedi. Podhorszky Lajos talán a legérdekesebb figura: fiatalon Széchenyi István fiainak nevelője volt, részt vett a szabadságharcban, párizsi éveiben keleti nyelvekkel foglalkozott, majd Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelem fiainak nevelője.¹⁶⁰ A temetésre Bellevue-ből és Meudonból is sokan érkeztek, „úgyhogy a száműzött gyermekét nagy és szokatlan kíséret követte a sírba.”¹⁶¹ Azt is megtudjuk Szemerétől, hogy a temetés rendezését Boldényira bízta. Boldényi két év múlva, 1856 februárjában Szemere

¹⁵⁶ HORVÁTH, *i. m.*, II, 35

¹⁵⁷ SZEMERE, *i. m.*, 158.

¹⁵⁸ *Uo.*, 178.

¹⁵⁹ *Uo.*, 196.

¹⁶⁰ Vö. BIRKÁS Géza, *Mistral és a magyarok: Adalékok a Félibre mozgalom történetéhez*, Bp., Minerva Társaság, 1933.

¹⁶¹ SZEMERE, *i. m.*, 196.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

értékeivel börzézt, majd a sikertelen akciók után az Egyesült Államokba szökött. A Szemere család további életét az elvesztett mintegy 50–60 ezer frank katasztrofális bizonytalanságba vetette. További életük folytonos gondja lesz, hogy miként pótolják az óriási hiányt a mindennapi megélhetésben.

Olvasás és írás – ez tölti be Szemere napjainak javát, ami arra utal, hogy szellemi tartásából továbbra sem enged. 1855-ben arcachoni nyaralásában meséket ír, összesen hetvenhetet, ősszel már 116-ra nő a számuk. Egy év múlva pedig verselni kezd: dalt ír a koronáról, melyben átkozza Kossuthot. 1856 augusztusában az Újszövetség énekét is naplójába írja, s ugyanekkor, 44. születésnapján komor sorokat vet papírra. Elhagyatottságát panaszolja és elhunyt gyermekét siratja. 1857 júniusában arról olvashatunk naplójában, hogy 228 soros verset írt száműzötteknek-száműzöttekről és perzsa költőket fordított magyarra. Az 1857. decemberi jegyzetben hazájára gondolva személyes veszteségeit veszi számba: 11 barátja halálát sorolja fel, de akik élnek, azok sem a régiek: Széchenyi az örültek házában, de „nem örült”, Eötvös ír, de „nem mint régente írt.” Aztán már ő is írást küld haza – igaz, Száva álnéven. A Budapesti Szemle 1. évfolyamának 1. számában jelent meg *Hunyadi János emlékezete* című cikke.

1860 februárjában, száműzetésének tíz évére visszatekintve írta: „1856 óta szemlátomást öregedtem.” Borászata ugyan akadozik, de örül, hogy a Németországban nevelődő hároméves Gizella és a legkisebb Attila szépen fejlődik, megjelenik *A magyar kérdés* című munkája (*La Question Hongroise 1848–1860*). Az otthonról érkező amnesztia hírére az év utolsó napjának bejegyzése: „reménylenem szabad, hogy sírom hazai földben lesz. Már kezdtem nem hinni lehetőknek.”¹⁶²

Kossuth is nagy reményekkel, álnéven érkezett Párizsba 1859. május 4-én. Másnap éjjel 11-kor Napóleon Lajos Magyarország függetlenségét ígérő nyilatkozattal fogadta. Május 6-án genovai székhellyel Kossuth, Teleki László és Klapka György Párizsban megalakította a Nemzeti Igazgatóságot. De mint annyiszor, az emigráns-sors ismét rosszra fordul: III. Napóleon magyar felkeléssel fenyegette meg Ferenc Józsefet, majd 1859. június 8-án Villafrancában békét kötött a Habsburg császárral. Így ezt követően az általános amnesztia elmaradt, a száműzöttek harcosabbjai pedig Garibaldi táborába, az olasz függetlenségi harc frontjára távoztak. Szemerét nem avatták be az akcióba, Párizsba érkező emigráns társai, Kossuth, Teleki, Perczel elkerülték. Naplójában Teleki Lászlóra utalva pontosan megírta sértettségének alapját: „most ő bennem a *száműzöttet, a hazafit*, a martyrt sértette meg, ki akart zárni azon ügyből, mi nem a mienk, hanem a közös *hazáé*, azt nem bocsátom meg *soha*, sem itt, sem a másvilágon.”¹⁶³

¹⁶² *Uo.*, 426.

¹⁶³ *Uo.*, 344.

5.3. Élet az ötvenes–hatvanas években

Említettük: 1851 decemberében III. Napóleon trónra kerülésével a magyar emigráció helyzete is megboldult Párizsban. Ahogy Czetz János írta Klapka Györgynek: „egy karaván közülünk Jersey szigetére készül, köztük Beöthy Ödön, Mészáros Lázár, Katona és Teleki Sándor.”¹⁶⁴ A koltói kastélyát Petőfinek nászotthonul felajánló Teleki Sándor regényes életét itt nincs módunk tárgyalni; hivatkoztunk már rá Liszttel kapcsolatban is. A szabadságharc menekültjeként, kolozsvári uzsorása feljelentése nyomán számos kalandja egyikeként az adósok börtönében ült fél éven át a Párizs melletti Clichyben. Az említett emigránsok Victor Hugo köréhez tartozva követték a száműzetésbe kényszerült író az angol fennhatóság alá tartozó Jersey szigetére. Majd innen is tovább kényszerültek egy másik Csatorna-szigetre, Guernesey-re. Ahogy Teleki Sándor írta emlékezéseiben: „Jersey szigetét az a szégyen érte, hogy száműzte a száműzötteket.”¹⁶⁵ Ebbe az emigráns köztársaságba tartozott még a tábornok Perczel Mór, Reményi Ede hegedűművész, Orbán Balázs, Erdély későbbi nagy krónikása, Thaly Zsigmond, a komáromi vár erődítési igazgatója. Családi életet éltek Guernesey-ben, ahogy Teleki Sándor idézi: „Kertemben Hugo Victor kapált, Vacquerie gyomlált, Hugó Károly és Ferenc trágyát hordott.”¹⁶⁶ Ez a szigeti élet személyesebb kapcsolatot teremtett a londoni és a párizsi magyar emigráció között. Az itt letelepültek is mozogtak, voltak, akik tartósan itt éltek, mások, mint például az egykori hadügyminiszter, Mészáros Lázár az Egyesült Államokba távozott, majd onnan visszatért Angliába, 1858-ban, ahol megérkezése után váratlanul meghalt.¹⁶⁷ Szemere a *La Presse*-ben méltatta Mészáros Lázár életét.¹⁶⁸ Ebben fájdalomosan említi a bujdosók fogyását, közülük különösen Batthyány Kázmér halála rendítette meg. Egykori kormányának külügyminiszterét 1854 júliusában a montmartre-i temetőben búcsúztatták el.

Az emigrációs élet sokféle feszültségét ma már nehéz tisztázni, gyakran már a kortársak sem tudták felfedni a szálakat. Mint például Teleki László és Klapka között, ahogy Szemere írta: „Okát nem tudjuk, nem lehet más, mint asszonyi dolog. Tavaly Almássy és Teleki vívtak, azaz a harag komoly volt, de a párbaj komédia. Almássy a légből lőtt, és aztán Teleki is. Ez nem békült soká, végre Batthyány Lajosné kiengesztelte őket.”¹⁶⁹ Szemere Bertalan sokféle személyes kudarc után is vallotta naplójában: „Nekem mindig óhajtam volt magyar telepet alapítani.”¹⁷⁰ Szándéka nem sikerült, de az kiderül feljegyzéseiből, hogy azoknak az ideiglenesen vagy hosszabb ideig Párizsban élő magya-

¹⁶⁴ TELEKI Sándor *Emlékezései*, bev. GÖRÖG Livia, Bp., Szépirodalmi, 1958, 12. – A levél dátuma: 1851. december 28.

¹⁶⁵ *Uo.*, 345.

¹⁶⁶ *Uo.*, 344.

¹⁶⁷ Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, *Száműzöttek Mekkája: Emigránsok a Csatorna-szigeteken* = B. L. E., *Arpadine*, 59. jegyzetben *i. m.*, 31–84.

¹⁶⁸ SZEMERE, *i. m.*, 331–332.

¹⁶⁹ *Uo.*, 290. – Almás(s)y Pál 1849-ben az országgyűlés elnöke volt. Világos után Genfben, Brüsszelben és Párizsban élt, 1861-ben hazatért.

¹⁷⁰ *Uo.*, 225.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

roknak, akik barátságát keresték, szinte fenntartás nélkül segített. Így, noha Szemere nem járt szalonba és otthonában sem rendszeresített összejöveteleket, sokan keresték, s ő alkalmat is adott a találkozásokra. Így vonzaskörét emberi, szellemi, politikai szalonnak, vagy az ő ábrándképe szerint „telepnek” is tekinthetjük az ötvenes években. Leánya temetését említve, néhány személyről már írtunk. Minthogy százas nagyságrendben számolhatók azon ismerősök, akik Párizsban, Franciaországban rövidebb-hosszabb ideig éltek vagy feltűntek a magyarok körében, így néhány nevet még kiemelünk a naplóban előforduló személyek közül. Simonyi Ernő, a forradalom idején törvényszéki elnök, Londonban nevelősködött, majd Párizsba látogatott. „Sokat olvas, sokat tanul, a botanikával szeret foglalkozni.”¹⁷¹ Simonyit Marx-követőként is számon tartják, talán ez is erősíthette barátságukat, hiszen Szemere több levelet váltott Marxszal. Nagy Károlyt, a természettudóst a Szemere család „házi barátjának” tekintette, gyakran marasztották késői ebédjükre, színházba együtt jártak, de aztán a napló írója hosszan panasolja hűtlenségét, mert „midőn máshol nyílik a lakodalom, itt hágy, és még a beteg asszony után sem tudakolódik.”¹⁷²

Néhány lappal később ez áll: „E télen kezd járni hozzánk Jámbor is, ki Hiador név alatt, mint költő ismeretes.”¹⁷³ Jámbor Pál hosszabb franciaországi tartózkodása után két kötetben adta ki beszámolóját.¹⁷⁴ Színes tudósításokban számol be a város nevezetességeiről, Rachelt csodálja az Odéonban, beszámol a híres gyógyhely, Vichy emberkavalkádjáról, Brie mezősegeit a Hortobággal veti össze, a vasútról ad hírt, mozdonyműhelybe is ellátogat. Falun gyanakvást érzékelt az emberek közt, de városban „lakjál sötét padlásszobát, vagy fényes földszintet, a barátság felkeres benne, udvariasságot találsz az utcán, honn, társaságokban.”¹⁷⁵ Talányos sorsú emberek is feltűnnek, mint Dudás János táborigazgató, aki misszionáriusi hivatással pénzt gyűjtött egy keleti magyar protestáns iskola és egyház felállítására. Szemere 100 frankot adományozott, s vele tartott a francia protestáns lelkészek meglátogatásában. Keserűen jegyezte fel róluk: „Semmi felebaráti szeretet nincs bennök. Kénytelen őket az ember megutálni.”¹⁷⁶ Dudást is határozottan jellemzi: „Dudás maga nyers, betyár, szabad modorú és nyelvű ember. Mindennek inkább való, mint papnak és missionáriusnak.” Nem sokkal később pedig: „Türr István ezredes, ki házuknál mindennap volt, kit innen elutazni mi segíténk, csinalván neki 7–8000 fr. gyűjtéléket” – olvashatjuk az 1855. novemberi feljegyzésében.¹⁷⁷ Grisza Ágostot is említi, akit más párizsi magyar nem ismert. Fordítóként dolgozott, s mint 1858. októberi naplójában beszámol róla Szemere, előbb hidegnek mutatkozott: „Most lépéseket tevének Dinával egy elnöknél, hogy esküdt fordítóvá neveztesék ki. Erre Grisza is felmelegült, – első jó hír, mit hall tíz év óta, ha sikerül, sorsa biztosítva

¹⁷¹ *Uo.*, 213–214.

¹⁷² *Uo.*, 228.

¹⁷³ *Uo.*, 231.

¹⁷⁴ JÁMBOR Pál (Hiador), *Párizsi emlékek*, Szabadka, Oblath Leo, 1861, I–II.

¹⁷⁵ *Uo.*, I, 118.

¹⁷⁶ SZEMERE, *i. m.*, 231.

¹⁷⁷ *Uo.*, 231.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

lesz. Szép négy apró gyermeke van, neje kunsági, csak magyarul beszél.”¹⁷⁸ Földváry Károly, egykor honvédeztárs: „visszavonult, puha természet, 8 hóban látjuk egyszer. Kereskednék, de pénze nincs, sem ismerete, sem erélye. A múlt héten váltó miatt a Clichybe zárták. Bár alig volt 300 frankunk, 150-nel kiszabadítottuk – felénk se jött. Nőmnek nehezen esett – én már megszoktam a magyarok hálóját.”¹⁷⁹ Valamennyiüknél többre becsülte a Drakulics nevű műbútorasztalost, aki 1848-ban vándorolt ki, és aki „szabad akaratból nem megy haza, mert jó hazafi s republikánus. Ez mindennek szolgája, ő maga a készség és elismerés, ő a természet hű embere.”¹⁸⁰

Lassan már érkeznek a hazából azok, akik tanulmányútra indultak: Balassa János orvos, egyetemi tanár testvérével, Balassa István ügyvéddel 1858 szeptemberében nyolc napot töltött Párizsban Szemere vendégeként. Egyre többen érkeznek, „kik mernek meglátogatni.”¹⁸¹ Bulyovszkyné Szilágyi Lillának, a Nemzeti Színház ünnepelt színésznőjének a látogatását épp hogy említi Szemere.¹⁸² Hogy a művésznő oly hosszan tartózkodik Párizsban, annak vélhetően érzelmi oka is van: az idősb Dumas-val barátság, tán szerelem is alakult. Mint Fodor Erzsébet tanulmányában írja,¹⁸³ közösen jártak színházba, estélyekre, együtt kirándultak. Dumas elkísérte Bulyovszky Lillát brüsszeli útjára is. Elválásuk után bizalmas hangon leveleztek. 1865 decemberében Dumas budapesti útja előtt úgy hírelt, hogy valójában Bulyovszkynéhoz készül, érkezésekor azonban a színésznő már Münchenben játszott.¹⁸⁴ Párizsba jön például a festő Madarász Viktor, aki 1856-tól az École des Beaux-Arts hallgatója, de elégedetlen a tanultakkal, s Léon Coquiet műhelyében dolgozik.¹⁸⁵ Szemere 1859 novemberében írt a festő tehetségéről, féltését is megfogalmazva: túlzottan kritizál másokat. Zách-képét Madarász hazaküldte, Szemere Eötvös Józsefnek írt levelet, hogy figyelmébe ajánlja a festőt és művét. 1861-ben aztán Madarász történelmi képeivel aranyérmert nyert a párizsi Salon Annuelen. Erről mondta a festő: „Nem akarok dicsekedni, de én voltam az első művész, nemcsak

¹⁷⁸ *Uo.*, 328–329; BAJOMI LÁZÁR Endre, *Emigráns sors a császári Párizsban* = B. L. E., *Arpadine, i. m.*, 85–95. – Grisza Ágost 1854-től élt Párizsban, a Nemzeti Könyvtárban felkutatta és lemásolta II. Rákóczi Ferenc *Confessióját*. Bajomi Lázár ismerteti Grisza párizsi naplójának néhány fejezetét, amely jelzi, hogy idővel egyre szélesebb ismeretségre tett szert a magyarok körében. 1870. január 1-jén megválasztották a Latin negyedben alakult rövid életű magyar egyesület, a Cercle Hongrois elnökének is. Az otthonról érkezetteket is segítette kapcsolataival: a Szerdahelyi Kálmán–Prielle Kornélia színészházaspárt, a Nemzeti Színház művészeit 1870-ben ő kísérte el az Opera igazgatójához.

¹⁷⁹ SZEMERE, *i. m.*, 329.

¹⁸⁰ *Uo.*, 329.

¹⁸¹ *Uo.*, 322.

¹⁸² *Uo.*, 308, 322.

¹⁸³ FODOR, 72. jegyzetben *i. m.*

¹⁸⁴ Fodor Erzsébet idézett munkájában beszámol arról is, hogy Dumas-t folyamatosan ünnepelték Budapesten. Elutazása előtt színészvacsorán búcsúztatták, ahol Jókai elmondta, hogy művei hatására írta első regényeit. Szigligeti szerint az ő regényes darabjai szerették meg a színházat a pesti közönséggel. Széchenyi Ödön tűzoltóparancsnok díszkardot ajándékozott neki abból az alkalomból, hogy a jeles író az egyesület tiszteletbeli tagja lett. Magyarországi napjaiban Dumas lefordította a *Falu végén kurta kocsmát*, amelyet a Vasárnapi Újság 1866/1. száma közölt, a *Szózat*-fordítását pedig a Magyarország és a Nagyvilág 1865/11. száma adta közre.

¹⁸⁵ Vö. LYKA Károly, *Madarász Viktor élete és művei*, Bp., Pantheon, é. n.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Magyarországon, de a monarchiában, akit ez a különös kitüntetés ért. És ez a siker egyszerre ismertté tett engem Párisban, bejutottam a legelőkelőbb társaságokba. Akkor hívott meg magához Neuillybe a leghíresebb francia kritikus, Théophile Gautier. Az a Neuillyben töltött délután egy káprázatosan szép kört nyitott meg előttem. Minden csütörtökön hivatalos voltam a neuilly-i konzulhoz, ahol Páris irodalmi és művészeti kiválóságai találkoznak.”¹⁸⁶

1859. decemberi feljegyzésében azt írja Szemere: „én itt künn tolmácsa akartam a nemzetnek lenni Európa színe előtt.” Ezt a közvetítő szerepet sokféleképp gyakorolta; úgy is például, hogy Erkel *Hunyadi László*jának francia bemutatója érdekében levelezett. Tudjuk, hogy Mme de La Grange, akinek pesti fellépése alkalmából Erkel a bravúráriát írta, szívesen énekelte alkalmi koncerteken, amint erről Jámbor Pál is beszámolt egy 1855-ös jegyzetében.¹⁸⁷ Szemere az ő támogatására hivatkozva kezdett diplomáciázni: 1863. október 31-én írt Erkel Ferencnek, aki november 14-i válaszában örömmel fogadta az akciót, remélvén, hogy francia és olasz operát is írhat. November 26-án Szemere már arról tájékoztatta La Grange asszonyt, hogy a partitúra megérkezett Pestről. Szemere Bertalanné pedig Liszt pártolását kérte, segítsen abban, hogy a *Hunyadi László* a Théâtre des Italiens-ben színre kerülhessen. Liszt válaszlevelében a párizsi zenei és színi élet bonyolult személyi és művészi összefüggéseire utalt tapintatosan, s az előadás kivitelezésében az első reményteljes gesztust abban látná, ha „Erkel úr erélyesen elhatározna, hogy odautazzék (amint ezt néki már mondtam volt), s hogy teljes béketűréssel végezze el az elkerülhetetlen előmunkálatokat.”¹⁸⁸ De Erkel nem utazott Párizsba, így a Szemere házaspár diplomáciai akciója tovább nem folytatódott.

Szemere a hazából érkező fiatalokkal is rendszeresen találkozik. Bizonyára emlékszik az ő önszanyargatásig éhkoppos utazására, amely során viszont nem győzte falni, rögzíteni a látottakat, s ebből a régi személyes élményből kiindulva szigorúan ítélkezik az új generáció felett: „Mi tudatlanok, mi léhák, mi hiúk, és mi korlátoltak. Ez náluk annyira megy, hogy a szépet s nagyot még a külföldön sem csodálják. Nemcsak tudományos vágy nem él keblökben, de hazafiság sem.”¹⁸⁹ 1859 augusztusában egy egész kis galériát fest a Párizsba látogató magyar fiatalokról; orvosok és papok tűnnek fel, róluk ismertető sorokat írt, de „az úgynevezett úrfiak”-ról elkeseredéssel szól: „Látván őket egészen kétségbeestem szegény nemzetem sorsán.” Aztán sárospataki, marosvásárhelyi tanárokat említ elismeréssel: „tudományszomjasok, tevékenyek, hazafiúi érzelműek.”¹⁹⁰ Ezek az említett jelzők egyben Szemere Bertalan igényét is jelzik: milyen értékek szellemében ítélkezik: a hazaszolgálatot, az emberi nyitottságot, a tanulni, művelődni vágyást látja a legfontosabb tulajdonságoknak.

¹⁸⁶ LYKA, *i. m.*, 17.

¹⁸⁷ JÁMBOR, *i. m.*, II, 11. – „Lagrange Erkel áriáit a Hunyadi Lászlóból ismételve éneklé, s mindannyiszor a legviharosabb tapsok közt, az olasz operában.”

¹⁸⁸ SZEMERE *Leveleskönyve*, 138. jegyzetben *i. m.*, 175.

¹⁸⁹ SZEMERE, *Napló*, 141. jegyzetben *i. m.*, 313–314.

¹⁹⁰ *Uo.*, 360–364.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Szemere Bertalan naplóját vagy leveleskönyvét áttanulmányozva feltűnő, hogy egyetlen helyen sem említi Teleki Emma nevét. Holott De Gerando özvegyének a Vaugirard utca 37-ben vásárolt első emeleti otthona a párizsi magyar emigráció egyik központja volt.¹⁹¹ Irányi Dániel tanítja Emma két gyermekét, szívesen látott vendég itt Edgar Quinet és Michelet, a találkozókon a magyar forradalom mindig szóba kerül, a francia vendégeknek nyersfordításban ismertetik Petőfi verseit. Vélhetően ennek a szellemi-politikai légkörnek köszönhető, hogy Irányi megismerkedik a fiatal történésszel, Charles-Louis Chassinellel, s közös munkájuk eredményeként 1859 nyarán megjelenik az *Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–49*.¹⁹² Idősb Dumas és Victor Hugo is látogatója Teleki Emma otthonának, utóbbi természetesen addig, amíg száműzetésbe nem kényszerül.

A távollétében halálra ítélt, tragikus sorsú táborigazgató, Mednyánszky Cézár colmari rokon látogatását követően érkezik Párizsba, ő is nevelője lesz a De Gerando-gyerekeknek. Emlékiratában kiábrándultan beszél elzászi tapasztalatairól, miszerint: „Hatvan év múlt el a nagy francia forradalom óta és mintha a francia paraszt még ma is szolgálékú volna.”¹⁹³ Említettük Pulszky Ferenc vélekedését, hogy Párizsban a tehetősebb emigránsok telepedtek le. Mednyánszky nem tartozott közéjük, csak Teleki László pártfogásának köszönhetően kaphatta meg a tartózkodási engedélyt. A házitanítói állásból nem tudott megélni, s egy párizsi külvárosi plébánia miséző papja lett. 1851-ben szerelmi csalódása, s mélyen katolikus családjával kialakult konfliktusai miatt a hitéből kiábrándult fiatalember levetette a reverendát.

Teleki Emmát nyomasztotta nővérének, Blankának kufsteini raboskodása, elítélésének vádpontjai között a hűgával fenntartott kapcsolat is szerepelt. 1857-ben Teleki Blanka kiszabadult, de betegsége egyre gyöngítette. Dél-Franciaországba készült gyógykezelni magát, de Párizsból már nem folytathatta útját és Emma Vaugirard utcai otthonában hunyt el 1862-ben.¹⁹⁴

A fent említett tehetős párizsi magyarok estéenként fél 6 és 6 között találkoztak a Passage de l’Opéra Kávéházban, ezt követően Teleki szállodájának az éttermébe vándo-

¹⁹¹ Vö. BAJOMI LÁZÁR, *Teleki Emma...*, 59. jegyzetben *i. m.*, 96–149.

¹⁹² Magyarul: *A magyar forradalom története 1847–1849*, ford. SZOBOSZLAI Margit, kiad., jegyz., tan. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi, 1988, I–II.

¹⁹³ Báró MEDNYÁNSZKY Cézár *Emlékezései és vallomásai az emigrációból*, ford., kiad., tan. ÓVÁRI-AVARY Károly, Bp., Singer és Wolfner, 1930, 80. – Nem sokkal 1857. április 20-án, a dél-franciaországi Hyères-ben (innen indult II. Rákóczi Ferenc Rodostóba 1717-ben) elkövetett öngyilkossága előtt írta meg emlékiratát, amely 1858-ban Londonban, a szerző és az emlékiratban szereplő személyek neve nélkül látott napvilágot. A kiadás annyira ismeretlen volt, hogy a Szinnyi-féle kézikönyv sem említette. Két példány került elő, egyet a British Museum könyvtára őriz, a másik kötet Szumrák Ernő volt honvédszázados hagyatékából a Fővárosi Könyvtárba került.

¹⁹⁴ Vö. *Teleki Blanka és köre*, vál., jegyz., tan. SÁFRÁN Györgyi, Bukarest, Kriterion, 1979, 156–158. – Haláláról Leövei Klára számolt be: „Teleki Blanka lekéste a lyoni csatlakozást, így ragadt testvérénél Párizsban. Jókedvűen töltötték az estét, éjjel szokatlan köhögés lepte meg, Gruby doktort hívták, aki nyugtalanító jeleket nem tapasztalt. Október 22-én súlyosbodott az állapota, s már csak aludni kívánt. Végső álma előtt utolsó szava: »Magyarország« volt. Október 25-én temették a montparnasse-i temetőben, Irányi Dániel búcsúztatta: »hazaköveteli egyszer a haza szent földje, melynek lakói akkor szabadok és boldogok lesznek«”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

roltak át vacsorázni (Hotel d’Espagne, 4, rue Taitbout).¹⁹⁵ Degré Alajos 1857-es téli utazása kapcsán színes beszámolót adott a párizsi magyar életről. Ő írta, hogy azért is ez volt az emigránsok számára a legkedvesebb szálló és étterem, „mert itt lakott Bornemisz Ignác báró az elbájolásig szeretetre méltó családjával. Az étteremben a legnagyobb és legdíszesebb asztal a magyaroké volt, s báró Bornemiszáné adta a háziasszony szerepét, ott láttuk mellette szép Zsuzsika leányát és Teleki Miksa grófnét.”¹⁹⁶ Ezek az emlékek akkor még nem jelenhettek meg, hiszen párizsi emlékeit átszőtték az emigráns honfitársakkal töltött órák, a napló fejezeteiben Párizs látnivalói mellett szemtanúként beszél az Haussmann vezette városalakító, romboló munkáról. Hazagondolva felidéződik benne a Városliget szégyenteli állapota: „mikor fognak Pesten csak egy haszontalan zsbárusbódét is leromboltatni azért, hogy a Városliget avenuejéhez ne undorító út vezessen?” – kérdezi.¹⁹⁷ A-val jelzett, Párizsban élő zenész honfitársának sikere is hazai gondolatot szül: otthon „Nincs tér, nincs becsülés, nincs elismerés [...] Liszt Ferenc, ha történetesen otthon marad, hazafiai bizonyosan elmulasztottak volna mindent emelésére. [...] Ott van Erkel Ferenc, valódi művész [...] Jut-e valaha valakinek eszébe őt, Doppleréket, Székelyt szalonjaiba meghívni? Hol van Erkel iránt a kitüntetés vagy elismerés?”¹⁹⁸ Párizstól búcsúzva így összegezte tapasztalatait: „Midőn Párizsba érkezém, hoztam magammal sok lelkesedést, s most harmadik havi ittlét után viszek cserébe egy kis élettapasztalást, egy kis világismeretet. Ahol oly nagy az élet, mint itt, világismeretet kell szerezni, vagy akarjuk, vagy nem.”¹⁹⁹

Az emigránsok időnként ellátogattak nemeskéri Kiss Miklós Párizs melletti palotájába is. A házigazda, aki címzetes ezredesként Teleki László mellett teljesített szolgálatot Párizsban, emigránsként grófi özvegyet vett feleségül. Rokonságba kerülve Thouvenel külügyminiszterrel, sokat segített honfitársain.

A párizsi emigránsok központi egyesületet is létrehoztak Teleki László kezdeményezésére, de személyi viták, gyanakvások és valós vétségek gyorsan morzsolni kezdték a társaság erejét és létszámát.²⁰⁰ Szarvady (Hirsch) Frigyes azért lépett ki az egyesületből, mert Teleki kémkedéssel vádolta. Pedig Szarvady francia kapcsolataival, cikkeivel, tanácsaival sokat segített, mert szívesen látott és hívott vendég volt a párizsi szalonokban. Fordítói munkájának köszönhető, „hogy megszerezte a magyar–francia liberális barátkozásban később oly nagy szerepet játszó Louis Ulbach francia író barátságát. [...] Ő készítette elő többek között Jókai *Szabadság a hó alatt* című regényének nyers francia fordítását, amely 1880-ban Louis Ulbach átírásában szép sikert aratott.”²⁰¹ Szarvady

¹⁹⁵ Később a magyarok tiszteletére a szálloda a Hotel d’Espagne et de Hongrie nevet vette fel.

¹⁹⁶ DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, kiad., bev., jegyz. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi, 1983, 325.

¹⁹⁷ *Uo.*, 365.

¹⁹⁸ *Uo.*, 363. – Doppler Károly lengyel származású karmester és fuvolaművész, a Nemzeti Színházban muzsikált, Székely Bertalan festő.

¹⁹⁹ *Uo.*, 366.

²⁰⁰ Vö. SZEMERE *Leveleskönyve*, i. m., 207.

²⁰¹ LELKES István, *A magyar–francia barátság aranykora 1879–1889: Fejezet a magyar liberalizmus történetéből*, Bp., Sárkány-Nyomda, 1932 (Bibliothèque de l’Institut Français à l’Université de Budapest, 23), 44–45; Vö. HANUS, 110. jegyzetben i. m., 158.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

újságíróként hatalmas munkásságot fejtett ki; 17 lapnak dolgozott, „és mint a Havas ügynökség alkalmazottja vagy 5 európai és amerikai lapnak küldött litografált tudósításokat.”²⁰² 1855-ben Wilhelmine Klauss prágai zongoraművésznőt vette feleségül, s ezt követően házuk szalonként is működött. Jeles zenészek, írók, Sardou, Dumas vendégeskedtek náluk. Bixiónak, a *Le National* szerkesztőjének köszönhetően pedig a francia politikai élet ismert személyiségeivel találkozott rendszeresen. Lelkes István Berzeviczy Albertre hivatkozva írja, hogy Szarvady Irányi „zajtalan együttműködésével a későbbi olasz–magyar–francia szövetséget előkészítette.”²⁰³ Szarvady 1859 januárjától naponta tájékoztatta Kossuthot az alakuló szövetségről, egyúttal a kormányzó intenciójára a sajtotban a francia–olasz együttműködés fontosságát hirdette.²⁰⁴

Jámbor Pál párizsi emlékeiben arról számol be, hogy mintegy száz magyar munkás élt és dolgozott Párizsban.²⁰⁵ A munkások által 1846-ban alapított egylet az ötvenes évek elején nem működött hivatalosan, mert III. Napóleon trónra kerülését követően (1851 decembere) betiltották. Minden iratot egy magyarbarát franciának, bizonyos Legrandnak adtak át, aki a hagyomány szerint egy házkutatásnál az összes dokumentumot tűzbe dobta.²⁰⁶ Jámbor érdeklődéssel figyelte a munkások életét, könyvében több sorsot és mesterséget leírt. Arról tudósított például, hogy a magyar szücsök kiemelkednek, „több napidíjat kapnak mint bármely munkás.”²⁰⁷ Egy R.-rel jelzett magyar vendéglőst is említ, akinél vasárnaponként összejöttek a magyarok. Úgy látta, hogy a francia egy-egy grizzel a karján tűnik fel, „a magyar többnyire barátai közt mulat.”²⁰⁸ Véleménye szerint a magyar munkások kitartóak, említ egy Keimel nevű szabót, aki „barátok, hitel, segély nélkül”²⁰⁹ kezdte, aztán egyre gyarapodott és 1854-ben, a levél írásakor évente már több százezer frank bevétellel számolt. Azt is dicsérettel beszéli el, hogy valamennyi mester tud írni és olvasni. Elismeréssel szól egy Mészárosnak nevezett mester franciatudásáról, aki gyakran tolmácsolódott, de megjegyzi: „egyébiránt mindent levetközhetnek, de a magyar nyelvet soha.”²¹⁰ Azt is általános tapasztalatként mondja el, hogy valamenynyien hazavágyakoznak, jobbára ezért is nem házasodtak. A fejezetet így zárja: „a magyar a műhelyében ezt danolja: »Messze jártam, hegyen, völgyön és sikon, / de a szivem csak azt mondja jobb otthon.«”²¹¹

A liberalizálódó belpolitikai élet aztán lehetővé tette, hogy 1864. augusztus 18-án újrainduljon a szervezeti élet Párizsi Magyar Iparosok Kölcsonös Segélyző Egylete elnevezéssel, amelyben Bertha Sándor zenész ideiglenes elnökként vitte az ügyeket. 1865-ben

²⁰² LELKES, *i. m.*, 45.

²⁰³ *Uo.*, 49.

²⁰⁴ *Uo.*, 49–52. – Részletesen tárgyalja a készülődő, majd kudarcot szenvedett elképzeléseket és eseményeket, dokumentálja a magyar emigrációnak Szarvady iránt kialakult ellenszenvét is.

²⁰⁵ JÁMBOR, 174. jegyzetben *i. m.*, I, 10.

²⁰⁶ PKSME, 93. jegyzetben *i. m.*, 5.

²⁰⁷ JÁMBOR, *i. m.*, I, 10.

²⁰⁸ *Uo.*, I, 11.

²⁰⁹ *Uo.*, I, 11.

²¹⁰ *Uo.*, I, 12.

²¹¹ *Uo.*, I, 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam LXIII. szám

Vásárhelyi Sándor orvos vette át az elnöki tisztet. Az újjáalakulásban fontos szerepet játszott Horn Ede, a szabadságharc izraelita táborigazgatója, aki Garibaldi seregében is küzdött. Horn megígérte a császárnak, hogy semmiféle politikai hangvétele nem lesz az egyesületnek. Összejöveteleiket a Café 20 billiárd-szobában és a Café Pillonban rendszeresítették.²¹²

A mesterek java, akik számításukat megtalálták, már inkább csak sóvárogtak a haza után, és a Jámbor Pál emlegette hazatérés egyre inkább vágyképpé vált. A politikai emigránsok viszont az idő múlásával személyi kegyelemmel, büntetésük elvülésével szállingóztak haza. Az 1867-es kiegyezéssel a haza végképp megnyílt előttük. Sokan közülük közéleti tisztségeket, képviselőiséget, igazgatóságokat, minisztériumi posztokat is vállaltak. Ezzel döntő fordulat következett a franciaországi és a párizsi magyarság életében. Mert a továbbiakban már nem a politikai kényszer, hanem újra az inspiráció, a tájékozódás, a szellemi, művészi, társadalmi, gazdasági érdeklődés jelenti Párizs vonzását, a franciák körében pedig a szalonokban, kávéházakban megérlelődött kapcsolatok és a forradalom emléke további és folytonos kötődést jelentett. Egyre inkább divat lett Párizsba utazni, s az ottani újdonságokat, tapasztalatokat begyűjtő zsumnaliszták, írók, különféle ösztöndíjasok, vagy éppen a nyomort is vállaló kíváncsiak Magyarországra visszatérve a látottakból hivatkozási alapot teremtettek, jó és rossz példákat közvetítettek. Ebből a szempontból nemcsak politikai értelemben jelképes az 1867-es év, a világi kiállítás esztendeje Párizsban. Baráti tanácsra Düsseldorfból Munkácsy Mihály is ellátogatott ide, s megrendülten fedezte fel Courbet munkáit. „Az élmény hatására azonnal Párizsba akart költözni, de barátai lebeszéltek, dolgozzon még az akadémián.”²¹³ A párizsi emlék lenyűgöző ereje nem hagyja nyugodni a festőt, az 1870-es párizsi Szalonon *Siralomház* című képe nagy sikert ért el, megrendeléseket hozott, és 1871-ben Munkácsy végleg eldöntötte: Párizsba költözik. Az elkövetkezendő negyedszázadban az ő személye és Monceau park környéki otthona a magyar–francia kapcsolatok központja lett.

6. Az „aranykor” fent és lent 6.1. Zichy Mihály és az egyesület

Az 1870-es évtized új társadalmi fordulatokkal kezdődött: 1870. szeptember 3-án este III. Napóleon elfogásának híre megmozdította Párizst, a nép szerte a városban csoportokban vonulva, a Marseillaise-t énekelve a köztársaságot kezdte éltetni. Ahogy Borostyáni Nándor az események tanújaként írta: „A bulvárokon azonban egész a hajnalhasadtáig erős lovas és gyalogos őrzőoszlopok cirkáltak, s a luxembourg-i kertben összpontosított

²¹² PKSMÉ, i. m., 6–7; BAJOMI LÁZÁR, „Micsoda drága egyesület!” = B. L. E., *Arpadine*, 59. jegyzetben i. m., 196–200. – Bajomi Lázár pontatlanul írja az elnök személyét, az 1864-es újjáalakulásnál Vásárhelyi Imrét említi elnökként. Horn Ede kalandos sorsával foglalkozik többek között SZEMERE, *Napló*, 141. jegyzetben i. m., 385; afférjuk részleteiről: 430.

²¹³ MUNKÁCSY Mihály, *Emlékeim*, bev. VÉGVÁRI Lajos, Bp., Hungária, 1950, 9.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

tüzérség a felkelő nap első sugarainál kereste föl szállásait.”²¹⁴ Néhány hónappal később, 1871 áprilisában pedig a munkáslázadás, a Kommün napjai következtek. Magyarok tevételesen is részt vettek benne, közöttük Frankel Leó a legismertebb, de szemtanúként talán Ugron Gábort idézhetjük, aki a Fővárosi Lapok 1871. április 28-i számában számolt be az eseményekről: „A szuronyokra húzott kenyerek elfogyasztó torkai a *Vive la Commune!*-t kiáltják. A Tuileriák palotájában nemzetőrség áll őrt, s az lakja egy-két termét is. Persze, még minden össze van piszkolva a lépcsőn, folyosón, teremben, amint azt az ostrom alatt itt tanyázott *breton mobile*-ok szivesek voltak hagyni, akikről tudjuk, hogy vitézül verekednek, de azt nem jegyezte föl Klio, hogy valami kényesek volnának a tisztaságra.”²¹⁵ A kommünt leverték, de a politika különös játéka, hogy száműzöttei közül néhányan az Osztrák–Magyar Monarchiában találtak menedéket.²¹⁶

A kiegyezés utáni történelmi-politikai fordulat minőségében is megváltoztatta a Párizs-járások értelmét. Elkezdődtek a szakmai utak. A tapasztalatszerzés, de már nem úgy, mint a reformkorban, hogy a társadalom valamennyi élet- és működési rétegét vizsgálták, hanem csak egy-egy területet. Paulay Ede, a Nemzeti Színház főrendezője például nyugati útjáról beszámolót készített Orczy Bódog igazgatónak. Ebben az iratban már nem találjuk nyomát Párizs láttnivalóinak és művészeti érdekességeinek, kizárólag a színházi élet működését írta le.²¹⁷ Színházi téren egy másik példát említve: Jászai Mari 1885 júniusában a művészeti láttnivalók sorában természetesen a színházat minden esti programjának tekintette: „Megvettem a mai textust és a Françaisbe szóló vasárnapit is. – láthatod, kedves drága asszonyom, hogy a járással nem igen fáradok, ha ennyi darabról kell tudomást szereznem. Holnap adják a Ruy Blast, holnapután a Fösvényt és a Horatiusokat” – írta Prielle Kornéliának, aki bizonyára jó tanácsokkal is ellátta kolléganőjét, hiszen ő 1870-ben már járt Párizsban.²¹⁸

Hogy Párizs miként érlel szerelmeket, arról a magyar irodalomban is sok regény, novella és történet íródott. Jászai Mari és Ambrus Zoltán története kevésbé ismert. Jászai Párizsból Londonba utazott tovább, itt kapta a táviratot, hogy az ösztöndíjjal Párizsban tartózkodó Ambrus Zoltán megvakult és a szállodában fekszik. Jászai angliai szerződését lemondva visszasietett a csatornán, és Ambrus mellett maradt Párizsban, amíg az vissza nem nyerte látását.²¹⁹ Ambrus aztán Párizsban töltötte a tanulmány-idejét, s élményeiből született a *Nagyvárosi képek* címmel közreadott tollrajz-sorozata, amelybe későbbi él-

²¹⁴ BOROSTYÁNI Nándor, *A Köztársaság kikiáltása (1870) = A magyar Párizs*, 6. jegyzetben *i. m.*, 75.

²¹⁵ UGRON Gábor, *Barikádia (1871) = A magyar... i. m.*, 76. – A breton mobile az 1868-ban a király védelmére felállított mozgó nemzetőrség breton katonája.

²¹⁶ Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, *A párizsi kommün száműzöttei Magyarországon* = B. L. E., *Arpadine, i. m.*, 150–187.

²¹⁷ Vö. PAULAY Ede *Írásaiból*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1988, 125–182. – A beszámoló dátuma: Pest, 1872. szeptember 10.

²¹⁸ JÁSZAI Mari *Levelei*, kiad. KOZOCSA Sándor, Bp., Pintér Jenőné Vállalata, 1944, 212. – A levél dátuma: 1885. június 12.

²¹⁹ Vö. ABLONCZY László, *Sorsa volt a Nemzeti* = A. L., *Nemzeti lélekharang: Jászai Maritól Bubik Istvánig*, Bp., CP Codex, 2007, 23.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

ményeit is belefoglalta.²²⁰ A városokat összehasonlítva írta: „Velence mindenkinek ugyanolyan, London fenséges vagy sivár, Párizs mindenkinek másképp mutatja az arcát; tündéri és borzasztó, sok imádója sok rágalmazója van.”²²¹

Lelkes István nevezte aranykornak a magyar–francia kapcsolatok 19. századvégi történetét,²²² de különös, hogy az önszegélyző egyesület történetének első jelentős korszakára nincs igazán figyelemmel. A porosz–francia háború idején, 1871-ben ugyan szünetelnie kellett az egyesületnek, de 1872-ben újraindult, hivatalosan akkor véglegesült a neve: Párizsi Kölcsönösen Segélyző Magyar Egyesület. Az 1846-os indulástól tekintve a hetvenes évek, amikor Zichy Mihály bekapcsolódik a szervezet munkájába, az egyesület első, emelkedő korszakát jelentik. Zichy először 1862-ben járt rövid időre Párizsban. 1874-ben előbb lakásnézőben tűnt fel, majd ugyanazon év októberében a boulevard Haussmannon bérelt egy fényes műteremlakást. Érkezése nagy eseménynek számított a francia fővárosban, hiszen ő az orosz cár udvari festőjeként telepedett le.²²³ Zichy már 1872-ben titokban nagyobb összeget ajándékozott az egyesületnek, 1875-ben előbb tiszteletbeli taggá, majd az április 4-ei közgyűlésen elnökké választották. Jelszavai: hazaszeretet, nemzeti-ség, összetartás. 1880-ig tartózkodott Párizsban, ez időben és neki köszönhetően lendült fel az egyesület élete. Az alapító és pártoló tagok köre grófokból, bárókból állt, de olyan tekintélyek is közéjük tartoztak, mint Türr István. A rendes tagságot kisiparosok, orvosok, ügyvédek, mérnökök és diákok alkották. Az 1878-as közgyűlésen Zichy így szólt tagtársaihoz: „Önökben, akiket a művelődési ösztön vezetett a világ elismert legjobb iskolájába, Párisba, és Önökkel kapcsolatosan a mi egyesületünkben van letéve hazánk iparművészetének jövője.”²²⁴ Zichy a magyar kormánytól anyagi támogatást szerzett, sikeres tagtoborzás eredményeként mintegy háromszáz tagra növekedett az egyesület létszáma, az anyagi helyzet megszilárdult. „Egyesületünk egész vagyonát tisztára neki köszönhetjük.”²²⁵ A létesítendő párizsi magyar menház megalapítására 40 000 frankot teremtett elő. Az egyesület működésében rend uralkodott, Zichy minden hónapban jelentést kért a választmánytól, kivívta a francia hatóságok elismerését, ennek köszönhető, hogy Zichy Mihály szavaival: „kibontott egyesületi zászlókkal vonulhatunk át a városon is [...] megszokott országos ünnepeinket ünneplendők, s ezt az engedélyt más nemzet fiataljai egyletei nem tudták megszerezni.”²²⁶ Az egyesület „belélete” szépen fejlődött: dalkör alakult, hangversenyeket, ünnepélyeket, felolvasásokat rendeztek, francia nyelvre tanították a tagokat és gyarapodott a könyvtár. Lázár Béla már idézett Zichy-életrajzában arról is beszámol, hogy a festő nem tiszteletbeli megbízatásnak tekintette elnökségét, a gyűléseken rendszeresen részt vett, családias melegséggel otthonában fogadta tagtársait, magán-

²²⁰ AMBRUS Zoltán, *Nagyvárosi képek*, Bp., Révai testvérek, 1908.

²²¹ *Uo.*, 46. – *Őszi kontemplációk*.

²²² LELKES, *i. m.* – Az „aranykor” a kötet címében és a könyvben is visszatérő jelző.

²²³ Vö. LÁZÁR Béla, *Zichy Mihály élete és művészete életrajzi adatai*, Bp., Athenaeum, 1927.

²²⁴ PKSMÉ, 93. jegyzetben *i. m.*, 7.

²²⁵ Lovag Zichy Mihály és a Párizsi Magyar Egyesület: *Alkalmi beszéd Egyesületünk örökös díszelnökének névünnepe alkalmából: tartotta az egyesületi titkár, 57, rue de Seine, Kassa, Koczényi Béla, 1903–1904*, 5.

²²⁶ PKSMÉ, *i. m.*, 8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

erőből is segítette a fiatalokat, hivatkozva tapasztalatára, hiszen ő is hosszan megélte a távoli idegenséget. Az egyesület tisztikarát hetente kétszer-háromszor megvendégelte. A Mihály-napok különösen nagy közösségi ünnepet jelentettek az egyesület társadalmi életében, de Zichy jelmezbált is szervezett, amelyen Munkácsy Mihály jelmez nélkül jelent meg, s a helyszínen öltözött asztalos legénynek.

Az egyesület Zichy-korszakában talán a legnagyobb eseményt a szegedi árvízkarosultak javára indított jótékonyossági mozgalom jelentette. Az Egyesület nevében Zichy és Munkácsy 1879. március 16-án a *Journal des Débats*-ban felkérték a francia nemzetet, hogy segítse a tragikus helyzetbe jutott várost és lakóit. Ahogy Lelkes István már idézett könyvében elmondja, más szervezetek akciói is beindultak, de ennek a felhívásnak az érdeme a kölcsönös szolidaritás eszméjének tudatosítása volt, emlékeztetve „a magyar nemzetnek „1870/71-ben tanúsított nemeslelkű viselkedésére, a magyar társadalom által a francia foglyoknak juttatott adományokra.”²²⁷ Hatalmas együttérzést váltott ki a katasztrófa, a franciák irodalmi, művészeti, egyetemi emberekből bizottságot alakítottak a segélyezésre, a színházban jótékonyossági előadásokat rendeztek, amelyek sorában kiemelkedett a *Le Figaro* c. lap által szervezett est a párizsi Operában. „Az operai ünnepély egész Franciaország tüntetése volt Magyarország mellett.”²²⁸ Zichy Mihály az újságban köszönte meg a bizottság buzgalmát, amelynek köszönhetően 300 000 frank bevétel gyűlt össze. Ebben az együttérzésben olyan jeles francia zeneszerzők lettek az ország barátai, mint Delibes, Saint-Saëns és Gounod. Néhány hónap múlva a viszonzás következett: 1879. március 21-én Toulon közelében gyakorlatozás közben elsüllyedt az *Arrogante* nevű páncélos hajó, s hatvanan haltak meg a katasztrófában. Türr István Budapestre utazva kezdte szervezni a szolidaritási eseményt, amelyre francia vendégek is érkeztek augusztus 19-én. Másnap ünnepségsorozatot bonyolítottak le a francia katonák tragédiájára emlékezve. A margitszigeti kolostor köré szervezett műsor, melyben kürtjáték és tűzijáték is szóragoztatta a közönséget, francia zeneszerzők művei mellett az ünnepelt zenedarab, Berlioz *Rákóczi indulója* és a *Marseillaise* volt, jeles énekesek és a Nemzeti Színház tagjai léptek fel.

Budapesten történt ugyan az esemény, de a francia sajtó tudósításai folytán az ünnep híre visszhangot váltott ki a párizsi társadalmi, művészeti életben is. Ennek köszönhetően Párizsba érkező magyarjaink a salonokban, kávéházakban, műhelyekben ideiglenes vendégként vagy állandó lakosként is otthonosan érezhették magukat.

Zichy Mihály 1880-ban elbúcsúzott Párizstól, egy rövid nizzai pihenést követően visszatért az orosz udvarba. Őt Munkácsy Mihály követi, de az ő elnöksége újabb hanyatlást jelent az egyesület történetében. S mint Lázár Béla említi, aki titkárként működött Munkácsy mellett, már csak az alaptőke kamatait tudták kiosztani segélyként. Abból a pénzből, amelyet még Zichy Mihály jóvoltából gyűjtöttek össze.

²²⁷ LELKES, *i. m.*, 79–80.

²²⁸ *Uo.*, 101.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

6.2. Kirándulás oda és vissza

A magyarországi Írók és Művészek Társasága, mely 1874-ben alakult, egy sikeres felvidéki (1881) és egy aldunai (1882) kirándulást követően Urváry Lajos elnök javaslatára elhatározta, hogy 1883 nyarán Párizsba látogat. Bármennyire is hangsúlyozták, hogy még csak nem is az irodalom és a művészet képviseletében utaznak, hanem kirándulóként, politikai visszhang kísérte a készülődést. Több helyen is aggodalmak mutatkoztak, egyrészt azért, mert a társaság nem Németország felé szervezte az útját, hanem az olasz vasutak kedvezményeire hivatkozva Olaszországon át indultak, és így jó ürügyük volt arra is, hogy Turinban tisztelegjenek Kossuth Lajosnál. A francia sajtóban és közéletben is mutatkozott nyugtalanság, mert a tiszaezlári per Párizsig elhallatszott, s a magyar közállapotokat középkorinak minősítették a liberális lapok és a politikusok. Pulszky Ferenc vezetésével 106 budapesti és 36 vidéki jelentkező kelt útra, de az irodalom és művészet képviseletében csak 36-an utaztak. A többiek tanárok, papok, mérnökök, orvosok, ügyvédek és katonatisztek voltak.²²⁹ Végigtekintve a nevesebb személyek listáját, mai ismerettel, de az akkori francia művészeti élet szempontjából is, szinte valamennyien ismeretlenek és érdektelen személyek voltak. Valóban kirándulóknak lehetett őket tekinteni.

A rangot mégis megkapták: fogadóbizottság alakult programjukat egyengetni, melynek két illusztris tagja volt: Mme Adam, aki szalonjában, lapokban, könyvekben és tekintélyes személyes kapcsolataival évtizedeken át szervezte, alakította a francia–magyar kapcsolatokat. A másik tekintély a 78 éves Lesseps volt, aki Türr Istvánnal megismerkedve vált a magyarok barátjává. 1883. július 12-én reggel meglehetősen zajosan érkeztek a magyarok a párizsi pályaudvarra, majd elkezdődött az ünnepi beszédekkel, koccintásokkal cifrázott fogadások, ebédek, vacsorák, alkalmi versek sora. Egy kisebb társaság tisztelgett Victor Hugónál, meglátogatták a Louvre-t, rész vettek az Opera tiszteletükre rendezett előadásán. A legnagyobb sikert a Rákóczi induló aratta, a francia közönség ovációval köszöntötte a magyar vendégeket. Július 14-én a francia nemzeti ünnep eseményein jelentek meg, majd a Comédie Française előadását nézték meg, amelyet a magyar kirándulók tiszteletére hirdettek. A Le Figaro c. lap fogadásával zárult a párizsi program, július 17-én utazóink még bevásároltak a Printemps áruházban, és július 18-án a társaság java hazautazott Budapestre. Csak Pulszky nem tartott velük, aki a múzeumokat tanulmányozandó maradt Párizsban. Ami az út hozadékát illeti, Lelkes István úgy látta, hogy politikailag: „ennek a futóhomokra épített barátkozásnak politikai eredményei nem lehetnek, megmarad Dóczy csókjának, mely jól esik, de súlya nincs.” Hozzáteszi: „Franciaország rokonszenve nem egész Magyarországnak szól, hanem a magyar nemzet ama kis töredékének, mely politikai szempontból a magyar–német szövetség ellenzője.”²³⁰ Ami a magyarbarát franciák rokonszenvét illeti: „ez a barátság, inkább rokon-

²²⁹ Uo., 127–170; vö. *Az Írók és Művészek Társaságának párizsi kirándulása 1883-ban*, Budapesti Negyed, 2001/2–3. – Forrás: *Írók és Művészek Társasága: Évi jelentés az 1883–84-ik évről*, szerk., beszám. DOLINAY Gyula, Bp., Légrády testvérek, 1884, 8–21.

²³⁰ LELKES, *i. m.*, 168. – Dóczy Lajos *Csók* című darabjára utal az idézet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

szenves érdeklődés, a legendás, poétikus magyar népet illeti, mely a szabadság szeretetével épügy el van telve, mint író és újságíró képviselőik a romantikus francia liberalizmus tanaival”.²³¹ Azzal zárja párizsi fejezetét Lelkes István, hogy a kirándulás hasznos volt, mert kedvet csinált a franciáknak egy magyarországi útra, ahol majd a független és liberális magyar politikusok tüntethetnek Franciaország iránti szimpátiájukkal.

Egy név még a magyarok párizsi látogatásához kötve: a fogadóbizottság és a programok egyik fő szervezője Arányi Miksa volt, aki 1882–1884 között minisztériumi ösztöndíjjal Párizsban tanult, s időlegesen a Párizsi Kölcsonösen Segélyező Magyar Egylet titkáráként is tevékenykedett. Budapesti lapokat tudósított, és szolgálta a magyar–francia kapcsolatokat. Párizsi tanulmányai során megismerkedett a New York Biztosítótársaság igazgatójával, aki az európai hálózat kiépítésén dolgozott. Arányi vállalta a budapesti központ tervének megvalósítását, s ebből a gondolatból született a körüti New York palota.²³² De Arányi még Párizsban időzik, és szorgalmasan küldi tudósításait. Különösen gyakran foglalkozott Mme Adammal, tudatosítva az otthoniakban, milyen fontos személyiség is ő a francia társadalmi-művészeti életben.²³³ A szegedi árvíz károsultjainak javára hirdetett párizsi mozgalom irányítója, fő szervezője. Ha művészek, irodalmárok érkeztek Magyarországról, pártfogását keresték. Szomory Dezső *A párizsi regény* című művében is olvashatjuk, hogy amikor első könyvével Türr Istvánt felkereste, ő Madame Adamhoz címzett névjegykártyáját adta át az írónak.²³⁴ Amikor Juliette Adam Magyarországra látogatott, ehhez méltóan fogadták. Báró Podmaniczky Frigyes vezetésével fogadóbizottságot alakítottak, Jókai Mór, Gyulai Pál és Pulszky Ferenc is tiszteletét tette a francia nagyasszony szálláshelyén a Hungária Szállóban, a Nemzeti Színház pedig ünnepi előadásokat iktatott műsorába. Kéthetes magyarországi útja során Mme Adam Mezőhegyesre, Orosházára, Szentesre, Szegedre látogatott, s persze bankettek is követték útján, melyről a párizsi lapok mellett, *La Patrie hongroise* című könyvében számolt be.²³⁵

Ahogy ígérték, a francia írók és művészek viszonzták a magyarok Párizs-látogatását, és 1885. augusztus 9-én Ferdinand de Lesseps vezetésével Budapestre érkeztek. Kísérőjük, akit a magyar fogadóbizottság eléjük küldött Párizsba, Szemere Attila, az egykor száműzött miniszterelnök fia volt. A magyarországi utat ma már csaknem paródiaként látjuk: itt-tartózkodásuk két hétben 19 banketten vettek részt, amelyen összesen 238 magyar, illetve francia nyelvű köszöntő hangzott el.²³⁶ Azt nem számolta meg Lelkes István, hogy hány hordó pezsgőt és bort fogyasztottak a magyar–francia barátság örömeire. A díszelőadáson az Operában Delibes vezényelte műveit, a Petőfit versben dicsőítő

²³¹ *Uo.*, 169.

²³² ARÁNYI Miksa, *Párizsi levelek és tanulmányok*, Bp., Athenaeum, 1908, I–II. – Párizsból hazatérve Budapestre, majd 1903–1908 között a biztosítótársaság párizsi kirendeltségén dolgozott. Ekkor is küldte haza tudósításait, 1885-ben a Francia Akadémia tisztjévé avatták.

²³³ Vö. HANUS, 110. jegyzetben *i. m.*, 157–161.

²³⁴ SZOMORY Dezső, *A párizsi regény*, Bp., Szépirodalmi, 1969, 169.

²³⁵ JULIETTE ADAM, *La Patrie hongroise : Souvenirs personnels*, Paris, Nouvelle Revue, 1884. – A fogadtatást taglalja LELKES, *i. m.*, 199–207.

²³⁶ *Uo.*, 216.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

Coppée vezetésével a költő Duna-parti szobrát is megkoszorúzták. Az ünnepek és a napok szinte egybefolytak a tátrai, majd az alföldi út során. A magyar és a francia sajtó változatos hangnemben méltatta a 35 személyes férfitársaság magyarországi menetelését. A túlzó ünnepegsorozatnak félreérthetetlen üzenete volt a németellenesség és a tüntetés-erejű szívélyesség Franciaország mellett.²³⁷ Ennek az „aranykor”-nak is mondott eseménysornak zárófejezetét jelentette 850 magyar zárandoklata az 1889-es párizsi világkiállításra. Valójában ismételni akarták az 1883-as utat, csak jóval nagyobb méretekben. Arányi Miksa most már Budapesten volt a szervezés motorja, Párizsban Lesseps, a fogadóbizottság fő embere, még a házába is felajánlotta a megbeszélésekre. Turinban a társaság megszakította az útját, kis csoportokban tisztelegtek Kossuthnál. Lelkes István²³⁸ szerint belpolitikai szempontból is jelentősége volt az útnak, mert Tisza Kálmán 1888-as, Európa-szerte elhíresült világkiállítás-elleni beszédére is választ jelentett ez a párizsi túra. Amelynek során megtekintették a világkiállítást, a magyar csárdában ismerkedési estet rendeztek, lerótták kegyeletüket Victor Hugo sírjánál, tiszteletükre rendezett színházi előadáson vettek részt, Munkácsy Mihály pedig otthonában 2000 meghívottnak adott estélyt. Ebben a számban benne foglaltatott 450 budapesti kereskedelmi és iparkamarai tag. S ez az utóbbi szám már annak súlyát mutatja, hogy a Millenniumra készülődő ország milyen komoly szándékkal és szellemi erővel gondolja a megújulást. A bankettező, Rákóczi-indulás napok aztán július 12-én fejeződtek be, amikor az utazók nevében egy kisebb delegáció tisztelgett Carnot köztársasági elnöknel, megköszönve Franciaország szíves fogadtatását.

6.3. *Justh Zsigmond és a szalon-élet*

A kollektív utazások mellett az egyéni utaknak is egyre szélesedő formái alakulnak a 19. század utolsó negyedében.

Szentpáli Janka, aki úti beszámolóját „Méltóságos gróf Teleki Sándorné született Teleky Jozefin grófnőnek” ajánlja tisztelete jeléül,²³⁹ leltárszerűen veszi számba Párizs látnivalóit. Kortársaihoz képest ugyan túlhaladott nyelvezettel, avitt dagályossággal, de időről időre kilép az iskolás párizsi leckefelmondásból. Látja a kommün pusztításának friss nyomait, amelyek „e nyugodni nemtudó küzdelmes nemzet büntetteire utalnak”, regisztrálja az Opera építését, ellátogat a minden generációt kísértő és borzongató hullaházba, a Morgue-ba is, bejárja a temetőket, miniszteri engedéllyel a La Roquette börtönt is megismeri és tanulmányozza a földalatti csatornákat: „folyton jó tiszta lég van, s a ragályos betegségek sem honosak annyira mint nálunk.” Azt is megjegyzi, hogy „általában szeretik a magyarokat, rokonszenvvel, elismeréssel beszélnek felőlünk, már a kik t.

²³⁷ *Uo.*, 208–260. – A részlet magyar és francia nyelvű versekkel, cikk-idézetekkel alaposan dokumentálva tárgyalja az utat.

²³⁸ *Uo.*, 261.

²³⁹ SZENTPÁLI Janka, *Budapestről Párisba*, Bp., Athenaeum, 1874.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

i. meg tudják különböztetni Ausztriától.”²⁴⁰ Írása utolsó oldalain válik legszemélyesebbé hangja. Találkozik gróf G. R. volt honvédtábornok lányával, aki „hazájától távol szűkségben él.”²⁴¹ E szegénység láttán Szentpáli Janka szenvedélyes szavakkal ostorozza hazáját hálátlan felelőtlenségéért. Ez a könyvecske semmilyen mozzanatában nem reveláció, inkább tünetértékű, egy jellegzetes szegmensét mutatja annak, hogy a társadalom milyen rétegeit érinti meg az utazás és a számadás igénye.

A szemlélő attitűd jellegzetes képviselője Justh Zsigmond, aki helyzetéből és hajlamából adódóan a szalonok világában, a társasági együttlétekben, vacsorákban, mulató-sokban találta meg a helyét. S ha nem a szalonokat járta, akkor az Opera közeli Café de la Paix-be ül be, hogy Patikárius Ferkó muzsikáját hallgassa. Kedves cigánya persze valamennyi nótáját ismeri és elhúzza, de a melankolikus mulatság nemcsak arról szól, hogy a kedves, gyakran gyatra dallamok felmelegítik a szívét, ez egyben szerep is. Az otthonosság és kiváltság fitogtatása idegenben, hogy a franciák által is kedvelt cigánybanda neki húzza Párizs egyik legnépszerűbb kávéházában. Justh, a dendi az az arisztokrata, aki „a magántér és a köztér határán lévő szalonba”,²⁴² a legnevesebbe is bejut, személyes ismeretségek, ajánlások nyomán. A szalonélet maga és e szalonvilág képviselői megjelennek más színtereken, lóversenyen, színházban, operában. „A dendi szépségben akar élni és meghalni. Számára a tökéletes megoldás az ifjúkori halál.”²⁴³ Justh életében ez akaratlan gyorsan beteljesedett: szenttornyai birtoka csak ritkán látta, a párizsi szalonokban élte az életét, és sorsa úgy hozta, hogy halni is Franciaországba, Cannes-ba utazott 1894 őszén.

Először 1880 telén, 17 évesen járt Párizsban édesanyjával, s mint az ismeretlen tanulmányíró megjegyzi: „nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy még később is rendszeren ezen első hatások befolyása alatt marad, és a diák rózsaszín prizmaín át nézi a modern Babilont.”²⁴⁴ Justh aztán 1885 decemberében már jogi és gazdaságtani tanulmányok folytatására érkezik Párizsba, s azonnal elkezdődik a társasági élete: „az első párizsi viziteim tökéletesen elfoglalták minden percemet” – írta Reviczky Gyulának.²⁴⁵ A Justh-irodalom kevésbé foglalkozik az író korai párizsi tudósításaival, amelyek 1885. március 15-től kezdődően hónapokon át jelentek meg Budapesten a Szemle című folyóiratban. Ha majd későbbi párizsi írásaival, főképpen naplójával vetjük össze ezeket a korai cikkeket, azt állapíthatjuk meg, hogy a Taine eszméivel is rokonszenvező író a város jelenségeit és embereit igyekszik leírni és tipizálni. Egy cikkének ezt adja címül:

²⁴⁰ *Uo.*, 126, 149, 185.

²⁴¹ *Uo.*, 192. – A G. R. kezdőbetűk feltételezhetően Guyon Richardot fedik.

²⁴² DEDE Franciska, *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi*, doktori disszertáció kézírata, Bp., ELTE BTK, 2005, 69.

²⁴³ *Uo.*, 24.

²⁴⁴ ANONYMUS, *Emlékezés Justh Zsigmondra halálának negyvenedik évfordulója alkalmából*, Budapesti Szemle, 1936, 703, 15; vö. Magda GALOS, *Justh et Paris: Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIX-e siècle*, Bp., Sárkány, 1933, 8–9; BERTHA Zoltán, *Justh Zsigmond*, Bp., Bokor és Fischer, 1941, 12–13.

²⁴⁵ JUSTH Zsigmond *Naplója és levelei*, vál., kiad., jegyz., tan. KOZCSA Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1977, 471.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Párisi típusok, amelyben nevekre nem hivatkozik, hanem a „világ tényezőit”, a társadalom rétegeit, árnyalatait vizsgálja és karakterizálja.²⁴⁶ Cikkében a szellemes találatok az olvasói élmények mellett személyes tapasztalatokból is születnek. Az uralkodó osztályról írta például: „Szimbóluma a pénz. Mindent ezért, mindent ez által. Az egyenlőség szerinte azt jelenti, hogy mindenki egyenlő, a szerint, a mint ugyanannyi pénze van. De ha nincs! S ez a bökkenő. Óriási plutokrácia, gőg és tudatlanság.”²⁴⁷ Egy másik „a szél-sóbalról. Kommunisztikus elvek. Az, a mi a tied, fel lesz köztünk osztva, mi is felosztanók a mienket, de hát nekünk nincsen.”²⁴⁸ Justh úgy véli, hogy a francia társadalom száz éve folyamatos mozgásban, változásban van, mégis érzékelhetőek jellegzetességek, „melyeknek okai vérmérsékletében rejlenek. Könnyen hevül, könnyen lobot vet, könnyen kialszik. Beszédes, úgy mint egy nép sem. Jószívú. Egyszóval szangvinikus.”²⁴⁹ Párisi séták, farsangi képek éppúgy szerepelnek ezekben a tudósításokban, mint a rue du Bac-i omnibusz-megálló hangulata és a montmartre-i naplemente, amelyben az időt is már lebegtető időtlenségben oldja fel: „Én meg soká ott álltam, el-el nézve, hogy gyuladnak fel egymásután a hosszú lámpasorok, hogy csillognak, villognak a veres lángok az alkonyat rózsaszínjén keresztül, s hogy lesz végre a láthatár sötét, és hogy kezdődik ismét a város éjjeli élete, úgy mint tegnap, s úgy mint száz év előtt.”²⁵⁰

„Egyetemre megy Párizsba, de íróként tér haza”,²⁵¹ s ha a továbbiakban vizsgáljuk Justh Párizs-látogatásait, főként az 1888-as tavaszi naplójegyzetei alapján, azt látjuk, hogy a művészek és az arisztokrácia szalonjait látogatta. Magyarok közül az akkor Párizsban tartózkodó De Gerando Teleki Emmával és családjával többször is találkozott,²⁵² a Nemeskéri Kiss családból a fiatalokat emlegeti.²⁵³ Legtöbbször Munkácsy Mihállyal való találkozásait idézi, akiről szeretettel beszél, de akit éles és szarkasztikus színekkel jellemezett: „Mint ember: jó, kedélyes férfi, semmi briliáns tulajdon. Érdekes hallgatás. Magyarul elfelejtett, s franciául nem tanult meg. Ez utóbbi lacune-je meg a füttyülés (magasan száll a daru stb.) teszi őt a legnagyobb hazafivá.”²⁵⁴ A festőnél rendezett hatalmas estélyekről Justh is beszámolt, s arról is, hogy a magyaroknak tovább tartott a mulatság: „Midőn mindenki elmegy, s csak a magyar kolónia marad ott, Munkácsynéval csárdást táncolunk.”²⁵⁵ A mulatság hajnalig tart, ahogy Justhnak délben van reggel, úgy arisztokrata és művésztársai sem kezdik korábban a napot. Sarah Bernhardt, az ünnepelt díva társaságában is gyakran felbukkan, és sokszor megy el érte az Odéonba az orosz szobrásszal, Antokolszkijjal, akivel szívesen beszélget a művészet kérdéseiről és a francia, angol, orosz irodalomról. Hatalmas forgatagnak tűnik ez a napló, egy-egy pillanatá-

²⁴⁶ Uő, *Párisi típusok*, Szemle, 1885. jún. 10., 3–4, 6.

²⁴⁷ Uo., 4.

²⁴⁸ Uo., 4.

²⁴⁹ Uo., 3.

²⁵⁰ Uő, *Párisi séták és képek*, Szemle, 1885. júl. 10., 8–10; 1885. júl. 25., 8–10, 12–13.

²⁵¹ DEDE, *i. m.*, 75.

²⁵² JUSTH *Naplója...*, *i. m.*, 12.

²⁵³ Uo., 73.

²⁵⁴ Uo., 75. – Lacune: hiányosság.

²⁵⁵ Uo., 141.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

ban a szerző bevallja: fáradt és unja, még a divát, Sarah Bernhardt-t is. De aztán még sincs megállás: a grazi illetékességű szépasszonnal, Jean de Néthyvel Alexandre Dumas-hoz látogat, aztán Taine-hez, aki Daudet-ről és Balzac-ról beszél neki. Anatole France-szal találkozik, akit már 1885-ben megismert. És újra és újra a cigányok! Párizsban már mítosszá emelkedik a kávéházakba és a szalonokba, estélyekre rendelt magyar cigány. „Muzsika közben az egyik cigány nagyon megijeszt, azt meséli, hogy Rátz Pali nagyon beteg. Halálra ijedek – mi lesz velem, ha meghal? Összes emlékeim, érzés formájában jelentkező emlékeimet magával vinné – énem jobbik felét. Ez a szerencsétlen flótás egész estémet elrontotta.”²⁵⁶ Magát sajnálja Justh Zsigmond, nem a haldokló muzsikust. A bandák és a primások nem fontosak, nem fontos a másik. Csak a dal, mely érzéseket és fájdalmakat hív elő. Ahogyan a Párizstól való búcsúban is érzékeljük. A kis cigány neki játssza a dalokat, s odasúgja egy-egy szám után: „jobb otthon. [...] az estalkonyat világoskék tónusúvá tette a levegő színét, a terasz üvegelésén átsugárzik az ég azúrja, a banda a kis, a felgyúló csillagokat visszaverő tóra ráfekvő teraszon folyton játszik.” Összegezve a búcsúste hangulatát: „a fényes Párizs keretéből kitörő, s hazulról jövő édes bánat, amely csak vonz, pedig csak keserűséget ígér – a dal parancsol: vége az álomnak.”²⁵⁷ *A puszta könyve* hasonló képpel indul: cigánnyal búcsúzik Párizstól,²⁵⁸ mintegy sugallva, hogy a helyszín változik, de az élete ugyanúgy folytatódik. Itt most csak azt rögzítjük, hogy Justh Párizsban saját köreiben maradt. Párizs- és Franciaországjárásaiban alig tekintett túl a szalonok világán. Csak a művészet belső élete, belterjessége élte – a kifáradásig.

Szenttornyai birtokára hazatérve „A fél falu komája volt”,²⁵⁹ az ő művelődésükért csinált velük színházat, de a nézők a magyar és a párizsi urak és barátok voltak. Ez a Molière-darabot bemutató parasztszínház épp olyan úri multság volt a pusztán, mint amilyen a cigánybanda édes-bús játéka a párizsi szalonokban. A Cigány és a Puszta mítosza azóta is erősen él mások mellett a francia nép magyarság-képében is. Azzal, ahogyan Justh Zsigmond a maga életköreiből összehozta ezt a két mítoszt, megelőlegezte a 20. században sztereotípiaként hozzánk tapadt képet.

6.4. Éhezőművészek, mesteremberek és a világkiállítás

Nincs itt a helye még, hogy Szomory Dezső *A párizsi regény* című munkáját elemezzük, bár a műben felidézett idő főként a 19. század utolsó évtizede. Ahogy írja, a Jászai Mari-szerelem és a katonaság elől való futamodás vitte Párizsba, de az a légkör is szerepet játszott döntésében, amely akkor már Budapesten Párizsról élt. A Nemzeti Színház

²⁵⁶ *Uo.*, 255.

²⁵⁷ *Uo.*, 316, 317–318.

²⁵⁸ *Uő, A puszta könyve*, Bp., Singer és Wolfner, 1892; franciául: *Le Livre de la Poustá*, Paris, Ollendorf, 1892.

²⁵⁹ GÁLOS Magda, *Justh Zsigmond művelődéspolitikai törekvései*, Békéscsaba, 1988 (Új Auróra Kiskönyvtár), 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

párizsi újdonság hívószóval harmadosztályú francia darabokat épített játérendjébe, a Julian Akadémia híre csapatosan csábította a kezdő festőket. Rippl-Rónai Józsefet is, akinek párizsi nyomorán, mint másokén, Munkácsy segített. Úgy is, hogy műtermében segédként foglalkoztatta, de úgy is, hogy segített eladni képeit. Mint Rippl-Rónai felidézti: „az volt a legszebb momentum, hogy maga Munkácsy örült neki a legjobban: oly boldoggá tette sikerem, hogy megölelt, megcsókolt és könnyezett örömeiben.”²⁶⁰ Rippl-Rónai is említi a Párizs-szerte híres Munkácsy-estélyeket: „ebben az időben már csak ezekért is érdemes volt magyarnak lenni. A franciák szívesen beszélgettek velünk a nagy mesterről.”²⁶¹ A fiatalokat öregkorában külön is meghívta gulyásvacsorára, a művészileg akkor már más utakon járó Rippl-Rónai szeretetteli elnézéssel, de Justhhoz hasonlóan látta hajdani mesterét: „most már – az idők jele lehetett – a kelleténél többet és szebben füttyörészett.”²⁶²

Neves vendégei sorában Munkácsy Szomorj Dezsőt is említi, akit, ismervén szűkös helyzetét, többször külön is vendégül látott. Szomorj Dezső regényét áthatja az éhezés élménye, testvérenek *Párisi mesék* címmel közreadott novellafüzérében is újra és újra felbukkan a nyomorúságos létezés. Ahogy írta, a túlélési technika egyik axiómája volt, hogy inkább éhezni, mint fájni, a másik pedig: az éhezés elől alvásba menekülni.²⁶³ Szomorj Dezső névvel és névtelenül a párizsi magyar lovagok kisebb galériáját rajzolta meg, köztük külön fejezetben Adorján Jenő hegedűsét, akinek legnagyobb lázadása az volt, hogy a zálogházban a hűsz frankra taksált Amatiját nem adta oda, s játékaival száz frankra emelte a hangszer értékét.²⁶⁴ Érdekes, hogy egy hegedűs-történet – mintegy a fenti, Dezső által megírt előképe – már Emilnél is felbukkan a *Thea-estély legjobb barátomnál* című novellában.²⁶⁵ Az alvás mint az éhezés ellenszere a fő motívuma a Szomorj Emil-novelláskötet másik magyar témájú novellájának, a *106, avenue des Ternes* címűnek is, amelyet a karácsony emel át más dimenzióba, s amelyben az ünnepet menekülés-ként átalvó bátyja is szerepel: „bátyám édesen aludt széles ágyán” – 12 órája.²⁶⁶

Keserves nyomorúságban éltek más magyarok is. A század utolsó évtizedében sok mesterember is útnak indult, a szakmai fejlődésért vagy csak a megélhetési gondok elől menekülve. Tábori Kornél *Páris magyarjai* című riportkönyvében²⁶⁷ sok kivándorolt munkással beszélgetett, egyikük, Kleinberger Ferenc általános tapasztalatát is összefoglalta: „Bőséges alkalmam nyílt hosszú pályámon, hogy ama magyar embereket megfigyeljem, akik, mint én, pénzmag nélkül próbálkoztak odakint. Mondhatom, hogy a sivár

²⁶⁰ RIPPL-RÓNAI József *Emlékezései* – BECK Ö. Fülöp *Emlékezései*, kiad., tan., jegyz. FARKAS Zoltán, Bp., Szépirodalmi, 1957 (Magyar Századok), 28.

²⁶¹ *Uo.*, 39.

²⁶² *Uo.*, 47.

²⁶³ SZOMORY Emil, *Párisi mesék*, Bp., Athenaeum, 1900.

²⁶⁴ SZOMORY Dezső, *i. m.*, 112–121.

²⁶⁵ SZOMORY Emil, *i. m.*, 31–41.

²⁶⁶ *Uo.*, 111–124.

²⁶⁷ TÁBORI Kornél, *Páris magyarjai: Hogyan boldogulnak? Hogyan züllebenek el?*, Bp., Schenk, é. n., vélhetően 1913 (Magyarok Külföldön). Vö. *Az „Állj fel torony” árnyékában: Magyarok francia földön. Egy század tükröserepei*, szerk., jegyz. A. SZABÓ Magda, ABLONCZY László, Veszprém, Új Horizont, 2003, 68–75.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

nyomor polipkarjai közt evickéltek tehetetlenül, nagyobb részét.”²⁶⁸ Asztalosok, szabók, szücsök, vasművesek tudtak inkább megkapaszkodni, s néhányan a bankárok, mérnökök, üzletemberek közül.

A Párizs-láz egyre erősödött, úgy is például, hogy az 1896-os budapesti millenniumi kiállítás hatására a francia akadémikus, Gaston Le Breton azt javasolta: Magyarország szerepeljen önállóan az 1900-as világkiállításon. Az addigi alkalmakon a Monarchia egy tartományként, majd részeként jelenhettünk meg. (A hivatalos magyar verzió ellenére, amely már az 1889-es részvételt is önállóan jelentette, a világkiállítás képzőművészeti katalógusában Autriche–Hongrie címszó alatt szerepeltek művészeink, mint Munkácsy Mihály és Rippl-Rónai József.) A lelkesedés felcsapott a magyar hivatalosságban is, mert 1897 november–decemberében Magyarország Párisban címmel mutatványszámot adtak közre, amely az 1900-as világkiállításra szervezendő út népszerűsítését tűzte ki céljává. „Hivatalos közlöny”-nek jelölte magát az újság, s kisebb megszakításokkal két esztendőn át jelent meg.²⁶⁹ A lap vegyes írásokat közölt a hazai és a párizsi készülődésről (pl. az Eiffel-torony bontási tervéről). Névtelen vagy szignózott szerzők ismertették Párizs nevezetességeit, a kiállítás várható „csodáit”, de még francia nyelvleckét és francia nyelvű tartalmat is találhatunk a havonta-kéthavonta közreadott, az első időben színes fedelű újságban. Úgy tervezték, hogy 200-as csoportokban fél éven át indulnak külön gyorsvonattal a Párizsba rándulók, s már az is tisztázódott, hogy Bertha Sándornak, a párizsi magyar egylet illusztris tagjának elnöklétével fogadóbizottság alakult (arról, hogy valóban 100 tagú lett-e a jeles társaság, mint azt a mutatványszámban hírelték, később nem esett szó). A Magyarország–Páris mozgalom hivatalos közlönye, nem tudni, mi okból, 1899 tavaszán elhalt, de a magyarok párizsi jelenléte nagy felhajtással bonyolódott, megjelent Jókai Mór is.

Adalbert Koltai-Kovácsról tudjuk,²⁷⁰ hogy Jókai 1878-ban járt először Franciaországban, de erről az útjáról szinte nincs információ. Diszkréten bonyolódott, ő maga sem írt róla. Franciaországban a szabadságharchoz kötődő személyét ismerték, műveit németből fordították, s különösebb feltűnést nem keltettek. Szarvady Frigyessel és Louis Ulbachal levelezett a *Szabadság a hó alatt* francia fordítása és kiadása dolgában.²⁷¹ A magyar pavilont a Szajna bal partján építették fel, amelyben történelmi épületek makettjeit is bemutatták. A Palais de la Culture et des Sciences-ban Jókai különtermet kapott, dolgozószobájának egy enteriőrjét is kialakították, bemutatták könyveinek magyar és idegen nyelvű sorozatait. A különterem közepén mellszobra kapott helyet, virágágyással körülvéve. Az agg író feleségével el is utazott Párizsba, ahol hatalmas ünnepek részese volt. A *Le Temps* 1900. június 3-án Jókai-hommage összeállítást közölt, a francia írószövetség fogadóbizottságában olyan személyek voltak, mint Anatole France, Marcel

²⁶⁸ TÁBORI, *i. m.*, 19.

²⁶⁹ Magyarország Párisban, szerk. ÓSZI Kornél, Bp., Somogyi Nándor, 1897–1899.

²⁷⁰ Adalbert KOLTAI-KOVÁCS, *Jókai et la France : Commémoration d'un romancier hongrois à Nice*, Paris, Supplément à Nouvelles de Hongrie, décembre 1977.

²⁷¹ JÓKAI Mór *Levelezése 1876–1885*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 773., 799., 801., 802. levél.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

Prévost, Jules Clarétie. Tiszteletére bankettek és fogadások követték egymást, portréjával emlékérmeket nyomattak, június 12-én Émile Loubet köztársasági elnök fogadta. Émile Zola nem lehetett ott az írók bankettjén, de magántalálkozóra invitálta Jókait, akire hálával emlékezett a *J'accuse* melletti kiállításáért. Jókainak végül is felesége rosszulléte miatt le kellett mondania a meghívást. Bár saját bevallása szerint Jókai csak egy Zola-művet olvasott, a *Nanát*, s igen rossz véleménye volt az írói alkatától oly idegen stílusról,²⁷² Zolával, az emberrel kölcsönösen tisztelték egymást. Magyar írók sem azelőtt, sem azóta nem ünnepeltek ily módon Franciaországban. Zola így nyilatkozott róla: „Jókai est un poète épique. Ses romans disent la gloire et les revers, les espoirs et les détresses de son pays. Je comprends parfaitement qu'il soit tant aimé et admiré par ses compatriotes. Au cours de cinquante dernières années, la Hongrie a eu beaucoup de grands hommes : Kossuth en a été le héros, Petőfi Pindare, et Jókai l'Homère”.²⁷³ Úgy volt, hogy Jókai augusztusban a párizsi kongresszusra visszatér, de ez az út elmaradt, újabb francia újtjai már Nizzába vezettek. Zola és Jókai személyes találkozója örökre elmaradt. 1901-ben, 1903-ban a pesti hideg hónapok elől a Riviérára menekült családjával. Gyakran találkozott Türr Istvánnal, aki már megtért vándorlásaiból, és főként Nizzában élt családjával körében. Így történt ez 1904 tavaszán is, ám a tengerpartról hazatérőben Jókai súlyosan megfázott, s alighogy Pestre értek, elhunyt. Azon a tavaszon Ady már Párizsban élt a Lévis utca 93-ban. Ez azonban már jelképesen is a 20. század története, és egy újabb fejezet a magyarság franciaországi és párizsi életében.

²⁷² RÉVAI Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., 1920, 190. – „Hiszen ha én ilyet akarnék írni, és ilyen mélyen leszállni a kloákába, akkor engem is az egész világ olvasna, de hát én azt nem teszem, ettől eltilt a jó ízlésem.” Idézi KOZMA Antal, *Az Agence de Paris, Zola és Jókai*, Debreceni Szemle, 1939. ápr.

²⁷³ KOLTAI-KOVÁCS, *i. m.*, 11. – „Jókai epikus költő. Regényei országának dicsőségéről és szenvedéseiről, reményeiről és kétségbeeséseiről beszélnek. Teljességgel megértem, hogy annyira szeretik és tisztelik hazájában. Az elmúlt 50 évben Magyarországnak sok nagy embere volt. Kossuth volt a hős, Petőfi Pindarosz és Jókai Homérosz” (fordítás tőlem).

SELÁF LEVENTE

EGY EXEMPLUM VÁLTOZATAI

A magyar királyfi mint Mária jegyese és aquileiai pátriárka

A magyar szentek kultuszának kevés nyomát találjuk a középkori Nyugat-Európa vallásos irodalmában. Az élete nagyobb részét Turingiában töltő Árpád-házi Szent Erzsébet kivéve életrajzaik ritkán kerültek be a fontos legendáriumokba. Vannak viszont olyan exemplumok és más hagiográfiai források, melyek Magyarországot jelölik meg cselekményük színtereként, vagy legalábbis szereplőik magyar származásúak. Ezek főszereplőit nem vagy csak nehezen tudjuk azonosítani történelmi személyekkel, mentalitástörténeti szempontból mégis érdekesek, és segítik a Magyarországról a középkori Európában kialakult kép megismerését.

Az egyik ilyen közismert történet a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének eredetét egy magyar király meg nem nevezett rokonához, legtöbbször a testvéréhez kapcsolja. Mária szeplőtelen fogantatásának kultuszáról a legkorábbi adataink a 11. századból valók. Először Angliában terjedt el, de a normann hódítás egy időre eltüntette az ünnepek köréből. Feltehetően a Hódító Vilmos által kinevezett Lanfranc canterburyi érsek tiltotta meg a megünneplését 1076-ban, de már 1120 körül újra felbukkant, több helyi kultuszban hivatalosan is elfogadták, és a 12. század során került át a kontinensre. Elterjedésében fontos szerepet játszott két egyházi központ, Lyon és Canterbury kapcsolata. A következő két évszázad teológiai vitáinak középpontjában állt a kérdés, vajon Mária hogyan nem részes az eredendő bűnben.¹ Így lett kiemelt jelentősége az ünnep nem túl távoli eredetének és a különféle eredetmagyarázatoknak.

A minket érdeklő történet több változatban létezik, de a főbb elemek mindegyikben megtalálhatóak. Többé-kevésbé megegyeznek abban, hogy a Károly nevű francia király idejében uralkodó magyar király testvére olyannyira tisztelte Máriát, hogy szüzességi fogadalmat tett neki. Később rábeszéltek, hogy nősüljön meg. De Mária még az esküvő előtt megjelent az ifjúnak, amikor ő éppen a Szent Szűz officiumát énekelte, pontosan az *O quam pulchra es et quam decora* kezdetű antiphonát, amit az esküvő miatt majdnem elmulasztott, és ráébresztette, hogy ha őt tartja a legszebb nőnek a világon, akkor nem szabad mást hitvesül választania. Az ifjú a csodás jelenés hatására úgy döntött, inkább

¹ A Szeplőtelen Fogantatás körüli teológiai vitákról lásd legrészletesebben Jean-François BONNEFOY, *Le vén. Jean Duns Scot docteur de l'Immaculée-Conception : Son milieu – sa doctrine – son influence*, Róma, Herder, 1960.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

szereztes lesz. Aquileia közelében telepedett le, és ott ájtatos életével olyan tiszteletet vívott ki magának, hogy idővel megválasztották a város pátriárkájának. Ezután a Mária iránti szeretettől vezérelve (más változatokban az Istenanya parancsára) bevezette a városban a Szeplőtelen Fogantatás ünnepét.

Az exemplum eredeti forrása valószínűleg a 13–14. századtól Szent Anzelmnek tulajdonított *Sermo de conceptione* (vagy másutt *Epistola Beati Anselmi de veneranda conceptione*).² Innen terjedt el, és különböző csatornákon keresztül bekerült a középkor összes fontos exemplumgyűjteményébe. Szent Anzelmnek (1033–1109) más, Mária fogantatásának kérdését tárgyaló szövegeket is tulajdonítottak, például a *Tractatus de conceptione beatae Virginis*.³ Egyik attribúció sem hiteles; az utóbbit a kutatás a 20. században Eadmerhez,⁴ illetve az ifjabb Anzelmhez⁵ (a canterburyi érsek unokaöccséhez) kapcsolta, és hosszú ideje nyilvánvaló, hogy a *Sermo de conceptione* sem lehet Szent Anzelm műve. Már Gabriel Bergeron cáfolja a szövegek attribúcióját Anzelm műveinek 1675-ös párizsi összkiadásában.⁶ A *Sermo de conceptione*t mint pusztá fikciót és hamisítványt emlegeti. A szöveget közölte ugyan a kétes hitelű darabok között, de az Anzelm műveiből készült későbbi kritikai kiadások elfogadták nyilvánvalóan helyes ítéletét, és keveset foglalkoztak a legendával.⁷

A mű Szent Anzelm fiktív körlevele az angol püspökökhöz, melyben az ünnep bevezetése mellett érvel. Tulajdonképpen három exemplumból áll, melyek az ünnep eredetét írják le három eltérő történettel. Az első Angliához és a normann hódításhoz kötődik; eszerint az ünnepet Angliában a normann invázió után Hódító Vilmos Dániába küldött követe, Helsin vezette be, miután Mária kimentette őt a tengeren egy viharból. A második az ájtatos magyar királyfinak, a harmadik pedig egy paráználkodó, majd jó útra tért francia kanonoknak tulajdonítja az érdemet. Mindhárom történetben közös, hogy Mária megjelenik a kiválasztott férfiúnak, és a hiteles történeti nevek, Hódító Vilmosé, a fran-

² Gerberon kiadása nyomán használják a *Sermo de conceptione* címet. A sok hasonló címen emlegetett teológiai iratot a félreértések elkerülése végett az incipitjükkal azonosítom. A szöveg a következő módon kezdődik a *Patrologia Latina* Gerberon-féle kiadásában: „Conceptio venerandae Dei genitricis...”, és az attribúciót tartalmazó bevezetés után így folytatódik: „Tempore namque illo, quo divinae placuit pietati Anglorum gentem de malis suis corrigere...”, PL, CLIX, 319. A főrész a *Legenda aurea* Th. Graesse-féle kiadásában ugyanígy kezdődik, lásd JACOBUS A VORAGINE, *Legenda aurea vulgo Historia Lombardica dicta*, ed. Th. GRAESSE, Wratislaviae, 1890 (repr. Wagener, 2003), 869. Ez a kiadás még tartalmazza a csodát, amit a későbbi kiadók, minthogy a szöveg nem Jacobus de Voraginénál fordul elő először ebben a formában, kétes hite miatt elhagytak.

³ Inc.: Principium quo salus mundo processit mihi considerare...

⁴ *Eadmeri Monachi Cantuariensis Tractatus de Conceptione Sanctae Mariae*, ed. Herbert THURSTON, Th. SLATER, Freiburg am Breisgau, 1904, IX–XIX. Lásd erről Marielle LAMY, *L’Immaculée Conception : Étapes et enjeux d’une controverse au Moyen Age (XIIe–XVe siècles)*, Paris, Institut d’Études Augustiniennes, 2000. Az attribúciót Lamy is elfogadja.

⁵ Így Albert MUSSAFIA, *Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden*, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien (phil.-hist. Kl.), 119,9; 123,8; 139,8 (1887–1891).

⁶ Migne ezt a szöveget közölte újra a *Patrologia Latina*ban, CLIX, 319–324.

⁷ F. S. Schmitt (OSB) Szent Anzelm műveinek összkiadásába szintén ezért nem vette fel sem a *Sermót*, sem a *Tractatust*, lásd S. *Anselmi cantuariensis archiepiscopi opera omnia*, I, ed. Franciscus Salesius SCHMITT, Stuttgart, 1984², 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

cia Károly királyé (a homályos megfogalmazás minden bizonnyal Nagy Károlyra utal, de egyik általam ismert változat sem pontosít), és legfőképp Szent Anzelmé mind az ünnep tekintélyét és ősiségét hivatottak alátámasztani.

A szöveg legkomolyabb forrástörténeti vizsgálatát Marielle Lamynak köszönhetjük, aki megpróbálta a *Sermo* korai változatait fellelni.⁸ Kutatásai szerint a 14. század első felében tett szert kivételes népszerűsége, valószínűleg ekkor kapcsolták Szent Anzelméhez. Az 1328-as londoni zsinaton a *Sermo de conceptione* tekintélye már komoly érv az ünnep hivatalos bevezetése mellett. A három történet közül az első, Helsiné futotta be a legnagyobb karriert, több helyütt bekerült a Szeplőtelen Fogantatás liturgiájába is. Feltehetően Helsin csodája és az ünnep anglo–normann eredetének teóriája önállóan is létezett levélformába öntve, és csak később csatolták hozzá a másik két történetet, amelyek akár az attribúcióval egyidősek is lehetnek. Herbert Thurston és Thomas Slater mindenestre azonosították a szöveg több olyan korai változatát angolszász kódexekben, melyekben csak Helsinről van szó. A legkorábbi ezek közül a British Library Cotton, Vitellius A. XVII jelzetű, 12. századi kéziratában szerepel Osbertus de Clara művei között.⁹ Egy másik, valamivel rövidebb verzió a kiadók szerint az ifjabb Anzelm műve lehet, ennek számos kézirata ismert.¹⁰ A Helsinhez kötődő eredetmonda tehát minden valószínűség szerint jóval korábbi, mint a másik kettő. R. W. Southern szerint Szűz Mária csodáinak egyik korai gyűjteményét az ifjabb Anzelm készítette, és ebben már szerepelt Helsin története. Egyébként feltehetően ez is koholt történet, amennyiben az angolszász eredettel bíró ünnep megalapítását épp egy normann klerikusnak tulajdonítja; feltehetően ez segített az új uralkodó osztállyal elfogadtatni a Szeplőtelen Fogantatás komoly hagyományokra visszatekintő angolszász kultuszát.¹¹

Marielle Lamy azonosítja a másik két történetet is Mária csodáinak közkeletűen HM rövidítéssel emlegetett (Szent Hildefonz csodájával kezdődő és Szent Murieléval végződő) gyűjteményében.¹² A Szajnába fulladó dorbézoló kanonok az eredeti változatban sekrestyés (és eredetileg a fulladás színhelye nincs megnevezve), míg a magyar királyfi előképe egy ifjú pisai klerikus lenne, akit szülei, nem lévén más örökösük, megpróbálnak házasságra kényszeríteni. Egyértelműen egy vándormotívumról van szó, melynek lényege „az ifjú eljegyzése Szűz Máriával”, ehhez társul két konkrét elem, a magyar királyfi és a Szeplőtelen Fogantatás eredete a *Sermo de conceptione*-ben. A motívumot magát megtaláljuk szinte az összes középkori mirákulum- és exemplumgyűjteményben, így – nem a magyar királyfit szerepeltetve – Bölcs Alfonz egyik *cantigájában* vagy

⁸ Lásd a 4. jegyzetben.

⁹ THURSTON–SLATER, *i. m.*, 88, inc.: „Tempore illo quo divinae placuit pietati anglorum gentem de malis suis corrigere...”

¹⁰ *Uo.*, 93, inc.: „Tempore quo normanni angliam invaserunt erat quidam abbas elsinus...” A kritikai kiadás alapjául a British Library 12. századi Cleopatra C. X jelzetű kézirata szolgált.

¹¹ Az első angliai naptárak, amelyekben december 8-a mint a Szeplőtelen Fogantatás ünnepnapja szerepel, 1050 előtt készültek.

¹² Tegyük hozzá, természetesen nem elsőként fedezi fel a narratív magok, vándormotívumok azonosságát a *Sermo de conceptione* történetei és más Mária-csodák között. Már a pozitivisták történetírás vagy később a strukturalista irodalomtudomány is felfigyelt az azonosságokra.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Gautier de Coincy *Miracles de Nostre Dame*-jában is. Albert Poncelet repertóriumában négy legendát sorol fel, melyek a történetet a magyar királyfihoz kötik; a kutatás leggyakrabban az ő indexével a Po1713-as¹³ vagy a Po964-es jelzettel hivatkozik az ifjú történetére.¹⁴

A *Sermo de conceptione* Gerberon által közölt szövegén is látszik, hogy Helsin története különállóan is létezett. Egy rövid tárgymegjelölés után, miszerint az Istenanya szep-lőtelen fogantatásáról és az ehhez kapcsolódó, Angliában és Franciaországban megtörtént csodákról akar beszélni, Helsin története következik, ami tulajdonképp a Thurston és Slater által kiadott, Osbert of Clara szövegei között talált levél egy változata, annak rövidített záróformulájával együtt.¹⁵ A magyar királyfi és a francia klerikus történetei teljesen külön állnak mint alternatív eredetmagyarázatok.¹⁶ A *Sermo de conceptione* történelmi hivatkozásai vegyes képet mutatnak. Helsin története eléggé egységes, a francia kanonoké viszont semmilyen kronológiai adatot nem tartalmaz. Ha pusztán a magyar királyfi exemplumát nézzük, annak adatai teljesen légből kapottnak tűnnek. Nagyon valószínű, hogy a francia Károly király, akinek idejében a csoda állítólag megtörtént, Nagy Károly, hiszen a 13. századra az ófrancia hősi epika szükségtelessé tette a további pontosítást, ha róla volt szó. Ezzel az utalással a compilátor Helsin korszakához képest több mint 200 évvel öregbíti az ünnepet, de nem gondol arra, hogy a 800-as években a magyar királyság még nem létezett. Egyébként különös, hogy egy ilyen compiláció, mely nem dönti el az ünnep eredetének kérdését, csupán három lehetséges magyarázatot ad rá, ilyen sokáig komoly tekintélynek örvendett, és állandó hivatkozási alap volt a teológusoknak a 15. század végéig. Mintha a szöveg polémiát gerjesztene a nyitott lehetőséggel, de éppen azáltal erősítené meg az ünnep megkérdőjelezhetetlen szentségét, hogy az eredetéről nyit vitát, és három különböző keresztény országot megjelölve próbálja elfogadtatni egyetemes érvényét.

Mint mondtuk, az exemplum bekerült a legnépszerűbb legendáriumokba is. Érdemes ezeket végigtekinteni, megjelölve az apró eltéréseket, ami talán segíthet a legenda eredetének tisztázásában.

¹³ Ez a szám a *Legenda aurea* supplementumába bekerült változat incipitjét jelöli, míg a Po1016 Juan Gil de Zamora (megh. 1318), a Po964 Jean Gobi műve, a *Scala coeli* egyik exempluma, a Po1691 pedig a Caesarius von Heisterbach gyűjteményébe bekerült (szintén nem hiteles, késő 13. századi) változata. Albert PONCELET, *Index miraculorum B. V. Mariae quae saec. VI–XV latine conscripta sunt*, *Analecta Bollandiana*, 21(1902), 242–360.

¹⁴ Természetesen Poncelet repertóriumában nem a kutatás legfrissebb állását tükrözi. A *Cornell Mariale* néven emlegetett (Cornell MS B. 14) vagy a ripolli gyűjteményben (Rivipullensis 193) szintén megtalálható a magyar királyfi exempluma, a többi előfordulásról lásd a továbbiakat.

¹⁵ „Et nos ergo, fratres dilectissimi, si portum salutis volumus apprehendere, Dei genitricis Conceptionem dignis obsequiis et officiis celebrabimus, ut ab ejus filio digna mercede remuneremur.” Szent Anzelmnek angliai kódexek ebben a rövidebb változatában is tulajdonították a levelet, lásd THURSTON–SLATER, *i. m.*, 88.

¹⁶ A három példázatot egy nyilvánvalóan hamisított, Szent Anzelm szerzőségét és a szöveg egységét alá-támasztani hivatott mondat követi: „Et nos, fratres charissimi, nostra archiepiscopali auctoritate corroboramus atque... quia B. Marie Virginis conceptionem celebret annuatim.” Egy rövidebb teológiai okfejtés zárja a levelet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

A későközépkortól időrendben visszafelé haladva egy magyar nyelvű változatát megtaláljuk a 16. századi Kazinczy-kódexben (25–27. lap),¹⁷ ahová Temesvári Pelbárt *Stellarium*ából (1498) került. A Kazinczy-kódex „Zent Anselmus” doktorra hivatkozva közli a példázatot, amelyből látható, „milyen jó Szűz Máriának szolgálni”. Itt a francia Károly király idejében, sőt az ő udvarában él egy ifjú, a magyar király atyjafia, aki ájtatosan imádkozik Máriához. Súlyos betegsége idején felajánlja neki, hogy gyógyulása esetén szűz marad. Meggyógyul, és nemsokára, amikor a magyar király utód nélkül meghal, a főurak hazaviszik Franciaországból az ifjút, és hitvest is választanak neki. Ezután történik meg a csoda, és mint a többi változatban, az ifjú elbujdosása és remetesége, majd aquileiai karrierje. A *Stellarium*ban ugyanezt a változatot találjuk (liber XII, pars III, capitulum 6), arra példaként, hogyan becsüli meg a neki kedves személyeket Mária („quo beata Maria suos dilectos honorat”).¹⁸

A *Stellarium*ban ez a negyedik példázat Mária hálájára, közvetlenül Helsin történetét követi. Pelbárt Helsin történeténél forrásként a *Liber miraculorum beatae Virginis*re hivatkozik, jelezve, hogy oda a történet Anselmtől került, illetve a *Scala coelire*, Jean Gobi exemplumgyűjteményére. A magyar királyfi csodájánál újfent Anselmre hivatkozik („et recitat idem Anselmus etiam in epistola ad coanglicanos episcopos”).

A 14. század első felében készült *Scala coelibe*n a magyar királyfi története klasszikus exemplumként szerepel.¹⁹ Jean Gobi a *Libellus de miraculis beatae Virginis*ből (Caesarius von Heisterbach gyűjteményét idézi e cím alatt) veszi át a legendát. A magyar király fia itt klerikus, és apja halála után barátai bírják rá, hogy foglalja el a trónt, hitvest is ők szereznek neki. A *Quam pulchra est amica mea* kezdetű antiphonát éneklé a templomban, egyébként a történet megegyezik a korábban ismertetett változatokkal. Pátriárkává választása után a volt királyfi itt is bevezeti a Szeplőtelen Fogantatás ünnepét.

Egy korai, 1331 előtti itáliai népnyelvű legendáriumban is megjelenik a magyar ifjú példázata. A *Libro dei cinquanta miracoli della Vergine* negyvenedik darabja ez, mint *Maria illuminatrix* egyik csodája. Itt a kompilátor próbálja racionalizálni a történetet, és részben kibővíti. A magyar királynak, Henriknek vagy esetleg Imrének (Enrigo az olasz változatban) két fia van, akik közül az egyik halála után utóda lesz, a másik klerikus. Ez utóbbi betegsége és csodás gyógyulása után teljes szüzességet ígér Máriának. Testvére halála után őt teszi meg uralkodónak a királyság lakói (*citadini* – a szöveg velencei), és hamarosan meg akar nősülni. Már a püspök áldását várják, amikor eszébe jut az elmulasztott imádság Máriához, és ezután kerül sor a jelenésre. Mária azt követeli az ifjútól, hogy mondjon le a feleségéről, és tartsa meg az ő ünnepét („sabadí”, vagyis mondja el rendszeresen a szombati Mária-zsolozsmát).²⁰ Az ifjú elbujdosik, és hét év remeteség után lesz Aquileia pátriárkája. Érdekes, hogy egy itáliai exemplumgyűjteményben a

¹⁷ A kódexnek ezt a részét 1526-ban másolták, lásd *Kazinczy-kódex 1526–1541*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., 2003 (Régi Magyar Kódexek, 28).

¹⁸ Temesvári Pelbártnál nincs szó arról, hogy a francia udvarban élt volna a magyar királyfi.

¹⁹ *La Scala coeli de Jean Gobi*, éd. Marie-Anne POLO DE BEAULIEU, Paris, Éditions CNRS, 1991, 444, 696.

²⁰ Itt köszönöm meg Madas Edit segítségét, aki sok egyéb mellett tisztázta számomra a „sabadí” szó jelentését ebben a kontextusban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam LXIII. szám

legendát nem a pisai klerikushoz kötik, hanem a magyar király fiához. Ellenben ugyan-
ebben a kompilációban szerepel egy másik közismert legenda, a „csonkakezü lányé”, aki
a francia változatokban a magyar király lánya, itt viszont a francia császáré (valamikor a
Karoling-dinasztia idején).²¹

A *Legenda aurea*ba, Jacobus de Voragine híres legendáriumába, a *Sermo de concep-
tione* teljes terjedelmében bekerült, rövid bevezetéssel és a végén teológiai magyarázat-
tal.²² Canterbury Szent Anzelm írását idézetként hivatkozta, a nagy teológus tekintélyé-
vel támasztva alá az ünnep jelentőségét. Nem tudni, pontosan mikortól része a gyűjte-
ménynek a szöveg. A *Legenda aurea* 1252 után keletkezett, a legkorábbi datált kézírata
1265-ből származik, és biztos, hogy a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe nem szerepelt
Jacobus de Voragine eredeti gyűjteményében és korai kézírataiban nem találjuk meg.
A *Legenda aurea* eredetileg csupán egy *summa de sanctis* volt, szentek életrajzgyűjte-
ménye, de korán kibővült egy *summa de festissis*szel, az egyházi év egyéb ünnepeit tárgya-
ló résszel, itt kapott helyet a Szeplőtelen Fogantatás is. Ugyan tudjuk, hogy maga Ja-
cobus is többször átdolgozta művét, az 1260-as évek első redakciója után még legalább
kétszer, és egészen az 1290-es évekig dolgozott rajta, és a szöveg különböző stációi
műhelyéből kikerülve hamar elterjedtek és egymás konkurenseivé is váltak, ám a legfris-
sebb kritikai kiadás sem véli úgy, hogy a *Sermo de conceptione* betoldása a szerző ötlete
lett volna.²³ Sokkal valószínűbb, hogy halálát követően egészítették ki vele először a
könyv néhány kéziratát. Az ünnepek természetesen egyházközségenként változtak, és ezt
tükrözik a kéziratok is. A *Legenda aurea* későbbi, 15. századi kézírataiban nagyon gya-
kori lett a *Sermo de conceptione* szerepeltetése a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének
kommentárjaként, és például William Caxton 1483-as angol nyelvű fordításában is sze-
repel.

Mínt hogy a *Legenda aurea* az egyik legnépszerűbb, legtöbbet másolt középkori mű,
szövegahagyományának rekonstruálása végtelenül nehéz feladat. A Barbara Fleith által
számba vett több mint ezer középkori *Legenda aurea*-kódex közül összesen 96-ban for-
dul elő a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe, ami nagyon nagy szám, ez az egyik leggyako-
ribb nem hiteles szöveg a kódexekben. A Szeplőtelen Fogantatás ünnepét tartalmazó
*Legenda aurea*ék jórészt a 14–15. századra datálhatók, de akad néhány korábbi, feltehető-

²¹ *Il libro dei cinquanta miracoli della Vergine*, kiad. Ezio LEVI, Bologna, Romagnoli–Dall’Acqua, 1917, 69–70. Ez a legkorábbi, de nem az egyetlen olasz mirakulumgyűjtemény, mely tartalmazza a magyar királyfi exemplumát. Ezio Levi megtalálta a római Biblioteca Casanatense Cod. Casan. 281. jelzetű, 14–15. századi kódexében is, lásd *uo.*, LXXII. A legendát megelőző rubrika: „Como la virgine Maria liberòe da una grande infirmitade il figliolo de re d’Ungaria et poi il trasse del[le] noçe et poi alquanto tempo il fece Patriarca d’Aquilegia”. Ezen kívül, mint azt Falvai Dávidtól megtudtam, a történet egy nagyon hasonló változata egy harmadik itáliai népnyelvű mirakulumgyűjteményben is megtalálható, amelynek összeállítója Duccio di Gana da Pisa volt. Ennek két kéziratát a Vatikáni Könyvtárban (Cod. Barb. Lat. 4032) illetve Firenzében (BN di Firenze, Magliabecchiano XXXVIII, 70) őrzik.

²² Lásd a 2. jegyzetet.

²³ IACOPO DA VARAZZE, *Legenda aurea*, ed. crit. Giovanni Paolo MAGGIONI, Firenze, Sismel–Edizioni del Galluzzo, 1998, XIII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

en 13. század végi is.²⁴ Viszont azt, hogy milyen szövegeket találunk a korai kódexekben az ünnep kapcsán, nem tudhatjuk igazán. A probléma bonyolultságát jelzi, hogy az általam kézbe vett 14. századi frankfurti kódexben a Szeplőtelen Fogantatás címszava alatt csak Helsin története szerepel, a másik két anekdota viszont nem, és hiányzik a Szent Anzelmre való hivatkozás is! Ugyanígy lehet, hogy ha a *Legenda aurea* korai kódexei tartalmazzak is az ünnepre vonatkozó szöveget, az nem egyezik meg a kései változatokba bekerült *Sermo de conceptione*-vel. Így nem elég ismerni a Szeplőtelen Fogantatás legendáját tartalmazó kódexek listáját a magyar királyfi történetének datálása szempontjából, ami pedig számunkra a legérdekesebb volna.²⁵ Nyilvánvalóan a szöveg *ante quem* datálása ezen korai kódexek pontos szövegváltozatainak elemzése által lenne lehetséges, erre viszont a jelen cikk nem vállalkozhat. Minthogy az anekdota 13. század előtti forrásáról nem tudunk, valószínű, hogy a *Sermo de conceptione* népszerűségét részben a *Legenda aurea* kiegészítéseként szerezte, de nem e kompiláció számára készült. Még akkor sem, ha van, ami ezt sugallja. Figyelemre méltó, hogy a *Legenda aurea* számos ősnymotatványában a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe az appendixben szerepel, több alkalommal Nagy Károly legendája után.²⁶ Azt, hogy a magyar királyfi csodáját egyszerűen „a francia Károly király” idejére datálja ez a változat, érthetővé tenné, ha a két szövegnek közelebbi kapcsolata lenne egymáshoz, esetleg eredetileg is egymást követték volna. Azonban a korai adatok ezt a feltevést nem támasztják alá: a *Legenda aurea* tizenkét olyan Barbara Fleith által ismertetett kódexe közül, melyek mindkét szöveget tartalmazzák, csupán kettőben (Hamburg, Theol. 1124²⁷ és Párizs BNF, lat. 5404²⁸) szerepelnek egymás után a szövegek, de még ezek közül is az egyikben (a párizsiban) fordított sorrendben.²⁹ Tehát így sem jutunk közelebb a legenda eredeti változatához.

A magyar királyfi csodáját tartalmazó gyűjtemények közül a legkorábbi Caesarius von Heisterbach legendáriuma (*Liber miraculorum Beatae Virginis*). Ez Jean Gobi forrása, és Temesvári Pelbárt szintén erre hivatkozik forrásként a *Scala coeli* mellett (az sem kizárt, hogy csak közvetve, a *Scala coeli* alapján ismerte a *Liber miraculorum*-ot). A mű 1225 és 1227 között keletkezhetett, de sajnos itt sem találunk pontos fogódzót a legenda eredetéhez, datálásához. Ugyanis a kritikai kiadást készítő Alfons Hilka az exemplumot

²⁴ Barbara FLEITH, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea*, Bruxelles, Soc. des Bollandistes, 1991 (Subsidia hagiographica, 72).

²⁵ Barbara Fleith szöveg-hagyományt vizsgáló kutatásai ilyen mélységekben nem tudták feltárni a szöveg-változatokat.

²⁶ Graesse kritikai szándékú kiadásában úgyszintén. De ahogy Maggioni megjegyzi, Graesse szövegkiadása pontosan a *Legenda aurea* vulgarizált, későközépkori, erősen kontaminálódott változatát adja, aminek megvan a saját értéke, de nem hoz minket közel a korai szerzői változatokhoz; IACOPO, XV.

²⁷ 14. századi kézirat.

²⁸ 1431-ből.

²⁹ A legkorábbi, 13. századi ilyen kódex Fleith katalógusa szerint a Prágai Nemzeti Könyvtár gyűjteményében van, Sig. XXIII E 28. jelzet alatt. Ennek és más korai kéziratoknak a tanulmányozása talán segíthetne a legenda legkorábbi változatait is megtalálni, és tisztázni, a *Sermo de conceptione* mikortól szerepel a *Legenda aurea* bővítmenyeként teljes szövegével. A szerző tervezi a Szeplőtelen Fogantatás történetét tartalmazó 96 kódex átfogó, feltáró jellegű vizsgálatát.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

azon Mária-csudák közé sorolja, melyek nem Caesarius, hanem a gyűjtemény kései kibővítőinek művei. Így az sem bizonyos, hogy a *Sermo de conceptione* előtről származik a legendának ez a variánsa. Ebben a szövegben, szemben az összes többi változattal, nem a Károly francia király idejében élt magyar király testvéréről van szó, hanem pusztán Károly király testvéréről. Hilka felteszi, hogy ez a redakció torzulás eredménye, és a forrásában a magyar királyfiról lehetett szó. Itt nincs szó trónutódlásról, csupán arról, hogy rokonai tanácsára akar megnősülni az ifjú.

Mint látjuk, a legenda datálása csak hozzávetőlegesen lehetséges. Annyi bizonyos, hogy 1330 előtt léteznie kellett ebben a formában, és nagyon valószínű, hogy már a 13. században megjelent. Nem tudjuk pontosan, hogy csak a *Sermo de conceptione*-ből terjedt-e tovább (én ezt valószínűbbnek tartom), vagy önálló exemplumként létezett először. Állandó elemének tűnik a magyar vonatkozás és az aquileiai patriarchátus, melyet az ifjú elnyer. Kérdés, hogy ezek összekapcsolásának van-e bármilyen történelmi hitele. Aloys Meister, Caesarius von Heisterbach művének korábbi kiadója, aki nem vette észre a szövegromlást, és Károly király testvéréről gondolta, hogy a legenda ihletője lehet, megemlíti egy bizonyos Frigyes, Kopasz Károly törvénytelen fiát, aki először Fulda apátja, majd a 9. század végén vagy a 10. elején aquileiai pátriárka volt.³⁰ Persze ez is pusztán feltételezés, és nem ad választ arra, vajon miért a magyar király testvérehez kapcsolja a források elsöprő többsége az anekdotát, és van-e történelmi előképe a példázat magyar hercegének, illetve a történetnek bármiféle hitelt érdemlő forrása.

Ha a magyar vonatkozást tekintjük fontosabbnak, más lehetséges forrásokat említhetünk. A magyar királyi család szentéletű hercege, Imre és a papi neveltetésben részesülő későbbi Könyves Kálmán életrajzai áttételesen forrásai lehettek az exemplumnak. Bálint Sándor szerint Salamon király remeteségének reminiscenciája a példázat, hiszen ő éppen Aquileia vidékén bujdosott.³¹ De sajnos ezek a hercegek vagy korán elhunytak, vagy királyi rangra emelkedtek, viszont nem lettek aquileiai pátriárkák.

Lehet, hogy valóban valamelyik magyar (minden bizonnyal Árpád-házi) királyi herceg emlékét örökölte meg a példázat, akinek nem igazán volt köze Aquileiához, hiszen a fennmaradt adatok alapján az aquileiai pátriárkák közül egyik sem volt a magyar király öccse.³² De van valószínűbb magyarázat is. Találunk egy olyan pátriárkát, aki távolról ugyan, de rokoni kapcsolatban állt a magyar királlyal. Mégpedig Berthold von Andechs-Merant, vagy másképpen Meráni Bertoldot, aki 1218 és 1251 között, a leghosszabb ideig töltötte be ezt a fontos egyházi és világi tisztséget. Ő Gertrúd királyné testvére, II. András magyar király sógora volt. 1203-ban bambergi préposttá, 1206-ban pedig kalocsai érsekké nevezték ki. Mint Gertrúd kíséretének egyik legbefolyásosabb tagja (a *Bánk bán*

³⁰ Aloys MEISTER, *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach*, Róma, 1901, 176.

³¹ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, 53.

³² Az aquileiai patriarchátus történetéről lásd Heinrich SCHMIEDINGER, *Patriarch und Landesherr: Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer*, Graz-Köln, Böhlau, 1954; *Patriarch im Abendland: Beiträge zur Geschichte des Papstums, Roms und Aquileias im Mittelalter*, Hrsg. Heinz DOPPSCH, Heinrich KOLLER, Peter F. KRAMML, Salzburg, Verlag St. Peter, 1986.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam LXXII. szám

Ottójának előképe) 1209-től horvát, dalmát és szlavón bán, 1212-től pedig ő az erdélyi vajda. A Bánk-féle felkelés után kellett elhagynia Magyarországot. A patriarchátus megszerzése, 1218 után a figyelme elsősorban új birtoka megtartása, a pápaság és császárság küzdelmében való részvétel felé fordult. Ő volt az, aki intézkedések sorával próbálta megerősíteni a pátriárkák világi hatalmát, szembeszállva Velence ambícióival, és lehetőség szerint kiterjeszteni az uralmát Isztria és Észak-Itália egyes részeire is. Kapcsolatai nem szakadtak meg teljesen Magyarországgal, például Julianus barát második követségéről neki is hírt adott unokaöccse, IV. Béla, és őt is arra buzdították, hogy birtoka tempomaiban imádkozzanak a tatárok okozta veszély elhárulásáért.³³

Lehetséges, hogy az exemplum nem a magyar történelem egy elfeledett epizódjáról, egy a történetírók által elhanyagolt magyar szentről számol be, hanem talán egy német herceg, Meráni Bertold kivételes (valószínűleg teljesen fiktív) ájtatosságáról és annak jutalmáról. Érdeklődésünkre mégis számot tarthat, hiszen a középkorban a Magyarországról kialakult képnek ugyanolyan fontos eleme volt, mint ha egy valóban magyar származású királyfi csodás életéről lett volna szó. Arról nincs tudomásunk, hogy Bertold Mária iránti különleges odaadással vagy józan életvitelével tűnt volna ki, sőt, az sem valószínű, hogy megválasztását ájtatosságának köszönhette; sokkal inkább családja befolyásának. Mindenesetre vitathatatlanul egyik fontos szereplője kora történelmének, majd tíz évet töltött Magyarországon, és az ország legfontosabb méltóságait viselte. S bármilyen negatív kép is maradt fenn róla a magyar történetírásban, lehet, hogy mégis ő az a „magyar herceg”, aki a legenda szerint Máriával eljegyzést kötött.

Az ötlet, hogy Bertold lehet a példázat-béli ifjú előképe, nem újdonság. Már Katona István említi a kalocsai egyházmegye történetében, és a magyar egyháztörténeti irodalomban hosszú ideig tényként hivatkozták a történetet mint egy Bertolddal valóban megtörtént csodát. Később a történeti forráskritika felerősödése kikezdte a források történeti hitelét, így a külföldi szakirodalomban tájékozott Timár Kálmán a bécsi Mussafiára hivatkozva már a 20. század elején nagy meggyőző erővel bizonyíthatta, hogy a legenda egy vándormotívumra épül, korábbi változataiban a pisai klerikushoz kötődik, és így Bertold koránál majd kétszáz évvel korábbi eredetű.³⁴ Viszont őt csak Szűz Mária megjelenésének történeti valósága és a Szeplőtelen Fogantatás ünnepének tényleges meghonosítása érdekelte, amiknek kötődése Bertold személyéhez valóban nem igazolható. De

³³ Tulajdonképpen Meráni Bertoldon kívül még egy aquileiai pátriárka van, aki szegről-végről rokoni kapcsolatban állt a magyar uralkodókkal. Mégpedig Luxemburgi Miklós, Zsigmond magyar király nagybátyja, IV. Károly német-római császár testvére, aki 1350 és 1358 között viselte a tisztséget, de a kronológia alapján természetesen kizárt, hogy ő legyen az exemplum mintája. Még egy magyarázat elképzelhető lenne. Szent István utóda, Orseolo Péter egyik nagybátyja, Orso az Aquileia melletti Grado pátriárkája volt. Az ő idejében harc dúlt a két patriarchátus között, váltakozó sikerrel. Az elemek nagyfokú torzításával ez is lehetett akár történelmi magva a legendának, de ez jóval kevésbé valószínű, mint Bertold szerepe.

³⁴ TIMÁR Kálmán, *Bertold kalocsai érsek legendája*, Religio, 68(1909), 290–292. Ugyanígy érvel Holik Barabás László is, aki szintén úgy véli, a legenda ősisége elegendő érv ahhoz, hogy megállapítsuk, Bertold nem lehet történelmi előképe a Szűzzel eljegyzést kötő magyar ifjunak. De ő is összekeveri az üdvtörténetet, a toposzkutatást és a valós történelmi kronológiát, lásd Ladislao F. HOLIK BARABÁS, *Sponsus Marianus Filius Regis Hungariae, Santa Maria degli Angeli*, Tipografia Porziuncola, 1930.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

semmiképp sem szólnak érvként az ellen, hogy feltegyük, egy 13. században kompilált, szándékosan hamisított szövegbe hitelesítő motívumként kerülhetett a magyar királyfiból aquileiai pátriárkává lett ájtatos ifjú alakja, amelynek mintája így lehetett akár Bertold is.

Persze a kérdés, hogy volt-e történelmi előképe az exemplumban szereplő magyar királyfinak, nem dönthető el véglegesen. Hiszen az exemplumok belső logikájából következett a helyszínek, nevek, időpontok állandó változása, és jórészt fiktív mivolta. Ha lett is volna egy magyar származású aquileiai pátriárka, a történet akkor is bátran felcserélhető, formálható elemként játszott volna az alakjával. Mégis, esetleg egy további érvet hozhatunk fel amellet, hogy Bertold alakja ihlette a példázat szerzőjét. Ehhez vissza kell térnünk Caesarius von Heisterbachhoz. A *Liber miraculorum* melletti legjelentősebb műve Árpád-házi Szent Erzsébet legendája, amit kevéssel a szentté avatás után készített, 1235 és 1237 között. A mű alapjául szolgált Erzsébet néhány további életrajzának, és a szenttel együtt nagy népszerűsége tette szert. A legenda elején leírja Erzsébet származását, és itt említi a szent nagybátyját is: „Erat autem filia Andree, regis Ungarie, qui nuper mortuus est et talis ac tante filie patrem se fuisse plurimum gaudebat et exultabat. Mater vero eius Gertrudis vocata est, filia nobilissimi ducis Meralensis; cuius fratres uterini exsistere Bertolfus patriarcha Aquileie et Ekebertus episcopus Babenbergensis.”

Lehetséges, hogy az itt talált adatok inkább szándékos, mint véletlen összekeverése folytán öltötte az exemplum az általunk ismert formát. Még egy kiegészítés kínálkozik. Bartolomeo da Trento legendáriumában, a *Liber epilogorum in gesta Sanctorum*ban, ami a *Legenda aurea* egyik előképe volt, szerepel Szent Erzsébet *vitája* is. Az 1245 körüli első redakcióban Erzsébet származásáról csupán annyit tudunk meg, hogy „regis Ungarie filia, soror Bele qui nunc regnat, ex matre Gertruda, filia ducis Meranie”. Az 1254 után készült második redakció viszont fontosnak tartja hozzátenni, hogy Gertrúd „[filia ducis Meranie,] soror patriarche Aquilegiensis Bertholdi”.³⁵ Tehát Bertold tekintélye, ismertsége halála után még nagyobb volt, mint előtte. Akár félre is lehetett érteni a megjelölést, és azt hinni, Bertold Erzsébetnek nem nagybátyjaként, hanem testvéreként szerepel, ugyanúgy, ahogy megtudtuk, az éppen uralkodó Béla király hűgáról van szó. Ez már elegendő lehetett ahhoz, hogy a mű olvasói tévesen magyar királyfinak gondolják az aquileiai pátriárkát.

Az irodalmi források kontaminációja, különböző, azonos kontextusba állított szövegek egymásra hatása tulajdonképpen jóval valószínűbb magyarázata az exemplum létrejöttének, mint bármiféle valós történelmi vonatkozás. Ha a fentiekben vázolt módon alakult ki az elemek összekapcsolása, akkor egy *terminus post quem*et is rögzíteni tudunk, és a Szűzzel eljegyzést kötő magyar királyfi exemplumát 1237 utánra kell datálnunk. Ezen felül az is valószínű, hogy ha valóban Bertold a magyar királyfi előképe, akkor csak a halála, 1251 után készülhetett az exemplum, de még a 13. század vége előtt, hogy aztán széles körű ismertségre tegeyen szert a *Sermo de conceptione*nak és a *Legenda*

³⁵ A kritikai szöveg pontosan így szól: „Elisabeth illustris, regis Ungarie filia, soror Bele qui nunc regnat, ex matre Gertruda, filia ducis Meranie, soror patriarche Aquilegiensis Bertholdi, in puellaribus annis Ludowico langravio Turingie desponsatur”. BARTOLOMEO DA TRENTO, *Liber epilogorum in gesta Sanctorum*, ed. Emore PAOLI, Sismel–Edizioni del Galluzzo, 2001, 344. Hálásan köszönöm az értékes kiegészítést Gecser Ottónak.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 14. kötet 14. szám

aureának köszönhetően. Vagy, ha pusztán annyit fogadunk el, hogy a magyar királyi család és az aquileiai pátriárka ugyanolyan fiktív hitelesítő elemek a történetben, mint a francia Károly király, akkor annyit valószínűsíthetünk, hogy 1218, tehát Bertold pátriárkává választása után készülhetett a *Sermo de conceptione*, vagy, ha volt, a csodatörténet önálló változata.

Függelék

Mint láttuk, az exemplum széles körben elterjedt volt a középkor vallásos irodalmában. De nem csupán a legközismertebb gyűjteményekbe került be, kevésbé ismert szövegekben is megtaláljuk. Az appendixben egy eleddig kiadatlan, 14. századi francia verses feldolgozását szeretném röviden bemutatni és közölni.

Szerzője, Jean Petit nem elsősorban irodalmi művei miatt ismert. Az 1360 táján született klerikus a Martel de Basquerville család, majd a burgundi hercegek szolgálatában állt. A párizsi egyetemen tanult és szerzett teológiai doktorátust. Több vitairat fűződik a nevéhez az egyházszakadás, illetve a franciaországi belső hatalmi harcok ügyében, ezeket jórészt az egyetem szóvivőjeként írta. Elsőként elevenítette fel a középkorban a zsarnokölés elméletét és hirdette jogosságát. Az orléans-i herceg 1407-ben történt meggyilkolása után, amit Félelemnélküli János burgundi herceg rendelt el, ennek szellemében védte kenyéradóját a királyi törvényszék előtt (*Justification de Jean sans Peur*).

A minket érdeklő műve, a *Desputaison des pastourelles (Pásztorlányok vitája)*³⁶ jóval korábbi. Az egyetlen fennmaradt kézirat (Párizs BNF, fr. 12470, fol. 5v–31r) tanúsága szerint 1388-ban készült, „amikor a párizsi diákok kivonultak a városból, a közöttük nagy pusztítást végző járvány miatt”.³⁷ A párizsi egyetem támogatásával készült allegorikus költemény tulajdonképp vitairat, mely Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának dogmája mellett érvel. A mű az egyetem álláspontját képviseli. Fronesis ítélőszéke előtt allegorikus alakok, először kilenc vénasszony, utánuk a velük szemben érvelő kilenc fiatal szűz pásztorlány különféle teológiai érvekkel kardoskodnak a maguk igaza mellett. Az előbbiek tagadják a Szeplőtelen Fogantatást, az utóbbiak számos érveléssel és tekintéllyel érvelnek mellette. A nyolcadik pásztorlányka a Hit allegorikus alakja, és ő az, aki a Pseudo-Anzelm leveléből származó csodákkal támasztja alá a teológiai doktrína hitelét. Ezek között meséli el a magyar király fivérének csodatörténetét.

Tudomásom szerint a szövegnek egyetlen kritikai igényű vizsgálata készült, egy nem publikált olasz disszertáció.³⁸ Minthogy ehhez nem fértem hozzá, az exemplumnak a

³⁶ A mű incipitje: L'autre nuit une advision...

³⁷ A művet lezáró explicit tanúsága szerint „Explicit la disputoison des pastourelles que fist maistre Jehan petit l'an mil ccc iiii xx et huit, au temps que les escoliers de paris s'en alerent hors de paris pour la mortalité qui lors fist grant dommage en ychelle annee...”

³⁸ Manuela PAVESI, *Jean Petit (1360 ca.–1411), 'Complainte de l'Eglise' e 'Disputoison des Pastourelles'*. *Edizione critica* (ms. Paris, B.N. fr. 12470). A disszertációt 1991-ben védte meg Pavesi a torinói egyetemen, és

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

kézirat alapján készült átírását és sorokra tördelt, pontosságra törekvő prózafordítását közlöm.³⁹ A mű nyolc szótagú sorokban írt négy soros strófákból áll, *abab* rímeléssel. A versszakhatárt apró vonás jelzi a sorok elején a kéziratban. A szöveg szinte mindenben követi a *Sermo de conceptione* elbeszélését, és a feltehetően a szerzőtől származó lapszé-
li latin nyelvű glosszák hivatkoznak is a Szent Anzelmnek tulajdonított szövegre.⁴⁰

Az átírás:⁴¹

[L']⁴² autre miracle trop piteux⁴³
fut du frere au roy de hongrie.
Bel et plaisant et deliteux
A racompter, je n'en doubt mie.
5 Tres devolt jeune chevalier estoit
Et mettoit trestoute sa peine
A dieu servir ; tousjours disoit
Ses heures de la doulce royne
Au moustier devant son ymaige,
10 Ains qu'il vouldist mangier ne boire,
Et d'estre virge avoit courage
Voulenté tousjours et memoire.
Ses amis tant le conseillement⁴⁴
Que son propos fut varié.
15 Une pucelle lui baillerent,
Noble dame, et l'ont marié.
Le jour qu'ilz furent espousés
Disner devoient apres la messe.
En pensant il s'est⁴⁵ advisés
20 De ses matines que delesse.
Lui vien⁴⁶ de grant devocion,
Laisse tout et fuit a l'eglise,

G. M. ROCCATI számolt be róla: *Nuovi dati su alcuni testi francesi del basso Medioevo*, Studi francesi, 39(1995), 493–495.

³⁹ Az írás gondos, a kódex elég jó állapotban van, és a szöveget javította korrektor. A kevés problémás szöveg hely között a szöveg értelmezését zavaró nem akad. Jean Petit több művét is tartalmazza a kódex, ezeket több latin és francia nyelvű lapszéli glossza kíséri. A szereplők megszólalásait lettrinák jelzik.

⁴⁰ A fol. 21-en, a magyar királyfi csodájánál így: „idem anselmus in eadem epistolam conceptionis”.

⁴¹ Belső fejezetcím a művön belül: *Un autre miracle du frere au roy de hongrie*, fol. 21r. A rövidítéseket feloldottam.

⁴² A lettrinának üresen hagyott hely.

⁴³ Fol. 21r.

⁴⁴ Fol. 21v.

⁴⁵ je sest

⁴⁶ lui men?

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

Et de parfaicte entencion
Commance a dire son servise⁴⁷
[La vierge requist et aoura
Et ceste anthienne prinst a dire
pulcra es et decora
tant que mil ne scaroit descrire]
25 Devant le precieux ymaige
De la douce virge pucelle.
El⁴⁸ lui respont : « Tu n'es pas saige
Puis que tu dis que tant suis belle
Pour un autre moy delaissier
30 Qui n'est pas si belle comme moy
Ne sy riche,⁴⁹ trop abessier
Te veuls dont je suis en esmoy. »
Le chevalier respont a sa querelle
« Pour dieu madame trop suis nice
35 Jamais dame ne damoiselle
Ne compeigneray tant soit riche
Car bien scay que vostre bonté
Et vostre beauté souveraine
Ont tout le monde sourmonté
40 De tous biens estes la fontaine. »
« Se voulez estre mon ami
Et festez ma conception
En paradis avecques my
Vous feray vostre mansion
45 Et si y serez couronné
Et verrez le doulx finir de vie
Il est bien de bonne heure né
Qui en tel lieu puet veoir s'amie »
La mere dieu s'esvanouy,
50 Et devant lui monta es cieulx,
Et ses amis orent ennuy,⁵⁰
Et tous ceulz qui estoient cieulx,
Qui pour disner⁵¹ a la feste
Comment il est acoustumé.

⁴⁷ A következő versszak lapszéli betoldás, egy kereszt jelöli a helyet, ahová az írnok elfelejtette beírni a strófát, fol. 21v.

⁴⁸ Elízió, *el* az *elle* névmás helyén.

⁴⁹ si ...rche

⁵⁰ Fol. 22r.

⁵¹ Valószínűleg a scriptor eltévesztett valamit, talán „Qui ont disné” lehetett a modellben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

- 55 Mais le cleric devolt point ne feste,
De l'amour dieu est alumé.
 Au moustier le sont venu querre,
 Il leur a dit la vision
 Ilz lui commancerent a requerre
60 Qu'il en vienge en sa mansion.
 Le chevalier respont : « – Rien n'en feray
 Mais pour mieulz servir nostre dame
 En aultre pais m'en iray
 Et moine seray par mon ame. »
65 La virge ne l'oublia mie
 Qui bien pourroit tous ses amis.⁵²
 Il fut de si tres bonne vie
 En celle abbaye ou il est mis,
 Tant est la chose bien alée
70 Par la sainte grace divine,
 Qu'a patriarche d'aquillée
 Fut esleu comme le plus digne.
 Tousjours en grant devocion
 Servi la virge en mainte guise,
75 Et sa sainte conception
 Fist festiver en mainte eglise.
 Le juge dist : « – Bien doit souffire
 De ces iii. miracle sans doubtte.
 Moult piteulx sont a oir dire
80 Et moult beaux qui bien les escoute. »
 Et foy respont : « – Je cesseray
 Mais qu'aie fait conclusion :
 C'est c'om doit fester sans delay,
 Huy la sainte conception.
85 Car Jhesucrist les a fait faire,
 Qui ne puet estre faulx tesmoing,
 Dont tout chrestien les doit croire
 Sans en faire doubtte ne soing,
 Et de trestoute sa puissance
90 Fester ceste conception,⁵³
 Qui commencement sans doubtance
 Fut de nostre redemption. »

⁵² A *pourroit* (képes lenne) igealak meglepő, feltehetően szövegromlás eredménye, valószínűleg *pourvoit* (ellátja, gondoskodik róla), esetleg *garδοit* (vigyázott rá) vagy *amoit* (szerette) lehetett az eredetiben; ennek megfelelően fordítottam.

⁵³ Fol. 22v.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

A fordítás:

A másik kegyeletteljes csoda
a magyar király testvérével esett meg.
Szép, tetszetős, és kellemes
elmesélni is, kétség kívül.
Nagyon buzgó fiatal lovag volt,
és minden igyekezetével
Istent szolgálta. Mindig elmondta
Miasszonyunk imáit
a kolostorban, az oltára előtt.
Nem akart sem inni, sem enni,
és hogy szűz maradjon, volt bátorsága,
akarata és fegyelme mindig.
A barátai addig kérlelték,
míg megváltoztatta a döntését.
Egy szűzet szereztek számára,
nemes hölgyet, és összeházasították őket.
Aznap, amikor összeházasodtak,
a mise után ebédelniük kellett.
Az ifjúnak elgondolkodva eszébe jutott
reggeli imája, amit elhanyagolt.
Nagy ájtatosság lepte el,
és mindent hátrahagyva a templomba menekült,
és teljes odaadással elkezdett imádkozni
a kegyelmes Szűz
csodálatos képmása előtt.
A Szűz így felelt neki: „Nem vagy okos.
Hisz azt mondd, szép vagyok,
mégis el akarsz hagyni egy másikért,
aki nem olyan szép, mint én,
sem olyan gazdag. Túlságosan le akarsz
alacsonyodni, ami igazán megdöbben.”
A lovag így felelt a számonkérésre:
„Istenre, Hölgyem, milyen ostoba vagyok!
Sohasem szegődöm sem asszony,
sem kisasszony szolgálatába, lehet bármilyen gazdag.
Hisz jól tudom, hogy az Ön jósága
és fenséges szépsége mindenkiét felülmúlja,
Ön minden jó forrása.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

„Ha az én kedvesem akar lenni,⁵⁴
és megüli a fogantatásom ünnepét,
a paradicsomban velem
fog lakni,
és ott koronát fog viselni,
és az élete boldog véget ér.
Jó csillagzat alatt született,
aki ilyen helyen láthatja a kedvesét.”

Az Istenanya eltűnt, és
a szeme előtt ment föl az égbe.
Nagy gondja támadt barátainak
és mindazoknak, akik vakok voltak [erre a látomásra],
és akik ott vacsoráztak az ünnepen,
ahogy az szokás.
Mert az ájtatos pap [a király fia, a későbbi klerikus] nem ünnepel,
Isten szerelme fűti.
A kolostorba jöttek érte,
ő pedig elmesélte nekik a látomását.
Arra kezdték kérlelni,
hogy jöjjön haza.
A lovag azt válaszolta: „Eszembe sincs,
hanem, hogy jobban tudjam szolgálni Miasszonyunkat,
egy másik országba megyek,
és szerzetes leszek a lelkem üdvéért.”
A Szűz nem felejtette el,
mert ügyelt mindenkire, aki kedves volt neki (?).⁵⁵
Olyan szent életet élt
az apátságban, ahová elvonult,
olyan jól ment a sora,
az isteni kegyelem által,
hogy aquileiai pátriárkának
választották, mint arra legméltóbbat.
Mindig nagy ájtatosan szolgálta
a Szűzet, minden dologban,
és a Szeplőtlen Fogantatást
megünnepeltette sok templomban.
A bíró így szólt: „Elég kell legyen
ez a három kétségeken felül álló csoda,
Nagyon megható hallani őket,

⁵⁴ A középkori francia szövegekben tegezés és magázás keveredése teljesen természetes jelenség. A vallásos és az udvari regiszterben egyaránt. Az *ami* 'barát'-ot és 'kedves'-t egyaránt jelent.

⁵⁵ Ti. az „összes kedvesére”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

és nagy javára vannak annak, aki hallgatja őket.”
És a Hit így felelt: „Abbahagyom,
de az legyen a tanulság,
hogy késlekedés nélkül meg kell ünnepelni,
még ma, a Szent Fogantatást.
Hisz Jézus Krisztus szerette ezeket [a történeteket],
aki nem lehet hamis tanú,
és őmiatta minden kereszténynek hinni kell bennük,
kétely és aggodalom nélkül,
és minden erejéből
ünnepelnie ezt a Fogantatást,
mely kétségtelen kezdete
volt a Megváltásunknak.”

Mint látható, a magyar király testvéreinek ájtatossága és látomása az egyik fő érv a Szeplőtelen Fogantatás dogmája mellett. Ő vállalta a szüzességet, és szerelmének Máriát választotta minden földi szépség helyett. Ellentétben a többi verzióval itt nem remete, hanem szerzetes lesz, de buzgóságának itt is az aquileiai patriarchátus a jutalma. Elmarad a betegség motívuma is, és a szüzességét csupán az elhatározás és a lelkielő segít megőrizni, nem egy Máriának tett fogadalom. A szöveg jól tükrözi egy középkori exemplum változó árnyalatait, apró variációit a kontextusnak megfelelően, és újabb példája a legenda széleskörű ismertségének. És íme, Jean Petit műve a szerzőt illetően is ad egy ötletet, Jézusnak tulajdonítva a legendát, ami, bár meglehetősen merész elképzelés, feltehetően nem csak a műben allegorikus alakként szereplő Hit véleménye volt a középkorban.

BÜKY LÁSZLÓ

A FÜST MILÁN-I *NEAN*

Füst Milán naplójának ismertetése kapcsán (Tiszatáj, 54[2000], 7. sz., 90–97) néhány olvasati kérdéssel fordultam SZILÁGYI Judithoz, aki a kiadást (*Teljes napló*, I–II, Bp., Fekete Sas Kiadó, 1999 = N.) sajtó alá rendezte. Nos: Szilágyi Judit 2000. augusztus 12-én kelt levelében egyebek mellett ezt közli: „A *nean* ([N.] II, 357) sok fejtörést okozott nekünk is, de nem sikerült a jelentését tisztázni. Többeknek megmutattam a kéziratot, egyértelmű a szó olvasata. Szabolcsi [Miklós] tanár úrral többször konzultáltunk a sajtó alá rendezés során, ő sem tudta megfejteni a jelentését.”

A következő szövegdarabban van a kérdéses szó:

A *nean* van felírva zászlómra s a vanitatum vanitas az én valutám

Mosollyal fizetek, hol könnyetekel [sic!] kéne adózni

S meg se moccanok, ha botország veszejt el a jót...

Ej, mi az én életem – minek hordozom ezt a kabátot, kire várok?... – N. II, 357; „1932. január 1-én”.

Miután a közelmúltban hozzáférhettem a csaknem 1800 lapos napló szövegszerkesztőn lévő anyagához, még az alábbi helyeken találtam meg a szót.

„A halált már mindenképen elképzeltem, közel jártam hozzá, foglalkoztatott – s mégis! hallatlan hatással volt rám ez a lángolás! Ez aztán a tűzvarázs, – az altató tűz! – Itt élt, Drezdában, vagy Lipcsében – rövid kis pályát futott meg, – alig hogy körülnézett – s most itt ég! S ezt úgy hívják, hogy emberiség, emberi sors... Fialat volt, aztán hamar férfi lett, – aztán egy-kettő: leáldozott napja, – alig hogy belekóstolt, beleszagolt... – S most a *nean*... S mégis, mily drága lehetett valakinek – s hogy mit szenvedett, minek örült: ki tudja!” – N. I, 789; „1922. november 23-tól 1922. december 24-ig, németországi utazáson”.

„Nászutasok: Vágytalanul, dúdolva, egymásra dőlve ögyelegnek az utcákon... nem merve egymás szemébe nézni, – a semmibe bámúlva... Kínos, üres, tartalmatlan *nean*.” – N. I, 818; „1923. február 1-től 1923. április 21-ig”.

„– A természet vakmerő: – tönkreteszi a legfejlettebb kultúrát és egyént... hogy ő majd újat teremt. – S én, én nem érzem magam itthon ebben az életben... nem mondha-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi C. évfolyam 1. szám

tom enyémnek ezt az életet és világot, mert én is csak távozó vagyok s létem állandóan veszélyeztetve van. – Mikor erre a világra eszméltem, úgy néztem itt körül, azzal az érzéssel, mint akinek csakis a létezés lehetősége van adva... mint aki csakis e világ létét tudja elképzelni s tartja természetesnek... s a *Neant* elképzelni sem tudja. S valóban: az űr, a semmiség el sem képzelhető, sem időben, sem térben. Tudom, hogy továbbkering, ha én nem leszek is... s hogy nem ott van a határa, ahol érzékszerveim felmondják a szolgálatot... Ebben a meglévő világban szereztem a semmiről való fogalmaimat is – s csakis e meglévő rendszerre terjedhet ki fantáziám...” – N. II, 86; „Almádi 1924. augusztus 6.–20ig” [sic!].

A szövegkörnyezetekből kitetszik, hogy a francia *néant* ’semmi’ megfelelője a Füst Milán-i *nean*. A *néant* főnév régiesnek van minősítve ECKHARDT Sándor–OLÁH Tibor *Francia–magyar nagyszótár*ában (Bp., Akadémiai, 2001²) ’semmi’, ’semmiség; hitványság’ jelentéssel. PÁLFY Miklós *Francia–magyar kéziszótára* (Szeged, Grimm Kiadó, 2006⁶) így írja le a szó jelentését és (mai) használatát: „1. *soutenu* ’csekélyesség’: le néant de la vie ’az élet üressége/hitványsága’ 2. *Philos aussi* le néant ’a semmi’; l’être et le néant ’a lét és a nemlét; retourner au néant ’visszatér a semmibe’ [...]”. (Pálfy Miklós arról tájékoztatót, hogy az Eckhardt-szótár „régies” minősítése ma már nem érvényes, újra használatos a *néant*.)

Füst tanult franciául; a levelezésében többször említi Berger Lilit (ő egyes leveleinek címzettje is), ő volt Füst franciatanárnője (lásd *Összegyűjtött levelei*, Bp., Fekete Sas Kiadó, 2002, 376, 509, 511. stb.), akinek testvére, Berger Géza udvarolt műzsájának, Jaulusz Erzsébetnek, amint PETRÁNYI Ilona könyvéből ismeretes (*Füst Milán rejtélyes műzsája*, Bp., Fekete Sas Kiadó, 1995), s aki 1914-ben eltűnt (amint Szilágyi Judit írja az 51. sz. levélhez írt jegyzetében). A *nean*-t 1922 és 1932 között használja Füst. A szó rossz írásképével szemben már tizenhat éves korából lehet idézni pontos írású francia szót. Édesanyjának, Fürst Ignácnénak 1903 nyarán visegrádi nyaralása alatt írja: „Arra kérlek tehát, hogy küldd nékem az utalványt, a mely a komód fiókjában egy boritékba van téve. T. i. én mikor hazajöttem, a leveleket, a melyeket Te nékem küldtél elhoztam és boritékba helyezve a *troumeau* [’álló tükör’] fiókjába tettem” (16. sz. levél; 13–14).

Füst leveleiben néhány helyen rá lehet bukkanni a francia nyelvvél való kapcsolatára. Például 1938. december 21-én Déry Tibornak írja azzal kapcsolatban, hogy Villont olvas: „Érdekes, hogy a vulgáris latint milyen jól értem s a középkori franciát, akármilyen gondos vagyok is, nem tudom fölhalászni” (579. levél; 346–347). Tíz esztendő múltán, 1948. május 9-én Bíró Lajosnak írja: „...ez a kormányzat felajánlotta nekem is, (mint másoknak, annyinak!) hogy kimehetek nyolc hétre is Franciaországnak svájci határára, hegyekbe s ezt én a nyárra, ha addig élek, alkalmasint el is fogadom. Igaz, hogy a novella-könyvemet is el kell készítenem nyárig, (s ebben az anyagban is rengeteg a javítani-, átsímítanivaló,) de remélem, elkészülök vele addig. Csak egy baj van ebben, hogy franciául kell gyakorolnom, mert teljesen kiestem ebből a nyelvből, (mármint a beszéd gyakorlatából,) – különben se voltam soha tehetséges francia, dehát mégse akarok oda úgy menni, hogy ki se tudom nyitni a szám...” (834. levél; 600). Ugyanerről az ügyről

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

szól 1948. június 12-én Menzer Rezsőnek: „S most menjek el Franciaországba, – s még gyakoroljak is franciául itthon, minthogy ebből a nyelvből az elmúlt huszonöt évben sajnos teljesen kiestem” (836. levél; 604). Ennek nem is mond ellent Szilágyi Judit jegyzete a Gallimard kiadónak 1957. május 1-jén *A feleségem története* francia kiadásával kapcsolatban írott 1028. számú levél kapcsán: „Füst Milán francia nyelvű leveleit Bán Anna írta Füst fogalmazványai alapján” (1074). Éppen a regényfordítás kapcsán Füst Milán Berki Erzsébetnek – aki és Suzanne Peteuil fordítja a regényt – 1957. augusztus 3-án a következő tanácsot adja: „Ez a szó: téveteg, franciában különböző melléknevekkel fordítandó, az a kérdés, hogy milyen szó áll előtte. Ha lélekről van szó, akkor »égaré«, ha másról, akkor talán az »errant« szó a helyes” (1033. levél; 736). (Az *égaré* jelentései: 'eltévedt, megtévedt; elkallódott, elveszett; félreeső; zavart, zavaros, révedező'; az *errant* 'bolyongó, kóbor; csapongó'.) – A levelezésben Füst egyik, Kosztolányi Dezsőhöz írott levelének mottójában idéz franciát: „Uram, [bek.] ezennel közlöm Önnel, hogy cikke remek volt. Brillións, boszorkányosan színjatszó. – A második rész kevésbé meggyőző. [Bek.] Tisztelettel: Weiss Henrik, fuvarozó, hajódugorozó és hajórésmotozó. Bpest, 1930., febr. 20. [Bek.] Motto: *Je me presse de rire de tout, de peur d'être obligé d'en pleurer*” (321. levél; 204).

A létezésnek, illetőleg a filozófiai értelemben is vett semminek a Füst Milánt foglalkoztató kérdése a napló számos helyen is megjelenik: „Milyen furcsa ez a gömbölyű föld, a csillagok s a tárgyak – tőlem függetlenül vannak és lesznek: csudálkozom, hogy vannak, mert én a *semmiből* jövök, a *semmi* vagyok – s ott nem voltak. S mily gyorsan hozzájuk szoktam! Nélkülök már a *semmi* el sem tudom képzelni, – pedig kétségtelen, hogy a *semmi* egész más és egész másutt van, mint ez a világ. A világ van, – mihelyt nem vagyok – kívül vagyok a világon, mert e világ a létezőké. A *semminek* nincs az a tere, melyben a csillagok állanak, sem ideje – s nincs hozzájuk kötve a *semmi* mivolta.” – N. I, 230; 1916. október 1. után. „Ez az ideiglenesség, mely minden kis szellő fúvására meginog: ez az életed, – mindened! Melyben érzed az egyforma napok múlását, – szívveréseden érzed, mint fogy a drága, drága elixir! – S utána *semmi!*” – N. I, 406; 1918. október 31. után. „Elviselhetetlenül megvilágosodott megint elöttem ennek az életnek elviselhetetlen jelentéktelensége. Ez az örök elmerülés a *semmibe*... (Ennyi az egész? – A szív, a hús elfárad és vége?)” – N. I, 895; 1923. november 1. után. „Nem lehet az emberből kiverni örökélete ostoba fantomját. Pedig már az is volt, hogy *teljesen* meghalt valaki – s újra életre masszirozták a szívét. S még ennek sem hitték el, hogy nincs ott *semmi*, de *semmi*...” – N. II, 341; 1931. május 1. után. „S mily megdöbbentő elképzelni, hogy [Kosztolányi] Dezső is már ezek közé tartozik. S azáltal, hogy egy pillanatban elhanyaglott és meghalt. S hogy ő is hozzátartozik az évezredek *semmihez*, meg Tóth Árpád is...” – N. II, 447; „1937. november 3 után”.

Füst lírájából is idézhetni hasonló gondolatokat, a *Mi bűnöm volt a csend?...* (*Halottak éneke*) című versében írja:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

Élő Isten, mért haltam meg ártatlanul,
Hisz, mint liliom, tiszta volt szívem.
És bámúlt nagy-szelíden *akarattalan*
Mély, szomorú állatszemem kerek két ablakán...
Mért kellett elmúlnom hát s lennem *semmivé?*...

(*Összes versei*, Bp., Magvető, 1969, 112. – Az *akarattalan* kiemelése Füsttől való.)

Mindezek alapján bizonyos, hogy a *néant* szó van a megvizsgált helyeken, csak nem a francia írásmód szokásának megfelelően írta le Füst Milán.

BÁRCZI ILDIKÓ

KÖNYVEK A KERÉKEN

Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tollából

Miként a kéziratos források, a nyomtatott prédikációs segédkönyvek egykorú kézírásos bejegyzései is vallanak a kortárs felhasználói gyakorlatról. Az elhangzó beszédre készülő vagy éppen új, latin vagy anyanyelvű sermo kompilálásához anyagot gyűjtő olvasó kiemlései, hozzátoldásai tetszését, illetve hiányérzetét jelzik az adott szöveghelyen.¹

A kompiláció folyamatában a másolás gesztusa a legmeghatározóbb – ezt azonban megelőzi a másolandó szöveg kiválasztása. Ez a kiválasztás nyilvánvalóan valamely gyakorlatilag éppen adott könyvtár anyagából történik. A több kézikönyv együttes, párhuzamos használata a szentbeszédre készülő igényes prédikátor részéről evidenciának, követelménynek tűnhet. Ezt a könyvhasználatot jelképezheti a könyvkerék, a 15. század végi kánonjogászok által létrehozott és használt technikai eszköz,² hiszen ez az eszköz csak megkönnyíti az anyaggyűjtés immár legalább két évszázada gyakorolt módját, nem maga hozza létre; hiányában is működik ez a metódus, csak nehezkesebben.

Különlegesen tanulságosnak ígérkezik egy olyan forrás vizsgálata,³ amelyben a marginális bejegyzések nemcsak terjedelmükkel, hanem a másolt könyvek sokféleségével is kitűnnek. E változatos tartalmú bejegyzések megjelenését esetünkben többek között a nyomtatott könyv szokásosnál szélesebb margóinak köszönhetjük.

Johannes Nider (1380 k.–1438) domonkos teológus és prédikátor művei halála után is igen keresettek lehettek, hiszen ezek ősnymtatványos kiadásait hazai könyvtárainkban

¹ Vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III (a továbbiakban: BH), Bp., 1988–1994. A kézírásos bejegyzésekről még: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., 2007, 593–594.

² „A könyvkerék eredetileg a késő középkori jogtudósoknak az a szerkezete, amely lehetővé tette számukra a *Corpus iuris* hatalmas kötetének könnyű kezelését. A malomkerékhez hasonlítható kerék tengelyét gondosan olajozták, hogy lassan forogjon, s ott álljon meg, ahol szükséges. Ebben kis forgó polcokon könyvek ültek, mint a vidámpark látogatói az óriáskerék kocsijaiban. Az ilyen kereket használó humanista nyugodtan ülhetett, mint Ramelli mondja az erről az eszközről adott leírásában, s eközben könyvtárnyi szöveggel dolgozhatott.” Anthony GRAFTON, *A humanista olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Robert CHAR-TIER, Guglielmo CAVALLO, ford. SAJÓ Tamás, Bp., 2000, 201–238, 231.

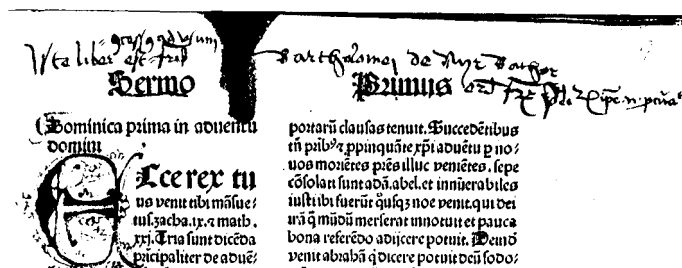
³ Johannes NIDER, *Sermones de tempore et de sanctis cum quadragesimali*, [Strassburg, typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner), non post 1483], Bibl. nat., Inc. 512.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

is szép számmal feltalálhatjuk.⁴ Egész évre szóló beszédminta-gyűjteményét nyolc ősnymotványos példányban őrzik könyvtáraink.⁵ Közülük három példányról bizonyosodott be 1526 előtti magyarországi használata.⁶ A ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányra⁷ felfigyelt a háború előtti magyar domonkos rendtörténetírás: „A XV. században Nyirbátori Bertalan fráter használta engedély alapján *Nider Sermones totius anni de tempore et de sanctis cum quadragesimali* című beszédgyűjteményét.” Ezt az adatot a szerző a possessor-bejegyzésre alapozza, ám nem autopszia alapján.⁸ Látni fogjuk, hogy nemcsak a possessor-bejegyzést nem olvasta végig eddig senki, hanem a kötet átlapozása is elmaradhatott; különben hogyan is fordulhatott volna elő, hogy a magyar nyelvű szórványok szempontjából is figyelemre méltó marginális szövegek ismeretlenek maradnak?

1. Nyirbátori Bertalan OP – a könyv használója

1. ábra. Az OSZK 512. számú ősnymotványában szereplő possessor-bejegyzés az első beszéd kezdetét tartalmazó lap⁹ felső margóján: „Iste liber est concessus ad usum¹⁰ Bartholomei de Nyr Bathor ordinis fratrum predicatorum, ipse enim procuravit.”¹¹ (Ez a könyv Nyirbátori Bertalan prédikátor rendi testvér használatára átengedve, mert ő így rendelkezett.)

⁴ SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* (a továbbiakban: CIH), Bp., 1970, n. 2415–2440.

⁵ CIH, n. 2436–2439.

⁶ BH, n. 1051, 1361, 1726. A gyöngyösi példány (n. 1361) magyarországi használatát pusztán őrzési helye bizonyítja (lásd BH I, 359), a gyulafehérvári Bathyaneumban őrzött példányban (n. 1726) a bártfai plébánia possessor-bejegyzése szerepel.

⁷ BH, n. 1051; CIH, n. 2439.

⁸ HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938 (reprint: Bp., Kairosz Kiadó, é. n.), 292–293. Ehhez tartozik az 530. lábjegyzet: „Magyar Könyvszemle 1894, 319. (A Magyar Nemzeti Múzeum ősnymotványainak ismertetése): Fol. 8r. ez a bejegyzés van: 'Iste liber est concessus ad usum fratris Bartholomaei de Nyr-Bathor ord. fratrum praedicatorum.' – Az ősnymotvány Hain száma: 11797.”

⁹ Mínthogy a kiadásban nincs semmiféle lap-, levél- vagy ívszámolás, a továbbiakban csak a fejlécekben is megjelenő tartalmi egységekre, illetve a sermókon belül alkalmazott betűjelekkel való tagolásra hivatkozhatunk. (A *de tempore*-rész rövidítése: NT, a *de sanctis*: NS a továbbiakban.)

¹⁰ *Concessus ad usum*: jelölt utólagos betoldás.

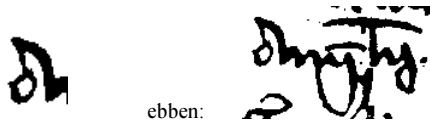
¹¹ A bejegyzések szövegközlésekor a rövidítéseket jelzés nélkül feloldjuk. A középpontozási jelek, a nagybetűk, valamint az *u* és *v*, az *i* és *j* betűk használatát egységesítjük: a mondatokat a magyar helyesírás szabályai

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

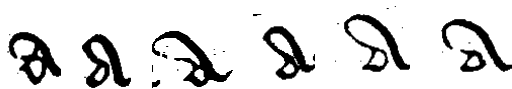
Az ecsedi Bátoriak családfáján találunk egy Bertalan nevű sarjat, aki a leleszi konvent irataiban 1417-ben és 1438-ban szerepel;¹² nemigen gondolhatunk azonban a személyek azonosságára már csak a nagy időbeli eltérés miatt sem, hiszen a possessor-bejegyzés az 1480-as évek elejéről származhat legkorábban, mindenképpen a nyomtatott könyv megjelenését követi („non post 1483”). Fraknói Vilmos szerint a bécsi egyetem bölcsészeti karának magyarországi tanulói sorában 1433-ban szerepel a „Bartholomaeus de Bathor” név.¹³ A Magyar Országos Levéltárban megvan egy 1488-ban keltezett, Beszterce városában őrzött oklevél fényképmásolata, amelyet bizonyos „Bartholomeus Bathory” írt egy János nevű városi bírónak, közbenjárván Tapolcai János ügyében, akivel méltánytalanság történt egy malom építése kapcsán; e levél írásmódja kísértetiesen hasonlít legalább három jellegzetesség tekintetében glosszázónk írásmódjához.¹⁴

a karácsonyi bejegyzésben sokáig fel nem ismert betű az első zsoltáridézet *Angelis* szavában:

ebben:

a János apostol testének hollétééről szóló, diplomatikus írásképű bejegyzésben:

az 1488-as oklevél címzésében:

az 1488-as oklevél szövegében:

2. ábra. Szemelvény a paleográfiai megfigyelésekből: az „A” maiusculák alakváltozatai

szerint tagoljuk központosítási jelekkel, nagybetűt használunk a mondat elején és a tulajdonnevek esetében, az *u* és *v*, illetve az *i* és *j* betűket pedig ejtés szerint írjuk át. Kiegészítéseinket szögletes, hozzátételeinket kerek zárójelbe foglaljuk. Az ősnymtatványos források szövegéből származó idézetek esetében készülő Temesvári Pelbárt-kiadásunk átírási alapelveit követjük, lásd <http://mek.oszk.hu/03200/03283/html/szabalyzat.html>.

¹² ENGEL Pál, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM, [Bp.,] 2001; MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, *Zsigmond kori oklevéltár*, I–VII, Bp., 1951–2001, V, 2403.

¹³ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*, Bp., 1874, 45.

¹⁴ Az 1488-as oklevélre Sölch Miklós hívta fel a figyelmemet. A megszokottól eltérő betűformák felismerését és a Nider-kötetben való folyamatos jelenlétük kimutatását Madas Editnek köszönhetjük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

A possessor-bejegyzés szövege maga is nyitva hagy kérdéseket: a harmadik személyű passzív szerkezet elbizonytalaníthatna a scriptor személye tekintetében; az elődeink által nem idézett utolsó három szó értelmezését némiképp nehezíti az ige (*procuravit*) tárgyaltan használata. Ennek alapján esetleg azt feltételezhetjük, hogy a meglett korú domonkos barát a könyvtárért (is) felelős gondnoki posztot tölthetett be rendházában. Hogy személye azonos-e az oklevelek és/vagy a bécsi egyetemi jegyzőkönyv adata alapján ismerhető személlyel vagy személyek valamelyikével – ezt egyelőre nem lehet eldönteni. Bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy a kötetben később szereplő bejegyzések szerzője magyar anyanyelvű – ezt a magyaráztaként megadott magyar szavak szereplése bizonyítja; a kézírás paleográfiai sajátosságai pedig kétséget kizáróan igazolják, hogy a possessor-bejegyzés és a marginális sermo-vázlatok, kiegészítések egyazon kéztől származnak.

2. A bejegyzések

Nyírbátori Bertalan Nider-kötetében öt terjedelmesebb és számos rövidebb bejegyzés olvasható. E bejegyzések laikus olvasójában elsőként az fogalmazódhat meg, hogy lám, új középkori magyar írókat avathatunk! (Látni fogjuk, hogy az első hosszabb bejegyzés mennyire csábít erre!) A kor irodalmi diskurzusának ismeretében azonban el kell vetnünk a mai értelemben vett eredetiség feltételezését; teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a bejegyzések készítője máshonnan, valószínűleg más könyvekből szerzett tudást applikál az éppen előtte fekvő, nyilván egyébként használhatónak talált anyaghoz. E kiegészítő szövegek eredetének vizsgálata során kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk a Nider kötetével párhuzamosan használt könyvek listáját; e közvetlen források felkutatásakor érdemes prédikátorunkéval párhuzamos eljárást követnünk: hol a tárgyalt ünnep, hol a *thema* azonossága, hol pedig tárgyszó alapján sikerülhet azonosítanunk az inveniálás útjait.

A bejegyzések terjedelem szerinti csoportosítását érdemes összekapcsolni a feltételezhető funkcióval: a hosszabb betoldások sorában is találunk nem jellemzően prédikálnivaló anyagot, hanem inkább az iskolai/skolasztikus anyagot gazdagító információkat (pl.: *arundinetum* szó pontos definíciója – lexika); számos esetben az aláhúzás is árulkodó e tekintetben, pl. amikor megjelöli azt a helyet, ahonnan a *senatus* szó Papias-féle interpretációját lehet megtudni. Nemcsak a betoldások, hanem aláhúzással való kiemelések is tanúskodnak az érdekességek, különleges történetek iránti fogékonyságról (pl. a *Gesta Romanorum*-ra hivatkozó Fabricius-történet esetében). E három funkció tehát – prédikálásra készülés, tudásgyarapítás, érdekességek élvezete – különböző terjedelmi szinteken jelenik meg; miközben végső soron nem is választható el teljesen egymástól, hiszen éppen azt csodálhatjuk meg e sokféleségben, hogy mennyire magától értetődik a sokfelől érkező verbális anyag bekapcsolása a prédikáció univerzumába.

A továbbiakban először a nagyobb terjedelmű bejegyzések közül a legérdekesebbnek ígérkezőket vizsgáljuk meg, majd pedig a rövidebbek közül néhányat, feltételezhető céljaik, indítékaik szerint csoportosítva őket.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

2.1. Beszédminta-részletek

2.1.1. Karácsonyi misztérium

Az első terjedelmes marginális beszédminta Johannes Nider Karácsony napi sermójának alternatívájaként szerepelhet;¹⁵ ha nem is szolgálhat az egész sermo helyettesítésére, mindenesetre a nyomtatott beszédmintától merőben különböző beszédkezdesi lehetőséget kínál. Nider sermója a *historia* magyarázatát, elemzését ígéri Lukács evangéliuma alapján, az előzményekkel (*antecedentia*), a születést kísérő eseményekkel (*concomitantia*) és a következményekkel (*sequentia*).

A magyar prédikátor által a marginális bejegyzésben javasolt sermo-rész kerek egész, amennyiben a thema kijelölésétől a thema újraértelmezéséig, újszövetségi szellemű, a megváltástörténet liturgikusan éppen aktuális szakaszához illesztett tipologikus újramotivációjáig vezet el. A scriptor grafikai eszközzel is kifejezésre juttatja, hogy önálló beszédmintát indít (nem pusztán betoldás ez, mint a kötetben szereplő bejegyzések legtöbbje): a margó-terület közepére helyezi és nagyobb betűkkel jeleníti meg a *Thema* szót,¹⁶ hiszen a sermo-szerkezet elsődleges eleme hagyományosan egyetlen (többnyire az ünnep liturgiájából vett) mondat, melyre aztán az egész beszédszerkezet felépül. Az Énekek énekéből származó – a karácsonyi ünnepkör liturgiájában szereplő – idézet kapcsolódására a hozzá fűzött, a hatyúlóvág mondjának részletére emlékeztető jelenet-ábrázoláshoz, s annak a Nagy Sándor-história részletével argumentált misztikus-spirituális értelmezéséhez csak a gondolatmenet legvégén derül fény. Szokatlanak érezhetjük a prédikátor thema-választását, nemcsak azért, mert az Énekek énekéből származó idézetek aránylag ritkák a liturgiában, hanem mert a sermók themái sorában is viszonylag ritkán szerepelnek; az itt szereplő vers az 1350 és 1500 között keletkezett sermók közül tizben szerepel themaként, ezek közül négyszer Karácsonykor.¹⁷ E négy karácsonyi beszéd egyikének incipitje azonban szó szerint (ha nem is betű szerint) megegyezik szövegünkkel: „Scribit Guido Cameracensis episcopus dicens: Quoddam castrum pulchrum aedificatum fuit super fluvium magnum...” A Nider-beszédeket olvasó kompilátorunk tehát az 1443 és 1476 között keletkezett Meffret-gyűjtemény, a *Hortulus reginae*¹⁸

¹⁵ Nider 6. *de tempore*-beszédében csak az elején, „A”-ig van rubrumozás, a kézzel beírt beszédrész azonban végig rubrumozott.

¹⁶ Lásd a 3. ábrát.

¹⁷ Vö. Johann Baptist SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1350–1500*, CD-ROM, Hrsg. Ludwig HÖDL, Wendelin KNOCH, Bochum, 2001.

¹⁸ „Ebenso ungewiss ist die Urheberschaft eines als »Meffreth« getranten Autors, der den Hortulus reginae, je eine Sonntags- und Heiligenreihe, verfasst hat. Die einen halten ihn für einen Priester der Diözese, andere leiten Meffreth vom hebräischen hortulus oder fertilitas ab, wieder andere lesen es aus Mellifluus fructus frondosus laetor in hortis heraus.” Johann Baptist SCHNEYER, *Geschichte der katholischen Predigt*, Freiburg, 1969, 226. A *de sanctis*-rész végén szereplő disztichonos versből származó idézet pontatlan itt, hiszen a kezdő hexameter ez: „Mellifluos fructus frondosis, lector, in hortis / invenies...” (MEFFRET, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, Pars 1–3, [Basel, Nicolaus Kessler, non post 1483/84], CIH 2244, Bibl. nat., Inc. 493, a továbbiakban a *de sanctis*-rész: MS, a *de tempore*-rész téli része: MH, nyári része: MA.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

harmadik Karácsony napi beszédének¹⁹ prothemáját másolta ide, néhány kihagyással, illetve apróbb, főként szórendi módosításokkal:²⁰

Thema

Egredimini, filie Sion, et videte regem Salomonem in dyademate, quo coronavit eum mater sua. Can. III.²¹ Scribit Gwido Comoracensis²² episcopus dicens: Quoddam castrum pulcerrimum²³ edificatum fuit super fluvium magnum, ubi plures conveniebant nobiles ad solacia exercenda. Contigit quadam vice, cum essent pariter, viderunt Cignum album descendere per alpheum rive habentem cathenam argenteam in collo, per quam traxit naviculam, in qua sedebat Gigas, iuvenis pulcre forme, fortissimi corporis et elegantissime complexionis. Cignus igitur applicavit iuxta castrum,²⁴ et Gigas de navicula²⁵ in terram prosiliit, quod nobiles videntes eum cum reverentia et miratione magna susceperunt. Gigas ergo ad preces nobilium ibi mansit et electus in regem, crevit²⁶ in gentem magnam.

Mystice per castrum illud mundus iste²⁷ intelligitur, qui respectu magni²⁸ celi est quasi castrum,²⁹ nam³⁰ secundum naturales terra est undique aquis circumdata, sicut et hoc per regem Alexandrum Magnum est probatum. Legitur in hystoria ipsius, quod ipse modum excogitavit, quomodo posset in celum ascendere³² (sic), quod videmus, fecit ergo sedem excogitare, et apprehendens duos griffones colligavit eos cathenis et posuit ante eos in summitate cibaria <eorum>³³ eorum.³⁴ Ceperunt ergo sursum tendere, donec terra

¹⁹ Ez a szentekről szóló rész 17. darabja, MS 17.

²⁰ A BH szerint e háromrészes sermo-gyűjtemény nyolc példányáról (közülük egy kézirat, n. 1659) derül ki középkori magyarországi használat. Összevetésünkhöz az 1483/84-nél nem később Baselban megjelent kiadásnak a Hungarica-gyűjteményben nem szereplő, fent hivatkozott példányát használjuk. (Az 1496-os kiadás egyik wolfenbütteli példányának fényképe megtalálható a Herzog August Bibliothek honlapján: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=inkunabeln/372-1-theol-2f-2>.) A kéziratnak a nyomtatott gyűjteménytől való eltéréseit a lábjegyzetben regisztráljuk, Meffret másolt szövegét dőlt betűvel szedve.

²¹ Ct 3, 11: „Egredimini et videte, filiae Sion, regem Salomonem in diademate quo coronavit illum mater sua in die desponsationis illius, et in die lætitiæ cordis ejus.” (Csak liturgikus szövegből eredhet a szórendi szövegváltozat, karácsonyi motetták szövege azonos e themával.) A bibliai idézetek azonosításának alapja: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, ed. A. COLUNGA, L. TURRADO, Madrid, 1946 (<http://vulsearch.sourceforge.net/gettext.html>). A bibliai idézetek a szövegközlésben dőlt betűvel szerepelnek.

²² Comoracensis / *Comeracensis*

²³ pulcerrimum / *pulchrum*

²⁴ igitur applicavit iuxta castrum / *igitur iuxta castrum applicavit*

²⁵ navicula / *navi*

²⁶ crevit / *crevitque*

²⁷ Betoldott szó: iste

²⁸ magni / *magnitudinis*

²⁹ castrum / *castellum*

³⁰ Kihagyott szöveg: *in quod Christus intravit, Luc. X. Hoc castrum situm est super fluvium, ...*

³¹ nam / *quia*

³² in celum ascendere / *ascendere in caelum*

³³ Törlés nyoma látható.

³⁴ eorum / *illorum*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

tota videbatur sub se quasi area, vulgo zerew,³⁵ et mare sicut draco magnus girans eam circumquaque. Sed divina virtus obumbravit eos et griffones deiecit in terram et in loco campestri longe exercitu itineris dierum decem, nullam tamen lesionem sustinuit³⁶ Alexander, et ipse forti angustia vix a militibus suis est inventus. Ex hac patet hystoria, quod castrum huius mundi ab aquis circumdatum est,³⁷ ad hoc castrum venit albus cignus, hoc³⁸ Gabriel archangelus,³⁹ qui dicitur cignus ratione proteccionis. Recte, sicut dicitur secundum naturales et precipue dicit⁴⁰ Martianus, quod cignus pullos suos sollicite protegit et custodit.⁴¹ Ita angelus protegit sibi commissos et protegit (sic), Ps.: *Angelis s[uis]* etc.⁴² Iste cignus nobilissimus de excelso celorum *missus a Deo in civitatem Galileae, cui* etc.,⁴³ Lucae I.,⁴⁴ habuit catheram argenteam, id est salutacionem angelicam hanc: *Ave, gratia plena*, que dicitur argentea,⁴⁵ quia sicut⁴⁶ argentum dulciter sonat, sic hec salutacio in auribus Virginis dulciter resonavit teste Bernardo in sermone: Est tibi, o Maria, quasi dulce osculum audire hoc verbum salutacionis: *Ave gratia plena*. Tociens enim oscularis, quociens per Ave Maria salutaris.^{47 48} Cum hac cathena argentea attraxit ad consensum hanc⁴⁹ naviculam, scilicet Virginem Mariam, que navis dicitur, quia per eam ad portum salutis eterne venimus.^{50 51} In hac⁵² sedit Christus,⁵³ de quo⁵⁴ Ps.: *Exsultavit ut Gigas ad currendam viam eius*.^{55 56} Iste Gigas est pulcer, Ps.:⁵⁷ *Speciosus forma*

³⁵ Betoldott szöveg: vulgo zerew

³⁶ lesionem sustinuit / *sustinuit laesionem*

³⁷ ab aquis circumdatum est / *est circumdatum aquis*

³⁸ Kihagyott szöveg: *est*

³⁹ archangelus / *angelus*

⁴⁰ dicit / *ait*

⁴¹ Kihagyott szöveg: *et appropinquantibus pullis fortiter se opponit* [= a fiókáihoz közelítőkkel elszántan szembenéz].

⁴² protegit, Ps. *Angelis s[uis]* etc. / *custodit et appropinquantibus sibi pullis se fortiter opponit, secundum illud Ps.: Angelis suis mandavit de te etc.* [Ps 90,11: „... ut custodiant te in omnibus viis tuis.”]

⁴³ Betoldott szöveg: *cui* etc.

⁴⁴ Lc 1,26.

⁴⁵ Manuscriptum: *ar-tegea*

⁴⁶ Betoldott szöveg: *sicut*

⁴⁷ Eredetileg: *salutaris per Ave Maria*, a szórendi cserét korrekciós jel jelöli.

⁴⁸ Kihagyott szöveg: *Ideo potuit dicere illud Cant. V.: Sonat vox tua in auribus meis. Vox enim tua dulcis, et facies tua decora.* [Ct 2,14.]

⁴⁹ Betoldott szöveg: *hanc*

⁵⁰ *per eam ad portum salutis eterne venimus / in ipsa venimus ad portum salutis aeternae*

⁵¹ Kihagyott szöveg: *Ideo dicitur de ipsa Prover. ultimo: Facta est quasi navis institoris a longe portans panem suum.* [Prv 31,14.]

⁵² Kihagyott szöveg: *navicula*

⁵³ Kihagyott szöveg: *geminae substantiae*

⁵⁴ Kihagyott szöveg: *dicit*

⁵⁵ Betoldott szöveg: *eius*

⁵⁶ Ps 18,6.

⁵⁷ Ps. / *quia secundum Ps. XLIV.* [Ps. 44,3; *Graduale* Karácsony nyolcadában vasárnap.]

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

pre filiis hominum, Ps. xliiij.⁵⁸ Et est fortissimi corporis, quia *Dominus fortis et potens, Dominus fortis*⁵⁹ in prelio, Ps.⁶⁰ Hic Gigas elegantissimus hodie de navicula virginali prosiliit in terram huius mundi per suam nativitatem, sicut⁶¹ protestatur⁶² Ecclesia: *Puer natus*⁶³ nobis⁶⁴ etc.,⁶⁵ Isaie 9.⁶⁶ Ideo nobilissimi cives celi⁶⁷ cum gaudio susceperunt laudantes et dicentes: *Gloria in excelsis Deo*, Luce ij.,⁶⁸ et ad hoc hortatur nos Sapiens in verbis prelibatis dicens: *Egredimini*⁶⁹ etc.⁷⁰

(„Jöjjetek, Sion leányai, és lássátok Salamon királyt koronájában, mellyel anyja koronázta meg őt. Énekek III.

Guido cambrai-i püspök írja: Volt egy gyönyörű vár, nagy folyó fölé épült; számos nemesember szokott itt találkozót tartani, vigasztalást keresve. Történt egyszer, mikor együtt voltak, hogy egy hófehér hattyút láttak leereszkedni a part mentén, kinek nyakán ezüst lánc volt, s ezzel egy kis hajót húzott, melyben Gigas ült, egy szép alakú, nagy erejű, kiváló testalkatú ifjú. A hattyú partot ért a vár mellett, és Gigas a hajóból a földre ugrott; ezt látva a nemesek nagy tisztelettel és csodálattal fogadták őt. Gigas pedig a nemesek kéréseire ott maradt velük, királlyá választották, és nagy nemzetség származott tőle.

Misztikus értelmezésben a vár ezt a világot jelenti, mely a nagy ég felől nézve várszerűségnek látszik, hiszen a természettudósok szerint a földet mindenfelől víz veszi körül; ez igazolódik Nagy Sándor király által is.

Azt olvassuk históriájában, hogy kigondolta a módját, hogyan emelkedhet föl az égbe, melyet látunk; terveztetett tehát egy ülőalkalmatosságot, és befogott két griffet, odaláncolta őket, és nekik való abrakot tett eléjük a magasba. Nekiindultak hát fölfelé, míg nem a földet maga alatt csak akkorának látta, mint egy szérű, a tenger pedig egy nagy sárkánykígyónak látszott, mely körbefogja. Ám isteni erő vetette rájuk árnyékát, s a földre

⁵⁸ Ide betoldott szöveg: Ps xliiij. Kihagyott szöveg: *Et candor lucis aeternae, et speculum sine macula, Sapientiae VII.*

⁵⁹ fortis / potens

⁶⁰ Ps 23,8.

⁶¹ Kihagyott szöveg: *canendo*

⁶² Kihagyott szöveg: *sancta mater*

⁶³ Kihagyott szöveg: *est*

⁶⁴ Kihagyott szöveg: *et filius datus est nobis*

⁶⁵ Betoldott szöveg: etc.

⁶⁶ Is 9,6: „Parvulus enim natus est nobis”.

⁶⁷ Kihagyott szöveg: *ipsum*

⁶⁸ Vö. Lc 2,14. Kihagyott szöveg: *Ideo dicit Augustinus contra Faustum: Scio inaestimabile gaudium angelis sanctisque patribus in Christi nativitate felicissima fore natum, pariter nos debemus illis conformari, et hodie venientem regem cum gaudio suscipere. Recte sicut fit in curiis regum. Tunc enim tota curia iucundatur, quando novus dux generatur.*

⁶⁹ *Egredimini / Egredimini, filiae Sion, et vi[dete]*

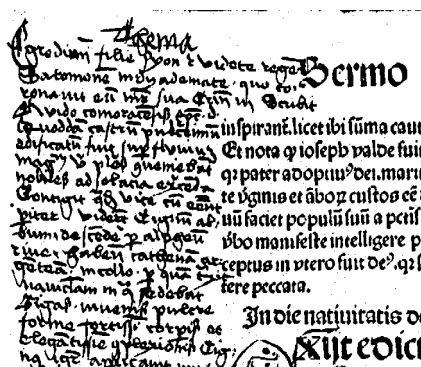
⁷⁰ Ct 3,11. Meffretnél a prothema lezárását a sermo distinctiói követik: „In quibus notanter duo considerantur. Primo devota Christi nati obviatio, ibi: *Egredimini*. Secundo decora eiusdem coronatio, ibi: *diademate*.” A *de sanctis*-rész *tabula alphabeticájában* e szövegrészre két cím hivatkozik: „Alexandri Magni astutia, IX. C. Idem ad caelum voluit volare et quomodo, XVII. A.” „Cygni natura, XVII. B.” Nem kereshető a szövegrész e szavak alapján: castrum, Gigas, griffones.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXV. évfolyam LXIII. szám

vetette a griffeket egy mezőn, tíznapi járőföldre a hadseregtől; mégse érte Sándort semmi sérülés, pedig szorult helyzetében katonái alig találtak rá.

Kitűnik ebből a történetből, hogy e világ várát vizek veszik körül; ehhez a várhoz érkezett meg a fehér hattyú, vagyis Gábrriel arkangyal, akit az oltalmazás okából neveznek hattyúnak. Helyesen, ahogy a természettudósok, kiváltképpen Martianus mondja, mert a hattyú fiókáit nagy gonddal oltalmazza és őrzi. Így oltalmazza az angyal a rábizottakat és oltalmazza őket, Zsoltáros: *Angyalainak* stb. Ez a nemes hattyú, kit a menny magasából *Isten küldött Galilea városába, melyet* stb., Lukács I. fejezete szerint, ezüst láncot viselt, vagyis ezt az angyali üdvözlét: *Üdvöz légy, malasztal teljes* – s ezt ezüstnek mondják, mert miként az ezüst hangja édes, így visszhangzott ez az üdvözlét a Szűz fülében is édesen Bernát beszédének tanúsága szerint: Ó, Mária! Édes csók neked az üdvözlét e szavait hallgatni: *Üdvöz légy, malasztal teljes*. Mert annyiszor kapsz csókot, ahányszor az Üdvözléggel köszöntenek. Ezzel az ezüst láncsal bírta egyetértésre ezt a kis hajót, ti. Szűz Máriát, akit hajónak nevezünk, mivel általa az örök üdvösség kikötőjébe érkezünk. Benne ül Krisztus, akiről a zsoltár ezt mondja: *Ujjongott mint gigász a rá váró útnak*. Ez a gigász szépséges, *ékesebb az emberek fiainál*, a XLIV. zsoltár mondja; nagy erejű, mivel *erős és hatalmas az Úr, erős az Úr a harcban*, Zsoltáros. Ez a kiváló gigász a mai napon kiszökött szűzi hajójából e világ földjére születése által, miként az Egyház tanúságot tesz erről: *Gyermek született nekünk* stb., Izaiás. Ezért az ég nemes lakói örömmel fogadták dicsőítést mondván: *Dicsőség a magasságban Istennek*, Lukács II. fejezet, és erre buzdít bennünket a Bölcs az előrebocsátott igékben: *Jöjjetek* stb.)

3. ábra. A Meffret-idézet kezdete egy ősnymtatványban és Bertalan Johannes Nider nyomtatott szövege mellé írt másolatában

E gondolatmenet különösségeire nem pusztán a jegyzetelő prédikátor választása miatt érdemes felfigyelnünk, hanem gondolhatunk a könyvet használó prédikátor által minden bizonnyal tapasztalatok birtokában maga elé képzelt közönségre is. A prédikációs segédkönyvként használt anyag nagy részét úgy tekinthetjük, mint ami ismerős a hallgatóság számára, függetlenül a szerzetes helyétől és idejétől, a szerző rendi, nemzeti hovatartozásától. Az itt vizsgált Nider-kötet bejegyzéseivel együtt arról tanúskodik elsősor-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

ban, hogy maguk a Nider-beszédek felhasználhatónak bizonyultak a 15. század végi magyarországi közönség előtt való prédikálásra, s a bejegyzések csupán az egyes szövegrészek felhasználhatóságának mértékét mutathatják meg árnyaltabban.⁷¹ Így a vizsgált dokumentum legfontosabb tanulsága, hogy – tekintettel az anyanyelvű szóbeliségben való megjelenés valószínűségére – e beszédmintákat ugyanannyira alapos okkal tekinthetjük a magyar irodalomtörténet részének, mint pl. Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt sermo-gyűjteményeit.

Igen nagyra kell tehát értékelnünk a fenti Meffret-idézet szerepeltetését, hiszen gondolatmenetének építkezése a benne szereplő elemek meglehetősen heterogén eredetével együtt a befogadó részéről bizonyos képzettséget feltételez, amelyet laikus hallgatók éppen az igényes prédikációk rendszeres hallgatása által szerezhettek meg. Ha elfogadjuk, hogy valós befogadói igényhez igyekszik alkalmazkodni prédikátorunk, amikor a szokásosabbnak tekinthető Nider-féle karácsonyi gondolatmenet alternatíváját kínálja, akkor azt hihetjük, hogy hallgatóságát eléggé felkészültnek tartja a lejegyzett gondolatmenet befogadására, s hogy emlékezetes élményben részesíti őket ezzel.

A Guido püspökre való hivatkozás jegyében kezdődő képrendszer nyitottságát, azaz más képrendszerekkel való párhuzamba állíthatóságát az ábrázolt térbeli viszonyok vizuális megragadhatósága biztosítja. Mintha ez a térbeli viszonyrendszer lenne a toposz,⁷² amely a legkülönbözőbb eredetű és jelentésű narratívák közös nevezője lehet, s amely elvileg végtelen számú szüzsével öltöztethető fel.

E térbeli viszonyrendszert egyazon kép két különböző nézőpontból történő szemlélésének összevetése hozza létre: ez az első történet *mystice*-értelmezésének alapja. A folyóvízzel körülvelt vár (*castrum*) a magas ég (*magnum caelum*) szemszögéből látszik ilyennek; a földi szemszög a kis képet nagynak, az egész látóteret betöltőnek látja: az egész teremtett világnak, a vizekkel körülvelt szárazföldnek felel ez meg. A képi sík (*contigit quadam vice...*) és a fogalmi sík (*mystice...*) viszonyának jellemzője, hogy a földi dimenzióból érzékelhető kép csak égi látószögből világosodik meg és nyer morális tartalmat. Az égi látószög valóságosságát, hitelességét hivatott megmagyarázni a misztikus értelmezésen belül meglepő módon megjelenő újabb narráció a Nagy Sándor-re-

⁷¹ Prédikációs segédkönyv és elhangzó beszéd viszonyát leginkább anyanyelvű kódexirodalmunk tanulmányozása segít meghatározni; jellemző adat e tekintetben pl. a Karthauzi Névtelen eljárása, akinek közvetlen forrásait kutatva elsősorban nyomtatott prédikációs segédkönyvek használatára számíthatunk, miként a régóta számon tartott Pelbárt-fordítások mellett Robertus Caracciolus *Sermones de laudibus sanctorum* című gyűjteményéről is bebizonyosodott, hogy a Névtelen közvetlen forrásként használhatta, lásd SZÉP Eszter, *Újabb ferences sermo-gyűjtemény a Karthauzi Névtelen könyvespolcán = Plaustrum* (<http://sermones.elte.hu>), IV; RAPAVI Dóra, *A Karthauzi Névtelen forráshasználatának sajátosságai – a Robertus Caracciolus Szent Ferenc-napi beszédével való összevetés tanulságai = Plaustrum*, V; RADÓ Cecília, *Roberto Caracciolo OFM prédikatori működésének magyar vonatkozásai = Plaustrum*, VI, megjelenés alatt (elhangzott 2008. április 19-én az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén rendezett VI. Ifjúsági Konferencián).

⁷² Max L. BAEUMER, *Vorwort = Toposforschung*, Hrsg. UÖ, Darmstadt, 1973, VII–XVII (Wege der Forschung, 395).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam LIII. szám

gényből:⁷³ az epizód csak egyetlen ponton kapcsolódik a beszédminta gondolatmenetéhez, amennyiben Sándor – a Phaëton-féle hübriszhez hasonló motiváció sugallta furfang segítségével – halandó ember létére a magas ég nézőpontjából vethet egy pillantást a lenti világra, s mivel – csodával határos módon – túléli ezt a kalandot, hitelt érdemlő tanúja lehet (talán éppen valami erre irányuló isteni szándék következtében) a földi látványt átértelmező égi perspektívának. Ebből az égi szemszögből a Sándor által egyébként nyilván nagyszabásúnak gondolt világ kisszerűsége válik érzékelhetővé – „csak akkorán látta, mint egy szérű”; figyelemre méltó, hogy prédikátorunk épp ezen a ponton érzi szükségét egy kulcsszó anyanyelvre fordításának (*area, vulgo zerew*).

A misztikus értelmezés folytatása a várat/világot/földet/szérút körülvevő folyó/víz/tenger/(kígyó) képéből indul ki, mégis a kezdő képre kell most ismét fókuszálnunk (a genitivusos szerkezet – *castrum huius mundi* – teljes metaforája nyomán), hogy meglássuk az éppen érkező fehér hattyút, s elidőzzünk a karácsonyi ünnepkör tetőpontján, Karácsony napján az érkezés misztériumánál, a pontosan kilenc hónappal ezelőtt, március 25-én ünnepelt fogantatásnál. Ezzel gondolatmenetünk idő-dimenziója is jelentősen kitágul, hiszen az Angyali üdvözlés ünnepét a liturgikus évben a legnagyobb keresztény ünnep követi, a feltámadásé, mely végső soron minden prédikáció keretét jelenti, a mise liturgiájában.⁷⁴ A hattyú fogalmi párhuzamaként, jelentettjeként Gábrriel arkangyal jelenik meg – az azonosítási mező mindenestre meglehetősen kicsiny és esetleges, hiszen a fiókáit oltalmazó hattyú képéhez nem személye, még csak nem is arkangyali minősége kapcsolható itt, hanem az órangyali funkció. Mégse kell megütköznünk ezen az olyannyira részleges megfeleltetésen, hiszen sose feledjük a megszólalás tágabb és legtágabb keretét: a beszédet hallgató hívek a transzcendenshez való személyes kapcsolódás lehetőségét keresik, várják el egyre inkább. Mindazonáltal a megfeleltetés igazolása a pogány auktoritásra, Martianus Capellára való hivatkozással ugyancsak erősíti a gondolatmenet univerzális érvényességét.

Így az azonosítás megtörténte után a hattyú nyakában hordott ezüst lánc motívumának gondolatmenetünkbe való bekapcsolása lehet a szónoki cél; alkalmas eszközként audiális párhuzam adódik, mert az angyal megszólalt, és a fémnek, az ezüstnek jól érzékelhető, 'édes'-nek minősíthető csengése van. E szinesztéziára újabb felel egy Bernát-idézet inveniálása által, melyben az ízlelés-érzéklethez szorosán – és érthető módon – tapintás-érzéklet kapcsolódik, az 'édes' szó konkordanciája által, a csóké, s ez a kapcsolódási lánc négy érzéken át (látás, hallás, ízlelés, tapintás) a misztikus, azaz érzékleteket értelmező gondolatkapcsolás jegyeit mutatja,⁷⁵ s ezt mintegy megkoronázza a Bernát-idézet

⁷³ E részlet vizsgált forrásainkban csaknem szó szerint megegyezik a *Historia de proeliis Alexandri Magni* című szöveg megfelelő részeivel, pl.: QUILICHINUS DE SPOLETO, *Historia Alexandri Magni*, kiad. W. KIRSCH, Skopje, 1971, 329.

⁷⁴ A mai interpretátor talán hasonlít a vizsgált beszédminta célzott feldolgozójához, az elhangzó beszéd szónokához annyiban, hogy óhatatlanul bekapcsolja magyarázatába az általa ismert alapvető hittani, liturgikai, exegetikai ismereteket, amelyek magától értetődően kapcsolják össze az írott beszédvázlat gondolatmenetének írásban össze nem kapcsolt lépéseit.

⁷⁵ Aquinói Tamás a négy *sensust*, azaz szövegértelmezési lehetőséget tárgyalva a *litteralis/historicus* után következő további három (*allegoricus, tropologicus/moralis, anagogicus*) lehetőséget összefoglalóan *mysticus-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

csók-motívuma, a misztikus szerelemre utalva, melyben az Angyali üdvözlét imádkozó hívő azonosul az arkangyal szavait idézve a Krisztust nemző Okkal.

Mária szerepe képrendszerünkben csak villanásnyi: ő a hajó, kit az ezüst láncsal az angyal egytetésre bír, s aki kikötőbe – üdvösségre – viszi az üdvözülendőket, nyilvánvalóan szoros összefüggésben azzal, hogy utasa eredetileg Krisztus. Itt ismét eltávolodunk a hallgatóságot, a híveket közvetlenül érintő képzettársítástól: egy zsoltár-idézettel záródik rövidre a Guido püspöknek tulajdonított Gigász-történet Karácsony titkával; valószínűsíthetjük, hogy a *gigas*-konkordancia, vagyis a *gigas* szó zsoltárban való előfordulása, s ennek az ószövetségi szöveghelynek (Ps 18,6) a megváltástörténethez való kapcsolása hozta létre ennek a beszédminta-részletnek a gondolatmenetét, hiszen ez vonja magához és kapcsolja össze a többi elemet.

A gondolatmenetet záró visszacsatolás a themához, illetve az ünnephez prédikátorunknál meglehetősen elnagyolt, legalábbis ahhoz képest, hogy Meffret Szent Ágostonra hivatkozva elmondja: „Tudom, hogy képzelhetetlenül nagy öröm támad Krisztus üdvösséget termő születésekor az angyalok és a szent pátriárkák körében; hozzájuk kell hasonlunk, és a mai napon érkező királyunkat fogadjuk örömmel! Miként a király udvarában így a helyes. Hiszen örvendezik az egész udvar, midőn új királyfi születik!” E kihagyás nyomán az előttünk fekvő kézírásos szöveg hiányosnak tűnhet ugyan, ám talán joggal feltételezhetjük, hogy a gyakorlott prédikátornak a legcsekélyebb gondot sem okozza a megfelelő aktualizáló kiegészítés.

Részletes elemzésünket természetesen nem az indokolja, hogy sosem látott, eredeti szöveggel talákoztunk volna; mégis fontosnak tarthatjuk a magyar prédikátor választása miatt e szöveg különösségét, hiszen joggal feltételezhető, hogy ilyen természetű szövegek adaptációja nem volt idegen hazai prédikátoraink gyakorlatától. E szöveg jelenlétéhez képest kisebb jelentőségű, mégis figyelemre méltó tanulságokkal szolgál prédikátorunk szövegének összevetése forrásával; ezt a vizsgálatot szövegközlésünk lábjegyzetei dokumentálják. Alkotói közreműködése leginkább elhagyásaiban érhető tetten. Szórendi változtatásainak értékelésétől most eltekintünk; általánosságban az lehet a benyomásunk, hogy a másolás nem szavanként történik, hanem szintagmáknaként, nagyobb értelmi egységeként – ez az értő, alkotó beavatkozásra állandóan kész másoló attitűdje.

A betoldások sokszor a világosabb érthetőséget szolgálják, pl.: „per castrum illud mundus iste intelligitur”; „*sicut* argentum dulciter sonat, sic hec salutatio” stb. Így van ez a legérdekesebb betoldás esetében is bizonyára, mely scriptorunk magyar anyanyelvűségét először e betoldásban bizonyítja: „*area vulgo zerew*”.

nak vagy *spiritualis*nak nevezi. (Pl. Super Sent., lib. 3 d. 37 q. 1 a. 5 qc. 1 co.; I^a-II^{ae} q. 102 a. 2 co.; I^a q. 1 a. 10 co. stb.) Az érzékelés területei tehát e nagy hagyományú, a bibliai exegézis módszertanából eredő, ma leginkább tipológiai szimbolizmusnak nevezett hermeneutikai módszerben alapvető szerepet játszanak.

2.1.2. János apostol mártíromsága – Meghalt-e a szeretett tanítvány? (Kapisztrán János véleménye)

Nider János evangélista ünnepére írott beszédében (NS 06) a János-evangélium végén szereplő, Péter és Krisztus között folyó, a végén Jánosra vonatkozó párbeszédéből választ themát (*Petrus vidit illum discipulum, quem diligebat Iesus, sequentem*. Ioh 21,20). Előrebocsátott distinctióinak megfelelően először János és Jézus rokoni kapcsolatát részletezi, majd rátér a megtérése, elhívása alkalmául szolgáló menyegző kánai menyegzővel való azonosításáról szóló vitára.

A harmadik, utolsó distinctio János mártíromságára vonatkozik. Itt fel kell oldani azt a látszólagos ellentmondást, hogy Jánosnak Mestere hosszú életet ígért, egészen a következő eljövételéig, tehát az utolsó ítéletig tartót. A megoldáshoz a halál definíciója segít hozzá, hogy ti. a halál az élettől való megfosztottság, és az Ágostonnak tulajdonított mondat: „Annyiféle a halál, ahányféle az élet.” Így föl lehet sorolni hét életértéket, melyekről János lemondott.

Prédikátorunk a toldaléklapra írott kiegészítésében nem ezt az utat követi – a thema szövegkörnyezetének (Ioh 21,20–23) magyarázatát tarthatja Nidernél (NS 06. D) hiányosnak, tudniillik Péternek a János halálára vonatkozó kérdésével, s Jézus erre a kérdésre adott válaszával kapcsolatban. Hogy Nider maga is érezheti, hogy exegézisében nem adott minden tekintetben kielégítő választ, mutatja a szövegértelmezést záró tanulságos megjegyzése: „Documentum habemus, quod non pro magno reputandum est, si error surgit inter devotos in obscuris, dummodo non sint pertinaces, et statim dimittant infor[mati] a superioribus.” („Igazolásunk van arról, hogy nem szükséges nagy bajnak tartani, ha a hívek között a homályos helyek tekintetében tévedés üti fel a fejét, amíg nem makacsolják meg magukat, és nyomban elhagyják, amint feletteseik tájékoztatják őket.”)

Korábban bebizonyosodott, hogy a Nider-kötetet széljegyzetelő prédikátorunk keze ügyében – vagy ha tetszik, könyvkerekén – ott van Meffret sermo-gyűjteménye, a *Hor-tulus reginae*. A szentekről szóló rész *Tabula alphabeticája* felhívja a figyelmet arra, hogy a János evangélista ünnepére írott beszédvázlat foglalkozik a szeretett tanítvány testének sorsával: „Iohannes evangelista an sit vere mortuus, et cum corpore et anima assumptus, ibidem [XX.] D.” („Hogy János evangélista valóban meghalt-e, és testével és lelkével együtt felvétetett, ugyanott [20. beszéd] D.”) A hivatkozott helyen Meffretnél Krisztus Jánosról való lelki gondoskodásának hatodik jeleként ugyanezen evangéliumi locus (Ioh 21,22) értelmezését olvashatjuk. Négy véleményt sorakoztat fel János testének sorsát illetően – anélkül azonban, hogy választana közülük.

Miért nem felel meg Meffret magyarázata sem prédikátorunknak? Miért választ e kérdéskör tisztázására újabb kötetet a rendelkezésére álló könyvtárból, és vajon miféle szempont alapján? Műfajt vált, történelemkönyvet üt fel a megfelelő helyen, Antoninus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXII. évfolyam LXIII. szám

Florentinus *Chronicon*ját.⁷⁶ Bizonyára nincs kétsége afelől, hogy prédikálható anyagot talál a domonkos rendből érsekségre emelt szerző gyűjteményében:

Nyírbátori Bertalan bejegyzése az utólag a kötetbe kötött lapon

De corpore Iohannis apostoli et ewangeliste quid sit, multiplex est opinio. Aliqui dicunt, quod sepulcrum eius, quod est apud Ephesum, continet ipsum vivum sew viventem, et adhuc in eo vivit, quousque veniat Christus ad iudicium, habentes in argumentum huius, quod illic terra sursum quasi ebulliens scaturit, quod ex eius anhelitu fieri dicunt. Sed hanc reprobat Augustinus dicens, quod minus est, si dormiens vivat, quam si mortuus viveret cum Christo beatus. Cur ergo Christus discipulo, quem pre ceteris diligebat, pro magno munere tam longum donasset sompnum, et privasset eum interim tanto bono? Non est ergo hoc credendum.

Secunda opinio est, quod sit mortuus secundum illud Psalmiste: *Quis est homo, qui vivit, et non videbit mortem?*⁷⁷ Et postea surrexerit in anima et corpore glorificatus, habens in argumentum, quia corpus eius non invenitur.

Tercia opinio est, quam refert Thomas de Aquino super Iohannem, et eam secutus est dominus Iohannes Dominici cardinalis, et hanc tenuit assertive Iohannes Capistranus, quod Iohannes sit translatus in Paradisum terrestrem, postquam illam foveam sibi paratam descendit apparente super foveam immensa luce, ut videri non posset,⁷⁸ et e Paradiso veniet in mundum istum tempore Antichristi predicaturus contra eum cum Enoch et Elia, et mortem passurus martyrii per eum cum Enoch et Elya. Argumentum habens illud (törítés) dictum Christi sibi et Iacobo, germano eius: *Calicem quidem meum bibitis*, Math. xx.,⁷⁹ scilicet passionis per martirium migrando. Et illud: Sic eum volo manere, donec veniam, scilicet ad iudicium, et sic vivit in Paradiso terrestri.

Quid ergo dicemus ad haec?

Dicendum, quod opinio prima iam per prescripta est reprobata].

Antoninus Florentinus: Prima pars historialis, titulus VI., capitulum VI., paragraphus III.

De corpore Iohannis quid sit, est multiplex opinio. Aliqui dicunt, quod sepulchrum eius, quod est apud Ephesum, continet ipsum vivum et dormientem, et in eo adhuc vivit, quousque veniat Christus ad iudicium, habentes in argumentum huius, quod illic terra sursum quasi ebulliens scaturit, quod ex eius anhelitu fieri dicunt. Sed hanc reprobat Augustinus dicens, quod minus est, si dormiens vivit, quam si mortuus viveret beatus cum Christo. Cur ergo Christus discipulo, quem prae ceteris diligebat, pro magno munere tam longum donasset sompnum, et privasset interim eum tanto bono? Non est ergo hoc credendum, sed potius quod mortuus sit, secundum illud: Quis est homo, qui vivit, et non videbit mortem? Et postea surrexerit in anima et corpore glorificatus, et ideo corpus eius non invenitur. Et haec est secunda opinio. Nam tertia opinio – quam etiam refert Thomas super Iohannem, et eam secutus est dominus Iohannes Dominici cardinalis – est, quod Iohannes sit translatus in Paradisum terrestrem, postquam in illam foveam sibi paratam descendit apparente super foveam immensa luce, ut videre posset, et e Paradiso veniet in mundum istum tempore Antichristi praedicaturus contra eum cum Enoch et Elia, cum enim dignior sit lex evangelica lege naturae vel Mosaica, videtur satis verisimile, quod sicut lex naturae habebit Enoch, lex Mosaica Eliam, ita evangelica Iohannem testes contra Antichristum pro Christo. Et sic ad plenum implebitur dictum a Christo sibi et Iacobo, germano eius: *Calicem meum bibetis*, Math. XX., scilicet passionis per martyrium migrando.

Sed etsi non morte violenta, sed naturali iam decessit secundum aliam opinionem, adhuc verum est, quod biberit calicem passionis, videlicet susti-

⁷⁶ A *Chronicon* idézett, 1484-ben Nürnbergben megjelent kiadása (CIH 225, Bibl. nat., Inc. 4) első részének *Registrum*ában ez áll a megfelelő locus-hivatkozással: „Iohannis evangelistae corpus ubi sit, recitantur opiniones.” E forrásként szolgáló locus azonosítását a bejegyzés utolsó bekezdése is bizonyossá teszi.

⁷⁷ Vö. Ps 88,49.

⁷⁸ ut videri non posset / ut videre posset: scriptorunk szövegváltozata könnyebben értelmezhető.

⁷⁹ Vö. Mt 20,23.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Secunda autem non est refutanda, sed neque autentica.

Tercia autem videtur esse opinio probabilior, cum in ore duo vel trium testium debet stare omne verum; modo ita est in opinione ista, scilicet tertia, et est cum hoc opinio doctorum satis famosissimorum, ergo etc. Cum enim dignior sit lex evangelica lege nature vel Mosaica, videtur satis verisimile, quod sicut lex nature habebit Enoch, lex Mosaica Elyam, ita evangelica Iohannem testes contra Antichristum pro Christo, ergo etc.

Hec doctor angelicus Anthoninus archiepiscopus Florentini in summario primi voluminis parte hystoricali titulo sexto, capitulo sexto, § tercio.⁸⁰

nendo multas persecutiones pro Christo et martyria. Nam et flagellatus legitur cum ceteris in Actibus apostolorum, et a Domitiano caesare propter insuperabilem evangelii constantiam Romam adductus, ante portam Latinam in ferventis olei dolium missus fuit, sed divina favente gratia illaesus exivit a dolore carnis, sicut et a corruptione alienus. Et exinde in Pathmos insulam exilium relegatus. In qua destitutus societate hominum consolatio ei non defuit angelorum. Ibi enim habuit revelationes Apocalypsis per angelum. Quod ergo Christus dixit: Sic eum velle manere, donec veniam – potest intelligi? Veniam, scilicet ad iudicium, sic vivit in Paradiso terrestri. Si autem mortuus est, sive iam resuscitatus in corpore sive non, intelligitur: sic eum volo manere, id est sine morte violenta, sicut tu, Petrus, cui loquebatur Christus transiens, donec veniam pro eo, etiam pro corpore, sive pro anima tantum. Sic et quarta opinio habet, scilicet quod intrans sepulchrum, obierit remanente solo corpore in sepulchro, quod tamen non invenitur, sicut et de corpore Moisi scriptum est Deo sic dispensante iudicio nobis occulto. Vel donec veniam in regno Ecclesiae dilatatae per orbem, sic exponit Beda illud Matthaei: *Sunt quidam de hic stantibus, ut Iohannes, qui non gustabunt mortem, donec videant Filium hominis venientem in regno suo*. Dicitur enim se ubique per orbem diffusa Ecclesia, dum per orbem ubique regnabat Christus per fidem in mentibus hominum. Nam plus ceteris apostolis Iohannes pluribus annis supervixit usque ad tempora Traiani.

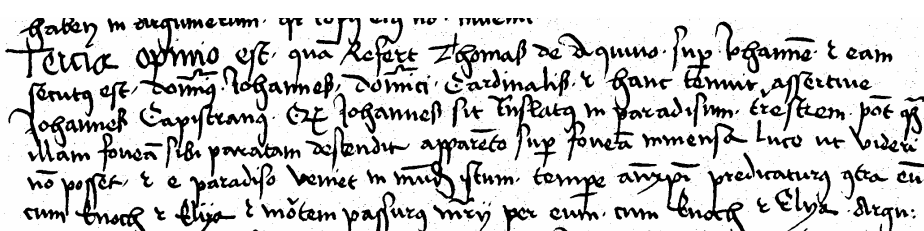
⁸⁰ „Hogy János apostol és evangélista testével mi van, erről többféle nézet létezik. Némelyek azt mondják, hogy Ephesus melletti sírjában ott van elevenen, vagyis életben van, és mindaddig abban él, míg eljön Krisztus az ítéletre; erre az a bizonyítékuk, hogy arrafelé a föld mintegy buborékokat eresztve felbuzog, s ezt szerintük az ő lélegzése okozza. Ezt azonban cáfolja Agoston mondván, hogy kisebb dolog, ha alva él, mint ha holta után élne üdvözülten Krisztussal. Hát miért is ajándékozta volna meg Krisztus a tanítványt, akit jobban szeretett a többieknél, oly hosszú álommal, nagy adomány gyanánt, s fosztotta volna meg őt eközben a legnagyobb jótól? Nem kell tehát ezt elhinnünk. **A második vélemény**, hogy meghalt – a Zsoltáros e szavai szerint: *Ki az az ember, aki él, és nem fogja meglátni halálát?* –, s azután föltámadott, lelkében és testében megdicsőült, s erre az a bizonyíték, hogy nincs meg a teste. **A harmadik vélemény**, amelyet Aquinói Tamás mond el Jánost kommentálva, és ehhez csatlakozott Iohannes Dominici bíboros, és ezt tartotta a maga véleményének Kapisztrán János, hogy János a földi Paradicsomba helyzetetett át, miután leszállott a számára előkészített verembe, s a verem fölött oly mérhetetlen fényesség tűnt fel, hogy nem látszódnak; és a Paradicsomból fog eljönni erre a világra az Antikrisztus idejében, hogy prédikáljon ellene Énokkal és Illéssel együtt, és vértanúhalált fog halni általa Énokkal és Illéssel együtt. Erre bizonyíték Krisztusnak az a mondása, amit neki és Jakabnak, a fivérének mondott: *Kelyhemet pedig kiisszátok, Máté 20.*, tudniillik passióját, vértanúhalállal költözve el [ebből a világból]. És ez: *Azt akarom, hogy ő így maradjon meg, míg el nem jövök*, ti. az ítéletre, és így a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

Prédikátorunk betoldásai (lásd szövegében, az első hasámban aláhúzva) és elhagyásai (lásd Antoninus szövegében, a második hasámban aláhúzás nélkül) a másolt szöveghez képest legtöbbször a gondolatmenet és az állásfoglalás világosabbá tételét szolgálják. A firenzei érsek a második nézet megfogalmazását nem előre bocsátja, hanem utólag jelzi – áttekinthetőbb pedig megfordítva, ahogy Bertalannál szerepel. Bizonyára éppen a közkezen forgó vélemények értékelése, s a kellően argumentált állásfoglalás kimondásának igénye vezeti el a prédikátort a legmegfelelőbb anyag invenálásáig – a leghíresebb tanítók (*doctores famosissimi*) tekintélyével igazolható vélemény egyedül igaznak állítható tanításáig.

E leghíresebbek sorában szerepelteti Antoninus felsorolását megtoldva Kapisztrán Jánost is; a rá való hivatkozás különösen érdekes, és rejtélyes is: vajon egy további nyitott könyvet kell elképzelnünk a keréken? (Miközben persze Aquinói Tamás és Iohannes Dominici szövegének közvetlen és aktuális használatáról itt nem lehet szó.) Vagy hallott, és nem olvasott ismeret ez? Vagy olvasmányélmény alapján, de emlékezetből történik a hivatkozás? Talán éppen az egykor élőszóban hallottak indítják a kérdés alapos tisztázására?

Tercia opinio est, qua refertur Thomas de Aquino sup. Iohanna & eam
secundum est, domini Iohannes, domini Cardinalis & hanc tamquam assertorem
Iohannes Capistranus. Et Iohannes sit in paradysum. Et scilicet potest
illam fontem sibi paratam descendere apparetur sup. fontem mense. Luce ut videtur
non potest. Et e paradyso veniet in mundum. tempore antequam predicaturus fuerit cum
cum Enoch & Elia & moyses passurus in per eum cum Enoch & Elia. Argu.

4. ábra. A harmadik – egyedül hitelesnek elfogadott – vélemény tanúinak sorában a harmadik sor elején Kapisztrán János nevét olvashatjuk

A harmadik – utóbb a leghitelesebbnek minősített – nézet szövegét prédikátorunk jelentős mértékben átszerkeszti: betold, rövidít, átemel. Arra készülhet ezzel, hogy ezt a véleményt állítsa be elfogadandónak gondolatmenete záró részében (*Quid ergo dicemus ad haec?*), kihagyva többek között az Antoninusnál negyedikként tárgyalt nézet ismertetését. Betoldásai e nézet eszkhatologikus jelentőségét erősítik: az Antikrisztus idejében nemcsak az ellene való prédikálásban lesz társa Jánosnak Énok és Illés, hanem az ő keze által elszenvedett mártírumban is. A fentebbi két pont, két vélemény-ismertetés logikai szerkezetét követve itt is betoldja az *argumentum habens* kifejezést (Antoninusnál csak

földi Paradicsomban él. **Mit szóljunk tehát ezekhez?** Azt kell mondani, hogy az első nézetet már a fentiek megcáfolták. A második pedig nem elvetendő, de nem is kétséget kizáróan hiteles. A harmadik nézet azonban elfogadhatóbbnak látszik, hiszen két vagy három tanú szólásában meg kell lennie a teljes igazságnak; most ez a helyzet ezzel a harmadik nézettel, és egybevág ez a leghíresebb doktorok nézetével, tehát stb. Mert ahogy az evangéliumi törvény előbbre való a természeti törvélynél vagy a mózesi törvélynél, eléggé valószínűnek tűnik, hogy miként a természeti törvény tanúja az Antikrisztus ellen Krisztus mellett Énok volt, a mózesi törvényé Illés, így az evangéliumié János, tehát stb. Ezeket az angyali doktor, Antoninus, Firenze érseke [mondja el], Summájának történelmi részében, az első kötet hatodik titulussában, a hatodik fejezetben, a harmadik pontban."

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam LXIII. szám

az első pontban szerepel ez). A három prófétának a három törvénnyel párhuzamos, az Antikrisztus tevékenységével szemben Krisztusért való működéséről szóló mondatot tkp. félreteszi a végső tanulságig. Ide inkább olyan mondatot – citátumot – választ Antoninus további, egészében nem felhasznált szövegéből, amely szerint János az ítéletig vár a vértanúságra a földi Paradicsomban.

A gondolatmenet konklúziója – melynek címét, kezdetét grafikailag is elkülöníti a scriptor, nemcsak a nagyobb és kevésbé kurzív betűtípus használatával, de a középre helyezéssel is – önálló szerkesztmény, feszes logikai szerkezete, a három nézet hitelesség tekintetében növekvő értékelése az egyetemi *quaestiók* szerkezetére emlékeztet, miközben ez a skolasztikus retorika igen alkalmasnak látszik a hallás utáni befogadásra; könnyebb elképzelni prédikáció részeként, mint Antoninus Florentinus kissé csapongó, szerkezetét tekintve széttartó szövegét. Tudatos szerkesztés eredménye lehet a háromféle törvény múltjáról és jövőjéről szóló mondat idehelyezése, a zárlatba, nemcsak időben előrehaladó, hanem az értékelést tekintve szintén növekvő sorrendben; így a prédikálható végső tanulság – az *ergo etc.* helyén elmondható alapvető, erkölcsi következményekben gazdag hittani tény – az utolsó ítélet, a világ vége várásához kapcsolódhat, s nem János evangélista (egyébként nyilván igen értékes ereklyeként hiányolt) porhüvelyének sorsához, miközben a firenzei érsek látnivalóan nem tud elszakadni teljesen ettől a kérdéskörtől, negyedik nézetként Mózes testének eltűnésében mutatva párhuzamot.

A bejegyzést záró hivatkozás semennyire sem érzékelteti a másolt szövegbe való beavatkozást; e hivatkozás igen pontos (ma is könnyen visszakereshető), és nem az egyébként szintén szokásos *haec secundum N* formulát alkalmazza – amely sejteni engedné a másolt szöveg szabadabb kezelését –, hanem a gyakoribb *haec ille*, vagy a szerző nevével *haec N* kifejezéssel azt sugallja, hogy szó szerinti másolásról lenne szó.

2.1.3. Angyali üdvözlés

Az Annunciatio ünnepére írt Nider-sermo (NS 14) hosszabb és rövidebb bejegyzései arról tanúskodnak, hogy a jegyzetelő az egész gondolatmenetben – valószínűleg prédikálásra készülve – igen elmélyedt, és bizonyos pontokon más könyvekből keresett ki az itt szereplőnél frappánsabbnak tartott részeket.

Nider az esti Ave Maria-mondásra való harangozást egy avignoni történettel igazolja. Ehhez kapcsolódik prédikátorunk lapalji betoldása, melyet ismét Meffret *de sanctis*-kötetéből vesz át:

Refertur in li. trium regum c. xxxix.,⁸¹ quod Helena,⁸² devota regina veniens Nazaret, pulcerrimam capellam,⁸³ ecclesiam fabricavit Nazaret.⁸⁴ In qua quidem a dextris prope

⁸¹ Kéziratban és Meffretben c. xxxix. helyett cxxxix. szerepel.

⁸² Helena: utólag beszűrt szó.

⁸³ Betoldott szöveg: capellam

⁸⁴ fabricavit Nazaret / Nazaret fabricavit

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

chorum in camera Virgo se inclusit, in qua angelus Domini conceptum Salvatoris nostri predixit. In ista camera fuit columna lapidea, circa quam angelus stetit, et suam ymaginem sicut ceram eidem in sigillo impressit. In qua eciam⁸⁵ columna diei annunciacionis signum permansit. Quod cum sol ante occasum tangeret, tunc hora fuit, quando angelus Domini Mariam salutavit, et Domini conceptum annunciavit.⁸⁶ Et temporibus Christianorum fuerunt certi ministri deputati in hac capella, qui videntes, quod sol tangeret hoc signum in capella, campanam⁸⁷ trahebant, quod audientes homines devote genuflectebant, et Ave Maria dicebant, et per hoc denotantes, quod angelus eo tempore ad Virginem veniens⁸⁸ devote sibi genuflexit,⁸⁹ et tamquam⁹⁰ et electe Imperatrice celorum honorem debitum exhibuit dicens: *Ave* etc.

(„A Három királyok könyvének 39. fejezetében szerepel, hogy Helena, a hitbuzgó királynő Názáretbe érkezve egy igen szép kápolnát, templomot épített Názáretben. Ebben jobb kéz felől, a kórus közelében a szobában, ahol a Szűz bezárkózott, s ahol az Úr angyala bejelentette Üdvözítőnk fogantatását, ebben a szobában volt egy köoszlop, ennek a közelében állt az angyal, és képmását, mint viaszt a pecsétbe, belenyomta. És meg is maradt ezen az oszlopon az [angyali] üdvözlés napjának a jele. Amikor a lemenő nap ezt érinti, akkor volt az óra, mikor az Úr angyala köszöntötte Máriát, és az Úr fogantatását bejelentette. A keresztény időkben pedig kirendeltek megfelelő szolgálattevőket e kápolnába, hogy amikor látják: megérinti a nap e jelet a kápolnában, meghúzzák a harangot; s ezt hallva buzgón térdet hajtottak az emberek, és Üdvözlégyet mondtak, ezzel is jelezve, hogy abban az időben az angyal megérkezve a Szűzhöz buzgón térdet hajtott előtte, és a menny e kiválasztott Úrnőjének megadta a kellő tiszteletet, mondván: *Üdvöz légy* stb.)”)

E helyen bebizonyosodik, hogy prédikátorunk semmiképpen nem használhatta pl. a Herzog August Bibliothek jóvoltából a világhálón is olvasható 1496-os nürnbergi Meffret-kiadást, hiszen ebben a *Liber trium regum*ra való hivatkozásból teljesen hiányzik a kísérlet a capitulum-szám megadására; az összevetésekhez használt baseli kiadásban (lásd fent) azonban ugyanaz a tévedés szerepel, mint Bertalannál,⁹¹ közös hiba az utolsó mondat *Imperatrice* ablativusa is, a nürnbergi kiadásban a helyes dativus alak szerepel (*imperatrici*). A későbbi kiadásban nyilvánvaló szövegromlás eredménye az „In qua

⁸⁵ eciam: a sor fölött utólag beszúrt szó.

⁸⁶ conceptum annunciavit: utólag beszúrt szavak.

⁸⁷ campanam: utólag beszúrt szó.

⁸⁸ ad Virginem veniens / veniens ad Virginem

⁸⁹ genuflexit / genua flexit

⁹⁰ Kihagyott szöveg: *future*

⁹¹ A Meffret-beszédben a hivatkozott eredeti szöveg kompendiuma szerepel, Ioannes Hildeshemensis *Liber de factis et gestis trium regum* című művének 39. capitulumából. A 14. század derekán írta a kármelita szerzetes ezt a zarándokoknak szóló útikönyvet, nyomtatásban először német fordítása jelent meg 1476-ban Augsburgban Anton Sorgnál, majd 1477-ben latinul Kölnben Johann Guldenschaffnál. Lásd Ulrike SURMANN, *Anmerkungen zu Diözesan- und Dombibliothek Handschrift 169 = Glaube und Wissen im Mittelalter: Katalogbuch zur Ausstellung*, München, 1998, 531–532.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

etiam columna diei annunciacionis signum permansit” mondatban a *diei* szó helyett a *dei* szóalak – ilyen hibának spontán visszajavitása a másolás során nemigen képzelhető el.

Ahol Nider arról beszél – a morális tanulságok levonásával –, hogy Szűz Máriát magára zárt ajtók mögött találta az angyal, Bernát szerint Atyjához imádkozva (*orabat Patrem suum in abscondito*, vö. Mt 6,6), ám nem az angyalok, hanem az emberek elől zárkózott be; s azt a kérdést tárgyalja, hogy milyen belső, lelki tevékenység közben talált rá az angyal Máriára (*in quo actu interiori animae eam reperit angelus*), a *vita activa* vagy a *vita contemplativa* határozta-e meg e pillanatban belső állapotát (*an in vita activa doctrinali vel contemplationis*), s narratív válasz helyett a lélek két arculatát jellemzi (*anima enim duas habet facies*), majd rögtön ezután Gábrriel arkangyal szavait interpretálja – e helyen prédikátorunk a margón mintegy pótolja az elbeszélésből hiányzó mozzanatot:

Nota: dicunt quidem eam tunc actu legisse illud Ysa vij: *Ecce virgo concipiet, et pariet filium*, in hoc ergo actu tam intime contemplacionis, quo erat Deo spiritualiter coadunata, ingressus est angelus ad eam. Racionabile enim videtur, quod quando corporaliter voluit sibi uniri verbum eternum, ut eciam ipsa spiritualiter eidem unita in actu contemplacionis esset.

(„Megjegyzendő: azt mondják, éppen akkor ezt a helyet olvasta Izaiás 7.-ből: *Íme a szűz fogan, és fiat szül* – tehát a mély szemlélődésnek e tevékenysége közben, melyben lelkileg egyesült Istennel, lépett be hozzá az angyal; ésszerűnek látszik ugyanis, hogy amikor testében egyesülni akart az örök igével, legyen lelkében is egyesülve vele a szemlélődés tevékenységében.”)

Kiegészítését bizonyára a Discipulus e napra írott beszédéből veszi, a következő szövegkörnyezetben szerepel ott a jelenet:

„Etiam quaeritur, quid Virgo Maria egerit, quando angelus ad eam ingressus fuit. Respondetur, quod quidam doctores volunt, quod erat abstracta tota in devotissima contemplatione super salutem generis humani, qualiter per virginem debebat humanum genus salvare. Et quidam dicunt eam tunc actu legisse illud Esa. VII.: *Ecce virgo concipiet et pariet filium*. In hoc ergo actu tam intimae contemplationis, quo erat Deo spiritualiter coadunata, ingressus est angelus ad eam. Racionabile enim videtur, quod quando corporaliter voluit sibi uniri verbum aeternum, ut tunc ipsa spiritualiter eidem unita in actu contemplationis esset. *Ave gratia plena* etc.”⁹²

Prédikátorunk tehát Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén bejegyzéseinek tanúsága szerint az imádságos életre való buzdítást igyekszik új, narratív elemeket is tartalmazó szövegek betoldásával elevenebbé tenni.

⁹² Johannes HEROLT, *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis beatae Mariae virginis*, Strassburg, 1490, CIH 1664, *Sermones discipuli de sanctis*, Sermo XIII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi C. évfolyam 1. szám

2.2. Rövid bejegyzések, kiemelések

A jegyzetek készítőjének forrásait kutatva a legnehezebb dolgunk a rövid, általában egyetlen citátumot tartalmazó bejegyzések esetében van. Keletkezésük módjára némi fényt vethet a Nider szövegében található kiemelések – aláhúzások, marginális „nota”-jelzések, sorszámozások stb. – vizsgálata; azt feltételezhetjük ugyanis, hogy a könyvke-reken elhelyezkedő kötetek a kompiláció szempontjából egyenrangúak, s ami az egyik-ből kiemelendő, az a másikba beillesztendő lehet, így jön létre az új kompiláció. Pl. amikor a Szentháromság ünnepét követő ötödik vasárnapra írott beszédből (NT 51) egyetlen helyet emel ki marginális bejegyzésével („Nota Aug”), egy terjedelmes Ágoston-idézetre hívja fel a figyelmet; e szövegrészre a kötet *tabula alphabeticájában* ez a tárgyszó vonatkozik: „Verbum Dei quam sit pretiosum. NT 51. A” („Hogy Isten ígéje mennyire értékes”).⁹³ E citátum felhasználhatósági köre tehát a lehető legtágasabb, elvileg bármikor alkalmazható, bármely ünnepen, bármilyen, bibliai auktoritásokkal felépített gondolatmenet részeként vagy bevezetéseként.

2.2.1. Új citátumok betoldása

Amikor azt feltételezzük, hogy az auktoritások citátumok helyüket a tematikus struktúrában valamilyen konkordálás alapján találják meg, természetesen nem tudjuk pontosan, hogy ez az elhelyezés mikor történt meg először a diakronitásban. Általában azt tapasztaljuk, hogy ha meg is találjuk a hivatkozott helyen az idézett mondatot, ennek torzulásai arra mutatnak, hogy kezek, könyvhelyek során át érkezett meg a vizsgált helyre az idézet. Eddig is láttuk, hogy a bejegyzések készítője nem a szó szoros értelmében vett *florilegiumokat* forgat; noha látni fogjuk, hogy egy szó alapos, etimologikus magyarázatának tisztázása kedvéért éppen e célra szolgáló kézikönyvet is felüt, a *Catholicont* – egy Nider-sermóban látható kiemelése azonban arra mutat, hogy sermo-olvasás során felfigyel az ott közvetített, eredetileg nyilván a *Catholiconból* vagy hasonló szótárból származó szómagyarázatra is. Kiemeléseik között jól elkülöníthető az a típus, amikor valamilyen módon biztosak lehetünk a tárgyszó alapján történő anyaggyűjtés működésében, illetve lehetővé tételének szándékában.

2.2.1.1. Példa a konkordancia alapján való inveniálásra

A pünkösdi evangéliumról szóló beszédből (NT 41) a jegyzetelő érdeklődését leginkább a nyelv bűneiről szóló rész kelthette fel: a Paradicsomban megszólaló három nyelv

⁹³ Hogy egy adott szöveghelyre a *tabula alphabeticá* melyik tétele vonatkozik, úgy állapíthatjuk meg, hogy adatbázissá alakítjuk a mutatót, és a locusok alapján állítjuk sorrendbe.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

közül a harmadik az ördögé, ennek a példáját követik a hazugok, a rágalmazók, a vi-szályszítók. Ehhez kapcsolódik a lapalji bejegyzés:

Bernardus: Numquit non vipera est detrahentis lingua, que letaliter tres inficit uno flatu, scilicet detrahentem et eum, cui retrahitur, et tercium, qui audit detracciones, et letatur in eis. Idem: Detrahere et detrahentem audire, quid horum dampnabilis sit, non facile dixerim, quia uterque portat diabolum sub lingua, propter quod scribitur in ca. vj. q. j. „Summa”: Summa iniquitas est detrahere, quia *omnis, qui detrahit fratri suo, homicida est.*⁹⁴ Cuius ratio est, quia occidit famam bonam illius, de quo loquitur detractive. Occidit animam propriam et alterius, scilicet audientis. Sunt enim retractores, carnifices et dapiferi diaboli, qui carnes humanas proponunt hominibus comedendas. Ideo maledicuntur Prover. xxx.: *Maledicta generacio, que pro gladiis dentes habet.*

(„Bernát: Vajon nem vipera-e a rágalmazó nyelve, mely három embert fertőz meg halálosan egyetlen lehelettel, tudniillik a rágalmazót, és azt, akit célba vesz, és harmadiként azt, aki meghallgatja a rágalmakat, és örömét leli bennük. Ugyanó: Rágalmazni, vagy rágalmazót meghallgatni – hogy melyik a kárhözatosabb ezek közül, nem egykönnyen tudnám megmondani, hiszen mindkettő nyelve alatt hordja az ördögöt; emiatt írja [Gratianus]: A legfőbb gáztett a rágalmazás, hiszen *mindaz, aki testvérét megrágalmazza, gyilkos.* Ennek az az oka, hogy megöli annak jó hírét, akiről rágalmazva beszél. Megöli saját lelkét, és a másikat is, tudniillik a hallgatóját. A [mások] lejáratói ugyanis az ördög hentesei és asztalnokai, akik emberek húsát étékül tálalják fel embereknek. Ezért átkozza meg őket a Példabeszédek könyvének 30. fejezete: *Átkozott a nemzetség, mely törként használja fogait.*”)

Mindkét idézett Bernát-mondatnak megtaláljuk ugyan az eredetijét⁹⁵ – jellemző módon két külön műben –, mégsem látszik ezzel tisztázottnak a bejegyzés keletkezése; noha eddig a másolt forrást még nem találtuk meg, a keresés kiindulópontja lehet a számos gyűjtemény tárgymutatójában szereplő *detractio* tárgyszó.

2.2.1.2. Szómagyarázat

Az Úr mennybemenetelének ünnepét követő vasárnapra írt Nider-beszédben (NT 39. H) szerepel egy rövidítés által (meg a hibás capitulum-hivatkozás által is talán) homályossá váló ószövegségi citátum:

⁹⁴ Vö. I Io 3,15; GRATIANUS, *Concordia discordantium canonum*, c. 16. C. VI: „Summa iniquitas est fratres detrahere et accusare. Unde scriptum est: Omnis qui detrahit fratri suo, homicida est; et omnis homicida non habet partem in regno Dei.” (PL 187, 732.)

⁹⁵ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermones de diversis*, Sermo XVII. De triplici custodia, manus, linguae et cordis, 4: „... Nunquid non vipera est lingua ista? Ferocissima plane: nimirum quae tam lethaliter tres inficiat flatu uno.” (PL 183, 585.) BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De consideratione*, c. 14 (22): „Porro detrahere, aut detrahentem audire, quid horum dampnabilis sit, non facile dixerim.” (PL 183, 756.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Nec tertio curare debemus, si mundus vult corpus occidere, quadruplici de causa; primo quia corpus hic est velut piger et malus equus, sed rex summus promittit dare pro eo corpus optimum et velocissimum, unde Sapie. IV.: Fulgebunt iusti, et tamquam scintillae in arundineto] discurrent].⁹⁶

(„Harmadszor azzal sem kell törődnünk, ha a világ meg akarja ölni a testet, négyszeres okból: először, mert ez a test olyan, mint a lusta, rossz ló, ám a legfőbb király azt ígéri, hogy ad helyette kiváló és nagyon fürgé testet, erről a Bölcsesség könyve 4.: *Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a nádasban ide s tova futkosnak.*”)

A lap alji margón ehhez kapcsolódó bejegyzés: „Arundinetum, ti, to, id est locus, ubi crescunt arundines, et scias, quia arundo secundum Pap[iam] et eciam Hug[ucionem] non scribuntur per aspiracionem, sed hirundo et hyrudo bene scribuntur per haspirationem.”

A jegyzetelő bizonyára a keze ügyében lévő *Catholicon* ütötte fel a kérdés tisztázására. Az 1286-ban íródott ötrészes latin grammatikai kézikönyv 1460 óta számos nyomtatott kiadásban is megjelent.⁹⁷ Az 1514-es lyoni kiadás szótár-részből idézünk:

Arundo, dinis dicitur ab areo, res, quia cito aret, et proprie dicitur folium dependens, sed saepe simpliciter ponitur pro canna; unde arundineus, nea, neum, et hoc arundinetum, ti, locus, ubi crescunt arundines, unde in li. Sap. c. III. dicitur: *Fulgebunt iusti, et tamquam scintillae in arundineto discurrent.* Et scias, quod arundo non aspiratur in Pap[ia], nec in Hug[utione], sed aspiratur hirundo et hyrudo. De his quidam: *Cantat hirundo, floret arundo, sanat hyrudo, aut sugit hirundo.*⁹⁸

(„Az *arundo*, nád szó az *areo*, száradni igéből származik, mert gyorsan elszárad, és szűk értelemben a lecsüngő levelet jelenti, de gyakran egyszerűen káka helyett szerepel; belőle származik *arundineus* 3, és ebből *arundinetum*, amely azt a helyet jelöli, ahol nád nő, ez szerepel a Bölcsesség könyvének 3. fejezetében: *Fényleni fognak az igazak, és mint a szikrák a nádasban ide s tova futkosnak.* És tudd, hogy *arundo* nem hehezetes Papiasban, sem Hugutióánál, de hehezetes *hirundo*, fecske és *hyrudo*, pióca. Ezekről valaki: *Dalol a fecske, virul a nád, gyógyít a pióca, vagy kiszív a fecske.*”)

Biztosak lehetünk ugyan abban, hogy nem éppen ez a szövegváltozat volt prédikátorunk előtt, mindenesetre látjuk, hogy előfordulásnak a szótár ugyanazt a bibliai locust hozza, amely Nider szövegében a rövidítések miatt értelmezési problémát okozhatott. A hehezetes szókezdetekre vonatkozó információ idézésének Bertalan szövegében különös bája, hogy mintegy illusztrálja is a szó eleji aspirációt: 'aspiratio' – 'haspiratio'; talán tanári szuggesztió nyoma ez.

⁹⁶ Sap 3,7.

⁹⁷ Vö. Jean SHAW, *Contributions to a Study of the Printed Dictionary in France before 1539*, Toronto, 1997, <http://www.chass.utoronto.ca/~wulftric/edicta/shaw/>.

⁹⁸ JOHANNES BALBUS, *Catholicon sive...*, Lyon, 1514.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

2.2.2. Tárgyszó-kiemelések

Néhány bejegyzés arról látszik tanúskodni, hogy a könyv használója szívesen használta, illetve használta volna a tárgyszavak alapján való anyaggyűjtés lehetőségét – ám néha a kötet részét képező *tabula alphabeticák* csalódást okozhattak számára. A Szent Lőrinc ünnepére írott beszédből pl. ezt a szót emeli ki egy helyen (NS 26. E) a margón: „Elemosina”. E locusra vonatkozóan két tárgyszó szerepel a tárgymutatóban:

Elemosyna quomodo fieri debet.	NS 26. E
Misericordiae opera quomodo debent exerceri.	NS 26. E

Itt elég valószínű, hogy kifejezetten az alamizsnálkodás szorgalmazásához keresett anyagot, hiszen a helyes alamizsnálkodás hat körülményét arab számozással követi a margón. Talán szintén e tárgyszó iránti érdeklődését mutatja az „Exemplum” szó margiális kiemelése egy helyen (NT 50. G), ahol az *Atyák életére (in Vitaspatrum)* hivatkozó példázat tanulsága, hogy az „Adjatok, és adatik nektek” mondás két része csak együtt érvényes (ez nem jézusi mondás!).

Hogy prédikátorunk különös érdeklődést tanúsít az isteni elhivatottság iránt, több bejegyzéséből is kikövetkeztethető. Nider-kötetünk *tabula alphabeticái* e négy helyhez utasítanak (NT-ben nem szerepel e tárgyszó):

Vocat Deus multipliciter.	NS 01. A
Vocat Deus multipliciter.	NS 01. K
Vocat Deus multipliciter.	NS 08. B
Vocat Deus multipliciter.	NS 30. I

A Szent András-napi beszéd (NS 01) „K” része mellett a margóra kivetítette arab számjegyekkel a Krisztus által meghívott emberek öt fajtáját. Remete Szent Antal ünnepén (NS 08) a „C” rész kezdete mellett a margón tárgyszó-kiemelés olvasható: „Modi vocacionum”. Valószínűleg ugyanezen tárgykör iránti érdeklődés nyomán született az Aprószentekről szóló beszédbe (NS 07) belerajzolt – első pillantásra tollpróbának tűnhető – „D” betű; valójában a szöveget tagoló betűket „C” és „F” között akarta talán pótolni a könyv használója; talán őt is elszomorította, hogy a *tabula alphabetica* félrevezetőnek bizonyul: a 7. beszéd jelöletlen „D” részére kellene vonatkoznia pl. e tárgyszónak:

Peccatores quomodo Deus vocat.	NS 07. D
--------------------------------	----------

Talán éppen ezt a szövegrészt szerette volna megtalálni, ezért pótolta a hiányzó beosztást – ám e tárgyról a következő, az imént említett 8. beszédben van szó „D” alatt, tehát valószínűleg téves a *tabula alphabetica* eligazítása.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

2.2.3. Érdekességek kiemelése

Néhány kiemelés indokaként pusztán a megjelölt szöveg érdekessége jöhet szóba. Exemplum-funkciójával magyarázható például a következő történet kiemelése, nemcsak aláhúzással, hanem marginális műfaji minősítéssel: „NB historia”:

De secundo exemplificatur in Gestis Romanorum de Fabricio principe Romanorum, ad quem in scamno sedentem et de ligno catino comedentem missi sunt legati Sabinianorum multa pondera auri offerentes pro sua libertate, sed Fabricius rem communem, non propriam intuens ait: Abite, aurum vestrum asportate, quia Romani malunt dominari habentibus aurum, quam auro. Et mementote Fabricium nec auro, nec hostibus vinci posse. (NT 69. D.)

(„A másodikhoz kapcsolódik a *Gesta Romanorum*-ban Fabricius római nemes példája, aki lócán ülve, fatárból étkezve fogadta a samnisok követőit, akik nagy tömeg aranyat kínáltak szabadságukért, ám Fabricius a közös érdeket tartotta szem előtt, s nem a sajátját, s ezt mondta: Távozzatok, vigyétek az aranyatokat, minthogy a rómaiak inkább az arany birtoklói akarnak uralkodni, mint az aranyon. És ne feledjétek: Fabriciust nem győzheti le se arany, se ellenség.”)

2.3. Interpretatio vulgaris

Prédikátorunk lexikai precizításra való törekvése nemcsak az *arundinetum* szó segédkönyvet konzultáló tisztázásában mutatkozik meg, hanem néhány latin szó *vulgo* bevezetéssel megadott magyar megfelelőjének lejegyzésében is.

2.3.1. Magyarul világosabb?

A mai olvasó számára, aki antik latin szókincsét az évszázadok óta kötelező kánonnak tekintett auctor-szemelvényekből táplálja, meglepő lehet, hogy prédikátorunk választása miért éppen a fordított szavakra esik, két esetben:

1.) **area vulgo zerew.**⁹⁹ E szót mi valószínűleg Horatiusból ismertük meg, latin tanulmányaink kezdetén, újlatin továbbéléseivel egyetemben. A prédikátort az indíthatta a magyarázatra, hogy a biblikus-liturgikus latinban viszonylag ritkán találkozhatott ezzel a szóval, s ezért talán aktuálisan a maga számára is tisztázandónak érezhette a jelentését. Ezt látszik igazolni pl. a *Besztercei Szójegyzék* (1395 k.) szómagyarázata, ahol a lexikai bizonytalanságot a latin szóalakban látjuk: *areum* jelentéseként szerepel a magyar ’szérű’ szó;¹⁰⁰ e jelenség magyarázatát kínálja a bibliai előfordulások vizsgálata, hiszen az

⁹⁹ NT 06 melletti marginális bejegyzésben, MS 17. A egyik szavának fordításaként.

¹⁰⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, szerk. BENKŐ Loránd, KISS Lajos, PAPP László, Bp., 1967 (a továbbiakban: TESz), **szérű**.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Újszövetségben¹⁰¹ mindössze kétszer fordul elő az *area* szó (s ez akár egy előfordulásnak is tekinthető, mivel azonos kontextusban, két szinoptikus evangéliumban szerepelnek¹⁰²), mindkétszer egy képrendszerben a *horreum* 'csűr' szóval – a *Besztercei Szójegyzék* *areum* alakja tehát e két szó, *area* és *horreum* kontaminációja lehet. Régi kétnyelvű szótáraink¹⁰³ egységesen kizárólag 'szérű' jelentést adnak meg az *area* szónak, és megfordítva. A *Sermones Dominicales*¹⁰⁴ *Budapesti Kódexe* viszont *orreum* alakhoz kapcsolja a *zerw* jelentést.

Tehát joggal feltételezhetjük, hogy Bertalan számára az *interpretatio vulgaris* motivációja a szó jelentését, mibenlétét illető bizonytalanság lehetett.

2.) **caligaverant, vulgo meghomalloswtanak vala.**¹⁰⁵ Vergiliusi reminiscenciáinkat félretéve (melyek jobbára az ige főnévi tövére vonatkoznak) nyelvemlékeinkben azokat az előfordulási adatokat vizsgálhatjuk, ahol egyértelműen adott a fordított latin hely és a magyar fordítás szoros kapcsolata. A legkorábbi ilyen adat a TESz szerint a *Bécsi Kódex*ben (1416 u./1450 k.) található, ahol *tenebrescens*¹⁰⁶ fordításaként a *meghomalofolvā* szóalak szerepel.¹⁰⁷ A *Sermones Dominicales*ben (1456 k.) a szarvas öregedésének tünete sorában szerepel a *caligant oculi* kifejezés – a glosszator az ige fordításául a *meghomaloful* alakot javasolja.¹⁰⁸ Régi szótáraink adatait tanulmányozva úgy tűnik, hogy a *homályos* melléknévből képzett *homályosít* és *homályosodik* igék latin megfelelője a leggyakrabban nem a *caligare* ige.¹⁰⁹ A *caligare* ige jelentését e szótárak körülírással adják meg, 'homályosan látok' formában, nyilván ragaszkodva a szótó (*caligo*, *-ginis*, *f*) jelentésének megőrzéséhez; Calepinus és Szenci Molnár Albert szótára azonban a szó jelentésének további pontosítása, az egy szóval való visszaadhatóság érdekében még ezt a szinonimát is javasolja: *vaklok*.

Lehet, hogy mai nyelvérzékünk alig érez különbséget a 'meghomályosodni' és 'meghomályosulni' igealakok között; latinból fordító régi szerzőink szemében a különbség érzékelését talán a latin lexika ismerete gerjeszti, a ragaszkodás a latin szóalakok konstans interpretációjához. Prédikátorunk fordításában nemcsak a régi szótárak megoldásai-

¹⁰¹ E keresésben is a *Vulgata Clementina* fentebb hivatkozott internetes kiadását használtuk.

¹⁰² Mt 3,12; Lc 3,17.

¹⁰³ *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*, kiad. MELICH János, Bp., 1912; SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-Ungaricum, item vice-versa...*, Nürnberg, 1604; PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum...*, Szeged, 1782.

¹⁰⁴ *Sermones Dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, I–II, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1910, II, 467.

¹⁰⁵ NS 04 melletti marginális bejegyzésben, MS 14. A egyik szavának fordításaként.

¹⁰⁶ Za 11,17.

¹⁰⁷ *Bécsi Kódex* 312; *Bécsi Codex*, közléteszi MÉSZÖLY G. (Új Nyelvemléktár, I. füzet), Bp., 1916 (betűhű kiadás a latin megfelelővel).

¹⁰⁸ *SermDom* II, 260.

¹⁰⁹ CALEPINUS: meghomályosodom 'megfelhősödöm' = abnubilo; meghomályosítom = inobscuro, inopaco, offusco etc. SZENCI MOLNÁR: meghomályosítás = obscuratio; meghomályosítom = inobscuro, inopaco; meghomályosodom = abnubilo. PÁPAI PÁRIZ: meghomályosítom = obscuro, inopaco; meghomályosodom = abnubilo, és: caligo!

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 215. évfolyam 1. sz. szám

tól eltérő igekötős-képzős alak korábbi nyelvelméinkkel azonos megválasztása tanúsodik erről, hanem a *praeteritum perfectum* precíz tükörfordítása is.

Így tehát a *vulgo* jelentés megadásának motivációjaként itt is valamiféle dilemmát, bizonytalanságot érzékelhetünk, amelyet a fordítási javaslat hivatott feloldani.

2.3.2. Két anyanyelv?

Glaucus, id est subniger, vulgo hyruath vel sarga.¹¹⁰ Látnivalóan nehezen tisztázható nehézséget jelent prédikátorunk számára a másolt Meffret-beszédben szereplő *glaucus* szó mint betegségre utaló arcszín megjelölése. A görög eredetű melléknévhez (*γλαυκός*) forrását bővítve először egy másik, a klasszikus latinban ritkán használt (Plautusnál, Varrónál, Celsusnál szereplő), a jelen szövegösszefüggésben szinonimának tekintett melléknévet ad meg: *glaucus, id est subniger*. Úgy érezheti azonban, hogy a beteges sápadtság érzékeltetése kedvéért bővíteni kell a színskálát: a 'kék' jelentésű *glaucus* és a 'fekete' jelentésű *subniger*¹¹¹ mellé a magyar *sarga* szót is odateszi, mintegy kiegészítve, pontosítva az elsőként megadott magyar megfelelőt, a *hervad* igéből képzett befejezett melléknévi igenevet.

Prédikátorunk orvoslásra vonatkozó érdeklődése tehát nem pusztán a Meffret-gyűjteményből átvett, diagnosztikai allegóriát tartalmazó terjedelmes részlet kiválasztásában mutatkozik meg, hanem ebben az igényes szókeresésben is. Hasonló dilemmával találkozhatunk a *Sermones Dominicales* magyar interpretációi között is: a megfeszített Krisztus arcszínének leírására itt a latinban a *livor* szó szerepel – a *Budapesti Kódex veresegh* fordítást javasol, a *Németújvári Kódex* pedig ezt: *herwadathoffagh*,¹¹² miközben a latin szó ha színre vonatkozik, akkor az a kék szín, mégpedig az a kék, amilyen a véraláfutások színe. A két kódexben tehát közös a szó magyar megfelelőjének megadására vonatkozó késztetés; a szín megnevezésére vonatkozó javaslat a *Budapesti Kódexben*¹¹³ érthető ugyan, de valószínűleg párhuzam nélküli, míg – nevezzük így – a metaforikus gyökerű, igéből képzett megoldás, a *hervadatosság* gazdagon dokumentálható 15. századi nyelvelméinkből. A *Sermones Dominicales Németújvári Kódexének* glosszátora egy

¹¹⁰ NS 04 melletti marginális bejegyzésben, MS 14. A egyik szavának fordításaként.

¹¹¹ *Catholicon*ban nincs; *Vulgata Clementinában* nincs.

¹¹² *SermDom* II, 142.

¹¹³ SZILÁDY Szótárában, az I. kötet végén a vele kortárs helyesírású címszavak sorában *Veresség* alakot szerepeltet, nem pedig *veresség* alakot; a „*quia vultum eius prae iniquorum verberibus foedaverat livor*” tagmondatban a *Budapesti Kódex* glosszátora az állítmányt is fordítja *zenyettetth wala* alakban, tehát az állítmányalany szintagma fordítása szerinte ez volna: 'szennyített[e] vala veresség', ti. az arcát a gazemberek verései által (a határozott tárgyra utaló elem elmaradását az indokolhatja, hogy itt nem mondatfordításról van szó, hanem csak egyes szavak jelentésének megadásáról, s ilyenkor inkább az alanyi ragozású alakot szokás szerepeltetni). A *veresség* fordítás – interpretáció – a *verberibus* szó jelentésével való kontamináció jegyében érthető, ám – legalábbis Szilády szövegkiadásának tanúsága szerint – a glossza egyértelműen a *livor* szóra vonatkozik, és *singularis nominativus* alak; tehát mindez amellet szól, hogy a *Budapesti Kódex veresegh* (= *livor*) fordítását 'veresség', 'vörösség' (esetleg 'véresség') szónak értelmezzük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 215. évfolyam 1. sz. szám

másik helyen a *polor* (= *pallor*) szó fordításaként adja ezt a megoldást, míg ugyanitt a *Budapesti Kódex*ben *pavor* 'rémület' szó szerepel a latinban, a magyar interpretáció azonban itt is *hervadatosság*;¹¹⁴ a szenvedő Krisztust szemlélő Mária arcszínéről van szó (a latin e helyen csak ebben a szóban tér el a két kódexben). A *Bécsi Kódex*ben és az *Apor-kódex*ben a *hervad* jelentése 'sápadttá, halvánnyá válik', a Margit-legendában 'lankadtta, beteggé válik'.¹¹⁵ Hasonlít ehhez a *sárga Bécsi Kódex* alapján meghatározható jelentése: 'sápadt, vértelen' mint test vagy arcszín.¹¹⁶

Régi szótáraink Bertalan latin színneveit (*glaucus*, *subniger*) kivétel nélkül csakis magyar színnevekkel adják vissza;¹¹⁷ számunkra tanulságos lehet azonban a prédikátor által választott két magyar szóalak latin megfelelőinek visszakeresése a szótárakban: a *hervad* ige (és a belőle képzett szavak) latin megfelelője soha nem színnév,¹¹⁸ a *sárga* melléknév latin megfelelői sorában pedig mindhárom idézett szótárban szerepel a nem színre vonatkozó szó, a *pallidus*, a *palleo* igéből, ugyanúgy, mint *pallor*.¹¹⁹

Láttuk, hogy a *pallor* fordításaként a *Bécsi Kódex* a *hervadatosság* fordítást javasolja – és talán ezen a ponton ragadható meg legjobban a prédikátor interpretációs szándéka: a két magyar szó közös jelentése leginkább a latin *pallidus* szóban adható meg, ez a jelentés azonban kicsit messze esik a másolt Meffret-szövegben szereplő *glaucus* szóétól, s a *subniger* kiegészítéssel sem érte be prédikátorunk, hanem a latin terminológiától látszólag elszakadva anyanyelvén talált két, egymás jelentésmezejét megfelelően leszűkítő terminust, amely jelentésmezők közös területe a latin *pallidus* szóban jelölhető meg.

¹¹⁴ SermDom II, 147.

¹¹⁵ TESz, **hervad**. A *Bécsi Kódex* 20. pagináján olvasható Idt 6,5: *Porro autem si prophetiam tuam veram existimas, non concidat vultus tuus; et pallor, qui faciem tuam obtinet, abscedat a te, si verba mea haec putas impleri non posse* fordítása: „Valobizon kędęg ha tę prophęciadat igaznac alaitad nę eflękmęg tę zęmęled eę ahiruadag męl' tę orcadat męgfoglalta tauozieę eł toeled...” Az *Apor-kódex* 15. pagináján Ps 67,14: *Dum quiescebatis inter caulas gregum, alae columbae nitebant argento, et pennae eius flavore auri* fordítása: „Ha aloęatok zerzetefeknek kőzepettek meg ezüftőzöt galambaknak tolli: es hatnak vtollay arañnak **hiruadattaban**.” Az *Érdy-kódex* Szent Cecília napjára szóló beszédében a Pelbárt-helyen (PA 098a) szereplő, rózsák hervadására vonatkozó **marcescent** ige fordítása: „kük soha **męgh** nem **heerwadnak**” (650b27, RADÓ Cecília összevetéséből). A Margit-legendáéhoz („lata hog zent margyt azzon jgen meg heruadot”, 207,14–15) nem tartozik fordított latin eredeti, lásd *Szent Margit élete 1510*, bev. P. BALÁZS János, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10), 27.

¹¹⁶ TESz, **sárga**; az általam forgatott 1976-os kiadásban bizonyára tévedés e jelentésnek a szó első, Oklevél-Szótárban szereplő előfordulásához („Pauli dicti *Sarga*”) kapcsolása; valószínűleg a második, a *Bécsi Kódex* adatához kapcsolódik ez a jelentés-definíció; itt a 81. paginán olvasható Est 15,10: *Cumque eleuasset faciem, et ardentibus oculis furorem pectoris indicasset, regina corruit, et in pallorem colore mutato, lassum super ancillulam reclinavit caput* fordítása: „Es mędön felemelte volna ő orćaiat eę őmęl'tęnęc haragiat eęő zęmęckel mutatta volna męg Kiralnę azzon tę esęc eę **sarog** zinbe valtozuę męgfarraduę a' feiet a zolęalo lęęęra haita”.

¹¹⁷ CALEPINUS: *glaucus* = kék 'ęgszínű'; *subniger* = fekete zęg, feketes. SZENCI MOLNÁR: *glaucus* = kek, eęgszínő; *subniger* = feketesęg, feketes. PÁPAI PÁRIZ: *glaucus* = kék, tengerszín. Item szürke. . .

¹¹⁸ CALEPINUS: *flaccidus* = lankat, heruat; *oblangueo* = hiruadok 'męglankadok', 'betegülök'. SZENCI MOLNÁR: *hervat* = *flaccidus*, *languidus*. PÁPAI PÁRIZ: *hervadt* = *flaccidus*, *languidus*.

¹¹⁹ CALEPINUS: *pallidus* = sárga, halovány – ám: *luteolus* = verhenyős, sárgátska is! SZENCI MOLNÁR: *sárga* = *pallidus*, *croceus*, *flavus*. PÁPAI PÁRIZ: *sárga* = *pallidus*, *croceus*, *flavus*, *luteus*, *fulvus*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

Miközben tehát okkal feltételezzük, hogy a valamilyen tekintetben problematikusnak érzett latin szavak vulgáris interpretációjának motivációja az elhangzó anyanyelvű prédikálásra való felkészülés, érdemes felfigyelnünk arra is, hogy interpretátorunk viszonyulása saját latin nyelvtudásához mennyire tudatos: a *glaucus* szó jelentésmezőjét az adott szövegkörnyezetben nem érzi kielégítőnek; először latin szóval igyekszik pontosítani, ám végül ezzel sem éri be – a valódi szövegösszefüggésében helytálló megoldás a két anyanyelvű szó közös jelentésmezője. Ahelyett tehát, hogy a másolt latin szövegbe interpretációként a *pallidus* szót toldaná be, tkp. *ennek* két magyar megfelelőjét adja meg.

hervad...	marcescere flavor languidus flaccidus livor (pavor) <i>pallidus, pallor, pallescit</i>
sárg...	<i>pallidus, palleo, pallor</i> flavus, flaveo luteus, luteolus croceus fulvus

5. ábra. A *hervadt* és a *sárga* szó latin megfelelői által kijelölhető közös jelentésmező kétnyelvű adatokat tartalmazó nyelvemlékeink és régi szótáraink alapján

3. Könyvek a keréken – konklúzió

Nyírbátori Bertalan domonkos rendi szerzetes az 1480-as évek első felében a birtokába került nyomtatott beszédminta-gyűjteményt nemcsak kézikönyvként, hanem – elsősorban a kötet széles margóit kihasználva – jegyzetfüzetként is felhasználta. A kor művelődési viszonyainak feltérképezéséhez figyelemre méltó adatokat nyerhetünk az alapszöveget kiegészítő bejegyzések tüzetes vizsgálata által. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a preparált kötet használója a következő művek részleteit idézhette elhangzó prédikációjában:

Johannes NIDER, *Sermones de tempore et de sanctis cum quadragesimali*, [Strassburg, typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner), non post 1483], Bibl. nat., Inc. 512.

MEFFRET, *Sermones de tempore et de sanctis, sive Hortulus reginae*, Pars 1–3, [Basel, Nicolaus Kessler, non post 1483/84], Bibl. nat., Inc. 493.

ANTONINUS FLORENTINUS, *Chronicon* [I], Nürnberg, 1484, Bibl. nat., Inc. 4.

Johannes HEROLT, *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis beatae Mariae virginis*, Strassburg, 1490.

JOHANNES JANUENSIS DE BALBIS, *Catholicon*, 1460-tól nyomtatásban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

GRATIANUS, *Decretum* (cum apparatu BARTHOLOMAEI BRIXIENSIS), Venezia (Petrus de Plasiis, Cremonensis), 1483.

Mindazonáltal a közvetlen forrás feltételezésekor a szövegegyezés pontossága ellenére mindig számolnunk kell azzal, hogy a scriptor korábbi jegyzeteket is felhasználhatott. A fenti lista hozzátétőleges tehát, a másolt kiadásra vagy főleg példányra a legritkább esetben következtethetünk. Megállapíthatjuk azonban, hogy Nyírbátori Bertalan lapszéli bejegyzései a legkorszerűbb prédikációs segédkönyvek használatáról tanúskodnak, magyar fordításai pedig valószínűsítik, hogy jegyzeteit az anyanyelvű prédikációra való készülés szándékával készítette.

ÁCS PÁL

„ÉN FIAM VAGY, DÁVID...”

A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában

1588 augusztusában, a református Skaricza Máté és az antitrinitárius Válaszúti György nevezetes pécsi disputája során, a szembenálló felek mélyen belebocsátkoztak a zsoltárok értelmezésébe.¹ A vitatkozók szembeötlően komoly jelentőséget tulajdonítottak a *Psalterium* teológiájában felmerülő klasszikus problémáknak. Különösen nagy súllyal estek latba az úgynevezett „királyénekek”² feltételezett messiási utalásai. Ezek között is kiemelt figyelmet fordítottak a 2. zsoltár 7. versére, behatóan elemezve azt a nevezetes passzust, amely a *Vulgata* szerint így hangzik: „filius meus es tu, ego hodie genui te”; Károlyi Gáspár fordításában pedig így áll: „Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet”. Köztudomású, hogy ez a hely mind az Apostolok cselekedeteiben (13,33), mind a Zsidókhöz írt levélben (1,5; 5,5) Jézus Krisztusra vonatkoztatva fordul elő. Fontos megjegyezni, hogy e két újtestamentumi szöveghely eltérő teológiai koncepciók argumentumaként idézi a 2. zsoltárt. Az Apostolok cselekedetei csupán a feltámadás csodáját igyekezett alátámasztani. Péter szónoklatában Jézus nem egyéb, mint egy olyan férfi, akit az Isten csodák által igazolt (ApCsel 2,22). A Zsidókhöz írt levél szerzője viszont Jézus istenségét, „preegzisztenciáját” és a teremtés aktusában való jelenlétét bizonyította ezzel a zsoltáridézettel.³ Ez utóbbi felfogás általánosan elfogadottá vált az ókeresztény egyházban. Szent Ágoston *Vallomásaiban* olvassuk: „A Te éveid: egy nap. Napod: nem napról-napra, hanem örökös ma, mert mai napod nem ad holnapnak helyet, s a tegnapira sem következik. A mai napod örökkévalóság. Azért nemzettek Magaddal Egy Öröknek, Akinek így szóltál: »A mai napon nemzettek téged«.”⁴

¹ VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, bev., jegyz. DÁN Róbert, kiad. NÉMETH S. Katalin, Bp., Akadémiai, 1981, 44. – Skaricza Máté Krisztus „öröktől való születésének” bizonyítékai között (*Capita Argumentorum Mathei Scharicai, pro aeterni filio*) számos zsoltárhelyet megnevezett, ezek értelmezésére a vitatkozó felek újra meg újra visszatértek.

² Helmer RINGGREN, *Psalmen*, Stuttgart, Kohlhammer, 1971, 113–117.

³ VERMES Géza, *Jézus változó arcai*, ford. SÁRKÖZI Mátyás, Bp., Osiris, 2001, 121–122, 142.

⁴ Szent ÁGOSTON *Vallomásai*, ford. VÁROSI István, Bp., Ecclesia, 1975, 313–314. – „...anni tui dies unus, et dies tuus non cotidie sed hodie, quia hodiernus tuus non cedit crastino; neque enim succedit hesterno. hodiernus tuus aeternitas; ideo coaeternum genuisti cui dixisti, »ego hodie genui te«.” (AUGUSTINUS, *Confessiones* 11.13.16.) *The Confessions of Augustine*, electronic edition, text and commentary by James J. O’DONNELL, <http://www.stoa.org/hippo/>.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

Az ókeresztény egyház a prófétai jövendölések beteljesedését igazoló, *peser* (azaz 'megfejtés') típusú zsidó bibliamagyarázat módszerét alkalmazta, amikor Dávid zsolttárából arra következtetett, hogy a feltámadt Jézus a megígért Messiás, Isten fia.⁵ A második zsolttár történeti és teológiai jelentőségét az is megnöveli, hogy feltehetőleg az eredeti számozás szerint ez volt az első. Az Apostolok cselekedeteinek egyik – ma már a legtöbb fordításban figyelmen kívül hagyott – kézirati hagyománya „első psalmus”-nak nevezi a 2. zsolttárt; miként ezt már Erasmus is hangsúlyozta.⁶

A *Pécsi disputa* voltaképpen tárgya az volt, hogy szó szerint, avagy átvitt értelemben kell olvasni a zsolttárokat. A hivatalos keresztény egyházak, köztük a reformátusok is az utóbbi értelmezés mellett szálltak síkra. Skaricza Máté is Jézus Krisztusra vonatkoztatta, egyszersmind a Szentháromság dogmájának alátámasztására használta fel a királyénekek messianisztikus utalásait. A Jahve és Felkentjének kapcsolatát taglaló 2. zsolttárban – a keresztény exegézis évezredes hagyományainak megfelelően – a ráckevei prédikátor a Fiúisten „öröktől való születésének” bizonyítékát látta: „Én fiam vagy te, ma szültelek tégedet. Mintha mondotta volna: én, Atyaisten, vallást tészek terólad, Fiúisten, hogy te én fiam vagy. Mert ma, azaz öröktől fogva szültelek tégedet.”⁷

Skaricza antitrinitárius vitapartnere ezzel szemben a betű szerinti, illetve „történeti” értelmezés⁸ elsőbbségét hirdette a zsolttárok vonatkozásában. Válaszúti György szerint semmiképpen sem az öröktől fogva létező Fiúistenre, de még csak nem is a történeti Jézusra, hanem Dávid királyra vonatkoznak a királyzsolttárok messianisztikus utalásai: „De most ezt mondom, hogy historia szerint ez psalmus Dávidról íratott, ki Istentől születettnek mondatik. Nem azért, hogy Fiúistennek bizonyíttassék jelenni, hanem, hogy megbizonyíttassék, mert nem az ű maga erejéből és tanácsából jutott ki az királyságra, hanem Isten kegyelméből és igazgatásából, ki őt sok nyomorúságból megmentette.”⁹ Válaszúti tisztában volt azzal, hogy „ezen mondást Pál apostol applikálja s magyarázza az Krisztusra” a Zsidókhöz írott levélben. Ezt azonban az unitárius lelkész „hasonlósággal való applikálásnak”¹⁰ nevezi, ami nem utal Jézus istenségére, hanem éppen fordítva: azt bizonyítja, hogy Dávidhoz hasonlóan Jézus is az Isten segítségével jutott mel-

⁵ „Mint az ókeresztény igehirdetés további története bizonyítja, az újszövetségi *peser* hatásosabb volt a görögök között, akik nem voltak hozzászokva efféle érveléshez, és akiket jobban megfogott a szavak titokzatos idegensége, mint a zsidókat, akik ismerték a szektás bibliamagyarázat excentrikusságát. Közülük sokan kevésbé meggyőzőnek és hóbortosnak tarthatták a keresztények által alkalmazott bizonyítékokat.” VERMES, *Jézus változó arcai*, 143.

⁶ „...en tó prótó pszalmó” (ApCsel 13, 33): Hans-Joachim KRAUS, *Psalmen*, I, Neukirchen-Vluyn, 1978 (Biblischer Kommentar: Altes Testament, XV/1), 144; Gerald HOBBS, *Hebraica veritas and traditio apostolica: Saint Paul and the Interpretation of the Psalms in the Sixteenth Century = The Bible in the Sixteenth Century*, ed. David C. STEINMETZ, Durham, North Carolina, Duke University Press, 1990, 90–92.

⁷ VÁLASZÚTI, *Pécsi disputa*, 301.

⁸ A *sensus literalis* és a *sensus historicus* eredendően természetesen nem szinonimák, ám már az első keresztény exegéták szóhasználatában is olyan analóg fogalmakként jelennek meg, melyek élesen elkülönülnek az írásmagyarázat figuratív, spirituális szintjeitől. Vö. Harry CAPLAN, *The Four Senses of Scriptural Interpretation and the Mediaeval Theory of Preaching*, *Speculum*, 4(1929), 282–290.

⁹ VÁLASZÚTI, *Pécsi disputa*, 183.

¹⁰ *Uo.*, 184.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam LIII. szám

tóságra. Válaszúti György tehát világosan és egyértelműen elhatárolódott minden olyan értelmezéstől, amely a Szentháromságba vetett hitet a zsoltárokból merített bibliai érvekkel igyekezett alátámasztani. Ez a leplezetlen dogmakritikai attitűd azt sugallhatta, hogy az unitárius zsoltárok voltaképpen a reformátusokkal folytatott szentháromságtani csatározásokat terjesztik ki a *Psalterium* textusára és hermeneutikájára. A kálvinista polemikusok nem is mulasztották el szemükre hányni ellenfeleiknek, hogy azok tőlük lopkodják egyházi énekeiket, melyekből „kitörlik” és „kimázojják” a Szentháromságot illető dicséreteket.¹¹

Valójában nem egészen erről volt szó. A zsoltáréneklés valamennyi felekezet számára elsődrendű spirituális jelentőséggel bírt, aligha képzelhető el tehát szintisztán szöveg- és dogmakritikai alapokon nyugvó zsoltárfordítás. Nyilvánvaló, hogy akik „kimázojoltak” egy nagy hagyományú teológiai koncepciót a *Psalterium*ból, azért tették ezt, hogy helyet adjanak egy másféle elgondolásnak. Miközben az unitáriusok kiiktatták a számukra elfogadhatatlan krisztológiai elemeket a zsoltárokból, egyúttal érvényre juttatták saját hitelveiket, vallásos eszményeiket. A zsoltárokról alkotott radikális elképzeléseikben – a tévesnek hitt eszmék elutasításán túl – hangot kaptak a közösség reményei és várakozásai is.

Jól tudjuk, hogy az 1588-as *Pécsi disputá*ban megfogalmazódó unitárius zsoltárértelmezés kitaposott úton járt: lényegében azt az érvrendszert alkalmazta, amit az 1582–83-as években Bogáti Fazakas Miklós a Zsidókhöz írt levélről szóló traktátusában már kidolgozott, és zsoltárfordításában érvényre juttatott.¹² Dán Róbert megállapítása szerint „Bogáti az »időkbeli históriák értelme szerint« verselte meg e bibliai könyvet, és már ebből is következik, hogy a zsoltárokat csak az ószövetségi zsidóság vonatkozásában szemlélte.”¹³ Eszerint Bogáti Fazakas mind szövegkritikai módszereit, mind a következetesen alkalmazott szó szerinti, „históriai” értelmezést a radikális dogmakritika szolgálatába állította, egyúttal elutasította a zsoltárokon alapuló krisztológiai érvelést. A 2. zsoltár keretszövegében a fordító valóban nyilvánvalóvá teszi, hogy a történeti Dávid királyra vonatkozik az *Isten és az Masiák* címet viselő psalmus. A költemény világában „Dávid”, „Masiák”, „Krisztus”, „koronás király” – szinonimák. Bogáti Fazakas történeti interpretációjában Isten Messiása, Felkentje – görög szóval *khrisztosz*, vagyis Krisztus – Dávid király volt. A nevezetes 7. versben Dávid felmagasztalásáról esik szó: „Az koronázatkor nékem ezt mondá: / Én fiam vagy, Dávid, mert szültelek ma, / Minden ellenségtől mentettelek ma, / Ne félj semmi ügyben ennek utána”. Ő a felkent király, a „Krisztus”, aki Isten erejéből igájába hajtja a földi királyokat: „Azért tū, királyok, kik felgyűltetek, / Isten szavát mondom, legyen eszetek, / Az kit Krisztussá tött, meg ne

¹¹ MELOTAI NYILAS István, *Speculum Trinitatis*, Debrecen, 1622 (RMNy 1262), 9–10; vö. *Az unitáriusok költészete*, szerk. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (RMKT: XVII/4), 527.

¹² DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazakas Messiás-képzetéhez*, ItK, 81(1977), 356.

¹³ UŐ, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 169.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

sértsétek, / Csak szavát is neki tő ne vessétek.”¹⁴ Az is nyilvánvaló azonban, hogy Bogáti Fazakas elfogadta a messianisztikus értelmezés lehetőségét. Elmondható, hogy nem a messiáshitként felfogott krisztológiát, hanem annak hagyományos keresztény elgondolását törekedett számúzni a 2. zsolnárból.

Dán Róbert Bogáti Fazakas-elemzéseinek tükrében az unitárius versszerző történelmi alapozású zsolnártelmezése valamiképpen a racionális bibliakritika és a radikális dogmatikai gondolkodás előfeltételeként, vagy legalábbis velejárójaként jelentkezik. „Dávid sorsa és dicsősége nem Krisztus szenvedéseinek és megdicsőülésének előképe” – olvashatjuk a Bogáti Fazakas-kiadás utószavában.¹⁵

Könnyen belátható, hogy ez az elgondolás nem egészen helytálló. Való igaz, hogy már a középkori zsidó és keresztény zsolnármagyarázók, Rasi (*Rabbi Slomo ben Ichak*),¹⁶ David Kimhi,¹⁷ Nicolaus de Lyra¹⁸ és sokan mások igyekeztek gátat szabni a parttalan allegorizálásnak vagy „órigenezálásnak” – ahogyan ezt a módszert megalkotójáról, a 2–3. századi Alexandriában élt Órigenészről elnevezték.¹⁹ A középkori zsidó zsolnármagya-

¹⁴ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium – Magyar Zsolnárt; kit az üdökbéli históriák értelme szerint külön-külön magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetének javára fordított, vál.* [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, szerk. GILICZE Gábor, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, utószó DÁN Róbert, Bp., Magyar Helikon, 1979, 9–11; vö. [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, *A völgegy és a jegyes teológiai allegóriája Bogáti Fazakas Miklós munkáiban = Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*, szerk. BÁLINT István János, Bp., 1987, 7–30. – Egy nemrégiben publikált tanulmány szerint Bogáti Fazakas után újabb radikalizálás következik be az unitárius zsolnárok teológiájában. Az elemző amellet érvel, hogy Thordai János zsolnárfordításából már teljesen hiányoznak a krisztológiai utalások és nincs helye a *sensus literalis*nak sem. FARCÁDI Botond, *Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsolnáraiban = Szöveg-hagyomány és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 161–185.

¹⁵ BOGÁTI FAZAKAS, *Psalterium*, 252.

¹⁶ Rasi (1040–1105), az egyik legnagyobb középkori zsidó bibliatudós, bibliamagyarázataiban mindig egyszerűsége, közérthetősége törekedett: *Rashi's Commentary on Psalms*, ed. Mayer GRUBER, Leiden, Brill, 2004 (The Brill Reference Library of Judaism, 18).

¹⁷ Dán Róbert részletesen tárgyalja David Kimhi rabbi („RaDaK”, 1160–1235) középkori zsolnártárjainak kora újkori befogadástörténetét. A 2. zsolnárhoz írt nevezetes értelmezés, melyben David Kimhi cáfolja a szöveg Krisztusra vonatkoztatott keresztény magyarázatát, igen népszerű volt a radikális reformáció köreiben. Miguel Servet emelte be ezeket a rabbinikus érveket az antitrinitárius teológiába, melyek visszavisszatértek a magyarországi unitáriusok és reformátusok vitáiban; Dávid Ferenc és ellenfelei, Melius Péter, Károlyi Péter írásaiban, de a későbbi unitárius vitairódalomban is, pl. ENYEDI György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* (1598) c. könyvében. – DÁN, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus...*, 84–85, 104–105, 111–112. – David Kimhi zsolnármagyarázatának latin fordítását, melyet a 16. századi Magyarországon Gilbertus Genebrardus 1566-ban Párizsban kiadott antológiájából ismertek, lásd *uo.*, 208–209.

¹⁸ Nicolaus Lyranus (1270 k.–1349), középkori ferences bibliakommentátor; értelmezéseiben rabbinisztikus forrásokra, pl. Rasi kommentárjaira is támaszkodott, Rasi követőjeként tartották számon, aki mindenkor a betű szerinti értelmezést helyezte előtérbe. Természetesen mindezeket az ismereteket a kereszténység számára kívánta kamatoztatni. Lyra fő műve, a *Postillae perpetuae in universam S. Scripturam*, 1471-ben jelent meg Rómában, és a *Postilla literalis* kiegészítéseként *Postilla moralis*, vagyis figuratív írásmagyarázatot is tartalmazott. Jelentős hatást gyakorolt a 16. századi exegétákra, köztük Lutherre. Az a közmondás járta: „Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset”, vagyis „Ha Lyra nem muzsikál, Luther sem táncol”. – CSEPREGI Zoltán, *Zsidómisztika, vérvád, hebraisztika*, Bp., Luther Kiadó, 2004, 23.

¹⁹ PESTHY Monika, *Órigenés, az exegéta: Az egyházatya Biblia-magyarázata, különös tekintettel a Jeremiás-homiliákra*, Bp., 1996, 23–52; Tibor FABINY, *The Literal Sense and the sensus plenior Revisited = Literary*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

rázók, és 16. századi követőik, köztük a magyar unitáriusokat is befolyásoló Matthias Vehe-Glirius joggal hivatkozhattak arra, hogy a zsidók sohasem alkalmazták az allegorikus (*dras*, vagyis 'interpretatív') típusú értelmezést, amikor meg akarták győzni valaról a velük ellenkezőket. Mindig a betű szerinti (*pesat*, azaz 'egyszerű') magyarázathoz folyamodtak, hiszen tudták, hogy az allegorizálás nem igazolhat semmit, legfeljebb díszítheti azokat a dolgokat, melyeket a betűből lehet világosan kimutatni.²⁰ Ez az elhatárolódás azonban egyáltalán nem racionalista indítékok következtében jött létre. Amikor Aquinói Szent Tamás spekulatív allegorizálásának²¹ ellenhatásaként a szó szerinti, historikus zsolttármagyarázat került előtérbe, ez csupán egy új, az Aquinói Tamásétól eltérő spiritualizmusnak nyitott kaput.

Luther is következetesen lándzsát tört a *sensus litteralis* mellett, csakhogy számára ez mindig *sensus litteralis profeticus* volt és maradt, miként ezt *Operationes in Psalmos* (1519–1521) című művében kifejtette.²² Az Ótestamentum az ő szemében nem volt más, mint próféta jövendölés, ami az Újszövetségben teljességedett be. „S már egyedül azért is becses és kedves ez a könyv, mert oly világosan megjövendöli Krisztus halálát és feltámadását, és országa és az egész keresztyénség képének oly pompás rajzolatát adja, hogy méltán nevezhetnénk kis Bibliának” – írta a Zsoltárok könyvének egyik előszavában.²³

Theory and Biblical Hermeneutics, ed. Tibor FABINY, Szeged, 1992, 155–168. – A reneszánsz kori órigenizmusra vonatkozóan lásd André GODIN, *Erasmé, lecteur d'Origen*, Genève, Droz, 1982 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 190); Albert RABIL Jr., *Erasmus and the New Testament: The Mind of a Christian Humanist*, Lanham, 1993 – különösen a könyv *The Study of Greek and the Discovery of Origen* című fejezetét, további irodalommal, 46–52; vö. ÁCS Pál, *A szentek ahuvása – Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata = „Elváltozott idők”: Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 6), 18, 30.

²⁰ DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 28(1979), 185–207; UÓ, *Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian with His Collected Writings*, trans. Imre GOMBOS, Bp.–Leiden, Akadémiai–Brill, 1982 (Studia Humanitatis, 4); magyar fordításban: Matthias VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTNER Tamás, kiad. DÁN Róbert, Bp., Helikon, 1984, 65 skk.; BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról*, ItK, 106(2002), 569; ÚJLAKI-NAGY Réka Timea, *Ismertelen szövegmélék a szombatosság genezisénél: Matthias Vehe-Glirius kommentárja a János-evangélium prologusához* [tanulmány és szövegközlés], Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkar, 2006 (http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/mag_Ujlaki-Nagy.pdf; http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/mag_Ujlaki-Nagy_melleklet.pdf).

²¹ Aquinói Szent Tamás a következőképpen kommentálja a 2. zsoltár 7. versét: „Aeternitas ponitur in hoc, quod subiungit, Ego hodie genui te, idest aeternaliter: non enim est nova, sed aeterna generatio; et ideo dicit, Hodie genui te: quia hodie praesentiam signat, et quod aeternum est, semper est.” THOMAS D' AQUIN, *Commentaire sur les Psaumes*, introduction, traduction, notes et tables par Jean-Éric STROOBANT DE SAINT ÉLOY, OSB, préface de Mark D. JORDAN, Paris, Cerf, 1996; St. THOMAS AQUINAS, *Commentary on the Psalms, Psalm 2 and Commentary*, transl. Stephen LOUGHLIN, http://www4.desales.edu/~philtheo/loughlin/ATP/Psalm_2.html.

²² Martin LUTHER, *Operationes in Psalmos (1519–1521)*, Hrsg. Gerhard HAMMER, Köln, Böhlau, 1981 (Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers, 2); vö. Uwe F. W. BAUER, *Anti-Jewish Interpretations of Psalm 1 in Luther and in Modern German Protestantism*, Journal of Hebrew Scriptures (University of Alberta, Canada), 2(1998–1999), <http://www.arts.ualberta.ca/JHS/Articles/article8.pdf>.

²³ LUTHER Márton, *Második előszó a Zsoltárok könyvéhez (1528)* = UÓ, *Előszók a Szentírás könyveihez*, ford. SZITA Szilvia, Bp., 1995 (Magyar Luther Könyvek, 2), 51.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

A *sola scriptura* protestáns elvének diadalra jutása voltaképpen a *sensus litteralis* győzelme volt. A szó szerinti, grammatikai és történeti jelentés elsőbbségét hirdette Melancthon is, hangoztatva, hogy a Szentírás grammatikája nélkül nem értelmezhető annak teológiája sem.²⁴ Martin Bucer²⁵ és Kálvin is mély ellenszenvet tápláltak a régebbi allegorikus és misztikus értelmezésekkel szemben, amikor megírták zsolnárkomentárjaikat, azt azonban nem tagadták, hogy az ószövetségi szövegek szó szerinti értelme mögött spirituális, profetikus, azaz evangéliumi jelentéssíkok rejtőznek. Kálvin a Zsolt 2,7-hez fűzött kommentárjában elmés dialektikával úgy utasította el a középkori allegorizist, hogy bőséggel maradjon hely az egyedül hitelesnek vélt profetikus interpretációnak: „Tudom, hogy ezt a szöveghelyet sokan Krisztus öröktől való születésére magyarázták, mivel úgy okoskodtak, hogy ezek a szavak időn kívüli, örökkévaló cselekvést jelölnek. De Pál hitelesebben és jobban értelmezi ezt a próféciát, amikor az Apostolok cselekedetei 13,33-ban arra figyelmeztet bennünket, hogy itt Krisztus mennyei dicsőségéről esik szó. Ez a kifejezés, 'ma születek', nem utal arra, hogy mikor jött világra az Isten Fia, hanem, hogy ebben a minőségében mikor mutatkozott meg a világ számára. Végül is a 'születést' nem szükséges az Atya és a Fiú közti kölcsönös szeretetre érteni, mert ez csak annyit tesz, hogy Őt, aki kezdetből az Atya szent keblében rejtőzött, és akire később a Törvény sötét árnyéka vetült, akkor ismerték meg Isten Fiaként, amikor istenfiúságát hiteles és egyértelmű jelek igazolták.”²⁶

Ez a kálvini exegézis alapján álló értelmezés Milton *Elveszett Paradicsom*ában nyerte el legkiérleltebb irodalmi formáját: „E nap teremtettem, kit Egyszülött / Fiamnak nyilvánítok ím e szent / hegyen fölkenve; őt, kit jobbomon / itt láttok, állítom vezéretékké, / s magamra esküszöm, hogy meghajol / neki a Mennyben minden térd, s királynak / vallja!”²⁷

A zsolnárok teológiai megítélésének műfajelméleti vonatkozásai is voltak. A reformátorok feltétlenül szerették volna meggátolni, hogy értelmezéseik révén a Biblia költészetét bárki is koholt, „fabulás” beszédként olvashassa.²⁸ Ezért mondta Luther, hogy az allegóriák „felcicomázott ringyók”,²⁹ és ezért igyekeztek annyi sokan mások is bebizonyítani, hogy a zsolnárok trópusaiban és figuráiban megnyilatkozó elvont tartalmak való-

²⁴ Clyde MANSCHRECK, *The Bible in Melancthon's Philosophy of Education*, *Journal of Bible and Religion*, 23(1955), 202–207.

²⁵ R. Gerald HOBBS, *How Firm a Foundation: Martin Bucer's Historical Exegesis of the Psalms*, *Church History*, 53(1984), 477–491.

²⁶ Johannes CALVINUS, *In Librum Psalmorum commentarius*, Genf, 1557 (Corpus Reformatorum, 59; Opera Calvini, 31, 21 skk.); Jean CALVIN, *Commentary on the Book of Psalms*, transl. from the original Latin, and collated with the author's French version, by James ANDERSON, Edinburgh, Calvin Translation Society, 1845–1849, <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom08.ii.html>.

²⁷ John MILTON, *Elveszett Paradicsom*, ford. JÁNOSY István, Bp., Helikon, 1969, 141. – „This day I have begot whom I declare / My onely Son, and on this holy Hill / Him have anointed, whom ye now behold / At my right hand; your Head I him appoint; / And by my Self have sworn to him shall bow / All knees in Heav'n, and shall confess him Lord” (V, 614–620); vö. Charles DAHLBERG, *Paradise Lost V, 603, and Milton's Psalm II*, *Modern Language Notes*, 67(1952), 23–24.

²⁸ Peter G. BIETENHOLZ, *Historia and fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, 1994 (Brill's Studies in Intellectual History, 59), 224.

²⁹ Martin LUTHER, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László, Bp., Helikon, 1983, 163.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

jában a szó szerinti jelentéssíkhöz tartoznak. A keresztény humanizmus ezen alapvető metodológiai (bibliakritikai és exegetikai) eredményeit a reformáció valamennyi áramlata magáénak vallotta, a felekezetek közti eltérés abban mutatkozott meg, hogy a szó szerinti (grammatikai, történeti) jelentéshez milyen releváns – tehát a históriával szemben támasztott igényeknek megfelelő – spirituális (morális, profetikus) értelmezéseket kapcsoltak.³⁰ A skolasztika háttérbe szorulása a 16. század elején tehát éppenséggel nem volt „racionalista” fordulat. Ezután sem vonta kétségbe senki azt, hogy a Biblia kettős értelmű, szó szerinti és spirituális jelentésrétegeket tartalmazó szöveg. A nagy hermeneutikai elmozdulás az írásmagyarázat második szintjén történt: a misztikus értelmezés helyét a profetikus interpretáció foglalta el. Így volt ez a reformáció kezdetén, és – megváltozott formában, eltérő feltételekhez igazodva – lényegében így maradt a magyarországi radikális reformáció fénykorában, Bogáti Fazakas Miklós zsolttáraiban is.

Dán Róbert is felfigyelt az ésszerű elveken nyugvó szövegtérítés mögött felsejlő sajátos antitrinitárius lelkiségre, ám megállapításait nem fejtette ki részletesen. Válaszúti György és Bogáti Fazakas Miklós zsolttárelképzeléseinek újdonságát abban látta, hogy ez a szemlélet a „régii teológiai kombinációk helyén új kombinációk alkalmazására nyújt elméleti lehetőséget, annak ellenére, hogy a lehető legtisztább, a szöveghez tapadó értelmezést kereste”.³¹

Az új kombinációk elméleti és gyakorlati lehetőségét a magyar antitrinitáriusok közt jól ismert, Bogáti Fazakas Miklós által is idézett radikális svájci reformátor, Sebastian Castellio bibliai hermeneutikája teremtette meg.³² Castellio 1551-ben adta ki a humanisták ékes latin prózanyelvére fordított Bibliáját.³³ A könyv bevezetőjében határozottan elválasztotta egymástól az emberi és az isteni szférákat a Szentírásán belül. Az előbbiek helyes megértéséhez és megítéléséhez Castellio szerint elegendő a közvetlen érzékelés és

³⁰ RABIL, *Erasmus and the New Testament...*, 100–103.

³¹ DÁN, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus...*, 169–170.

³² Castellio magyarországi hatásának problematikáját bőszéggel tárgyalta a szakirodalom: Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961, passim; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 61 skk.; vö. Hans Rudolf GUGGISBERG, *Sebastian Castellio, 1515–1563: Humanist and Defender of Religious Toleration in a Confessional Age*, transl. Bruce GORDON, Aldershot, Ashgate, 2003 (St. Andrews Studies in Reformation History), 245–246; Mihály BALÁZS, *Erasmus und die siebenbürgischen Antitrinitarier = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest, in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest (Workshop Series, 15), 86.

³³ *Biblia interprete Sebastiano Castalione una cum eiusdem annotationibus*, Basileae, per J. Oporinum, 1551 (a Budapesti Egyetemi Könyvtár példányát használtam: *Biblia Sacra*, Basiliae, per P. Pernam, 1573); ugyanezen kiadás másik példányát a győri Székesegyházi Könyvtárban őrzik, azok között a könyvek közt, amelyeket Naprágyi Demeter erdélyi püspök a fejedelmi könyvtárból hozott magával Győrbe: VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessora, II, Az „erdélyi” gyűjtemény*, MKsz, 96(1980), 241, 243; Castellio a Biblia francia fordítását is elkészítette: *La Bible nouvellement traduite de Sébastien Castellion* [1555], préf. et intr. Jacques ROUBAUD, Pierre GIBERT, notes et commentaires par Marie-Christine GOMEZ, Paris, Bayard, 2005; vö. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio*, 49–72.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

a közönséges emberi értelem,³⁴ míg a csak isteni megvilágosítással megérthető szöveghelyek voltaképpen bizonytalan tartalmúak, nincs egységes és örökérvényű megfejtésük.

A késő reneszánsz kori bibliakritika egyik különössége éppen az volt, hogy kézzelfogható észrvek alapján próbált következtetni megfoghatatlan spirituális tartalmakra.³⁵ Castellio sem kívánta „racionalizálni” ezt a gyakorlatot. A tapasztalat és a történelmi tények által igazolt valóság és a bizonytalan tartalmú bibliai szöveghelyek világos megkülönböztetése semmiképpen sem vonta maga után az egyik vagy a másik valóságsík elutasítását vagy háttérbe szorítását.³⁶ Castellio hermeneutikájának újdonsága abban állt, hogy a szokásosnál szigorúbb következetességgel érvényesítette a „ráció” és a történetiség elvét a Biblia „emberi” szférájában,³⁷ egyszersmind teret nyitott az értelmezésnek az „isteni” szférák vonatkozásában.

Castellio Bibliája rendkívül mértéktartóan, de igen határozottan Jézus Krisztusra vonatkoztatja a zsolttárok azon utalásait,³⁸ amelyek az újszövetségi iratokban is ilyen értelmezést kaptak.³⁹ Kritikai észrevételei egyáltalán nem zárják ki a szöveg evangéliumi értelmezésének lehetőségét. A 2. zsolttár argumentumában⁴⁰ Castellio kitér mind a Dávidra vonatkozó, historikus magyarázat, mind a Krisztusra mutató profetikus utalás módzataira. Véleménye szerint a 2. psalmus *Jóslat a Krisztusról*. A 7. vers fordításakor lényegében ragaszkodik a *Vulgata* megszövegezéséhez: „Narrabo Iovae decretum, qui mihi dixit: Tu filius meus es, ego te hodie genui.” A svájci bibliamagyarázó kételeyei nem arra szolgáltak, hogy megingassák a keresztény emberek hitét, éppen ellenkezőleg: megnyitották, felszabadították a hit forrásaihoz vezető utat. Ekkor még nem jött el az ideje

³⁴ „Sunt autem res aliae humanae, aliae divinae. Humanas voco, quae humano ingenio, etiam sine fatidico spiritu possunt intelligi. Cuiusmodi sunt ceremoniae, et Mosis tabernaculi descriptio, et templi Solomonis ac Ezechielis, et vatum visiones, et CHRISTI similitudines, et Apocalypsis tota.” (*Ad lectorem admonitio*.)

³⁵ Vö. BIETENHOLZ, *Historia and fabula...*, lásd a könyv *Old Testament Scholarship in the Early Modern Age* c. fejezetét, 220–269.

³⁶ Debora Kuller SHUGER, *The Renaissance Bible: Scholarship, Sacrifice, and Subjectivity*, Berkeley, University of California Press, 1994, 32.

³⁷ Castellio Bibliájának 1554-es kiadásában az Ó- és az Újszövetség könyvei közé beiktatta Josephus Flavius *Zsidó háborújának* részeit, ezáltal biztosítva a történelmi kontinuitást: *Biblia interprete Sebastiano Castalione una cum eiusdem annotationibus. Totum opus recognovit ipse, et adiecit ex Flavio Josepho historiae supplementum ab Esdrae temporibus ad Machabeos itemque a Machabeis usque ad Christum*, Basileae, per J. Oporinum, 1554. – Castellio bibliakritikája sok tekintetben már a következő század szellemiségét előlegezi, az antik régiségtan ihlette historizmusa mégis mindenestül reneszánsz jelenség. – Jan ASSMANN meglátása szerint míg a reneszánsz kori bibliakutatók „gondtalanul mozoghattak a kereszténység egy szélsőségesen tág meghatározásán belül, és jó kereszténynek érezhették magukat, miközben olyan gondolatokkal játszottak, melyeket később eretneknek bélyegeztek, a 17. századi tudósok olyan légkörben dolgoztak, amelyet éles határok és döntések jellemeztek”: *Mózes, az egyiptomi*, ford. GULYÁS András, Bp., Osiris, 2003, 36.

³⁸ Castellio már a Biblia első kiadását megelőzően külön kötetben jelentette meg a zsolttárok annotált fordításait: *Psalterium, reliquaque Sacrarum Literarum carmina et preces, cum argumentis et brevi diffinitionum locorum declaratione Sebastiano Castalione interprete*, Basiliae, per J. Oporini, 1546.

³⁹ Pl. Ps 22: „Christi languentis imago”; Ps 49: „Mortalium adhortatio ad verbum. Christi imago”; Ps 68: „Christus filius dei”; Ps 69: „Christi Regnum”; Ps 97: „Christi restauratoris Regnum. Gentium laetitia propter Christum. Idolatrae damna, Israelis laudata” stb.

⁴⁰ Ps 2: „Tyrannorum in Deum coniuratio. Ad reges David uti Deo sint audientes. De Christo vaticinium”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

annak, hogy a racionalizmus eszközből, mozzanatból (a hitelesebb, pontosabb írásma-gyarázat és -megértés útjából) öncéllá, végső döntőbíróvá váljék. Ez valószínűleg jóval későbbi fejlemény – és még az sem biztos, hogy (retorikája ellenére) Descartes-nál be-következik. De ha igen is: ez is csak mintegy száz évvel Castellio után.⁴¹

Tudjuk, hogy a magyar antitrinitáriusok nem minden vonatkozásban követték Castel-lio dialektikus és optimista hermeneutikáját, illetve némiképp eltorzítva, mereven értel-mezték azt. Mindenestül kigyomlálták a krisztológiai célzásokat, mivel, miként erre Balázs Mihály rámutatott, véleményük szerint „az interpretátor akkor jár el helyesen, ha jelenléte az értelmezésben önmaga kiiktatását jelenti”.⁴² Dán Róbert szerint Heltai Gás-pár antitrinitárius pamfletje, a *Háló* előszavában éppen a 2. zsoltár krisztológiai értelme-zésére reflektál, felhasználva David Kimhi klasszikus ellenérveit: „Erősen viszik a tali-gát az öröktől fogva való született Fiúval, és azt az öröktől fogva való születést színetlen szórják az emberek előtt. De választ nem tudnak tenni, ha ember megkérdi őket, mint lehessen az, hogy az a Fiú öröktől fogva és kezdet nélkül légyen, de azért ugyan Atyától született légyen?”⁴³ Még sincs okunk kételkedni abban, hogy a radikális reformáció magyar zsolttárgyarázóit a maguk módján szintén Jézus Krisztusra vonatkozó jóslato-kat olvastak ki a 2. zsoltárból. Természetesen Isten fiában nem öröktől való, kettős ter-mészetű isteni személyt, hanem valóságos embert láttak, akit nem illethet meg az egye-dül Istennek kijáró imádat. Nem véletlen, hogy a héber textus egyik szavának kétértel-műségéből eredően rendkívül problematikus 12. versben mind Castellio, mind Bogáti Fazakas elkerülik a „Csókoljátok a fiút” szövegformát, amihez a református zsolttárok mindig ragaszkodnak: „Csókoljátok ez néktek küldött fiat” – írja Szenci Molnár Albert.⁴⁴

A Krisztus imádatára nem utaló megszövegezésnek nemcsak Castellio szolgálhatott mintául, hiszen ebben a tárgykörben már Erasmus is az unitárius felfogást előlegezte,⁴⁵ annak ellenére, hogy a 2. zsoltárhoz 1522-ben írt kommentárjában teljességgel Jézus Krisztusra vonatkoztatta a psalmus profetikus kijelentéseit.⁴⁶ Nem hagyott kétséget afe-

⁴¹ Carla GALLICET CALVETTI, *Sebastiano Castellion il riformato umanista contro il riformatore Calvino: Per una lettura filosofico-teologica dei Dialogi IV postumi di Castellion, con la prima traduzione italiana di Carla GALLICET CALVETTI*, Milano, Vita e pensiero, 1989 (Publicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore), 124–148.

⁴² BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 64.

⁴³ HELTAI Gáspár, *Háló* (1570), kiad. TAMÁS Zsuzsanna, jegyz., utószó KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2000, 17; vö. DÁN, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus...*, 107.

⁴⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (RMKT: XVII/6), 20.

⁴⁵ Marc LEINHARD, *Die Radikalen des 16. Jahrhunderts und Erasmus*; Siegfried WOLLGAST, *Erasmianer und die Geschichte des Nonkonformismus: Aspekte = Erasmianism: Idea and Reality*, ed. M. E. H. N. MOUT, H. SMOLINSKY, J. TRAPMAN, Amsterdam, 1997, 91–104; Mihály BALÁZS, *Der „Reformationsdialog” und die ungarischen Antitrinitarier = „swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich”*: *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, Hrsgg. Márta NAGY, László JÓNÁCSIK in Zusammenarbeit mit Edit MADAS, Gábor SARBAK, Piliscsaba–Bp., Katholische Péter-Pázmány-Universität, 2001, 261–270; BALÁZS, *Erasmus und die siebenbürgischen Antitrinitarier*, 76–79.

⁴⁶ Desiderius ERASMUS, *Commentarius in psalmum 2, ‘Quare fremere gentes?’ = Collected Works of Erasmus*, LXIII, ed. Dominic BAKER-SMITH, transl. Michael J HEATH, Toronto, University of Toronto Press, 1997, 65–153.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 25. évfolyam 1. szám

lól, hogy nem sokra tartja a Rabbi Slomo-féle, úgymond „judaizáló” szövegmagyarázatokat.⁴⁷ Számára az Ószövetség az Evangélium fényében nyerte el valós alakját, tehát a 2. zsoltár igazában Jézus Krisztus szenvedéseire utal. Szent Pált és Órigenészt idézve Erasmus kijelentette, hogy „a betű öl, a lélek pedig megelevenít”, vagyis a történeti magyarázat haszontalan, így a zsoltár Dávidja valójában Jézus, a Sion pedig nem hegyfok, hanem maga az evangéliumi tanítás. A 2. zsoltár erasmusi értelmezésének különössége mégis abban áll, hogy a szöveg keresztény interpretációját – ami a hagyományos, allegorikus felfogással azonos – ő itt kimondottan *szó szerint* veszi.⁴⁸ Erasmus nem utasította el, de átnevezte, átértékelte a keresztény allegorézis hagyományát.⁴⁹ Ez a jelentéktelennek tűnő változtatás a bibliaértelmezés további, jóval radikálisabb átformálódását vonta maga után.

Minthogy az eredeti zsoltárszöveg 12. versében olvasható *bar* szó Szent Jeromos szerint úgy is érthető, hogy ’fiú’, de úgy is, hogy ’tisztán’,⁵⁰ a héber nyelvben járatlan Erasmus – egyik irányban sem kötelezve el magát – az *adore pure* és az *adore filium* összevonása által létrehozta a két lehetséges olvasat kombinációját. Azokra alkalmazta ezt a verset, akik úgymond nem imádják „tisztán” a Fiút, és a zsidók módjára emberi cselekedetektől teszik függővé a megváltást.⁵¹ Jellegzetesen erasmusi ironia ez, amely a fölösleges szentháromságtani spekulációk ellen hat, hasonlóan ahhoz, ahogyan *A Balgaság dicséretében* kigúnyolja azt az öreg szerzeteset, aki abból a tényből, hogy Jézus nevének csupán három nyelvtani esete van, természetesen következtetett a Szentháromság titkaira.⁵² Erasmus zsoltárkommentárja igen távol áll attól, hogy Krisztus nem-

⁴⁷ A *sensus literalist* számos reneszánszkori exegeta „judaizálásként” bélyegezte meg: DÁN RÓBERT, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai, 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 11–26; HOBBS, *Hebraica veritas and traditio apostolica*, 83–99.

⁴⁸ Hasonlóan jártak el más keresztény humanista zsoltármagyarázók is, például Erasmus nagyíró vitapartner, Jacques Lefèvre d’Etaples, aki a „helyes” szó szerinti értelem keresésekor elutasította az olyan értelmezést, amely Dávidot történetirónak tünteti fel, nem pedig prófétának. Ehelyett azt tekintette *sensus literalis*nak, ami úgymond összhangban áll a Szentlélek tanításával. HOBBS, *Hebraica veritas and traditio apostolica*, 96.

⁴⁹ Allan K. JENKINS, *Erasmus’ Commentary on Psalm 2*, *Journal of Hebrew Scriptures* (University of Alberta, Canada), 3(2000–2001), http://www.arts.ualberta.ca/JHS/Articles/article_15.pdf.

⁵⁰ Ezt az értelmezést a modern bibliafilológia nem tartja elfogadhatónak: Hermann GUNKEL, *Die Psalmen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1926 (Göttinger Handkommentar zum Alten Testament, II/2), 12.

⁵¹ JENKINS, *Erasmus’ Commentary on Psalm 2*. – Zsoltárkommentárjában Erasmus kedvenc íróját, Szent Jeromost követi, aki már szembekerült a 2. zsoltár fordítási nehézségeivel, és *Rufinus ellen* írt vitáiratában (*Apologia contra Rufinum*, I, 19) részletesen kitért éppen erre a szöveghelyre: „Állítólag azt is kifogásolja ellenfelem [vagyis Rufinus], hogy a második zsoltár fordításában azt a helyet, ahol a latinban *Apprehendite disciplinam* áll, a héber tekercsben pedig *Nescu bar*, a kommentáromban így mondtam: »Imádjátok a fiút«. És amikor újra lefordítottam római szellemben az egész zsoltárkönyvet, mintha megfeledeztem volna régi fordításomról, ezt írtam: »Imádjátok tisztán«. Ez pedig mindenki számára nyilvánvaló ellentmondás... A *nesci* ige, ha szó szerint fordítjuk, a *kataphilészate*, azaz »csókoljátok meg« jelentést hordozza. Én azonban nem akartam ilyen emelygösen fordítani, inkább az értelmet követtem, amikor »imádjátok« jelentéssel fordítottam.” Szent JEROMOS, „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*”: *A keresztény életről, irodalomról és tudományról*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Helikon, 1991, 124–125.

⁵² Rotterdami ERASMUS, *A Balgaság dicsérete*, ford., bev., jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Európa, 1987, 153.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

imádását hirdesse, a helytelennek vélt, „zsidózó” imaformák elleni fellépésével mégis bizonyos értelemben megelőlegezte az unitárius nonadorantizmust.⁵³

A Fiúisten „öröktől való” születésének dogmáját tagadó unitáriusok kikerülhették volna a *genui* szó használatát is, hiszen ezen a szöveghelyen a görög és a latin fordítások betű szerint értelmezik az eredeti héber szöveg figuratív igéjét. Itt valójában az ókori keleti királyok – például az „Isten fiának” tekintett fáraók⁵⁴ – szakrális felhatalmazásáról van szó, amit a modern fordítások így érzékeltetnek: „Fiammá tettelek ma téged.” Castellio, Bogáti Fazakas és Válaszúti György aligha véletlenül ragaszkodtak a „szültelek” (nemzettek) igeformához. A szülésnek, nemzésnek – másfelől a születésnek, pontosabban az *újjaszülésnek* – kiemelkedő szerepe volt a radikális reformáció teológiájában.⁵⁵

Az 1560-as évek erdélyi antitrinitarizmusának egyik alapszövege, a *De falsa et vera* Krisztus halálára és feltámadására értette a 2. zsoltár „szülésre” vonatkozó passzusát, ezzel is követve az apostoli hagyományt: „Az Istennél lévő Krisztus teljes kinyilatkoztatása ugyanis a feltámadással következett be... Ezért Dávidnak bizonyosságát a Zsolt 2,7-ben: »én ma nemzettek téged« nem az örökkévaló születésre, hanem a feltámadó Krisztusra alkalmazza Pál helyesen, mivel akkor már világosan kinyilatkoztatta, hogy minden keresztőtől megváltott az Istennek fia.”⁵⁶

Amikor a *Pécsi disputában* Skaricza Máté megkérdezi, miként lehetséges, hogy ezt a helyet az apostolok Krisztusra magyarázták, vitapartnere ekként válaszol: „Applikálja Pál ez sententiát (Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet) az megöletett és halálból feltámasztatott Jézusra. Ez végre, hogy megmutassa módját, miképpen jutott minden népeknek örökségire Krisztus. Avagy, hogy mindennek tudására adhassa, mikor kiváltképpen bizonyított az Dávid magvából való Jézus Isten Krisztussának és Isten fiának lenni, avagy Istennek szerelmiben és segítségiben lenni, tudniillik az halálnak nyomorúságából való feltámasztásban... Mert miképpen az Dávidot Isten sok nyomorúsága után emelte vala az királságra, azonképpen ez Jézust is nyomorúsága után, halála után uraságra juttatta, és nyilvánvaló bizonyosságot adott felőle. Mert ez légyen az ű szent fia, az ű szent Krisztussa, az ű ígretiből való mag.”⁵⁷

A krisztológiai utalásoktól megtisztított unitárius zsolnárszövegek légüres terébe egy emberként megismert Krisztus haláláról és feltámadásáról szóló, apostoli ihletésű megváltástan ígérétei hatolnak be. Ha nem lett volna ember, halála sem lehetett volna valós

⁵³ Vö. Johannes TRAPMAN, *Erasmus's Precationes = Acta conventus neo-Latini Torontonensis: Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies*, ed. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, Binghamton, New York, 1991 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 86), 769–779.

⁵⁴ GUNKEL, *Die Psalmen*, 7; KRAUS, *Psalmen*, I, 151; vö. Barry J. KEMP, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, London, Routledge, 1991, 197.

⁵⁵ ÁCS, *A szentek aluvása...*, 32.

⁵⁶ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (1568), ford. PÉTER Lajos, szerk., bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 2), 231.

⁵⁷ VÁLASZÚTI, *Pécsi disputa*, 304.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

halál,⁵⁸ és ez a csoda nem eshetett volna meg. Az apostolok Krisztusba vetett hite a többi közt abban állt, hogy Jézus számukra is elhozza feltámadást.

Amikor az unitáriusok az emberként megismert Krisztus halálának és feltámadásának jóslataként értelmezték a 2. zsolnárt, voltaképpen visszaillesztették azt a reformációt megelőző nagy apokaliptikus mozgalmak devóciós gyakorlatába és spiritualizmusába. „Krisztus követésének” eszménye nemcsak a keresztviselés megpróbáltatásait, hanem az újjászületés ígértét is magában foglalta.⁵⁹ A misztikus hagyományokon nevelkedett spiritualisták nem ragaszkodtak a *sensus litteralishoz*, mivel az allegorikus jelentésrétegeitől megfosztott Szónál fontosabb volt számukra a Lélek. Szerintük a Lélek sugallata nélkül a Szentírás sem jöhetett volna létre. Felfogásuk szerint ez az inspiráció – függetlenül a Bibliában leírtaktól – folyamatosan hatékony.⁶⁰ A radikális reformáció tanai szerint a Szentírásban, különösen a zsolnárokban Isten lelke szól az emberhez, lehetőséget adva neki arra, hogy válaszoljon. Úgy képelték, hogy ez a titokzatos átalakulás – elváltozás – Isten lelkének fuvallatára történik meg. Sebastian Castello kéziratban maradt híres munkájában, a *De arte dubitandibus* – a Római levél (11, 17–24) nyomán – a visszanyesett, majd beoltott fa példájával magyarázta el, és le is rajzolta, miként következik el az ember és a világ újjászületése. Amint a vadon nőtt, és később visszanyesett fából az oltvány jótékony hatására gyümölcsöző fa fejlődik, úgy alakul át a bűnös, régi ember új emberré, morális lényé. Ez a gyógyító oltvány, amely egészséges folyamatokat indít el az emberben, valójában Krisztus lelke. A visszanyesés, a beoltódás és a gyümölcsstermés egymást követő fázisai – a reformáció allegóriájaként – a Szentírást befogadó lélek átalakulásának folyamatát példázzák.⁶¹ A bibliai hermeneutika lépcsőfokai elvezetnek a megigazuláshoz. Castello követői közt kétségtelenül bőséggel voltak olya-

⁵⁸ A Jézus „igaz halálára” vonatkozó protestáns nézeteket elemzi RÉVÉSZ Imre, *Dévay Bíró Mátyás tanításai: Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdetéről*, Kolozsvár, 1915, 168.

⁵⁹ A radikális reformáció számos törekvése magyarázható a késő középkori spiritualizmus továbbélő szellemiségéből, vö. Giles CONSTABLE, *The Ideal of the Imitation of Christ = Uő, Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 145–248. Thomas Kempis *Krisztus követéséről* szóló könyvének Castello által gondozott szövege nagyon sok kiadást ért meg: *De imitando Christo contemendis mundi vanitatibus libellus*, authore Thoma KEMPISIO, interprete Sebastiano CASTELLIONE, Basileae, per J. Oporinum, 1563. Castello közreműködött a középkori német misztika alaptanait összefoglaló, *Theologia Deutsch* című híres értekezés latin és francia fordításában is: Steven E. OZMENT, *Mysticism and Dissent: Religious Ideology and Social Protest in the Sixteenth Century*, New Haven, Yale University Press, 1973, 39–45; Alastair HAMILTON, *The Family of Love*, Cambridge, Clarke, 1981, 7, 96; André SÉGUENY, *A hit kérdése a 16. század szellemi áramlataiban = Uő, Teológia és filozófia között: Spiritualisták a 16. században*, szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella, Szeged, 2008, 27–42; a *Theologia Deutsch* magyar kiadása: FRANKFURTI NÉVTELEN, *Német teológia*, ford. ISZTRAY Simon, Bp., Kairosz, 2005.

⁶⁰ HAMILTON, *The Family of Love*, 4.

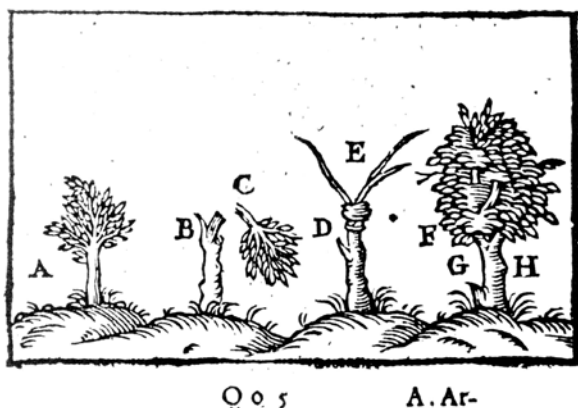
⁶¹ Sebastian CASTELLIO, *De arte dubitandi et confidendi, ignorandi et sciendi*, with introduction and notes by Elisabeth FEIST HIRSCH, Leiden, Brill, 1981 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 29), 147–149; vö. OZMENT, *Mysticism and Dissent*, 197; GUGGISBERG, *Sebastian Castello*, 228–229. – Castello itt önti végső formába a megigazulásra vonatkozó (a szerző halála után kiadott *Dialogi IV De fide* című fejezetében kifejtett) nézeteit: GALLICET CALVETTI, *Sebastiano Castello*, 137–138, 396–417.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

nok is, akik fontosabbnak tartották az ágak visszanyesését, mint az oltványozást, de a metszést ők sem öncélúan végezték.

Bogáti Fazakas Miklós *Isten és az Masiák* kapcsolatáról beszél a 2. zsoltár fordításában. Ez a teológiai problémákkal terhelt atya–fiú-viszony alapvetően kihat a zsoltárszöveget befogadó és arra válaszoló zsoltározó közösség életére. Az unitáriusok ugyan „historia szerint” énekelték a psalmusokat, mégis „hasonlatossággal való applikálással” értelmezték azokat. Mivel úgy hitték, hogy az Isten lelke a „Fiúnak általa adatik az híveknek”,⁶² az „Én fiam vagy te, én ma születek tégedet” szavak meghallói önmagukra vonatkoztathatták az üzenetet. A *sensus litteralis* nevében kitéssékelt Fiúisten helyébe lépett az ember, akivel – senki mással – hitük szerint „valóban” megtörtént, megtörténik a feltámadás és az újjászületés csodája.

Castellio rajza a megnyesett fáról

⁶² DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, Gyulafehérvár, Hoffhalter, 1567, Kijv. – Faksimile kiadás: Kolozsvár, 1910.

VARSÁNYI ORSOLYA

PÁZMÁNY PÉTER: *A MAHOMET VALLÁSA HAMISSÁGÁRUL*

Bevezetés: a mű születésének egyes kérdései, előzmények

Mivel az első magyar nyelvű turcica írásról van szó, felmerülhet bennünk a kérdés: hogyan lehetett egy ilyen munkát megírni? Ha a mű születésének körülményeit vizsgáljuk, érdemes néhány, a mű filológiájával kapcsolatos kérdéssel foglalkoznunk.

A téma azért merülhetett fel, Pázmány azért írhatta meg ezt a művet, mert bőséges anyagot, tudást gyűjtött össze, mely újabb és újabb művek írására ösztönözte. Talán ez a vitairat tekinthető a muzulmánokról korábban megszerzett ismeretek összefoglalásának. A Koránra és Mohamedre elszórtan egyéb vitairatok is utalnak: indokolt lehetett ezeket az utalásokat egy helyütt összefoglalni – állítja Bitskey István és Sík Sándor.¹ E dolgozatban nincs lehetőség valamennyi korábbi utalás összegyűjtésére. De ha csupán a *Tíz bizonyosságban* előforduló példákat tekintjük, láthatjuk, milyen témakörökben említi meg Pázmány a törököket és muzulmánokat. Tematikai-tartalmi alapon kísérlem meg csoportosításukat.²

Mohamedről: 40:8–9: Mahomet tanítója az ördög; 45:20–22: Mahomet állítja: Gábrriel angyaltól vette tudományát; 54:17–24: a török nem hiszi, amit a katolikusok, ugyanis Mahomet is megmondta a Koránban, hogy Krisztus helyett mást öltek meg a zsidók; 186:9–10: az újítók rosszabbul vélekednek az Üdvözítő születéséről, mint a törökök Mohamedéről, mert Mohamed anyja, Emina, sem „hordozásában”, sem szülésében nem érzett fájdalmat; 186:17–18: Mohamed Szűz Máriát tisztának ítéli; 228:26: Mohamed is mondhatná, hogy Istentől küldetett; 257:21–258:1: Mahomet dicséri Krisztust, szerinte a keresztény hitben is üdvözülhet az ember.

A protestantizmus és a mohamedanizmus összefüggéseiről: 41:19–28: az ördög szerint Luther hite olyan, mint a töröké; 95:1–4: az új tudományok ateizmushoz vagy törökké

¹ Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., 1939 (a továbbiakban: SÍK), 94, 96–97; BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996 (a továbbiakban: BITSKEY 1996), 194.

² A példákat a kritikai kiadás (PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intézés a török birodalomról és vallásról*, Bp., Universitas, 2001) szerint adom meg. *A Mahomet vallása hamisságáról* e mű függelékeként látott először napvilágot, szövegét ugyane kritikai kiadásban használtam (*uo.*, 273–295). A felsorolás módszere: először a lapszámot közlöm, majd kettőspont után a sorszám következik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam LXII. szám

váláshoz vezetnek; 95:26–29: a kálvinisták az ariánus, török, zsidó és pogány tévelygést növelik; 96:2–7: a sacramentáriusok közül ki ariánussá, ki törökké, ki ateistává lett; 96:11–12: az arianizmus, kálvinizmus, mohamedanizmus atyafiai, egy posztóból szabott különféle nadrágok; 96:15–16: a sacramentáriusok nem keresztények, hanem megkeresztelt zsidók, mohamedánok; 105:5–8: a tévelygések végül törökké, ariánussá vagy ateistává váláshoz vezetnek; 127:2: (kálvinisták:) Patroni Mahometismi; 127:20–22: a lutheristák a zwingliánusokat többek közt törököknek nevezik; 127:24–26: a sacramentáriusok nem keresztények, hanem megkeresztelt zsidók és mohamedánok; 165:1–4: a kálvinisták névleg keresztények, szívvel törökök; 182:8–12: e tudományok kaput nyitnak a törököknek és az ariánusoknak; 254:20–21: az újítók Mahomettel együtt azt tanítják, hogy ki-ki üdvözüln saját hitében.

Történelemszemléleti megállapítások: 96:16–25: a kálvinisták frigyét akartak venni a törökökkel; 97:11–12: a viszálykodás Mahomet vallására viszi Európát, mint Ázsiát és Afrikát; 160:5–6: Luther tudománya az oka, hogy a török Magyarországot rabságra vivé; 163:22–25: Luther akkor támadt, mikor Magyarország a legnagyobb szükségben volt; 163:25–164:12: Luther azt mondja, hogy nem kell a török ellen hadakozni; 164:21–25: Luther tanítása szerint a török hit igazabb, mint a katolikus vallás; ez az oka, hogy a „saxoniai” választófejedelem a törököt Magyar- és Németország ellen indítja; 165:5–6: Solyman mondta: Luther sokat használt neki; 165:7–12: Solyman jóakarattal van Lutherhez; 165:12–16: Luther az oka, hogy Magyarországnak nem lehetett segítsége; 168:14–169:14: a görögök vesztének, török kézre jutásának az oka a római egyháztól való elszakadás; 223:19–22: (Luther) azt mondja, ne viaskodjunk a török ellen; talán azt szeretete volna, ha Buda is és Bécs is török kézre kerül; 231:3–5: a Lutheristák nem szeretik, ha a török ellen hadakoznak a keresztények; 242:5–7: hogy a császárságot könnyebben „le nyomhassák”, az újítók ingerelték a törököt, hogy Magyarországot ellen hadakozzon.

Protestánsok véleménye a törökökről; a törökökről és a katolikusokról: 75:9–10: idézet Luthertől: a barátok és a törökök egyformán gyalázzal illetik Krisztust; 164:15–20: Luther szerint inkább a török, mint a pápisták; 181:26–182:2: latin idézet Luthertől: nem csoda, hogy mindenki, így a mohamedánok is, támadják Krisztus istenségét; 198:2–3: (Kálvin:) a törökök is lehetnek szentek; 199:20–23: (Luther) a török kedvéért még a körülmételést is engedélyezi;³ 215:16–19: Luther szerint a hitnek ez igaz ágazatát elismeri többek közt a török is.

³ Azért is érdekes, hogy Pázmány felvetette ezt a problémakört, mert a korban tudunk körülmételéssel kapcsolatos „botrányokról”, vádaskodásokról. Pl. a Balassi család két tagját is, Bálintot és apját is meggyanúsították: „[Balassi Bálintnak] később a szentszéknél még védekeznie is kellett: őt, aki szüntelen kockára tette életét a kereszténységért, megvádolták V. Sixtus pápánál, hogy titokban a török vallásra tért át és kisfiát a török ritus szerint körülmételtette s a Musztafa nevet adta neki. Az esztergomi szentszék előtt tett áttérési nyilatkozatban fölényesen utasítja el ezt az ostoba pletykát. A hitehagyásnak akkorában máglyahalál volt a büntetése, mert előfordult – bár igen ritkán – a végbeli vitézek között is. Így egy Tót Sebestyén nevű renegát vitézt megégetett a nádor (1556). Sokszor kényszerből tették és éppen Balassi Bálintnak Hatvan alatt elfogott hús vitéze közül nyolcan tértek át Konstantinápolyban a török hitre, hogy elkerüljék a gályát. Érdekes, hogy apjára is hasonló vádat fogtak rá, még erdélyi fogsága alatt: Ungnád Dávid luteránus udvari papja, Gerlach István jegyezte fel naplójába azt a mendemondát, hogy Mehemet pasa beárulta Balassi Jánost, mert az levélben ígérte, kész övéi-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Buzdítás: 169:26–28: a törököt oltalmazó hitet el kell vetni.

Láthatjuk: a Mohamedre utaló sorok a próféta „életrajzával” és „dogmatikájával” foglalkoznak. Ezek a témakörök az *Appendix*ben is előfordulnak majd, az első és a harmadik részben. A protestantizmus és a mohamedanizmus összefüggéseire vonatkozó utalások az *Appendix* bevezetőjében fordulnak elő jóval tömörebben. Pázmány történelemszemlélete e korábbi utalásokban más viszonylatban mutatkozik meg, mint magában a műben. Az elszórt megjegyzésekben elsősorban Magyarország nehéz helyzetét eredezteti a protestánsok és a muzulmánok összejátszásából. Ez a gondolat megjelenik majd az *Appendix*ben is, de a második, történelmi részében leírt és kommentált események alapján pontosabb képet kapunk majd a szerző történelemszemléletéről. A protestánsok törökre vonatkozó véleményét e korábbi utalások részletesebben ismertetik, de az *Appendix* bevezetőjében egy-egy gondolat újra felbukkan. A második és a negyedik témakör (a mohamedanizmus és a protestantizmus összefüggései; protestánsok állításai a törökökről) esetében Pázmány vissza is utal a *Tíz bizonyság*ban korábban leírtakra. Valóban tekinthetjük a korábbi utalásokat „előzménynek”: bizonyítják, hogy Pázmányt már régebben is foglalkoztatta a kérdés. De a *Tíz bizonyság* megelőző utalásainak egyszerű kompilációjánál és elrendezésénél sokkal több *A Mahomet vallása hamisságáru*l: önálló, új munka. Mohamed életrajza például teljesebb ebben a műben, mint a korábbi utalásokban. A törökökről szóló történelmi rész is részletes; az itt felsorolt történelmi eseményeknek csak kis részére utalt korábban Pázmány. Érthető, hiszen a többi vitairatban nem volt szükség egy teljességre törekvő kronológiára: így mindig csak az adott témára vonatkozó dátumokat és történéseket említette meg a szerző. A Korán egyes szúráira már a *Tíz bizonyság*ban is utalt, de cáfolatukkal eddig nem foglalkozott.

Fontosabbnak ítélem a korábban is használt forrásanyag „ösztönző” mivoltát. Megvizsgáltam a Mohamedre és a törökökre vonatkozó, fent felsorolt utalások forrásanyagát: Pázmány ezek mindegyikét felhasználta a függelék megírásához is. Így például a Magdeburgi Centuriátorokat, Reginaldust, Zónaraszt, a Korán egyes szúráit. *A Mahomet vallása hamisságáru*l ezeken kívül számtalan forrásra hivatkozik; többek közt olyan művekre, melyeket Pázmány nem a törökökkel vagy az iszlámmal kapcsolatos utalásaihoz, hanem egyéb történelmi-dogmatikai témákhoz használt a *Tíz bizonyság*ban. Valószínű, hogy Pázmány a protestánsok elleni vitairatok megírásához fordult először e forrásokhoz, s a belőlük szerzett ismereteket később használta fel *A Mahomet vallása hamisságáru*l megírásához; tehát nem a témához keresett anyagot, hanem az anyag kínálta a témát.

vel együtt meghódolni a töröknek, ha fiának, »ki a Békes-féle háboruban a török kezébe esett«, visszaadják szabadságát. [...] A Bálintra vonatkozó vádaskodás onnan eredhetett, hogy kivételesen jól ismerte a török nyelvet, török énekeket énekelt, sőt török könyvei is voltak. [...] De a tudást mohón szomjazó lelke itt is túlment a katonai szükségleteken. Török énekeket, török írást tanult a foglyoktól, kik között bizonyosan sok műveltebb ember is lehetett...” ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, 1941, 118–119. Erre az adalékra Hargittay Emil hívta fel a figyelmet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Források

A mű megírásának kérdése még komolyabban foglalkoztathat minket, ha figyelembe vesszük a Szántó István *Confutatio Alcorani* című művének előszavában olvasottakat: 1598. december 23-án Acquaviva generálishoz írt levelében Szántó beszámol arról a tervéről, hogy elkészíti a Korán részletes cáfolatát. Már 1597-ben elkezdte a *Confutatio* megírását, de nem tudta befejezni a rendelkezésre álló latin nyelvű Korán-fordítás „összevisszasága” miatt. Szántó ugyanis nehezen értette a Korán mondanivalóját ebből a szövegből.⁴ A második könyv második fejezetében⁵ úgy mutatja be a Koránt, hogy feltételezhetjük: ugyanabban a fordításban ismerhette, mint Pázmány.⁶ A levélben azt írja, hogy a fordítás megbízhatatlanságának oka az, hogy a fordítók egyike arabul tudott, a másik latinul.⁷ A Petrus Venerabilis által lefordított Korán-textusra ez igaz is, s ezt a fordítást használta Pázmány is.

Pázmánynak talán azért volt egyszerűbb dolga, mint Szántónak, mert ő nem csak a Koránra alapozta cáfolatát és támadását. Így megengedhette magának, hogy csupán részeket válasszon ki belőle, s ne kelljen az egészet az elejétől a végéig megértenie, mint rendtársának, aki szúráról szúrára haladt. *A Mahomet vallása hamisságáru* nem csupán Korán-cáfolat; így forrásként nem csak a Korán kerül elő, hanem számos történelmi és polemikus munka is. Ezek egy részét Pázmány már korábban is használta más vitairatainak megírásához. Fejtegetését a nemzetközi törökellenes irodalom ismeretében állította össze. Utal mind katolikus, mind protestáns, középkori és humanista szerzőkre.⁸ De ha alaposabban megvizsgáljuk a forrásokat, látjuk majd, hogy a szerzők egy része csupán történetirő: semmiféle polemikus szándék nem vezérelte műve megírásában. S szinte valamennyi szerzőről elmondhatjuk, hogy munkássága egésze távol áll a polémiától, csupán egy-egy műben fordul az iszlám felé.⁹

⁴ *Előszó* = SZÁNTÓ (ARATOR) István, *Confutatio Alcorani* (1611), s. a. r. LÁZÁR István Dávid, Szeged, 1990, 7–19 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27) (a továbbiakban: LÁZÁR), 11–13; a *Confutatio Alcorani* a továbbiakban: SZÁNTÓ.

⁵ *Caput 2. De divisione libri.*

⁶ SZÁNTÓ 63: „Totus Alcoranus in exemplari Latino, translato a Roberto Retensi anno domini 1143, dividitur in Azoaras sive capita 125, in exemplari autem Hispanico, Catalanica lingua conscripto, in Azoaras 112. Non concordant exemplaria [!]”. Ebből az idézetből az is kiderül, hogy Szántó tudott a spanyol fordításról is, melyről Pázmánynak valószínűleg nem volt tudomása.

⁷ LÁZÁR 11–13.

⁸ BITSKEY István, *Pázmány korai vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról* = B. I., *Virtus és religio*, Miskolc, 1999, 135–143 (a továbbiakban: BITSKEY 1999), 141; BITSKEY 1996, 183–184; SÍK 96.

⁹ Feltételezem, hogy ebben a korban a török terjeszkedés miatt a művelt rétegnek illet állást foglalnia a kérdéssel. S azok a szerzők is, akik nem szenteltek külön művet a témának, érdeklődéssel kísérték a hozzá fűződő „irodalmi dokumentációt”. Lásd pl. SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 166: „Október 20. Cassa. Itt Boccatius saluttam; adta az Thurii Idejaját, Vaci Gergel memorialet irt utamnak rendiről.” A szöveg helyhez tartozó jegyzetből megtudjuk, hogy Thúri Farkas Pál levele a török hódoltságban élő magyarok helyzetéről szólt, s ezt mind Bocatius, mind Szenci Molnár Albert kiadta. „26. Eperjes, Szinye Uyfalu. Holot Szinyei Christof, ket aranyat adott, és egy konyvet ajandekon, tudniilic az

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 215. évfolyam 1. szám

A Mahomet vallása hamisságáról forrásai fejezetenként:¹⁰

Mahometrül es az eotet keoveteokrül

Chronica mendosa et ridiculosa saracenorum, de vita Mahumetis et successorum eius, eodem [HERMANNO DALMATA] interprete = Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis, quae et ismaelitarum lex, et ALCORANUM dicitur, ex Arabica lingua ante CCCC annos in Latinam translata, ed. Theodor BIBLIANDER,¹¹ Basileae, 1543 (a továbbiakban: BIBLIANDER), I,¹² 213–223.¹³

Alkorant.” Itt pedig az derül ki a jegyzetből, hogy a Pázmány által is használt, Petrus Venerabilis által lefordított és Bibliander által kiadott változatról van szó. Erre az adalékra Hargittay Emil hívta fel figyelmem.

¹⁰ A műlista jelenlegi ismereteim alapján teljes: csupán a kritikai kiadás 1860. számú jegyzetében hozott *Simias Christianor.* mibenlétére nem sikerült fényt derítenem. Ha a *simias* szót a ’majom’-ból vagy a kép. ért. ’utánozó’ jelentésből próbáljuk megfejteni, akkor a *Simiae Christianorum* a ’keresztények majmolóit’ jelentené. Tehát egy olyan szemléletről lehet szó, mely szerint a muzulmán „egyházi hierarchia” a keresztény felépítés mása. – A feltételezett jelentés alapján úgy ítélem meg, hogy Pázmány a forrásként megjelölt mű egy részletére utal. Boissard ugyanis itt úgy ismerteti a muszlim „egyházi hierarchiát”, hogy közben keresztény párhuzamokat hoz. Minden „rang” mellett bővebb magyarázat áll: mi a feladata, szerepe, milyen római fokozatnak felel meg. Pázmány is igyekszik a muzulmán egyházi fokozatokat valamilyen „római katolikus” egyházi rangnak megfeleltetni, de nem követi pontosan a forrást. Ezért talán gondolhatunk arra, hogy Pázmány Boissard magyarázataihoz irányít minket „lásd a keresztények majmolóit!” felszólítással. Ezt a feltevést erősíti az a tény, hogy a *Kalauz* marginális jegyzetei közt már nem szerepel. A *Tíz bizonyosságban* még így olvasható a hivatkozás: 1860 e *Vide Jacob. Bols. in Iconibus Sultan, fol. 96. ex annal. Turcorum, quos Ferdinando Imp. Hieron. ab Eck, misit Constantin. Vide Simias Christianor.* A *Kalauz* margóján csupán ez áll: Boissard. *Iconibus Sultanorum, ex Turcicis Analibus, [!] quos Hiero: ab, Ek, misit Ferdinando Caesar.* A *Kalauz*-beli változat nem hiányosabb a *Tíz bizonyosságban* leírtaknál: nem valószínű tehát, hogy egy mű címét a bővített, későbbi változat jegyzete elhagyja.

¹¹ E források legfontosabbika **Theodor Bibliander (Buchmann)**, a tizenhatodik században élt zürichi teológus kolligátuma. Számos Mohamedről szóló írást foglal össze, melyek egy része életrajzi, dogmatikai, és még a Korán latin fordítását is közli (I. kötet). Majd történelmi írásokból válogat (II. kötet), végül polemikus írások gyűjteményét nyújtja (III. kötet). Theodor Bibliander (1506–1564) svájci protestáns tudós, Ulrich Zwingli egyik legfontosabb bázeli követője volt. A Korán fordítását és a kísérő írásokat azért gyűjtötte össze és készítette elő kiadásra, mert tudományos szempontból időszerűnek találta megjelentetésüket. Munkáját barátja, Johannes Oporinus (Herbst) segítette, aki Bazel egyik tehetséges és művelt nyomdása volt. Az előkészítő munkálatok titokban folytak: a városi tanács hat évvel korábban már eltiltott egy másik nyomdát egy hasonló terv végrehajtásától. A tanács mégis értesült a kísérletről; Bibliander még befejezetlen kötetét el is kobozta, a két tudóst beidézte. Mindez 1542-ben történt, s a munka kiadásának, a téma felmerülésének időszerűsége megkérdőjelezhetetlen volt. A tanács eleinte mégis elzárkózott a kiadás engedélyezése elől, mondván, hogy mesék és eretnokségek e gyűjteményét veszélyes megjelentetni: ezek a keresztény elmék és lelkek megzavarását eredményezhetik. Oporinus azonban fontos támogatókat sorakoztatott fel, többek között a fiatal Kálvin körét. Az ügyet végül egy Luthertől származó levél döntötte el 1542 végén. Luther ebben kifejti, hogy a muzulmánokra mérhető legnagyobb csapás éppen az, ha szent könyvük és egyéb irataik fordítása nyomtatásban is megjelenik. 1543 elején napvilágot látott a kolligátum. Vö. James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton, Princeton University Press, 1964, vii–viii (a továbbiakban: KRITZECK).

¹² Az első kötet előszók és apológiák után azokat a fordításokat tartalmazza, melyeket még **Robertus Retensis** és **Hermannus Dalmata** Petrus Venerabilis kérésére fordítottak le a tizenkettedik században – középkori fordításokról, szövegekről és középkori szemléletről van tehát szó. Hermannus a chartres-i iskola diákja volt, kora egyik legnagyobb tudósa. Számos filozófiai művet fordított már korábban is, pl. Ptolemaiosz egyes munkáit, arab asztronómiai traktátusokat. Robertus Barcelonában tanult; földrajzzal és csillagászzal

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

De generatione Mahumet, et nutritura eius, eodem HERMANNO DALMATA interprete = BIBLIANDER I, 201–212.¹⁴

Íóannész ZÓNARASZ, *Annales = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567. A kolligátum I. könyve. (A továbbiakban: ZÓNARASZ.)¹⁵

VINCENTIUS BELLOVACENSIS, *Speculi maioris tomi quatuor*, Venetiis, 1591 (a továbbiakban: BELLOVACENSIS).¹⁶

Caesar BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, Antverpiae, 1597-től (Damascenust, Cedrenust, Theophanest es Eulogiust idézi; e szerzőket Pázmány Baroniusz kiadásából citálja). (A továbbiakban: BARONIUS.)¹⁷

foglalkozott. A Korán-fordítás elkészülte után arab algebrai, csillagászati műveket ültetett át latinra. Vö. KRITZECK 62–63.

¹³ A Mohamedről szóló írások közül elsőként a *Chronica mendosa et ridiculosa saracenorum, de vita Mahumetis et successorum eius* című művel találkozunk Pázmány forrásai közt. Arab nyelvű eredetijét mindmáig nem sikerült azonosítani, mivel az arab hagyománynak megfelelő isznádot (a hagyományozók névláncolatát) a fordító elhagyta. A mű szerkezetileg nem egységes; laza történelmi kereten belül össze nem függő témákat tárgyal. Egy sajátos teremtéstörténet után próféták kronológiája következik, egészen Mohamedig. Ezt Mohamed apai genealógiája követi, majd születésének és gyermekkorának története. Ezek után próféta-sága, csatái és halála történetét olvashatjuk. A mű utolsó része az első kalifák életrajzi vázlatát.

¹⁴ Másodikként a *De generatione Mahumet, et nutritura eius* című írást idézi Pázmány Bibliander kolligátumának első kötetéből. Ez a könyv Mohamed Ádám-tól való származását írja le, majd születésével és gyermekkorával kapcsolatos csodás eseményeket mesél el.

¹⁵ **Íóannész Zónarasz** (12. sz. első fele) bizánci jogtudós, író, történetíró. A császári udvarban viselt hivatalokat, majd szerzetes lett a Márvány-tenger egyik szigetén. Az egyik legnagyobb bizánci kánonjogász; kommentárt írt a fő egyházi jogi forrásokhoz, és fennmaradt két kisebb jogi értekezése is. Az egyházi irodalom körében homíliákat, szentéletrajzokat, Mária-himnuszt írt. Magyarázatok szerzett Damaszkuszi Szent János és Nazianzoszi Szent Gergely egyes költeményeihez. Már szerzetesként írta *Epitomé historión* c. nagyszabású történelmi összefoglalóját. A feldolgozás a világ teremtésétől 1118-ig terjed, szerkezetét tekintve a középkori világtörténetek közé tartozik. Tartalmában, nyelvében magasabb igények kielégítésére törekszik. Míg elődei nagyrészt egymást másolták, Zónarasz a forrásokból: antik és középkori történetírókból merítette anyagát, s fogalmazása is gondos. Vö. *Világirodalmi lexikon*, XVIII, 223.

¹⁶ **Vincentius Bellovacensis** (1190–1264) vagy Vincent de Beauvais, enciklopédista. 1250 körül született *Speculum maius (Nagyobb tükör)* című enciklopédiája nagyszabású munka, a természettel és a történelemmel foglalkozik. A történelmi rész a teremtéstől 1244-ig tekint át a múltat, tartalmaz egy művelődéstörténelmi részt, és egy fejezetet szentel a korábbi történetíróknak. Nem folyamatos olvasásra szánt kiadvány, hanem kézikönyvként forgatható. Vö. PATAY József, *Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása*, Kolozsvár, 1909 (a továbbiakban: PATAY), 117; Ernst BREISACH, *Historiográfia*, Bp., Osiris, 2004 (a továbbiakban: BREISACH), 154.

¹⁷ A lutheránusok egyháztörténetéről alkotott elképzelései a keresztény hagyományok folytonosságának tételét fenyegették, a katolikusok nem hagyhatták válasz nélkül a lutheránusok tanításait. 1571-ben egy pápai bizottság Caesar Baroniusz oratoriánus szerzetesét kérte fel, hogy írja meg a *Magdeburgi évszázadok* katolikus ellenpárját. Baroniusz *Annales ecclesiastici (Egyházi évkönyvek)* című műve, melynek első kötete 1588-ban jelent meg, annak a bizonyításán fáradozott, hogy helytelen elvetni az egyház középkorban létrejött fejlődését, mivel az apostolok kora utáni változások nem az emberi elme újításai voltak, hanem Krisztus tanításainak a Szentlélek vezérletével végrehajtott megvilágításából, értelmezéséből és különleges helyzetekre való alkalmazásából fakadtak. A folytonosságra helyezett hangsúlyhoz jól illett, hogy Baroniusz az évkönyv régimódi formáját választotta, noha a humanista műveltséget maga is sokra értékelte. Baroniusz kritikai szemléletmódja azonban teljesen korszerű volt: a forrásokat figyelmes vizsgálatnak vetette alá, és kihagyta a dokumentumokkal

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

François de BELLEFOREST. (A Pázmány által idézett művét nem találtam, csupán *Grandes Annales* című francia munkája elérhető. Pázmány a következőre utal: *La Cosmographie universelle de tout le monde*, Paris, 1575.)¹⁸

Jean-Jacques BOISSARD, *Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum*, Francfort, 1596 (a továbbiakban: BOISSARD).¹⁹

De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum, Septemcastreni, quodam autore incerto = BIBLIANDER III,²⁰ 7–59.²¹

A Teoreokeokrül

ZÓNARASZ.

GUILLELMUS TYRIUS,²² *Historia belli sacri verissima...*, Basileae, 1564.

nem igazolható hagyományokat. Az általa idézett történetírókra Pázmány is többször hivatkozik; őket Baroniustól idézi. Vö. PATAY 116–117; BREISACH 175.

¹⁸ Belleforest (Comminges, 1530–Párizs, 1583) a reneszánsz nagy francia írója, költője és fordítója. Navarrai Margit udvarában élt, majd Toulouse-on és Bordeaux-n át Párizsba ment, ahol a fiatal írónemzedékekkel került kapcsolatba. 1568-ban a király historiográfusa lett. Írásai a kozmográfiával, erkölccsal, irodalommal és történelemmel foglalkoznak. Számos fordítása van, többek közt Boccacciótól, Sebastian Münstertől, Cicerótól és Démoszthenésztől. *Grandes Annales* című munkája polemikus írás François Hotman ellen. Legsikeresebb munkája az itáliai Matteo Bandello tragikus históriáinak fordítása és adaptációja. Ezek egyike Shakespeare *Hamletjének* a forrása. *Cosmographie* című műve Münster munkájának kivonata, ezért a „francia Münster” néven is híres. Vö. PATAY 117; *Világirodalmi lexikon*, I, 805; BREISACH 154.

¹⁹ Jean-Jacques Boissard (Besançon, 1528–Metz, 1602) latinul alkotó francia régész, költő, „humanista archeológus”. A wittenbergi egyetemen Melanchthontól sajátította el az antikvitás ismeretét és szeretetét. Évtizedes itáliai tanulmányainak eredményét *Romanae urbis topographia et antiquitates* (1597) c. történeti értekezésében foglalta össze. Művészettörténeti, régészeti tárgyú könyvek, utleírások, latin költemények tartoznak művei közé. A késő-humanista protestáns történetírás jelentős alakja. Vö. PATAY 117; *Világirodalmi lexikon*, I, 1010; BREISACH 154.

²⁰ A harmadik kötet, a *Historiae* könyvei közül Pázmány a Sebesi Névtelen és Paulus Ioviust választotta.

²¹ A Sebesi Névtelen nem más, mint Georgius de Hungaria, Magyarországi György barát. Életéről nincs sok adatunk, pl. azt sem tudjuk, magyar vagy szász eredetű volt-e. Bizonyos csupán annyi, hogy bilingvis volt. Társadalmi állásáról szintén nem tudunk semmit. Tizenhat évesen ment Szászsebesre tanulni, ahol a domonkos rendi iskola kifejlesztette benne a vallási kérdések iránti érdeklődést. Ez szinte predesztinálta arra, hogy a huszonegy évig tartó török fogság alatt (1438-ban került török rabságba) ne csupán a fogság fizikai gyötrelmeivel foglalkozzék, hanem szabadulása után a lelkiismereti válságról számoljon be. A törökről alkotott első apokaliptikus értelmezések-értekezések egyike György barát *De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* című műve. Számunkra azért is érdekes, hogy Pázmány hivatkozik rá, mert tudjuk, hogy bár Európa-szerte nagy érdeklődés övezte, a hazai ismertségre nincsenek bizonyítékaink. Fodor Pál írja: „Bár a magyar kutatás egyelőre adós a mű magyarországi hatásának feltárásával, több körülmény miatt feltételezem, hogy az nem maradt ismeretlen – elsősorban egyházi körökben.” (Vö. FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 21–49, 27; FÜGEDI Erik, *Utószó = Kimondhatatlan nyomorúság: Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*, ford., utószó, jegyz. FÜGEDI Erik, Bp., 1976, 215–217.) Pázmány hivatkozása bizonyítja, hogy a műnek volt hatása a hazai polémiára.

²² Türoszi Vilmos (Jeruzsálem, 1130 k.–1185) Türosz püspöke és a keresztes háborúk történetírója a középkorban. Jeruzsálemben tanult: elsősorban a latint, de talán a görögöt és az arabot is. Korán az egyházi rend tagja lett, majd 1146 körül Európába utazott, hogy befejezze tanulmányait. Párizsban és Bolognában tanult teológiát, jogot és a szabad művészeteket. 1170 körül kezdte el írni a királyság történetét. Megírta a lateráni

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

LAONICI CHALCOCONDYLAE Atheniensis²³ *Historiarum de origine ac rebus gestis Turcorum = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum harmadik kötetében, Grégorasz után, ff. 64–120 (a továbbiakban: LAONICUS).

Turcicarum rerum commentarius Pauli IOVIJ episcopi Nucerini... = BIBLIANDER III, 107–135 (a továbbiakban: IOVIUS).²⁴

Nicetae Acominati CHONIATE²⁵ *Magni Logothetae Secretorum, inspectoris et indicis veli, praefecti sacri cubiculi: LXXXVI annorum historia, videlicet ab anno restitutae salutis circiter MCXVII. in quo Zonaras definit, usque ad annum MCCIII = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum II. könyve (a továbbiakban: CHONIATES).

Nicephoras GREGORAS,²⁶ *Romanae, hoc est Byzantinae historiae libri XI = Corpus universae historiae, praesertim Bizantinae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum harmadik könyvében (a továbbiakban: GREGORAS).

zsinat összefoglalását, egy *Historia/Gesta orientaliū principū* című művet, mely a Szentföld történetét öleli fel Mohamed idejétől 1184-ig. Fő munkája egy huszonhárom könyvből álló, befejezetlen krónika. Azzal kezdődik, hogy Omár megszállja Szíriát, majd nagy része az első keresztes háború előtti eseményekkel és a Jeruzsálemi királyság politikai történetével foglalkozik. Meg nem nevezett, keleti forrásokat használt, mégis tekinthetjük elsődleges forrásnak. Vilmos halála után műve Európa-szerte elterjedt. Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/William_of_Tyre.

²³ **Laonikosz** „modernebb” bizánci görög történetíró: a tizenötödik században élt (Athén, 1423–?, 1490). Előkelő athéni családból származott, fiatalkorát a Peloponnészoszon töltötte filozófiai és filológiai tanulmányokkal. Nem tudjuk, később hol élt, milyen miliőben írta az élete utolsó szakaszában szerzett nagy történeti munkáját, az *Apodeixisz hisztoriōnt*. Tíz könyve a bizánci császárság történetét foglalja össze 1297-től 1462-ig. Számos adat forrása a török birodalom és Bizánc háborúira vonatkozóan; az előadás központjában már nem Bizánc áll, hanem az új világhatalom, az oszmán-törökök terjeszkedése. A földrajzi horizont tág, szinte az egész akkor ismert világot átfogja. Nem a középkori bizánci keresztény ideológia, hanem az antikvitás a fontos számára: humanista. Hérodotosz hatása érződik művei szerkezetén, Thuküdidészé nyelvén. Ír a magyarok törökellenes harcairól is. Vö. *Világirodalmi lexikon*, VI, 229–230.

²⁴ **Paulus Jovius** (Paolo Giovio) (Como, 1483–Firenze, 1552) történész, utazó, irodalmár. Paviában tanult, s rövid ideig orvosként praktizált, mielőtt az írásnak és utazásnak szentelte életét. Számos diplomáciai küldetésben vett részt. 1528-tól püspök, de nem volt tevékeny egyházi személy. Legfontosabb történelmi művei közt megemlíthető a törökökről írt *Kommentár* (1531, latinul 1537), valamint számos, kortársairól írt biográfia. Fő műve a *Historiarum sui temporis libri XLV* (Firenze, 1550–1552). Vö. *New Catholic Encyclopaedia*, ed. William J. McDONALD, New York, McGraw–Hill Book Company, 1967, VII, 1133.

²⁵ **Nikéasz Khóniatész** (Khónai, 12. sz. közepe–Nikaia, 1213) bizánci történetíró és író. Fiatalon Konstantinápolyban, a császári udvarban szolgált. Amikor 1204-ben a latinok (a nyugati keresztvesek) elfoglalták Konstantinápolyt, Nikaiaiba menekült, itt Theodórosz Laszkarisz udvarában töltött be magas állást. Sokféle ágazó munkásságának legfontosabb terméke, a *Khroniké diégészisz* 21 könyvből álló, nagyszabású történelmi munka. 1118-tól, Anna Komnéné és Zónarasz művéhez kapcsolódva mondja el az eseményeket 1206-ig. Egyházas szemlélet, az idegenek (elsősorban latinok) gyűlölete, sok klasszikus és szentírási utalás jellemzi. Az 1204-es katasztrófa tanulságaként gyakori az uralkodókkal szembeni bírálat. Világi létére ő a szerzője egy terjedelmes, 27 könyvből álló dogmatikai összefoglalásnak: a *Thészaurosز tész orthodoxiasz*nak, vagy más néven *Panoplia dogmatiké*nek. Vö. *Világirodalmi lexikon*, VI, 239–240.

²⁶ **Niképhorosz Grégorasz** (Hérakleia, 1295 k.–Konstantinápoly, 1360 k.) bizánci polihisztor, író. Előkelő családból származott, műveltségét a fővárosban szerezte. Udvari karrierje 1328-ban félbeszakadt, ezután a konstantinápolyi egyetemen asztronómiát és filozófiát oktatott, de a „Palaiologosz-reneszánsz” e legnagyobb alakjának sokoldalú munkássága a bizánci tudományosság szinte minden ágát átfogta. Dialógusok, imák,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

Antonio BONFINI,²⁷ *Rerum Ungaricarum decades tres*, Basileae, 1543 (a továbbiakban: BONFINI).

BOISSARD.

A Mahomet tydomania hamissaganak, tiz niluan valo bizonisaghi

*Codex authenticus doctrinae Machumeticae ex Arabico versus per eundem ROBERTUM RETENSEM, et HERMANNUM DALMATAM = BIBLIANDER I, ff. 8–188. Ez az „Alcoran”.*²⁸

Septima centuria ecclesiasticae historiae, continens descriptionem amplissimarum rerum in regno Christi, quae septimo post eius nativitatem seculo acciderunt, Basileae, 1564 (a továbbiakban: *Magdeburgi C.*).²⁹

Gulielmus REGINALDUS,³⁰ *Calvino-Turcismus id est Calvinisticae perfidiae cum Muhametana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio*, Coloniae Agrippinae, 1603 (a továbbiakban: REGINALDUS).

retorikai, grammatikai és asztronómiai művek is maradtak ránk tőle. Jelentős hagiográfus volt. Levelezése gazdag kor- és szellemtörténeti forrás. Történelmi munkája a *Hisztória Rómaiké* 37 könyvben. Ebben az 1204 és 1359 közt eltelt kort tárgyalja. Műve, mely történelemfilozófiai nézőpontra törekedett, második felében erősen memoár jellegűvé válik. Írói példaképe Platon volt. Vö. *Világirodalmi lexikon*, III, 739–740.

²⁷ **Antonio Bonfini** (Ascoli, 1434?–Buda, 1503) olasz humanista történétíró. Itáliában tanított, majd a budai udvarban Beatrix királyné felolvasója lett. Többször visszatért Itáliába, végül 1496-tól haláláig Magyarországon élt. Mátyás megbízásából megírta a magyar történelmet *Rerum Ungaricarum decades* címmel. Munkája főleg Mátyás korára tartalmaz új adatokat. Két évszázadon át alapvetőnek tekintik. Nagy hatással bírt a magyarországi humanista történétírára jellembrázolásaival, oknyomozó fejtegetéseivel. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, I, 243–244.

²⁸ A Korán-fordítást Robertus Retenensis előszava előzi meg, melyben leírja, a fordítás során számos nehézségbe ütközött. A szöveget szabadon kezelte: az eredeti száztizennégy szúra helyett százhuszonnégyet találunk nála. Ennek oka, hogy a második szúrárt már három külön részre osztotta, majd ugyanígy járt el egyéb helyeken is, ahol szükségesnek látta. (Vö. KRITZECK 98.) Ez megnehezíti a mai olvasó dolgát, ha Pázmány hivatkozásait szeretné megkeresni a Korán mai magyar fordításában: az általa feltüntetett szúraszámok csak a középkori fordításban kereshetők vissza. A fordítás tehát sokszor inkább ferdtítés: külső és belső tökéletlenségeket tartalmaz. A külső torzításokra példa a fejezetek újrafelosztása, a belsőkre pedig a középfokú melléknevek felsőfokúként fordítása, vagy olyan ok-okozati viszonyok feltüntetése, melyek az eredetiben nem jelennek meg. Egyes terminusokat súlyos hibákkal fordított. Vö. KRITZECK 11.

²⁹ A **Magdeburgi Centuriátorok** Magdeburgban élő lutheránus egyháztörténet-írók, akik a lutheri reformmozgalom egyházzá szerveződésekor Matthias Flacius Illyricus vezetésével a keresztény egyház történetének rendszeres vizsgálatába kezdtek. A munkálatok eredménye a *Magdeburgi évszázadok* (*Centuriae Magdeburgenses*, 1559–1574) volt, melynek célja annak a lutheránus állításnak a bizonyítása volt, miszerint a római egyházkormányzat lépésről lépésre hamisította meg Krisztus tanításait és rontotta meg a korai egyház egyszerűségét. A *Magdeburgi évszázadok* tizenhárom kötetben 1300-ig követte nyomon az egyház fejlődésének történetét. Amikor az egyes kötetek elválasztására nem talált jobb szempontot, Flacius úgy döntött, hogy minden kötet egy évszázaddal fog foglalkozni – ezzel a nyugati történétírás egyik legmaradandóbb korszakolási elvét alapozta meg. Az egyes köteteket, azaz századokat kötetenként ismétlődő tematikájú fejezetekre osztotta: az egyház tanainak terjedése, az egyház sorsa, hittételek, eretnekségek, szertartások és liturgia, egyházvezetés, zsinatok, a püspökök és teológusok élete, mártírok, csodák, a zsidó ügyek, más vallások, politikai kérdések. Pázmány már korábban is, elsősorban a reformáció kérdéséről értekezve, sokszor idézte, valószínűleg a felhalmozott hatalmas tudományos ismeretanyag miatt. Vö. PATAY 121; BREISACH 174–175.

³⁰ **Reginaldus** (Pinhorn, 1544–Antwerpen, 1594) az angol nyelvű bibliafordításon dolgozó anglikán tudósok egyike. A Winchester Schoolban folytatott tanulmányok után az oxfordi New College hallgatója lett

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 2007. évfolyam 1. szám

Doctrina Machumetis summatim comprehensa, quae apud Saracenos magnae auctoritatis est, ab eodem HERMANNO ex Arabico translata = BIBLIANDER I, ff. 189–200.³¹

Chronica Saracenorum.

Nicolaus DE CUSA,³² *Cribratio Alcorani* = BIBLIANDER II, 22–82.

Ioannes CANTACUZENUS,³³ *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio* = BIBLIANDER, a III. kötet után áll. A tartalomjegyzék nem említi a harmadik kötet munkái között; különálló műként a kolligátum végéhez kötötték.

CHONIATES.

(1560–1572). Itt tért meg tanárai hatására. 1575-ben Rómában nyilvánosan megvallotta hitét, majd teológiai tanulmányokba kezdett. 1578-ban Rheimsbe került, majd 1580-ban pappá szentelték Chalons-ban. Ettől kezdve a rheimsi angol kollégium teológiatanára; a Rheimsi Testamentum elkészítésében segédkezett. Pár esztendővel halála előtt Antwerpenbe került, ahol káplán lett. Jelentős munkái közt teológiai művek fordítását kell megemlítenünk: angol nyelvről latinra ültette át pl. Harding egyes írásait. Whitaker Rheimsi Testamentum ellen írt támadására (Paris, 1583) írta a *De justa reipublice christianae in reges impios et haereticos auctoritate* című választ (Paris, 1590). Vö. PATAY 123; <http://www.newadvent.org/cathen/13018a.htm>.

³¹ A Bibliander első kötetéből utolsóként idézett *Doctrina Machumetis* formája „didaktikus dialógus”: Mohamed négy zsidó kérdéseire válaszol.

³² Bibliander második kötetéből, a *Confutationes*ből Pázmány Nicolaus de Cusa polemikus írására támaszkodik. Cusanus (Kues, 1401–Todi, 1464) német filozófus, teológus, Ágoston-rendi szerzetes volt. 1448-tól bíboros, 1450-től püspök, 1458-tól Rómában élt. Jelentős szerepe volt az egyház vitás kérdéseinek megoldására tett kísérletekben. Sokoldalú tudás, rendkívüli műveltség jellemezte. A középkorból a reneszánszba való átmenet korának legnagyobb német egyénisége. A német misztikában Eckhart mester tanítványa, erősen hatott rá a devotio moderna nézetei is. Minden művében az ellentétek feloldásának magasabb fenségét kereste, ezért látta Isten lényegét minden, egymásnak ellentett véges dolog végtelen egybeesésében és kiegyenlítésében. Fő műve a *De docta ignorantia* (1440), melynek alap gondolata: a világegyetem az Isten, az ember a világegyetem kicsinyített mása. A későbbi filozófusokra nagy hatást gyakorolt. Vö. *Világirodalmi lexikon*, II, 492.

³³ Cantacuzenus műve egyes kiadásokban (vö. *Die Bibliothek Dernschwam: Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn*, közreadja BERLÁSZ Jenő, Szeged, 1984, 33–34) a második kötetben található. Cantacuzenus írása az általam fellelt kiadásban nem a második, hanem a harmadik kötet után van kötve. Írása inkább történelmi, mintsem polemikus jellegű, ezért én a harmadik kötethez illőnek ítélem. Ióánnész Kantakuzénosz (Konstantinápoly, 1292 k.–Peloponnészosz, 1383) bizánci uralkodó (1347–1354). III. Andronikosz császár halálakor fia (Ióánnész Palaiologosz) gyámja és az ország régense lett. Az udvari gyanúsítgatások miatt fellázadt, s megkoronáztatta magát Didümotheikoszban, míg Ióánnész Palaiologosz Konstantinápolyban székelt. Hatéves polgárháború kezdődött, melynek során a felek hol a szerbeket, hol a törököket hívták segítségül. Cantacuzenus csupán a törökök segítségével tudta számára kedvező módon befejezni a háborút. 1347-ben győztesen vonult be Konstantinápolyba és Palaiologosz János társuralkodója lett. Rossz kormányzása miatt azonban Palaiologosz támogatottsága nőtt, s 1354-ben átvette a hatalmat. Cantacuzenus kolostorba vonult, irodalmi munkásságnak szentelte életét. Négy könyvből álló történelmi műve 1320–1356-ig tárgyalja az eseményeket, melyeket tettei „apológiájaként” ad elő. Noha jó elrendezésű, homogén műről van szó, melyben az események a szerző személye köré vannak csoportosítva, mégis számos félrevezető információt közöl azokban az esetekben, ahol nem közvetlenül érintett. A „szűrésben” segítségünkre van Grégorasz munkája. Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/John_VI_Cantacuzenus.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

A citátumhasználat jellemzői

A latin nyelvű forrásokat és a latin vagy magyar nyelven közölt idézeteket, hivatkozásokot összevetve láthatjuk, milyen sokféle módon használja fel a szerző az olvasottakat. Találunk latin nyelvű idézeteket, hol egész pontosan, hol némi rövidítéssel vagy inverzióval. Az esetek nagy többségében azonban magyar „fordításban” jelenik meg a hivatkozott forrás, és a szinte pontos tükörfordítástól a parafrázison át a tömörítésig számos citátumhasználati módszerrel találkozhatunk. Nem mindig lehetséges „tisztá”, jól körülhatárolható kategóriákat felállítani. Ezért van szükség a hivatkozások több oldalról történő vizsgálatára. Külön rész vizsgálja majd a latin, a magyar citátumokat, majd azokat a jegyzetpontokat is, melyek nem forrásokat jelölnek meg, hanem Pázmány saját, korábbi megállapításaira utal bennük vissza, továbbá azokat, melyek magyarázatul szolgálnak csupán. A dolgozat kétféle hivatkozási technikát használ majd felváltva, esetenként együttesen: egyrészt a *Tíz bizonyosság* szövegében előforduló hivatkozásokat a 2. jegyzetpontban leírtak alapján jelöli, másrészt Pázmány margináliáira hivatkozik a 2. jegyzetpontban megadott kritikai kiadás számozása szerint.

A. Latin nyelvű idézetek

Latin nyelvű idézetek a következők: 273:8 (1849 *b Sup. fol. 61.*); 278:2–4; 278:5–9; 278:22–24; 279:8–11; 280:8–9; 284:23–285:3; 295:11–20. (A negyedik és a nyolcadik idézet eredetijét nem találtam a forrásként megjelölt nyomtatványban.) Csak az érdekes vagy jellemző példákat hozzuk.

Az első idézetnél³⁴ saját magára utal vissza a szerző: a *Tíz bizonyosság* hatodik részére.³⁵ Ám a hivatkozott helyen egy újabb, ezúttal magyar nyelven közölt idézetet találunk. Pázmány tehát itt, a függelékben hozza a forrást eredeti nyelven. A többi idézetet összevetve az eredetivel ugyanarra az eredményre jutunk. Pázmány minden esetben változtat valamennyit a szövegben. Az idézett részt hol folyamatosan, hol megszakítva közli.

Megszakítva közölt hivatkozásra példa a második idézet. Pázmánynál a következőképp olvashatjuk: „*Nam praesidia quae arces tenebant, paulo ante inde migrarant, vgi-mond Gregoras, cum annua stipendia, e fisco, non numerarentur.*”³⁶ Míg az eredeti így szól: „*Nam paulo ante accideret, ut praesidia quae arces tuebantur, inde migrarent, cum annua stipendia e fisco Imperatorio non numerarentur.*”³⁷ A mondatszerkezet megváltozott, lerövidült; egyes szavak nem egyeznek. Folyamatos szövegközlésre példa a harmadik idézet. Pázmánynál ilyen formában jelenik meg: „*Exercitus enim, quem iniuria praecedit, plerumque interitum ominatur, et priusquam hostis irruat, ipsi sua timiditate euertuntur, ipsique sibi hostes fiunt. Nec rem bene gerere possunt qui lachrymas, et*

³⁴ *Tíz bizonyosság*, 273:8: „*Potius Turcae, quam Papistae*”.

³⁵ *Tíz bizonyosság*, 164:19–20.

³⁶ *Tíz bizonyosság*, 278:2–4.

³⁷ GREGORAS, ötödik könyv, f. 17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

*execrationes, pro viatico sumunt.*³⁸ Eredetijében pedig ez áll: „Exercitus enim quem iniuria et audacia antecedit, plerunque cladem et interitum ominatur: et priusquam hostes irruant, ipsi sua timiditate evertuntur, ipsique sibi hostes sunt: divina vindicta eum exitum decernente, quem facta illorum meruerunt. Neque enim probabile erat, rem bene gesturos esse eos, qui lachrimas et execrationes pro viatico secum abstulissent.”³⁹ Az idézet felismerhető, de egyes szavakat Pázmány megváltoztatott (pl. antecedit – praecedit), egyes mondatrészeket kihagyott, s az igeidőt is megváltoztatta. A hetedik idézet közlése Pázmánynál összefüggő, de a forrásmegjelölések alapján két részre osztható. Számunkra a második rész érdekesebb (az első részben csupán rövidítésekre, az eredetitől eltérő mondatstruktúrára találunk példát). „Mert vgianis oly buia ember volt Mahomet, (q) *Vt plus solus, quam 40. alij in Venere valuerit, et cum Hercules 15. Virgines nocte una deflorasset, ipse 40. breuiori tempore.*”⁴⁰ Ez az idézet nem pontos: a két eredetiből olvasottakat maga állította össze a szerző: „Libidinibus adeo indulsit, ut diceret sibi a Deo datam, ut plus quam quadraginta viri (quod turpe auditu est) in coitu praestaret. Uxores quadraginta habuit. Gygas” – írják a Magdeburgi Centuriátorok.⁴¹ „Huic adde, si placet, id de quo ipse gloriatur singularem sibi divinitus exercendi libidines potentiam fuisse collatam, vt in eo diuino et heroico opere ad miraculum vsque excelluerit, et plusquam alij viri quadraginta potuerit, adeo ut quum inter magnos Herculis labores recenseatur quod quindecim virgines vna nocte constupraverit, hic vester Mahometus Herculem ipsum longe supergressus, quadraginta virgines tantulo tempore stuprare valuerit” – nyilatkozik Reginaldus.⁴² Látható, hogy Pázmány e két forráshoz képest erősen rövidített változatot ad elő, s a szóhasználat is új.

B. Magyar nyelvű „idézetek”

A magyar nyelven közölt hivatkozások nem alkotnak egységes csoportot. Az egy forrásból idézett szövegrészek vizsgálatakor csupán a „fordítás” pontosságát kell vizsgálnunk. Ahol a hivatkozás jegyzetében Pázmány több forrást jelöl meg, meg kell vizsgálnunk, hogyan „kompilált” a szerző. Egyes források egymásnak ellentmondó adatokat közölnek: közli-e ezek mindegyikét, igazat ad-e valamelyiküknek Pázmány? Melyik forrás a közölt szöveg alapja, s melyik egészíti ki?

A több forrásra támaszkodó állításoknál „kvantitatív” differenciálásra törekedtem, és a két, a három, a négy, az öt és a hét forrásból táplálkozó hivatkozások kategóriáit állapítottam meg.

³⁸ *Tíz bizonyosság*, 278:5–9.

³⁹ GREGORAS, hatodik könyv, f. 23. – Ugyanezt a szöveghelyet idézi magyar fordításban Czeglédi István halotti beszéde 1661-ben: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 192:34–36. (A szerk.)

⁴⁰ *Tíz bizonyosság*, 285:1–3.

⁴¹ *Magdeburgi C.*, 651.

⁴² REGINALDUS, 947.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Az öt forrást megjelölő jegyzetpont (1980 *m Azoar. 5. et 29. Et Moysem a Deo missum ait. Azo. 11. et 12. quamuis Azo. 2. in med. monet, ne libris Moysi credamus*) két okból is különleges. Egyik: a nagy mennyiségű hivatkozott szöveg kevesebb mint fél sorhoz tartozik: „*firfiu nekül fogatta Christust mehébe.*”⁴³ A másik okot a jegyzet alaposabb megfigyelésekor vesszük észre: a felsorolt öt szúra közül csupán az első kettő képezi a közölt sor alapját, a maradék három a jegyzetben felvetett újabb problémakörhöz szolgáltat anyagot. Az ötödik szúrából ezekre a mondatokra utal Pázmány: „O Deus, cum virum non tetigi, filium quomodo concipiam? Inquiunt angeli: Deo nihil occurrit impossibile”.⁴⁴ A huszonkilencedikből pedig erre: „Respondit ipsa: Cum virum non tetigi, nec hoc opus nunquam dilexi, filium qualiter habebo? Inquit ille: Hoc quidem Deo leve est, atque possibile. In hoc hominibus mirandum unicumque miraculum, nostraeque pietatis munus appareat.”⁴⁵ Láthatjuk tehát, hogy mindkét részletre egyformán támaszkodik ebben az esetben. Nem meséli el ugyanazt a történetet, amelyet olvasott, csupán kiszűri a számára fontos információt. „Értelmi” hivatkozásról van szó.

A jegyzetben feltüntetett további három szúra sem ehhez a gondolathoz (szeplőtelen fogadás), sem a tágabb gondolatkörhöz, az ötödik bizonyosághoz (Krisztus tanítása isteni – Mohamedé ellenkezik vele, tehát ördögi) nem kapcsolható. Pázmány láthatólag nem tévedésből adta ezeket meg; célja lehetett velük. Maga írja a jegyzet szövegében, hogy e három szúrából kettőben Mózes isteni küldetéséről olvashatunk, egy pedig arra int, hogy ne higgyünk a mózesi könyveknek; majd megjelöli a Korán-versek számát is. Nem világos azonban az, hogy miért nem az önellentmondásokról szóló második bizonyosságban vetette fel e gondolatot a szerző. Továbbá az sem, hogy miért nem a főszövegben hívta fel ezekre a figyelmet. Ezért ez a hivatkozás igen érdekes példája a hypertextualitásnak: fontos adalékokat közöl velünk a szerző, de nem a szövegbe ágyazva.

A legtöbb forrást az 1986 *a Azoar. 2. 7. 14. 15. 17. 23. et 27.* jegyzet sorakoztatja fel (egész pontosan hetet). Felmerülhet az a kérdés, vajon mindegyikre ténylegesen hivatkozott-e a szerző. Könnyen elképzelhető, hogy valamelyik szúra alapján megfogalmazott egy állítást, majd felsorolta azokat a további helyeket is, ahol a gondolat hasonló formában fordul elő. Ezt a feltevést támasztja alá a tény, hogy maga az idézet mindössze bő egy sor terjedelmű; nem gondolhatunk így a források rövid együttes összefoglalására. „(a) *Es a ki en teollem csudakat kiuan, ha e vilagh csudaiat látna sem hinne*, vgimond [Mahomet]”.⁴⁶ Megfigyelhetjük, hogy Pázmány nem csupán a Korán szövegére, hanem a Bibliander-féle kiadásában előforduló, Bibliander által megfogalmazott marginális megjegyzésekre is támaszkodik. A szerzőnek nem is az a fontos, hogy pontos ismereteket közvetítsen forrásai alapján, hanem elképzeléseihez keresi a „nyersanyagot”. Ezt bizonyítandó, nézzük meg, hogyan alkalmazza a megjelölt részeket. Először az tűnhet fel, hogy noha Pázmány az esetek nagy többségében irányítja az olvasót, hol keresse a citált szövegrészt: a szúra elején, közepén vagy vége felé, itt csupán a fejezetszámokat talál-

⁴³ *Tíz bizonyosság*, 291:13–14.

⁴⁴ BIBLIANDER I, 23.

⁴⁵ BIBLIANDER I, 98–99.

⁴⁶ *Tíz bizonyosság*, 292:30–293:2.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

jük. Ennek oka lehet a források sokasága, s így pl. helytakarékosság is, de lehet az is, hogy Pázmány nem is akarja pontosan megadni a locusokat.

A második szúrában e gondolatnak pontosan megfeleltethető sorokat nem találtam, a margón azonban ez áll: „Sine miraculis fidem poscit”.⁴⁷ A hetedik szúrában ismét nem található egyértelmű utalás, a margón viszont ez olvasható: „Contra postulantes miracula ex Machumet.”⁴⁸ A tizennegyedik szúrában található a Pázmány által citált mondat „eredetije”. Az eltérés ebben az esetben csupán annyi, hogy míg a Pázmány által közölt szöveg beszélője Mohamed, addig az eredetiben Isten szól a Prófétához: „Qui licet [!] omnes virtutes, omniaque Dei miracula viderent, nunquam nisi tecum disceptatione facta credent.”⁴⁹ A tizenötödik szúra ugyanehhez a gondolatkörhöz tartozik: „Petentibus ut eis virtutes miraculaque Dei facias, dic, Deum omnipotentem illa facere, licet plures eorum haec ignorent.”⁵⁰ A tizenhetedik szúra textusa nem támasztja pontosan alá a Pázmány által közölteket: „[Mohamed] Sine miraculis doctrinae nudae postulat.”⁵¹ A huszonharmadik szúra szövege alaposabb támasz: „Si tu faceres Dei virtutes, illis accidere. Deus quidem hunc aberrare, illum recta uia pro uelle suo perficit: per quem credentes, et constantes sua corda corroborant.”⁵² De itt is a margó a konkrét forrás: „Sine miraculis Alcorano haud credentes, nec miraculis crederent.”⁵³ Az utolsóként megjelölt forrás a 27. szúra, melynek ide vonatkozó része nem egyezik teljesen azzal a Pázmány által közölt változattal, melyet feladata lenne alátámasztani: „P. Vel paradisum palmarum, vel vitium, atque rivorum foecundam tibi pares, aut res coelestes super illos descendere, sive Deum et angelos tecum cunctis videntibus venire facias, indeque sibi librum ad legendum dimittas: nec prius tibi fidem adhibebunt.”⁵⁴ De ugyanahhoz a gondolatkörhöz tartozik.

Láthatjuk tehát, hogy *A Mahomet vallása hamisságárulban* megjelenő mondat a tizennegyedik szúra egy mondatának és a huszonharmadik szúra egy marginális jegyzetének ötvözete, a többi szúraszám csupán „illusztráció”: gondolatilag kapcsolódó, de az idézet konkrétan alá nem támasztó locusokat jelölnek. A Pázmány által megfogalmazottaknak talán legpontosabban a jegyzet kommentárja feleltethető meg. Nem magára a szövegre támaszkodik tehát, s így valóban állíthatjuk, hogy nem maga a forrásszöveg fontos a szerzőnek bizonyítékként, hanem akár a kommentár, ha az jobban felhasználható az érveléshez.

A négy forrásra utaló csoportnak mindössze három tagja van, melyek jegyzetszámai: 1920 *c Azoar. 86. De sponsis beator. meminit. etiam, Azo. 5. Azoar. 2. init. Azoa. 98. etc.*; 1940 *k Azoa. 98. et 52. fin. Azo. 9. post med. clarius. Azo. 60. fin.*; 1966 *c Vide*

⁴⁷ BIBLIANDER I, 13.

⁴⁸ BIBLIANDER I, 28.

⁴⁹ BIBLIANDER I, 45.

⁵⁰ BIBLIANDER I, 45–46.

⁵¹ BIBLIANDER I, 59.

⁵² BIBLIANDER I, 82.

⁵³ BIBLIANDER I, 82.

⁵⁴ BIBLIANDER I, 93.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Azoa. 2. et 36. de Moyses, et lati Azoar. 30. Azoar. 3. Confundit historiam Sauli, et Ge-deonis.

Az első jegyzetpontot a következő részlet mellé rendelte Pázmány: „(c) *Barsonios agiakon heueruen, a nap fin nem arthat nekic, mert a szep fak arniekot adnac, es le haioluan, io giümeolcseot adnac. Szep aran lanczos giermekekis leznec, mint a geon-geoc, kik üüegh, es ezust poharokba, a Zelzebil kütfobeol, oly geoneoruseges italt ad-nac, mint a gember.*”⁵⁵ Az első megjelölt forrás ide vonatkozó szövegrészlete: „Ubi nec solis fervorem seu frigus sentient: sed arborum obumbraculum, sibi suos fructus collec-tos inclinantium, illic habituris. Et ibidem cum vasis vitreis et argenteis optimaie com-positionis, illis potus, velut zinziber saporifer, ex fonte zelzebil administrabitur. Aderunt et iuvenes velut margaritae speciosi, omniumque divitiarum et bonorum copia. P. Vestes quidem sericas et deauratas illi iuvenes induent, torques argenteos in brachijs ferentes. Vinum quoque benedictum illic Deo dante sufficiet.”⁵⁶ Látható, hogy *A Mahomet vallása hamisságárulban* megjelenő szövegnek ez a részlet a fő alapja. Minden részletes infor-máció – még ha kicsit más formában is, de – szerepel ebben a részletben. Pázmány az eredeti mondat szerkezetét átformálta, s nem használt fel minden képet. A főforrás meg-jelölése után több más szúrához is irányítja az olvasót, ám ezek már „részletkérdések”: ezt a jegyzetben ő maga is így jelzi: *De sponsis beator. meminit. etiam, Azo. 5. Azoar. 2. init. Azoa. 98. etc.* Az ötödik szúra idekívánczó részlete: „ubi perseverantes sponsas decentissimas, deique dilectionem omnia videntis habebunt, plures velut summe decore gaudent assequi.”⁵⁷ Ez tehát „a szép gyermekekhez” idézhető adalék. A második szúra vonatkozó részei az édes vizek, változatos gyümölcsök és szép asszonyok leírásának alátámasztására szolgálnak: „ubi dulcissimas aquas, pomaque multimoda, fructus varios, et decentissimas ac mundissimas mulieres, omneque bonum in aeternum possidebunt.”⁵⁸ Végül a kilencvennyolcadik szúra csupán azért jelenik meg, mert tartalmaz valamit, ami ehhez a gondolatkörhöz tartozik; tartalmilag ugyanis nem ad már hozzá semmit az eddig olvasottakhoz. „Ubi nullum verbum inhonestum audituri, fontem prosilientem, lectosque sublimes cum stramentis sericis pulvinaribusque congestis, et cyphos appositos habe-bunt.”⁵⁹ Sokkal inkább új adatokat tartalmaz, melyeket jórészt nem is hasznosít Páz-mány.

A második idézet, melyhez az 1940. számú jegyzet tartozik, így szól: „Masut azt iria, (k) *hogy nem azert küldetet eo, hogy valakit a hitre kenzericsen, hanem csak hogy ta-nicson*”.⁶⁰ A kilencvennyolcadik szúra röviden fogalmazza meg ugyanezt, s mivel első-ként ezt jelöli meg a szerző, noha sorszám szerint később kellene következnie, feltéte-lezhető, hogy ez a főforrás. „Tu namque doctor es, non coactor.”⁶¹ Az ötvenkettedik

⁵⁵ *Tíz bizonyosság*, 285:10–14.

⁵⁶ BIBLIANDER I.

⁵⁷ BIBLIANDER I, 22.

⁵⁸ BIBLIANDER I, 9.

⁵⁹ BIBLIANDER I, 184.

⁶⁰ *Tíz bizonyosság*, 287:1–2.

⁶¹ BIBLIANDER I, 185.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Korán-vers mindezt bővebben tárgyalva adja elő: „Nos quidem non misimus te custodem, vel coactorem discredientium a lege. Tuum enim non est, nisi rem tantum nunciare. [...] Tibi quidem, qui librum et legem ignorabas, nostrum spiritum mittentes, lucem praebuimus, per quam tu pro velle tuo castigans homines, docens rectam viam Dei, cuius sunt universa coelorum et terrae, et ad ipsum redibunt universa.”⁶² A kilencedik szúra tartalmilag egyezik az eddigiekkel: „Tu quidem ab illis discede post castigamen et dictum mentibus suis intimato. Nullum legatum, nisi quem cuiusque mandata sequerentur misimus.”⁶³ A hatvanadik versnek pedig mind szövegére: „Nobis omnia sua dicta cognoscentibus, nullam illis castigando vim inferas: sed tantum Alchoran istum illis explana ut sic timentes dirigas”, mind marginális jegyzetére támaszkodik: „Docendi non cogendi homines.”⁶⁴

Ennél a két utóbbi példánál tehát azt figyelhetjük meg, hogy Pázmány fontossági sorrendbe állítja a forrásokat. Míg máskor a Korán-versek sorszám szerint követik egymást, addig itt aszerint sorolja őket, hogy mennyire tartja őket fontosnak.

Az utolsó esetben az ötlet ismét a Korán kiadójától származott: már ő felhívta minden jelzett szúra margináliájában a figyelmet az adott helyen összerosott bibliai történetekre.

A három forrásra utaló hivatkozások közül az első azért érdekes, mert bár a fő források száma három, „alforrásokat” is felsorakoztat: 1852 *a Zonar. Tom. 3. Annal. In Heraclio. Vincent. li. 24 Speculi hist. a cap. 40. ad 67. Baron. Tomo 9. an. 630. quo anno ait obiisse Mahomet. Damas. In fine libr. De haeres. Cedrenus, Theophanes, Anastasius, Eulogius apud Baronium*. A fontos források tehát Zónarasz, Vincentius és Baronius, és Baroniusnál található Damascenus, Cedrenus, Theophanes, Anastasius és Eulogius. Pázmány mindig az autopszia elvét követi, ahol teheti, itt azonban a Baronius által hozott tényanyagra utal. Damascenus is külön forrásnak tűnhetne, de Baronius alapján látjuk, hogy „másodlagos” forrás: „Praecursorem quidem Antichristi hunc omnium scelestissimum extitisse, Ioannes Damascenus existimavit.” Margón: „Damasc. De haeres. In fin.”⁶⁵ A többi „alforrásra” is Baroniuson keresztül találhatunk rá; ő ugyanis Pázmányhoz hasonlóan folyamatosan marginális jegyzetekben utal forrásaira. Pl. „Vnde autem ei obuenerit ut propheta a suis creditus sit, citati annales ita declarant”; a margón: „Theophan et Cedren. hoc anno Heraclij Imp.”⁶⁶

A szerző mindhárom forrásra egyformán támaszkodik; nem csupán azért idéz újabb és újabb forrásokat, mert azonos gondolatkörhöz tartoznak, hanem kiegészíti egymással őket, majd az „egészet” adja elő az olvasónak tömör formában.

Pázmány Zónarasz esetében csupán a kötet számát adja meg, további „számszerű” pontosításra nem törekszik: nem ad fejezet- vagy levélszámot. Helyette „időben” pontosít: Heraclius császár uralkodásánál keresendő a hivatkozott rész. Baroniusnál is hason-

⁶² BIBLIANDER I, 151.

⁶³ BIBLIANDER I, 32.

⁶⁴ BIBLIANDER I, 161.

⁶⁵ BARONIUS VIII, 295. A kiemelés tőlem származik.

⁶⁶ BARONIUS VIII, 295–296. A kiemelés tőlem származik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

lóképp jár el, a kötetszámon túl további eligazítást nem ad; mindössze az évszámot jelöli meg.

A második háromforrásos (1862 Zonar. Tomo 3. in Monomacho. Vide Guliel. Tyrium. Lib. 1. cap. 7. de Bello sacro. Nomen Turcorum, ait Laonicus lib. 1. significat hominem, qui agrestiore victus rationem sequitur) idézet is tartogat „új” jellemzőket. A források száma ebben az esetben egyértelmű. Érdekessége: Zónarasznál csupán a Monomachus császár uralkodásáról szóló fejezetre utal, de leírásában a megelőző, Basileus Porphyrogenitus császár uralkodásáról szóló zónaraszí fejezetre is támaszkodik. Tyrius a törökök eredetéről beszél, arról, hogy vándorló nép voltak, de Pázmány csak hivatkozik, nem pedig támaszkodik rá: a Pázmány által leírt konkrét tényanyagból nála semmi sem olvasható. Laonikoszra támaszkodik is; forrás és idézet egyeznek. Itt csupán a hyper textualitás miatt érdemes elidőznünk: a szerző Laonikoszra hivatkozva fontos tényanyagot mond el a jegyzetben, s a főszövegből ez kimarad.

A harmadik esetben (1863 b Laonicus li. 1. Rer. Turcic. Boissard. in Iconibus fol. 3.) is elmondhatjuk azt, hogy a három forrás anyaga kiegészíti egymást, s itt is összegez, majd tömörít Pázmány. A harmadik forrás, Boissardus esetében merül fel némi kétség: ő ugyanis így ír: „[Turci] ex Parthia quoque expulsas fuerat a Tataris, et in Romania Asiatica complures provincias armis subegerat.”⁶⁷ Parthia itt Perzsiaként értelmezendő.

Szintén három forrást jelöl meg az 1895 c Boissard. fol. 30. Laonicus lib. 5. 6. 7. quae sequuntur habet. Bonfin. Decad. 3. lib. 6. jegyzet, mely ehhez a szövegrészhez tartozik: „Amurates egy Genuai Eoregh haiot találuan a Hellespontuson, (c) Minden szemeliert ket araniat aduan a haiosnac, Europaba ieoue hadaual, Mustaphat fel akázta, Thessalonicat, az vtan 1437. eztendeobe Zendeoreot Racz Orszagba megh vóue, Vladislaus Magiar Orszaghi kiralt Varnaual megh veré 1444. eztendeobe, 10. Nouemb. Scander bek ellen viaskodec.”⁶⁸ Már az első forrásmegjelöléssel kapcsolatban tehetünk észrevételeket: Pázmány igyekszik megjelölni a pontos helyet, de az a folio, melyre hivatkozik, csupán a szövegrész elejéhez nyújt támaszt. Boissard ezt az anyagot a 30–37. leveleken fejti ki. Így *A Mahomet vallása hamisságáru*l részleteiről elmondhatjuk, hogy tömörítés eredményei, a hivatkozásról pedig megállapíthatjuk, hogy nem teljesen pontos. Laonikosz is jóval részletesebben ír az adott eseményekről, de nála például Szendrőről nem esik szó. E két forrás kiegészíti egymást. Bonfinire inkább csak hivatkozik a szerző, s nem támaszkodik: a Bonfininél olvasható tényanyag jóval szegényebb, mint amit ő leír. Boissard Szendrő esetében „Semendriam sive Sinderoviam”⁶⁹ neveket említ, de nem „Racz Orszagot”, hanem Hungariát nevezi meg a bővebb helyszínek. Az 1433-as év eseményei között írja: „Defecerat enim ab Amurate Georgius Castriota, qui Scanderbegus dicebatur.”⁷⁰ Ezt Pázmány nem veszi át tőle, csupán az Amuratesra vonatkozó rész végén említi Scander békét, s nem adja meg a másik nevét. A forrás a későbbiekben

⁶⁷ BOISSARD, 3.

⁶⁸ *Tíz bizonyosság*, 281:9–14.

⁶⁹ BOISSARD, 32.

⁷⁰ BOISSARD, 32.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

újra megemlíti Georgius Castriotát,⁷¹ de itt már nem Scanderbegus néven. Pázmány csupán erre a momentumra utal, viszont a Scander bék név használatával. Laonikosznál Scander beg nem Georgius Castriota, hanem Georgius Calciolus néven jelenik meg. Ezekre a részletkérdésekre *A Mahomet vallása hamisságáru* szerzője nem tér ki: nem írja le az eltérő adatokat, hanem egy, Pázmány által igaznak tartott vagy egyszerűsített variánst ad meg.

Az 1929-es számú jegyzet és a hozzá tartozó mondat esetében nem találunk említésre méltó különleges jellemzőt. Három Korán-versre támaszkodik az idézet, melyek tartalmilag ide vonatkozó részei egyeznek. Bármelyik forrásra támaszkodhatott a szerző. A háromforrásos csoport utolsó tagja (1997 g *Azoar. 6. 9. et 10.*) úgyszintén egy korábban említett citátumhasználati jellemző újabb példája: az idézett három szúra közül az elsővel teljes a tartalmi egyezés, a második és harmadik vers csupán a gondolatkörhöz tartozó volta miatt jelenik itt meg.

A két „legnépesebb” csoport a két illetve az egy forrásra utaló jegyzeteké. Ismét csak az érdekes vagy új citátumhasználati módszerekre rávilágító példákat nézzük meg közelebbről.

Az első kétforrásos eseteket (1853 b *Chroni. Sarac. Cedrenus*; 1859 d *Belleforest in Cosmograp. Tomo 2. lib. 6. Caluino Turcis. Libr. 3. ca. 20. fol. 643.*) nem tudjuk teljességében megvizsgálni. Az előbbit azért nem, mert Pázmány nem adja meg, Kedréoszt mely szerzőn keresztül citálja (korábban már Baroniussnál és Zónarasznál találkozhattunk vele). Könnyen lehet, hogy a *Chronica Saracenorum*ban nem említett tizenöt éves uralkodási idő Kedréosztól származik (lásd *Tíz bizonyosság, 274:18–19*). Az utóbbit pedig azért nem, mert a Belleforest-féle forrást nem találtam. A másik forrás használata azonban önmagában is érdekes: az eredeti változat a mohamedán vallási ágazatokat párhuzamba állítja a protestáns felekezetekkel,⁷² Pázmány azonban csak a mohamedánokra vonatkozó adatokat idézi.⁷³ Eddig azt tapasztaltuk, hogy maga is minden lehetséges alkalommal felhívja a figyelmet a két vallás összefüggéseire, így bizonyára komoly oka volt rá, hogy a forrással ellentétben itt ne tegye ezt meg. Elképzelhető, hogy bár az írás egészének polemikus, az egyes részeknek elsősorban tájékoztató célja van.

A következő jegyzetekre (számaik: 1860, 1866, 1877, 1878, 1881, 1887, 1891) egészen eddig a hivatkozásig: 1893 a *Boissa. ibid. Laonic. lib. 4. init.* az eddig megfigyelt jellemzők valamelyike vonatkozik. Az 1893-as jegyzetpont esetében *A Mahomet vallása hamisságáru* ezt a tényanyagot tartalmazza: „(a) A Baiazet negy fia keozt viszauonas tamada, Musa, auagi, mint Laonicus neuezi Musulmenes, megh eole a battiat Isamot, kit Iosuanac hi Laonicus. Solyman Musa ellen tamaduan, Drinapoli feiedelem leon, de az olah Orszaghi Marko feiedelem segítsegebeol, Solymant megh eole Musa 1411. eztendeobe. Mahomet pedigh Baiazet negiedic fia, a Custanczinapoli Ciaszar segítségével Musat megh eole 1414. eztendeobe, es így MECHMET leon Ciaszar, ki Carmani Orszagot meg vóue, a Velenczesec ellen hadakozec, Emanuel Georeogh Ciaszarral bekeuel

⁷¹ BOISSARD, 37.

⁷² REGINALDUS, 686.

⁷³ *Tíz bizonyosság, 275:22–26.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

lakéc.”⁷⁴ Pázmány Boissard művéből az 1892-es jegyzetben megjelölt 14. folióra utal, de Mehmetre a 25–26. foliókon olvasható fejezet vonatkozik. Ebben a fejezetben nincs utalás a „Velencések” elleni küzdelemre. A Murádra vonatkozó fejezetben ír erről Boissard, de Pázmány ezt nem nála, hanem itt, Mehmetnél említi. Könnyen lehet, hogy összekeverte őket. A 14. folión csupán ez áll: „Baiazites sibi mortem conscivit, relictis filiis quinque superstitibus, Emire Soleimane, Isa Zelebi, Musa Zelebi, Sultano Muchemete, et Casam Zelebi: nam in Temiriano praelio caesus erat Mustaphas. Haec contingerunt Anno salutis nostrae 1403.”⁷⁵ S mint látjuk, ez sem felel meg pontosan a Pázmány által közölt szövegnek. Itt hat fiúról esik szó, Pázmány pedig mindössze négyet említ. A további részletek a forrás következő fejezeteiben olvashatóak: a *Soleimanes* című fejezet a 17–18., a *Musa* című a 21–22., a *Muchemetes* című pedig a 25–26. foliókon. Laonikosznál⁷⁶ is hat fiú szerepel: Iesus, Musulmanes, Moses, Mechmetes, Iesus minor, Mustaphas. Solyman nevű itt nem található. A történeteket a forrás ugyanúgy tárgyalja, mint Pázmány, csupán a történetekhez köthető személynevek nem egyeznek. Ha csak ezt a forrást tartanánk szem előtt, azt mondhatnánk, hogy Musulmanes és Moses személye összemosódott Pázmánynál.

A következő pár idézet (jegyzeteik száma szerint 1902, 1908, 1909, 1916, 1931, 1935, 1937, 1943, 1945, 1960, 1962, 1969) ismét nem tartogat számunkra újdonságot. Majd az 1975 g *Azoa*, 13. *Vtrumque docet etiam Azoa. 5. vbi historiam Annunciationis, vide* jegyzetnél érdemes megállnunk. Itt a „kísérő információ” tűnhet fel nekünk: míg máskor csupán a szűrők számát jelöli meg a szerző, addig ebben a jegyzetben megemlíti azt is, hogy az elsőként megjelölt forrásban található két fő információt a másodikként megjelölt forrásban is megtalálhatjuk, s e szűrőnek nem kezdetére, közepére vagy végére irányítja a figyelmet, ahogy azt máskor teszi, hanem egy másik témakörhöz kapcsolódó konkrét tényanyag előfordulási helyéhez terel.

Korábban már találkoztunk olyan esetekkel, mikor a hivatkozott források egy része ténylegesen alátámasztotta a Pázmány által közölt szöveget, egy része pedig gondolatilag kapcsolódott a témához. Az 1982 b *Azo*. 11. et 5. jegyzetben két olyan forrást találunk, melyeknek egyike sem feleltethető pontosan meg a jegyzethez tartozó szövegnek. Ez áll az *Appendix*ben: „[Krisztus mondja Istennek:] *Azert hazuttac*, vgimond, *a kik azt mongiac, hogy en ezt tanítottam.*”⁷⁷ A forrásokban⁷⁸ ezt alátámasztó szövegrészt nem találtam, egyedül arról számolnak be, hogy Jézus próféta volt, nem Isten fia; nem őt feszítették meg. De ő maga nem szólal meg, és nem állítja, hogy mások hazudnak.

A csoport utolsó tagja a tizedik bizonyosság első, magyar nyelvű feléhez kötődő hivatkozás. Maga a szöveg láthatóan Pázmány véleménye: ehhez nem is megerősítést keres, hanem mintegy „további ajánlott szakirodalmat” bocsát rendelkezésünkre: 2000 a *Plura*

⁷⁴ *Tíz bizonyosság*, 280:27–281:5.

⁷⁵ BOISSARD, 14.

⁷⁶ LAONICUS, 4. könyv, 80–85.

⁷⁷ *Tíz bizonyosság*, 291:23–24.

⁷⁸ BIBLIANDER I, 36–38, 21–25.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

*vide*⁷⁹ apud Cardin. Cusanum, lib. 3. Cribrationis Alcorani. Joannem Cantacuzenum prius Imperatorem, post Monachum in Assert. Orthodoxa cont. Mahomet. etc. Nem jelöl meg pontos fejezet- és lapszámot, csupán a műveket ajánlja figyelmünkbe. Nicolaus de Cusa *Cribratio Alcorani* című írása három könyvből, azon belül hús, tizenkilenc és huszonegy fejezetből áll, melyek mindegyike a Koránról, annak ellentmondásairól és Krisztusról szól. Ióannész Kantakuzénosz *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio* című műve négy apológiát tartalmaz, melyek Mahomet téves tanításának részletes cáfolatát nyújtják. Egyik cáfolatban sem találtam olyan fejezetet, amely kifejezetten Mohamed követőinek fajtalanságairól stb. szól.

Meglepő módon az „egyforrásos” hivatkozásokból találjuk a legtöbbet, pedig Pázmány általában igyekszik egy-egy állítást minél több auctoritással alátámasztani.⁸⁰

Az első (szám szerint 1850-es) hivatkozás után rögtön a második eset említésre méltó. Az 1851 *b De generat. Mahom. ibid. fol. 201. Circa an. 600.* jegyzethez tartozó szövegrész a *Tíz bizonyosság* 273:17–274:10 között olvasható. A forrással jórészt egyezik, de egyes területeken eltéréseket is mutat. Pázmány hétfői napra teszi Mohamed születését: ez a forrásban nem szerepel. Ugyanígy Mohamed Gábrriel angyal általi sugalmazása, tértői tevékenysége és halála sem: mindez az előző jegyzetben (1850) megjelölt *Chronica Saracenorum*ban olvasható, de erre nem utal a szerző. A forrás megjelölése nem teljesen pontos: a 201. levélre utal, de ott csupán a fejezet kezdődik. Az idézett részt a 206–209, 211. leveleken találtam. Pázmány azt írja: Mohamed apja, Abdalla szerelméért kétszáz asszony halt meg. Maga a forrásszöveg nem említi ezt a tényt, sem az asszonyok számát. Ezt Pázmány a margón olvasta: tehát a kiadó megjegyzését ismét forrásként kezelte.

A 274:20–275:1 között olvasható szöveghez a következőt fűzi a szerző: 1854 *c Cedrenus. Baron. Tomo 9. anno Christi 653. 654. et ab eo citat. Theophanes. Ibidem Baroniuss anno 678. mortuo Masuuiæ Gizid succedit.* Ezt a felsorolást egy forrás megjelölésének számítom, mivel már korábban is láttuk: Pázmány számtalanszor Baroniuson keresztül idézi Cedrenust és Theophanest. (Lásd a margón: „Theophan et Cedren hoc anno 24 Heraclij.”⁸¹) Ez a jegyzetpont a legérdekesebbek közé tartozik – feltéve, hogy az olvasó szereti a fejtörőket és a nyomozást. A jegyzet szövegében a 653, 654. és 678. esztendőik vannak feltüntetve, míg magában a szövegben Heraclius uralkodásának huszonegyedik, huszonhatodik, huszonnyolcadik, huszonkilencedik és harmincadik éveit említi a szerző. 653 és 654 Constantinus császár uralkodásának tizenkettedik és tizenharmadik éve. Pázmány ennek megjelölésekor tévedett. Ha a szöveget vesszük alapul, s Heraclius uralkodásánál üttük fel Baroniuss szerzeményét, akkor megtaláljuk a hivatkozott eseményeket, de a valós és helyes évszámok a következők lesznek: a 633-as, 635-ös,

⁷⁹ A kiemelés tőlem származik.

⁸⁰ GYŐRI Levente, *Pázmány Péter vitamódzsere a Két rövid könyvecskében = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 261–267, 263 (a továbbiakban: GYŐRI).

⁸¹ BARONIUS IX, 307.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

637-es, 638-as és 639-es évek.⁸² Tartalmilag szinte mindenhol egyezik a forrás és a Pázmány által tömörített, parafrázelt szöveg, mindamellett a huszonkilencedik évnél említett edessai és mezopotámiai hódításokat nem találtam. További érdekesség, hogy Pázmány sem a jegyzetben, sem a szövegben nem említi Heraclius huszonötödik évét, Omár második esztendejének történéseit ellenben leírja. Ez az év Heraclius uralkodásának huszonötödik éve, s Baroniushoz valóban megtalálható Damaszkusz és Egyiptom elfoglalása.

A jegyzetben tehát elírásról lehet szó: a hármas számjegy helyett ötöst találunk. A jegyzet végén érthetetlen módon – nem fontos számunkra ez az információ sem itt, sem a későbbiekben – megemlíti egy későbbi történelmi eseményt: 678-ban, Masuvias halála után, Gizid került trónra. A közlés megegyezik a forrásban található adatokkal.

(Az 1855, 1856, 1857, 1858. számú jegyzetek után) a jelölés újabb hibájára figyelhetünk fel az 1861 *a Jta Transyluanus, Sebesiensis captus. an. 1426. In opere Bibliandri Tomo 2. fol 7.* jegyzetnél: az idézett munka nem a második, hanem a harmadik kötetben található.

Ismét átugorhatunk pár jegyzetet (1864, 1867, 1868, 1869, 1870), csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy a 277:20 sorban olvasható 1235-ös évszám eltér az 1868 *c Laonic. li. 1.* jegyzetben megadott forrás⁸³ által megjelölt dátumtól.

Majd ezt olvashatjuk: „(h) OTTOMANNAK, es az eo attianac (i) Orthugulesnec, (†) Engurim es Bythinia iuta”.⁸⁴ A megjelölt forrásokkal (1873, 1874, 1876) egyezést mutat a közölt szöveg, de nem egyértelmű, hogy pl. az első esetben – a (h) jegyzetben – mire utal Pázmány. Talán arra, hogy Ottomán atyja Orthugules?

A szerző ezek után többször is Grégoraszra utal (1879, 1880), s míg az eredetiben számos folión át tart a fejtegetés (30–39, 39–40), Pázmány mindössze egy mondatban említi az események esszenciáját (279:1–4). Ugyanezt figyelhetjük majd meg (az 1883, 1884, 1885, 1886. jegyzetek pontossága után) Laonikosznál (1888, 1890).

Az 1892, 1894. jegyzetek és a hozzájuk tartozó szövegrész esetében nem találunk említésre méltó eltérést, de az 1896 *d Laon. libr. 8.* azért fontos, mert a közölt szövegnek csak egy része támaszkodik a jelölt könyvre. Laonikosz nyolcadik könyve Konstantinápoly ostromát részletezi hosszasan, a Pázmány által leírt további hódítások történetét már a nem jelölt kilencedik könyv tartalmazza.

Ezután majd csak az 1910 *k Azoar. 19. medio* jegyzetnél állunk meg (nem említjük tehát az 1897, 1901, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907. jegyzeteket). A tizenkilencedik szűrát azért említi, mert alá akarja támasztani a következőket: „mikor el aluzic az ember, ackor a lélec ki vonatic a testbul”.⁸⁵ De az egyetlen hasonló értelmű részlet így szól: „Deus tantum malorum materiam esse quaerit, animasque suas ipsis incredulis extrahet.”⁸⁶ Nem pontos az idézet.

⁸² BARONIUS IX, 307–330, 335–339, 343–344, 344–347, 347–357.

⁸³ LAONICUS, 64.

⁸⁴ *Tíz bizonyosság*, 278:11–12.

⁸⁵ *Tíz bizonyosság*, 284:11–12.

⁸⁶ BIBLIANDER I, 66.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Ismét átugorhatjuk az 1911–1915, 1917–1919, 1921–1925. számú jegyzeteket. Az 1926 *i Azoar*. 3. megjelölés nem pontos. A hozzátartozó szövegrészben olvasható, hogy ki-ki annyi feleséget vehet, amennyit akar. Erre azonban más szűrák, s nem a harmadik utal.

Az 1927, 1930, 1932. jegyzetek után az 1934 *d Azoar*. 80. és az 1936 *f Azo*. 12. *init.* számíthatnak érdeklődésünkre: itt maga a forrás jegyzete hívja fel arra az önellentmondásra a figyelmet, amit Pázmány is felhasznál: „De iudicij die loquitur. Si L. millibus annorum diem domini abesse dicit, sibi contraria loquitur”,⁸⁷ „Iurandum in Dei nomine, Machumet autem iurat per coelum, etc.”⁸⁸ (és ugyanez az 1946, 1947. jegyzetek szolgálnak majd ismét például). Számos kisebbfajta érdekességet tartalmaznak a további esetek is (1938, 1939, 1941, 1942, 1944, 1948–1957, 1959, 1961, 1963–1965, 1970–1972, 1974, 1976–1979, 1981, 1983), de ezek mindegyikét nem tudjuk elemezni.

Az 1984 *d Chronica Saracenor*. utalás és a vonatkozó szövegrész esete arra mutat példát, mikor a szerző egy szerzett információt a saját tudásanyagával vagy észrevételével egészít ki. A *Tíz bizonyosságban* olvashatjuk: „az eo Alcoranniat sem eo maga ira, hanem az eo halála vtan, (d) *Odmen szede eozue, es 124.* (e) *Azoarba oza.*”⁸⁹ A forrásban csak ennyi található: „[Omár] Ipse quidem caeterorumque auxilio Alchoran integritatem collegit primo”,⁹⁰ a százhuszonnégy szűrába való osztásról nem olvashatunk. Pázmány látta, hogy a kezében tartott Korán ennyi egységből áll, s kiegészítette a forrásban olvasottakat. Az 1987, 1988, 1990–1994, 1996, 1998, 1999. számú utalások nem mutatnak új jellemzőket, így ezeket figyelmen kívül hagyjuk.

C. Visszautaló hivatkozások

Érdekes csoportot alkot az a két locus, ahol a szerző úgy jelöl meg két szövegrészt, hogy egy saját korábbi megjegyzésére utal vissza, valamint egy másik forrást is hoz. Mindkettő a vitairat végén fordul elő. Az első: „[Isten úgy küldte Mohamedet, hogy] *a kit megh feddet es intet annac beket haggion.*”⁹¹ A hozzátartozó jegyzet pedig: 1992 *b Azo*. 9 *post med. et loc. cit. in 2. probat.* Első ránézésre ez egy forrásnak tűnhet, de valószínűnek tartom, hogy Pázmány nem az egyszerűség kedvéért utal vissza e korábbi helyre (épp ellenkezőleg: visszalapozni, a második bizonyosságot újra megkeresni, a jegyzetekben utánanézni, melyikben is utal a kilencedik szűrára, s ott megnézni, miért, s mely részt idézett, bonyolultabb), nem is a rövidítésért (a korábbi hivatkozásnál csupán ennyi áll: 1940 *k Azoa*. 98. *et 52. fin. Azo*. 9. *post med. clarius. Azo*. 60. *fin.*; itt pedig *et loc. cit. in 2. probat.*). Tudatosnak ítélem a visszautalást, mert máshol is előfordult, hogy egy szűrarészletre többször is hivatkozott, ám ott nem adta meg saját korábbi hivatkozásának helyét. (Pl. lásd a kritikai kiadás ezerkilencszázhatvanötödik és ezerkilencszáznyolcvan-

⁸⁷ BIBLIANDER I, 177.

⁸⁸ BIBLIANDER I, 38.

⁸⁹ *Tíz bizonyosság*, 293:10–11.

⁹⁰ BIBLIANDER I, 220.

⁹¹ *Tíz bizonyosság*, 293:26–27.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

nadik jegyzetét: mindkettő a huszonkilencedik szúra azonos részletét jelöli meg, de a későbbi jegyzet nem utal vissza a korábbira.)

A második ilyen típusú forrásmegjelölést az 1995 *e Vide in prima probatione. Azoa. 57. init.* jegyzetnél találjuk, mely a következő részlethez tartozik: „[Mohamed arra inti követőit,] (*e*) hogy szüntelen hadakozzanac, az eo teolle küleombeozeockel, es frigiet ne tarcsanac vellec, hanem ha magoc haznaert, egy ideigh”.⁹² Elsőként a forma szűrhat szemet az olvasónak: Pázmány a legtöbb idézetet kurzíválva közli – jelezve, hogy a szöveg nem tőle való, hanem citált sorokról van szó –, a fenti részlet azonban álló betűkkel jelenik meg. Pázmány ezek szerint már a magáénak érzi: egyszer már „megdolgozott vele”, ahogy azt a jegyzetben is mutatja. Ha visszatérünk *A Mahomet vallása hamisságárrul* harmadik részének első bizonyosságához, ugyanezt a gondolkört bővebben kifejtve olvashatjuk: 284:13–21. E korábbi fejtegetése során a szerző az ötödik, tizenkilencedik, tizedik és tizenkettedik szúrákat használta. A későbbi, rövidebb utaláshoz e korábbi anyagot kivonatolta, majd ráadásként az ötvenhatedik szúráat is megjelölte. E Korán-vers „használatára” azonban érvényes a már korábban megfigyelt „szabály”: Pázmány a gondolatilag kapcsolódó, ám állítását alá nem támasztó fejezeteket is feltünteti. Az ötvenhatedik szúrában ugyanis csupán a hitetlenek elleni harcok szabályairól esik szó, s nincs benne konkrét buzdítás e harcra (lásd pl. margó: „leges belligerandi contra infideles”⁹³).

Noha idézetekről nem beszélhetünk, ha a szerző csak saját magára utal vissza, mégis a jegyzetanyaggal és hivatkozásaival egy helyen célszerű ezeket az eseteket is tárgyalni. A következő jegyzetekről van szó: 1848 *a Sup. fol. 33.*; 1849 *b Sup. fol. 61.*; 1900 *Sup. fol. 59.*; 1958 *h Az elseo, es 2. bizonisagba*; 1973 *e A masodic bizonisag*.

Az első két utalás még az *Appendix* bevezetőjében olvasható. Először ezt olvashatjuk az 1848 *a* pontnál: „az Vytoknac feoleotte nagy szeouetsegec vagion a Teoreokeockel, vgy annira, hogy a Lutheristac, vgian Teoreockel belletteknec neuezic a Caluinistakat, es azt iriac, hogy elseo gradiciz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec, es ezt vgian Symbolum heliet veottec magoknac.”⁹⁴ A harmincharmadik folián, melyre itt visszautal Pázmány, számos idézetet hoz. E folio még a második bizonyság része, mely azt igyekszik bizonyítani, hogy az újítások minden tévelygésre szabadságot adnak. Ezeknek az idézeteknek adja Pázmány mintegy „esszenciáját” az *Appendix*-ben. A korábban megfigyelt szabályszerűség itt is érvényes: mikor először hozza az idézeteket, még kurzív módon közli, a második, *Appendix*-beli változatban már sajátjaként, álló betűkkel írja le őket; s már nem az eredeti, hanem a saját forráshelyet adja meg.

A második jegyzetpontról már esett szó a latin nyelvű idézeteknél. Most csak annyival egészítjük ki az ott leírtakat, hogy a korábbi helyen is kurzívan közölte a vonatkozó részt a szerző. Ennek oka bizonyára a nyelvbéli eltérés.

⁹² *Tíz bizonyság*, 294:3–5.

⁹³ BIBLIANDER I, 157.

⁹⁴ *Tíz bizonyság*, 273:3–8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

A harmadik visszautalásnál *A Mahomet vallása hamisságáról*ban ez áll: „valamely tudomaniban csak egy illien hamissagh vagionis, az nem lehet Isteni tudomani.”⁹⁵ A *Tíz bizonyosság* hatodik részéhez fordít minket Pázmány, ahol ez olvasható: „Mert valamely hitbe csak egy hamissagh talaltatikis, niluan valo dologh, hogy e nem igaz hit, 's nem igaz Isteni vallas.”⁹⁶ A két mondat értelme gyakorlatilag megegyezik. Itt a visszautalás oka valószínűleg a kétféle vagy inkább két irányba indított polémia összekapcsolása – bár a „céltable” mindig más, a törekvés ugyanaz: a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltának bizonyítása.

A negyedik visszautalás annyiban tér el az eddigiektől, hogy már nem a *Tíz bizonyosságban* leírtakra tér vissza, hanem *A Mahomet vallása hamisságáról* első és második érvére, tehát szűkebb körben mozog. Nézzük meg alaposabban, mikor s mire utal a szerző! A harmadik érv végén olvashatjuk: „Teob efféle hazugsagoc vannac, csak (*h*) az iment eleo szamlalt Mahomet mondasibais.”⁹⁷ (1958 *h* *Az Elseo, es 2. bizonisagba.*) S ez megerősíti gyanúnkat, azaz hogy a különböző érvekhez emlegetett példák, olykor maguk az érvek nagyon is közel állnak egymáshoz: némelyikük külön érvként való felsorakoztatása nem is lett volna minden esetben indokolt.

Az utolsó ebben a sorban az 1973 *e* *A masodic bizonisag.* „Es nem csak azt mongia, (*e*) mint nem regen megh halloc, hogy a kereztien ember, üdveozül az eo vallasaba”⁹⁸ – írja Pázmány *A Mahomet vallása hamisságáról* ötödik bizonyosságában. Erre az utalásra is vonatkoznak az előző esetben megfogalmazottak: a bizonyságok tartalma vagy a hozzájuk rendelt példák sok esetben fedik egymást.

D. Magyarázatok

Pár esetben a marginális jegyzetek csupán magyarázatokat tartalmaznak. Az első három esetben a szövegbeli nevek variánsait hozza: 1865 *d* *Rogierius* az idézetben előforduló *Roseles* megfelelőjeként; 1875 (*†*) *Ancyra Galat.* a közölt *Engurim* helyett; végül 1889 (*†*) *Molduat* az idézett *Triballia* magyarázatául.

Az 1898. számú jegyzetnél csupán 19. *August.* áll: ezzel pontosítja a szövegben megadott dátumot.

Találunk példát egyszerű kommentárra is, olyanra, mely még a szöveg testébe is illeszkedhetett volna, a szerző mégis külön fogalmazta meg: „Az Alcoranba sok niluan valo hamissagoc vannac, melliec nem csak az (*a*) Euangeliommal, es a Moyses keoniueiuel [...] ellenkezec.”⁹⁹ Az ehhez tartozó jegyzet: 1899 *a Isten ighienec itili Mahometis a teoruent, es Euangeliomot, mint megh mutatom.* Ha korábban beszéltünk vissza-

⁹⁵ *Tíz bizonyosság*, 283:20–21.

⁹⁶ *Tíz bizonyosság*, 159:11–12.

⁹⁷ *Tíz bizonyosság*, 288:11–12.

⁹⁸ *Tíz bizonyosság*, 291:3–5.

⁹⁹ *Tíz bizonyosság*, 283:1–4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

utalásokról, akkor ez „előreutalás” lehetne: már most felhívja figyelmünket arra, hogy később, pl. az ötödik bizonyosságban ezt a tételt bővebben kifejti.

Az 1967. számú jegyzet szintén magyarázatféle lehet, bár érthetetlen, miért a jegyzetanyagban, s miért latinul említi Japhet „újrateremtésének” ezt az okát: *Canus repente factus, quia ad iudicium vocari se putabat*.

A következő jegyzet csupán a szövegbeli „szép finies csillag”¹⁰⁰ pontos megjelölése: 1968 *Stellam Veneris*. Itt sem érthető, miért nem a szövegben jelzi ezt az „adalék-információt”. Ha nem a forrásból vette, akkor miért egészítette ki önkényesen az olvasótakat? Ha valamely forrásban olvasta, miért nem a szövegben említette a forrás megjelölésével?

Az utolsó két magyarázat egy-egy szó fordítását tartalmazza. Az első esetben az arab eredetű السورة = al-szúra spanyolos torzított változatának, az azoarának latin megfelelőjét adja: 1985 *e Id est, Oracula, vel Illustrationes*. A másik esetben a latin–olasz „mosquea” magyar megfelelőjét adja: 1989 *d, Mecsetetec*. Érdekes csupán az, hogy miért latinra fordít az első, s miért magyarra a második esetben.

E. Biblia

Feltűnő, hogy noha „Pázmány argumentációjában fontos szerepet játszanak az auctoritasok”, melyek közül első a Biblia,¹⁰¹ *A Mahomet vallása hamisságáru* egyetlen esetben sem hivatkozik konkrétan rá. Csupán akkor hangzik el egy-egy utalás, mikor a szerző arról ír, hogy Mahomet milyen módon keveri össze az ószövetségi történeteket, vagy hogy Mohamed mit állít Jézus Krisztusról, s hogy ez mennyire eltér a valóságtól. Az idézetek és a konkrét utalások hiányának oka valószínűleg a bibliai locusok ismertségében keresendő.¹⁰²

Pázmány nézőpontja, világképe

Pázmány felfogása az iszlámmal kapcsolatban egyértelműen elutasító. Az iszlám tanrendszerét és politikáját egyaránt elítéli (nem csoda, hiszen az egész középkori Korán-irodalom is eltorzult szektának tartja e vallást) – a muzulmánokkal politikai okokból szövetkező protestánsok számára sincs mentség.

A *Felelet* alapján elmondhatjuk, hogy Pázmány szerint a török Isten büntető vesszeje a bűnös közösségen. A büntető vessző kétféle lehet: „atyai ostromozás”; „kegyetlen ostromozás”. Az adott helyzet már a második kategóriába sorolandó. Isten már nem tisztítani akar, hanem végítéletet mondani – elsősorban a hitbéli újításokért. Ennek alátámasztására a szerző bibliai példákat is hoz. Majd ezen az alapon történelemmagyarázatot készít,

¹⁰⁰ *Tíz bizonyosság*, 290:15.

¹⁰¹ GYÖRI 262.

¹⁰² GYÖRI 262.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam LXIII. szám

és aktuálpolitikai feladatokat jelöl ki, melynek során szinte üres a lapszél: nem utal forrásokra, csak Bonfinire. Pázmány első publikált vitairata vallási polémia, publicisztika, olyan helyzetfelmérés, mely a magyar történelemből leszűrt tanulságokra épül, és a protestáns történetírás érveivel, állításaival szemben kialakítja a magyar katolikus történelemértelmezést és az ebből adódó programot. Múltra reflektáló, jövőndő tennivalókat kijelölő írás. E gondolatokat a *Tíz bizonyosság* is tartalmazza. Amint arra korábban is utaltunk, a vitairat egyik fő gondolata, hogy a hitújításban nincs megállás. A grádicselmélet alapján a protestantizmuson keresztül az iszlámig vezet az út.¹⁰³

A *Tíz bizonyosság*gal kapcsolatban ismét meg kell jegyeznünk, hogy a reformáció ellenében szerveződő katolikus apologetika érvrendszerében Európa-szerte fontos volt a különböző felekezeti álláspontok egymás ellen fordítása, ellentéteik kimutatása. Pázmány itt sorra veszi Luther, Melanchthon, Kálvin, Musculus, Sturm, Béza nézeteit.¹⁰⁴ Majd az iszlámhoz hasonlítja őket.

A hitegységhez (európai minta alapján) hozzátartozik a katonai együttműködés is. Ezért a hit terén való elhatárolódás után bizonyítani kell azt is, hogy a török nem lehet diplomáciai tényező. Ez politikai cél is: nem szabad, hogy a török megossza a potenciális szövetséges erőket. A törekvés ennél fogva a következő: elrettenteni a keresztényeket a pogányokkal való együttműködéstől. A kivitelezéshez pedig a vezérfonal a keresztény egység megbontóinak elítélése, az egyetértés hiányának kárhoztatása.¹⁰⁵

Fügedi Erik írja a *Kimondhatatlan nyomorúság* című kötet utószavában Magyarországi György barát írásáról: mindent György barát szemüvegén keresztül látunk. Fogalmi nem a török társadalmi rend fogalmai; onnan csak az elnevezéseket veszi át, a fogalmi kör a 15. századi Magyarországé. Például hozza, hogy György barát a szultánt a királlyal, a derviseket a szerzetesekkel, az imámot a plébánossal azonosította. Később példaként azt is megemlíti, hogy mikor György barát a mohamedán papokról ír, a keresztény papokat tartja szem előtt: képzésük hosszú idejét, alapos bibliaismeretüket, szertartásokban való jártasságukat, míg a mohamedán papoknak elegendő a Korán ismerete. A mohamedán papokat a keresztényekhez hasonlítja, majd elítélőleg ír az előbbieknél képzetlenségéről; velük szemben is a keresztény vallás követelményeit támasztja. Ebből az *Utószó* szerzője azt a következtetést vonja le, hogy a feudális társadalmi rend tudata rendkívül erős, a középkori ember nem képes elfogadni másféle gondolatrendszert.¹⁰⁶

Az említett példák alapján mi is analóg megállapításokat fogalmazhatunk meg Pázmány munkájával kapcsolatban. Hogy hasonló példát hozzunk, mint Fügedi Erik György barát esetében, térjünk vissza egy korábbi megállapításunkhoz. Már említettük, hogyan mutatja be Pázmány az „egyházi gonduisseles”-t. Ő is párhuzamokat állít, mint György barát, ami annál is érdekesebb, mert a forrás, ami alapján ezekről ír (BOISSARD), más-képp mutatja be az egyházi fokozatokat. A forrás is felhívja a figyelmet a „török” (muzulmán) egyházi hierarchia eltérő voltára: „Hic notandum est apud Turcas diversos esse

¹⁰³ BITSKEY 1999, 137–138.

¹⁰⁴ BITSKEY 1999, 139.

¹⁰⁵ BITSKEY 1999, 143, 201.

¹⁰⁶ FÜGEDI 222–223.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

religionis gradus; quos ad imitationem Graecorum sic distinxerunt.”¹⁰⁷ De nem csak felsorolja e fokozatokat, majd a nekik „megfelelő” keresztény fokozatokat, hanem részletesebb magyarázatot is fűz hozzájuk. Pázmány erősen egyszerűsít: például az eredetiben árnyaltabb a kalifa és a kadileszker közti „átmenet” leírása. Pázmány tehát önállóságot is mutat: a forrást nem szó szerint idézi, hanem alkotó módon használja, de a gondolatmenetben nem tud elszakadni tőle, sőt, György barátánál sem modernebb az ő megközelítése.

Pázmány „szemüvege” a hibás abban, hogy bizonyos kérdésekben sem maga nem látott tisztán, sem az olvasónak nem tudott tiszta képet mutatni. Az *Appendix* három része nem kapcsolódik szorosan egymáshoz, de véleményem szerint Pázmány nem is tudta volna egybeszerkeszteni e részeket; s ennek miérettől a terminológia bizonytalanságaiban kereshetjük.

A *Mahomet vallása hamisságáról* előszavában két terminust találunk, melyek jelentése Pázmánynál többé-kevésbé lefedik egymást: a „Teoreoc” szó nyolcszor fordul elő ebben a tizenkét sorban, míg a „Mahometismus” egyszer. A Pázmány-féle terminológiában e két szó rokonságának bizonyítékául szolgál ez a két mondat: „elseo gradicz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec”;¹⁰⁸ „Hogy azert iol megh ercsec minemü vallas legien a Teoreokeoke, el oluasuan az Alcorant, es a teob keoniueit a Teoreokeoknec, reouiden es igazan megh mutatom az eo tudomanioc ektelen hamissagat.”¹⁰⁹ Az első idézetben a török és a muzulmán azonos jelentéssel fordul elő. A második idézetben a Korán a törökök könyveként szerepel: itt is a török jelenti a mohamedánt.

Az első részben Pázmány óvatosan bánik a megnevezéssel. Leírásából számunkra már egyértelmű, hogy az arabokról van szó. Az ’arab’ jelentést ebben a korban a szerezsen (Saracenus), mór, agarénus, iszmaelita szavak jelzik a nemzetközi irodalomban. Ezekkel Pázmány is találkozott forrásaiban. Ő mégis elsősorban a következő szavakat használja: „Mahometanusoc”, „Musulmaniok”, s csupán fordításaiban, idézeteiben fordul elő a „Saracenusok”/„Saracenusoc” szó.

A második részben a törökök történetét beszéli el, ekkor a „Teoreokeoc” kifejezéssel él. Egyedül itt egyértelmű a szó: itt csupán etnikai értelemben használja.

A harmadik rész ismét felváltva beszél Mahomet követőiről és a törökökről. Mohamed egy tanának ismertetése után ezt olvashatjuk: „Kit bizoni meghis tartanac a Teoreokeoc”.¹¹⁰

Míndezek alapján elmondhatjuk, hogy a terminológia bizonytalanságával együtt jár egyfajta bizonytalan látásmód is. A *török* szó ’mohamedán’ jelentéssel fordul elő. De mohamedánok voltak az arabok is. Ebben a korban általános volt a Turci és a Saraceni terminus vallásos értelmezése. Ha valaki áttért az iszlám vallására, *törökké vált*.¹¹¹

¹⁰⁷ BOISSARD, 95.

¹⁰⁸ *Tíz bizonyosság*, 273:6–7.

¹⁰⁹ *Tíz bizonyosság*, 273:11–14.

¹¹⁰ *Tíz bizonyosság*, 284:19–20.

¹¹¹ Bernard LEWIS, *Islam in History*, Chicago, Open Court Publishing, 1993 (a továbbiakban: LEWIS), 19–20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

E kifejezések etnikai jelentése másodlagos volt, s valószínűleg elsősorban a történetírók használták megfelelően. Pázmány érezhette, hogy más és más népcsoportokról van szó, valószínűleg ezért sem szerkesztette egybe az első és a második részt. De vallási megfontolásból mégis egy közösségként kezelte őket. Erre példa az, hogy a Sebesi Névtelen törökökről szóló leírását az első témakör tárgyalásakor, a *Mahometrül es az eotet keo-veteokrül* szóló résznél használta fel.

Ha „szemüvegéről” beszélünk, világképéről is illik szólnunk, s ez leginkább történelemszemléletében mutatkozik meg. Volt már szó a *Felelet* történelemmagyarázatáról; s azt is tudjuk, hogy Pázmány a *Tíz bizonyosságban* a történelmi események felsorolása mellett kommentál is. Ezekből a hozzáfűzött megjegyzésekből megfigyelhetjük: milyen képe van a történelemről, az őt és elődeit körülvevő világ eseményeinek összefüggéseiről, mozgatórugóiról.

A teljesség igénye nélkül vizsgáljuk majd meg ezeket a kommentárokat. Tematikai és szemléletbeli differenciálás alapján kategorizálhatjuk is őket, s így végül megállapíthatunk pár viszonyulási módot, melyekkel Pázmány megközelítette a kérdést.

Az újítók és a törökök „szövetsége”: 273:3–11: a protestánsok és a törökök nem hadakoznak egymás ellen; 282:17–19: a németországi lutheránusok „pártolkodásai” miatt nem jött segítségére Magyarországnak.

Az eretnokség mint a pusztulás oka: 274:22–23: az eretnokségbe merült császárt legyőzi Omár serege.

A fizetetlen had átáll az ellenséghez: 274:25–26: Heraclius arábiai hada fizetlensége folytán Omárhoz áll át; 278:13–18: Andronicus császár egy Ronzerius nevű spanyol harcost felfogad a török ellen, de nem fizeti meg, így ő csapatával együtt a török oldalt segíti a továbbiakban.

A keresztények megszegik a kötött frigyét, s ez pusztítást hoz rájuk: 275:8–11: Iustinianus megszegi az atyja kötötte frigyét a „szaracénusokkal”, akik legyőzik; 278:18–25: Andronicus a töröknek ígéretet tesz, hogy békével átengedi őket Ázsiába, de az úton rajtuk üt. Segítséget hívnak, és megverik a császár hadait.

A keresztények közötti „visszavonás” a török hódításához vezet: 275:11–17: míg Iustinianus, Leontius, Tiberius és Philippicus a hatalomért vetélkednek, a „szaracénusok” az egész keletet elfoglalják; 277:10–16: Alexius Comnenus, Andronicus, Isaacius és Alexius hatalmi viszálykodása idején a török Ázsia nagy részét, Chiót, Leszboszt, Rhodoszt meghódítja; 279:1–5: Olaszországban a Gibellinusok veszekednek, a görögök-nél az öreg Andronicust az unokája megfosztja a tróntól, ezalatt a török többek közt Niceát is beveszi; 282:7–9: a trónviszályok alatt a török meghódítja Magyarországot.

A török mint eszköz: 276:15–18: a perzsiai Mahomet fejedelem török segítséget kér a babilóniaiak legyőzéséhez (18–21: de mindez visszajára fordul: később a perzsákat is legyőzik, területeiket uralmuk alá vonják); 277:3–6: Michael Duca „magának tulajdonította” Diogenes császárságát, ezért ő a török segítségével támadt, de vereséget szenvedett; 277:6–8: egyik hadnagya Michael császár ellen támadt, ezért ő békét kötött a törökkel, s az ő segítségével győzte le a lázadót; 280:9–12: Calo János fia, Andronicus szemébe ecetet öntött, gyógyulása után a fiú a törökhöz menekült, s segítségével legyőzte

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

atyját; 280:12–16: Calo János második fiával, Emánuellel szintén a törökhöz menekült, ígéreteket tett, a török ezért Andronicust elűzte, s Emánuel segítségével a trónra.

Vereség „Isten igaz ítéletéből”: 279:6–11: Andronicus sok gaztette után (mivelhogy a törvény s az igazságszolgáltatás dolgában „csalárd” volt) mindössze háromszáz töröktől vereséget szenvedett.

Keresztények segítségével ver a török keresztényeket: 280:2–6: Andronicus hadával támogatja Murádot a Bulgária és Rácország elleni küzdelemben; 282:22–23: 1553-ban a franciákkal együtt sok kárt okozott Olaszországnak Szulejmán.

A keresztény vitéz küzdelem esetén a török nem tud győzedelmeskedni: (ebben az esetben még nem hangsúlyos mindez, de a második eset ismeretében ezt is ide sorolhatjuk: 281:18–19: Hunyadi János és Kapisztrán János megoltalmazták Nándorfehérvárat); 282:28–31: Szulejmán megszállta Szigetet, de Zrínyi hősi küzdelmének köszönhetően nem tudta bevenni.

A sikeres keresztény hódítások török ellenreakciót váltanak ki: újabb török hódítások következnek: 282:10–15: Ferdinánd császár Budáig mindent elfoglal, erre Szulejmán 1541-ben Budára jön, s elfoglalja; 282:23–26: Maximilián császár Tokajt és Szakmárt meghódítja, erre Szulejmán „felindulván” Gyulát ostromolja.

A keresztény „praktikából” a török kezére játszik: 282:26–28: a János-párti Kerescsényi feladja Gyulát a töröknek, remélve, hogy az majd Jánosnak adja.

A török végül győzedelmeskedik, ha nem érkezik segítség: 282:31–32: mivel sehonnan nem érkezett segítség, a török be tudta venni Szigetvárat.

A török nem állhatatos: lásd a fent említett példákat is: érdeke szerint hol az egyik, hol a másik felet segíti; 283:6–8: Murádnak „velünk” volt szövetsége, mikor Perzsia ellen hadat indított 1578-ban, majd velük békét kötött, s rögtön „ellenünk” fordult; 284:19–21: a törökök Mohamed rendelése szerint járnak el: a más vallásúakkal nem közösködnek, egy ideig frigyét kötnek velük, de amint lehet, megszegik szavukat; 295:5–6: a törökök szavahihetőségének mértéke látszik Buda bevételéből.

Pázmánynak ebben a műben megnyilvánuló történelemszemléletét nem tudjuk egyetlen oldalról vizsgálni. Ezt mind a tematikai sokszínűség, mind az egyszerre érvényesülő többféle szemlélet lehetetlenné teszi. Nem csoda, hogy nincs egységes, határozott történelemszemlélet: a jezsuitákra jellemző a „történelem iránti bizalmatlanság”. Ennek oka az, hogy a történelem tárgya az esetleges dolgok vizsgálata. Az 1559-es *Ratio Studiorum* a történelemnek nem ad szerepet.¹¹²

Van a leírásnak egyfajta „üdvörténeti” megközelítése: Isten benne él a történelemben: segít – büntet. Az eretnokségbe merült császár veszt; a frigy megszegése után nem lehet győzedelmes a keresztény sereg; a csalárd császár szükségszerűen alulmarad a küzdelemben. A hőiesen küzdő keresztény azonban győzedelmeskedhet. Az erkölcsi jó elnyeri jutalmát, a rossz büntetését. Sokszor az ok-okozati magyarázat a legkézenfekvőbb: a had fizetetlen, átáll az ellenséghez, az ellenség győzedelmeskedik. De sokszor nem ennyire egyszerű az egyes kommentárok értelmét „dekódolni”. Van, hogy egyszerre

¹¹² BREISACH 195.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

erkölcsi és ok-okozati a megközelítés: a keresztények közti visszavonás török hódításokhoz vezet. Ez büntetés is, és következmény is: míg egymással civakodnak, a török „nevető harmadikként” könnyen tör előre. Több esetben a múlt és a jelen összefüggéseit látjuk: a protestánsok a múltban akadályozták Magyarország török elleni küzdelmének sikerét, miattuk nem jött segítség. Ha a jelenben is „összejátszanak”, mit várhat Magyarország a jövőben? Implicit intés, figyelmeztetés rejlik ezekben a megjegyzésekben.

Átmeneti állapotot tükröz tehát Pázmány történelemszemlélete. Még nem szakít a középkori történetírással, de néhol már elemzi a társadalmi intézményeket, szokásokat, törvényeket. Tudatosan még nem alkalmazza ezek leírását és vizsgálatát, ösztönösen mégis érzi, hogy csak az ilyen vizsgálódások, a társadalmak összehasonlító történelmi elemzése alkalmas a felmerülő kérdések kielégítő megválaszolására. (Lásd a görög–magyar sorspárhuzam hangsúlyát, a keresztény keresztény ellen támadásának többszöri említését.) A továbbélő középkori hagyományok, az „üdv-történeti jelleg” mellett értelmet, összefüggéseket is keres már múlt, jelen és jövő eseményeiben.

Történelmi, elvi kérdések

A Mahomet vallása hamisságáru szerkezetét, gondolatmenetét vizsgálva, az első bizonyoságnál látjuk, hogyan értelmezte Pázmány a muzulmán paradicsom-leírást.¹¹³ Nem tudta azonban objektív módon szemlélni: saját hite abszolútként elfogadott igazságai alapján értékelte, elmarasztalta. Ugyanennél a bizonyoságnál megjegyzendő továbbá az a félreértés is, mely szerint Isten imádkozik Mahometért. Itt egy állandó szófordulat (eulógia) rossz fordításáról van szó, melyet nemcsak Pázmány, de az egész európai polémia századokon át felhasznált a Próféta ellen. Az eredeti: *صلى الله عليه وسلم* [šallā Allāhu 'alayhi wa sallama] így fordítandó: Isten áldja meg őt, és adjon neki üdvösséget! A šallā ige jelentése, ha emberről van szó: imádkozik; ha Istenről van szó: megáld. Ezt a jelentést nem ismerték fel a középkori fordítók, így Robertus Retenensis sem, kinek fordítása Bibliander kolligátumában olvasható. Pázmány tehát „igazat” mond: a forráson nem változtat. De maga a fordítás nem megfelelő, s így Pázmány is félrevezető adatokat közöl. Végül még egy tényezőre kell felhívunk a figyelmet ezzel a bizonyossággal kapcsolatban: míg Mohamed első felesége élt, nem nősült meg többször. Csupán Khadīdja halála után vett egyszerre több nőt is feleségül.

A koráni önellentmondásokhoz álljon itt először egy idézet: „Ha egy [Korán] verset eltörlünk, vagy feledésre kárhoztatunk, egy jobbat, vagy hozzá hasonlót hozunk helyette” (2,6).¹¹⁴ A Korán nem egyszerre, egy egészként „érkezett le”, hanem részenként: a kinyilatkoztatás folyamata hosszú időn keresztül folyt. Az idézet tanúsága szerint egy korábbi kinyilatkoztatást érvényteleníthet egy későbbi. Ez nem csupán a keresztényeknek vagy más kívülállóknak okoz(ott) problémát, hanem a muzulmánoknak is. *A Korán*

¹¹³ A paradicsomértelmezésről részletesen lásd KOVÁCS Sándor Iván, *Hurik és angyalok – Pázmány és Zrínyi menyországi (I.) = Pázmány Péter és kora*, 314–321.

¹¹⁴ A Koránt Simon Róbert fordításában idézem.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

*világában*¹¹⁵ olvashatjuk: az „eltörlés” alapvető fontosságú az iszlám gyakorlata számára, pl. a vallásjog és a dogmatika területén, ezért korán kezdték rendszerezni. E rendszerezéshez az alapot a kinyilatkoztatás kronológiájának pontos menete szolgáltatta. Éppen ezért a vizsgálat szorosan összekapcsolódott a próféta életrajzáinak ismeretével, és a kinyilatkoztatás okainak vizsgálatával. Csak az értelmezheti Allah Írását, aki ismeri, mi abban az eltörlő és az eltörölt. A legfontosabb területek közé tartoznak a törvényre vonatkozó rendelkezések; s ezek között akad, melynek érvényességét egy új kinyilatkoztatás *expressis verbis* megtiltja, és voltak olyan kinyilatkoztatások, melyek recitálását vagy másolását Mohamed tiltotta meg. Az eltörlések száma különböző vélemények szerint 5 és 250 között ingadozik, ezek közül kb. 20 érint igazán lényeges kérdéseket.¹¹⁶

Térjünk vissza az ötödik bizonyosághoz. Ennek az érvnek a megfogalmazásakor Pázmány Mohamed állítására támaszkodik (Krisztus tanítása isteni), majd megállapítja, hogy ezzel Mohamedé ellenkezik, tehát ördögi. Itt az érvelés technikája hagy némi kívánnivalót maga után. Az első premisszát ugyanis Mohamedtől veszi, a másodikat azonban maga állapítja meg, s így jut el ahhoz a konklúzióhoz, mely a felsorakoztatott érvek közt fontos szerepet játszik. Tudjuk, hogy a Mohamedtől vett premisszához Mohamed más állítása csatlakozna: méghozzá a Pázmány által is ismert, sőt a harmadik bizonyosságban említett „nyilvánvaló hazugság”, hogy Mohamed megerősíti Krisztus tanítását. Így, ha létezne „mohamedi logika”, e két premissza alapján az a konklúzió következne, hogy Mohamed tanítása is isteni.

A hatodik bizonyosságban Pázmány Mohamedet erkölcsileg igen elmarasztaló módon minősíti. Itt megjegyzendő, hogy Pázmány a keresztény életideált egy (nem feltétlenül valós, vagy helyesen értelmezett) muzulmán gyakorlattal állította szembe. Ha az ideált az ideállal, vagy az általános gyakorlatot a gyakorlattal szembesítette volna, nem biztos, hogy ilyen éles lett volna a különbség.

Csodák kérdése merül fel a hetedik bizonyosságban. Pázmány ismét nem tud kilépni saját gondolköréből, és nem hagyja el megszokott szemléletmódját: „keresztény kritériumok” alapján vizsgálja az iszlámot. Ezek alapján megállapítja, hogy ha nincs csoda, nem lehet isteni eredetű a tanítás. Mohamed égi útját nem tekinti annak, illetve eleve biztosnak veszi, hogy a történet nem igaz. Mindenesetre az iszlám a mai napig egy fontos csodát emleget: a Koránt. A muzulmánok vallják, hogy a Korán mint Isten szava tökéletes, és utánozhatatlan. Erről azonban a szerző vagy nem tudott, vagy eleve képtelenségnek tartotta: a félrevezető középkori fordított szövegről mindezt nehéz lett volna elhinni.

Pázmány bizonyosságait elemezve látjuk, hogy a szerző véleménye lesújtó a „török” hittedesítéséről, az ugyanis „erőszakos” (nyolcadik bizonyosság). Itt pontosításra van szükség.

¹¹⁵ SIMON Róbert, *A Korán világa*, Bp., Helikon, 1997, 33–34.

¹¹⁶ További Korán-idézetek a kérdés megvilágítására: „És ha egy verset egy másikkal cserélnénk ki – és Allah a legjobb tudója annak, amit leküld –, azt mondanák: »Te csak olyasvalaki vagy, aki kohol.« A legtöbben azonban nem tudnak” (16:101); „Nem küldtünk teelőtted küldöttet vagy prófétát anélkül, hogyha kívánt volna valamit, ne vetett volna a Sátán valamit vágyába. Ám Allah eltörli azt, amit a Sátán vet oda. Aztán Allah [egyértelműen] rögzíti az ő jeleit/verseit. Allah [mindenek] tudója és bölcs” (22:52).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 2007. évfolyam 1. szám

ség, hogy lássuk: mi a valóság; a műben kifejezett nézőpontot elfogadhatjuk-e „Pázmány valóságának”, vagy csúsztatásról van szó. Nem fejtem ki alaposan az általában érvényes vagy a magyar helyzet jellemzőit: ezekről bőven ír a szakirodalom. Röviden csak annyit említek meg, hogy a meghódított területeken élő nem muzulmán lakosság, ha elismeri az iszlám főségét, akkor a muzulmán világ részévé válik. Amennyiben adóját megfizeti, az أهل الذمة: ahl al-dzimma, a „védelmezettek” közé tartozik, aki szabad, és védelmet, biztonságot élvez. Nem egyenértékű azonban a muzulmánokkal, s ha peres ügye van, nem tanúskodhat muzulmán ellen. „Alsóbbrendűsége” abban is megmutatkozik, hogy noha vallását szabadon gyakorolhatja, kötöttségei vannak. Le kell mondania a harangszórol, a nyilvános körmenetekről, és a Prófétáról vagy a Koránról sem szólhat becsmérlo módon.

„Pázmány valósága” vagy talán „igazsága” szintén szemléletmódjából következik. Terminológiai okokra vezethető vissza a szerecsen, a török és a muzulmán szavak-fogalmak „összemosása”. Török és muzulmán gyakorlatilag egyet jelent, ezért a szerző a hódításokat nem csupán politikai nézőpontból figyeli, hanem vallási aspektusból is. Ahol tehát a muzulmán vallású erők győzedelmeskednek, az iszlám nevében győznek: ezért nem erőszakos terjeszkedésről, hanem erőszakos hittérítésről ír Pázmány. Ez a megközelítés mindkét oldal irányában jellemzi Pázmányt: a törökkel szembenálló felet sem csupán etnikai alapon szemléli, hanem a keresztényt látja benne. (Az is állhat ennek a megjegyzésnek a háttérben, hogy az európai szemlélet Mohamedet kritikával illette, mert harcolt Mekkában azokkal a „hitetlenekkel”, Medinában azokkal a zsidókkal, akik megtámadták. Ezzel szembeállították Jézus példáját, aki nem harcolt, nem háborúzott. Ebben az esetben azonban ismét megfigyelhetjük a keresztény ideál és a muzulmán gyakorlat ütköztetését, ami csúsztatásként értékelhető.)

Az iszlám mint az „eretnekek mosléka” nem Pázmány találmánya. Már Damaszkuszi Szent János óta (*De haeresibus*, melyet Baronius is idéz) ez a polémia egyik fő pillére.¹¹⁷ Érdekes lenne Damascenus munkájában megnézni, ő az adott felekezetekről milyen, számunkra esetleg ismeretlen adalékokat sorol fel. Lehet, hogy a Pázmány által említett tanokról ő írt ebben a formában. Az mindenesetre megjegyzendő, hogy ennél a bizonyoságnál egy hivatkozást sem találunk. Elképzelhető, hogy ezek az eretnekségek és tanítá-

¹¹⁷ A nikolaitákról elsősorban azt tudjuk, hogy követői nemi közösségben éltek, s hogy már a Jelenések könyve 2,6. is kárhoztatja őket. A manicheusokra hivatkozva helyesen állapítja meg a szerző, hogy Krisztusnak szerintük csak látszólagos teste volt, de azt nem állítják, hogy helyette más feszítettet meg. Bort valóban nem fogyasztottak. Pázmány Krisztus látszólagos testének gondolata miatt feltételezheti az „átvételt”, de ez nem helytálló, mert a muszlimok hisznek Jézus valós létezésében: élő, hús-vér prófétának tekintik. Órigenész hitt a lélekvándorlásban és valamennyi értelmes lény végső üdvözülésében, az ún. apokatasztazisban. A valamennyi értelmes lény magába foglalhatja az „Eordeogheoket” is, de nem bizonyítható, hogy a gonosz lelkekről is így tanított volna. A severianusokról csupán annyit tudunk, hogy monofizita felekezet voltak, Cerintusról pedig annyit, hogy korai eretnek volt, a gnoszticizmus egy követője. Tanait nem ismerjük. Vö. *New Catholic Encyclopedia*, X, 459; *Katolikus lexikon*, szerk. BANGHA Béla SJ, Bp., Magyar Kultúra, 1932, III, 412, 451–452; Gerhard J. BELLINGER, *Nagy valláskalauz*, Bp., Akadémiai, 1993, 294–295; GECSE Gusztáv, *Vallástörténeti kislexikon*, Bp., Kossuth, 1973, 129–130; *The Oxford Dictionary of World Religions*, ed. John BOWKER, Oxford, Oxford University Press, 1997, 202.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

saik Pázmány korában sokkal ismertebbek voltak, mint ma, vagy állításai igazáról a szerző teljesen meg volt győződve, s ezért érezte szükségtelennek a forrásokra való utalást.

Ha történelmi kérdésekről gondolkodunk, érdemes számba vennünk azokat a módszereket, ahogy Pázmány anyagát mint történelmi anyagot kezelte. Ehhez ismét a terminológia siethetne segítségünkre – de ha a vonatkozó szakszavak hiányoznak, az is jelzésértékű lehet.

Pirnát Antal különbségtétele *fabula* és *historia* közt¹¹⁸ adta az ötletet ehhez a „vizsgálathoz”, s az eredmény említésre méltó. Kiindulásként felelevenítem, mi is a *historia*: minden olyan elbeszélés, melynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta*, „lőtt dolog”,¹¹⁹ ezzel szemben áll mindaz, ami nem valós, vagyis *fabula*.

Megvizsgáltam, Pázmány használja-e e terminusok valamelyikét, jelezve, hogy az általa leírtakat valósnak vagy bizonytalanak-kitaláltak tekinti. Az eredmény meglepő: a *historia* kifejezést többször is használja, de ezek nagy része (289:15; 289:17; 290:3) csupán az „ószövetségi *historia*” értelemben kerül elő. Egyetlenegy helyen találjuk „történet” jelentéssel: 292:16, ahol Mahomet élete *historiájáról* esik szó. A történelmi vonatkozások többi elemét nem sorolja be a „*res gesta*” kategóriájába. A valótlannak tartott adatokat a „*keolt(nec)*”, „*hamissagoc*”, „*csufos beszede*”, „*hazugsagoc*” terminusokkal jelöli. Ezek nagy része már a harmadik, Koránt cáfoló részben olvasható, de pl. a „*keolt-nec*” előfordul az első, Mohamed életrajzával foglalkozó, tehát történeti részben is: 274:11. A törökök története nem tartalmaz hasonló utalást; még a cím is csupán *A Teoreokeokrolte* szorítkozik. Valószínűleg azért nem minősíti a szerző az itt leírtakat, mert forrásait megkérdőjelezhetetlen tekintélynek tartja a kérdésben. Történelmi anyagát tehát csupán abban az esetben minősíti, mikor az szerinte nem egyezik meg a valósággal.

A Mohamedről alkotott kép hitelességével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a Mohamedről akkoriban rendelkezésre álló irodalom nagyon sok legendás elemet is tartalmazott. A Bibliander-féle kolligátum Mohamed életrajzával foglalkozó írásai pedig jórészt apokrifek. Pázmány ugyan igyekezett a legendás és a valós események szétválasztására, de nem az a célja, hogy Mohamedet olyannak mutassa be, amilyen, hanem egy olyan jellemzés elkészítése, melyet polemikus célokra is felhasználhat. Az európai irodalom többféleképp írt Mohamedről.¹²⁰ A ferdítéseket három fő kategóriába sorolhatjuk: valós tények torzítása; valótlan tények állítása; Mohamed tanításának torzítása. Pázmány talán egyiket sem követte szándékosan, a ferdítések már jórészt forrásainál is megtalálhatóak.

Valamennyi történelmi tény vizsgálatára nincs lehetőség e dolgozat keretein belül. Így annyit állapítunk meg csupán, hogy Pázmány jórészt helytálló adatokkal dolgozott. Leírása egyes részei tartalmazhatnak hibákat, vagy akad olyan tény, melyet a mai történelemtudomány már csak legendának tekint. Ilyen pl. Bajazid arany kalitkába zárása.

¹¹⁸ PIRNÁT Antal, *Fabula és historia*, ItK, 1984, 137–149 (a továbbiakban: PIRNÁT).

¹¹⁹ PIRNÁT 137.

¹²⁰ Norman DANIEL, *The Arabs and Mediaeval Europe*, London, Longman, 1975 (Librairie du Liban), 40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet, 1. szám

Összefoglalás

Láthattuk tehát, hogy a szerző kiterjedt forrásanyaggal dolgozott, forrásait minden alkalommal megjelölte. A citátumhasználatban és az érvelésben azonban többször csúsztatásokat figyelhettünk meg. Két következtetést vonhattunk le a vizsgált források és Pázmány műve alapján. Egyrészt láttuk, hogy nem mindig a forrásokhoz való hűség volt az elsődleges, hanem az, hogy olyan forrást (vagy ahhoz egy olyan kommentárt, jegyzetet) találhasson, mely az általa megírni tervezetteket alátámasztja. Másrészt azt figyelhettük meg, hogy Pázmány olyan esetekben is „tévedett”, ahol híven követte forrásait, de a tévedés, ferdítés már magában a forrásban található. Nem különbözik Pázmány hozzáállása, forráskezelése elődeiétől és kortársaiétól sem, így elmondhatjuk, hogy az anti-turcica áramlatba tökéletesen illeszkedik.

SZABADOS GYÖRGY

KATONA ISTVÁN TÖRTÉNETÍRÓI IDŐSZERŰSÉGÉRŐL*

Bevezetés

„Az elvi végcél minden tudományban az abszolút igazság teljes megismerése, minden tudós – aki jogot tarthat erre a címre – erre törekszik, de teljes elérésére az emberi elme véges ereje és az eszközök fogyatékosága miatt mindannyi képtelen. Minél speciálisabb körben mozog a tudós, annál inkább megközelítheti az igazságot. Részletkérdésekben mind a természet-, mind a történettudomány terén a tények hosszú sorozata nyert máris, és fog még nyerni végleges megállapítást. E részletigazságokon túl azonban az általánosabb elvi szempontú vizsgálatoknál mindig beleütközünk az emberi tudásnak megközelíthetetlen igazságok, megközelíthetetlen tények kínai falába. A természeti és lelki világ igazi mozgató erői ma is csak hittel érthetők meg, a tudomány eszközeivel meg nem ismerhetők...

A történetíró – más tudományok művelőéhez hasonlóan – az egyes tények, megállapított részletigazságok összefüggésében mutatkozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni, s munkájának értékmérőjét éppen ebben a következtető, kombináló és rekonstruáló műveletben, illetőleg annak minőségében kell látnunk... a történetíró esetlegesen korunkra jutott maradványokból és az eseményeket leíró egyéni művekből következtet a vizsgálat tárgyául szolgáló jelenségekre és folyamatokra; a múlt történések, rég lejárt emberi tevékenységek eredeti összefüggésükből kiszakított maradványaiból és emlékeiből rekonstruálja a vizsgált fejlődési folyamatot...

A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésztől a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél...

Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati

* Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2008. január 16-án elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány az OTKA K 76.457 nyilvántartási számú kutatási programja keretében készült.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

módszer alkalmazása, s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert, vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.”¹

Hosszasan lehetne idézni Hóman Bálint eredetileg 1930-ban papírra vetett gondolatait, amelyek a magyar történettudomány elméleti, módszertani fejlettségének magas színvonaláról tanúskodnak. A programalkotói (ön)tudatosságában, historiográfiai érzékenységében egyaránt kiemelkedő Hóman – aki a szellemtörténeti irányzat egyik legjelentősebb hazai képviselője, egyszersmind kiváló középkortudós volt – fejtegetései azt bizonyítják, hogy a megismerés lehetőségeiről és korlátairól való felelős (el)gondolkodás egyáltalán nem a nihilizmusba hajló posztmodern világfájdalom felfedezése, kiváltsága, érdeme. Ellenkezőleg: olyan számvetés, amelyet istenigazából csak komoly szakmai teljesítményt felmutató történész képes elvégezni. Szerencsére a legújabb kutatásban is akadnak erre példák;² megfontolásra ajánlom Hermann Róbertnek Hóman Bálint gondolataival is egybecsengő véleményét: „A történetírói divatok... meglehetősen mulékonnyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a sülyesztőben szokták végezni. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el. Elméleti tanulmányok írásához nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet. De ha a múlt egy konkrét eseményéről, nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézetetés egyik válfajaként a múltértelmezések értelmezéséről) akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokat találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni.”³

E kiindulópontként szolgáló gondolatok fényében élesebb képet alkothatunk a hazai történetírás korábbi korszakairól. Úgy illik, ha nem a „mindentudó” utókor pózába meredett bölcselkedéssel ítélünk az elődök eredményei és tévedései felett, hanem a józan kritikát sem nélkülöző tisztelet hangján szólunk róluk. Az idézett vélekedések a forrásismeret bővülésének egy-egy nagy lendületet adó időszak lezárultával – vagy éppen aközben – láttak napvilágot; jelen előadásom tárgya szintén egy nagy összegző, Katona István (1732–1811) rövid kritikai méltatása. Jóllehet újabban biztató törekvés mutatkozik arra, hogy a jezsuita tudós időtálló eredményei végre előtűnjenek a méltatlan elfeledettség homályából,⁴ mindazonáltal szellemi hagyatékának teljességre törekvő feldolgo-

¹ HÓMAN Bálint, *Történelmi átértékelés* = HÓMAN Bálint *Munkái*, II, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938 (HÓMAN 1938), 442–445.

² Két, egymástól távol eső történettudományi szakterület újabb irodalmából lásd BÁLINT Csanád, *Az ethnosz a korai középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, *Száz*, 140(2006), 277–347; HERMANN Róbert, *Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 120(2007), 649–686 (HERMANN 2007).

³ HERMANN 2007, 686.

⁴ THOROCZKAY Gábor, *Előszó* = KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, I, Kalocsa, 2001, I–XXX; MOLNÁR Andrea, *Az egyházi irodalom műfajai Katona István életművében = Varietas gentium – communis Latinitas: A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 153–159 (MOLNÁR 2008a).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

zása és kiértékelése várat magára. Ehhez szeretnék néhány figyelemfelkeltő példával szolgálni.

Katona István összegzői érdemeihez nélkülözhetetlen felidézni historiográfiánk azon életszakaszát, amely éppen az ő életművében csúcsonyúl ki, ez pedig a mai értelemben vett történettudomány megeremtésének kora. Ezen időszak nyitánya 1644-től, Inchofer Menyhért fellépésétől számítandó. A Rómában alkotó magyar jezsuita az ellenreformációs történetírás legnagyobb hatású módszertani megújítójának, Caesar Baroniusnak a nyomába szegődött, aki a középkorias szellemiségű, évekre bontott eseménymondást a modern forráskritikai eszközök bevezetésével újította meg. Baronius kardinális tekintélyére jellemző, hogy a 17–18. század magyar jezsuita történetírói rendre az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek; ezt a befolyást nyilvánvalóan Inchofer közvetítette, akinek befejezetlen munkája, az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* az addigi legmagasabb színvonalú összegzésként értékelendő. A mű jelentős adatokat vezetett be múltkutatásunk véráramába. Találkozunk nála az oklevelek teljes terjedelmű közlésével is, s ezt a gyakorlatot ő honosította meg nálunk, ami a 18. századi rendtársak közül éppen Katona Istvánra lett különösen jellemző. Ezért, még ha kritikai történetírásunk megalapítójának nem is, de előfutárának mindenképpen Inchofer Menyhértet kell tekinteni. Az 1600-as évek végén a szintén jezsuita Cseles Márton felfedezte az Inchofer-évkönyv második, kiadatlan kötetét. Leletmentő útja Rómából Bécsbe vezetett, ahol a kéziratot átadta befolyásos rendtársának, Hevenesi Gábornak, a Pázmáneum rektorának. Hevenesi felismerte a rá bízott hagyaték jelentőségét, amelytől ihletetten 1695 táján felhívást tett közzé a magyar egyháztörténet kútfőinek rendszeres felkutatására. Csak-hogy a szervezett munka előrehaladtával nem kizárólag az egyházi, hanem a teljes politikatörténethez gyűltek az adatok. Ha a 18. században virágzó jezsuita kutatás gyökereit tárjuk fel, az első fő szál Inchofer Menyhértől Cseles Mártonon keresztül Hevenesi Gáborig húzódik. A másik, különös módon, a hitbéli ellenfelek munkásságáig vezet. A 17. századi Nyugat-Európában alkotó protestáns történetírók közül számunkra legérdekesebb Otrokocsi Fóris Ferenc, az első önálló, könyv formájában kiadott magyar östörténet szerzője, ugyanis az egykori prédikátor 1694-ben Nagyszombatban katolikus hitre tért, sőt élete alkonyán a jezsuita művelődés fellelegvárában tanított és kutatott, de Bécsbe, sőt Rómába is eljutott. Ennek jelentősége pedig abban áll, hogy ami tudást a *református* Otrokocsi Fóris Ferenc kutatóévei alatt felhalmozott, azt a *katolikus* Otrokocsi Fóris Ferenc egyetemi tanár adta át hallgatóinak. A hazai jezsuita tudományosság így azokkal az európai protestáns szellemi műhelyekből gyűjtött kincsekkel gazdagodott, amelyekhez másképpen bajosan férhetett volna hozzá. Megkockáztatható még az a feltevés, miszerint Otrokocsi Fóris östörténeti érdeklődését hallgatóira is átörökítette, s ezzel a jezsuita kutatást kétirányúvá tette: a Hevenesi által életre hívott keresztény-kori magyar történelmet feltáró egyházi (politikai) vonal mellett a magyarok eredetével foglalkozó könyvek születtek Földvári Mihály, Timon Sámuel, majd Pray György tollából. A jezsuita historiográfia első szakasza a levéltári kutatások kezdetén érthető módon több és igényesebb feldolgozást hozott a pogány ősmúlt, mint a keresztény királyság tárgykörében. Otrokocsi Fóris Ferenc elméletét továbbgondolva Timon Sámuel letisztultabb

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

formában vallotta az elődök hun–avar–magyar tagolású tételeit. A régmúlt iránti érdeklődés hangsúlyát két jelentős szakmunka mozdította egymástól függetlenül a 9–10. század felé. Az egyik Kéri Borgia Ferenc nagyszombati rektor Kelet-Római Császárságról írt összefoglalása, amelytől egyszersmind a honi bizantinológia megalapítását számítjuk, a másik egy antwerpeni jezsuita Szent István-életrajza, amely hamar ismertté vált Magyarországon. Joannes Stillingus (Jan Stiltinck) bollandista tudós az első tudományos korszak-monográfiát készítette el az *Acta Sanctorum*-sorozat részeként a magyar keresztény államszervezés központi alakjáról és idejéről. Azon jezsuiták közül, akik mindkét irányba tekintettek, mármint a Szent István (997–1038) előtti és utáni időkre, először Pray György tudta őstörténetét a maga által diktált hasonló színvonalon folytatni, de ő sem jutott el saját koráig, csak 1564-ig. Igaz, az évkönyves keretet előbb kiteljesítve, azután túllépve azon a történetkritikai értekezés műfajával ő gazdagította elsőként tudományos prózairodalmunkat, lendületes vitakedvének hála, több érdekes darabbal. Az iránta érzett tisztelet szép példája, hogy Csokonai Vitéz Mihály „a’ Magyar Histórianak attyát” láttatta benne; e megjegyzése egy évvel kelt Pray halála, 1801 után. (Innen számítható, hogy Katona megítélésének kötelező jellegű zsinórmértéke Pray György életműve.) Ám e mégoly találó vélemény sem feledtetheti azt, hogy Katona István volt az, aki saját koráig vezetett teljes kritikai históriájával, s főleg Kalocsa-egyház történetével maradéktalanul megfelelt volna Hevenesi Gábor kívánalmainak.⁵ Igaz, „jókor” született: majdnem tíz évvel volt fiatalabb Praynál; alkotói idejére teljesedett ki a programalkotó Hevenesi Gáborról és az anyaggyűjtés korszakát lezáró Kaprinai Istvánról elnevezett adatbázis; neki már nem kellett az udvarhű Kollár Ádám Ferenc gáncsoskodásaival megküzdenie (elég volt a cenzúra és a rend feloszlatása utáni létbizonytalanság). Csak-hogy ezek a körülmények nem helyettesíthették a tehetséget és a szorgalmat: az évtizedek alatt felgyülemlt adatokat egy személyben megírt történelemmé formálni embert próbáló feladat volt, márpedig a negyvenkét kötetes *Historia Critica* historiográfiánk legnagyobb egyéni teljesítménye.⁶ Mennyiségi szempontból mindenképpen, s az alábbiakból lehet következtetni az eredmény minőségére.

Katona István történetírása forrástani, elméleti megközelítésből

„Amint akármely szerző legfőbb tanúságtételét idézzük, egyszersmind tudni akarjuk, milyen méltóságot viselt, mely korban élt, milyen vallású, milyen nemzetiségű, beállítottságú volt; vajon írói hivatással, avagy csak a pusztá leírás kötelezettségével végezte feladatát; mekkora hitelességet tulajdoníthatunk neki, merészebben vagy óvatosabban tudott-e állítást tenni. A legrégebbi író, aki a magyarok legkorábbi tetteit másoknál részletesebben hagyta ránk, a görög Bíborbanszületett Konstantin volt, a hazaiak közül Béla

⁵ Részletesen, a korábbi szakirodalom feltüntetésével lásd SZABADOS György, *A magyar történelem kezdetéről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., 2006, 116–215 (SZABADOS 2006).

⁶ Stephanus KATONA, *Historia Critica*, I–XLII, Pestini–Posonii–Cassoviae–Budae–Colotzae–Claudiopoli–Vacii, 1778–1817.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

Névtelen jegyzője, utána Thuróczy János.⁷ A *Historia Critica* kötetfolyamát nyitó fejedelemségtörténeti könyv elején mindjárt olyan magas színvonalú elméleti fejtegetéssel találkozunk, amely a mai kutató számára is hiányérzet keltése nélkül veszi sorra az írott kútfőkkel szemben támasztandó elvárásokat. Rámutat mindazon lehetséges pontokra, amelyek az egykori szerző forrásértékét meghatározzák: a különböző szellemi-politikai közegben élt történetmondótól mit várhatunk el, illetve az esetleges elfogultság mely szinteken befolyásolhatja az általa előadottak hitelességét.

Katona István fenti bevezetője mai szemmel szemlélve csupán egyetlen mozzanatában igényel pontosítást: nála a krónikás hagyományt Thuróczy képviseli, vagyis az 1488-ra rögzült szöveg (jóllehet Katona ismert korábbi krónika- és gestaszerkesztéseket). A jelenkori medievisztika viszont már a magyar régmúltat elbeszélő hazai kútfők közül a *XIV. századi krónikaszerkesztményből* – ennek az egyik változatát őrzi a *Képes Krónika* kódexe – indul ki, lévén ez a legkorábbi legbővebb írásos hagyomány, mivel Kézai Simon 1285 előtt elkészült *Gesta Hungarorum*a kivonatos másolatban jutott körünkre.⁸ Igazságtalan lenne azonban emiatt túlon túl elmarasztalni Katonát, hiszen a krónikakutatás mint történettudományos műfaj a 19. század végén önállósodott hazánkban, jórészt Domanovszky Sándor munkásságának köszönhetően.⁹ A kutatás előtt tornyosuló filológiai-szövegkritikai feladatok nehézségét pedig jól jelzi, hogy a krónikaszerkesztések kritikai kiadása, amely a többé-kevésbé valószínűsíthető időrétegekről, a szövegek, szövegcsaládok forrásairól, valamint egymáshoz való viszonyukról tájékoztat, csak 1937–1938 között látott napvilágot Jakubovich Emil, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Bartoniek Emma s mások szöveggondozásában.¹⁰ (Természetesen e mégoly értékes kiadványtól függetlenül rengeteg probléma maradt megoldatlanul és megoldhatatlanul az utókorra.)¹¹ E kutatástörténeti körülmények szem előtt tartásával becslendő iga-

⁷ „Ut primum auctoris alicuius testimonium laudatur, mox plerique nosse cupiunt, cuius ille dignitatis, cuius aetatis, religionis, nationis, indolis fuerit; utrum scriptoris, an solum descriptoris munus obierit; ut, quantum testis ille fidem mereatur, facilius tutiusque statuere possint. Veterimum, qui primas Hungarorum res aliis uberius ad nos transmiserit, e scriptoribus Graecis Constantinum Porphyrogenitum, e domesticis Anonymum Belae notarium, post hunc Ioannem Turotium, habemus.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum: Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, Pestini, 1778, 1–2 (KATONA 1778).

⁸ DOMANOVSZKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Bp., 1906, 8–18; HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., 1925, melléklet.

⁹ GERICS József, *Domanovszky Sándor az Árpád-kori krónikakutatás úttörője = Uő, Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Bp., 1995, 8–22 (GERICS 1995).

¹⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I–II, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1937–1938 (SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.*).

¹¹ A krónikakutatás 1938 utáni hatalmas irodalmából lásd VÁCZY Péter, *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben*, Levéltári Közlemények, 18–19(1940–1941), 304–338; HONTI János, *Anonymus és a hagyomány*, Bp., 1942; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp., 1948; HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954; GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., 1961; MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., 1967; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*, Bp., 1967; DÜM-MERTH Dezső, *Álmos fejedelem mítosza és valósága*, FK, 17(1971), 404–430; *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., 1974; CSAPODI Csaba, *Az Anonymus-kérdés történe-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

zán, hogy Katona István is ért el maradandó részeredményeket korai elbeszélő kútfőinkre vonatkozólag. Anonymusról szólva például Pray ellenében elveti a IV. Béla-kor (1235–1270) lehetőségét, és óvatosan a 12. század mellett foglal állást, inkább III. Béla idejére (1172–1196) gondolva: ebben ma már neki adhatunk igazat. Béla Jegyzőjét magyar származásúnak véli, a gestában magyarul előforduló részeshatározói esetben tett tulajdonnevek alapján.¹²

A krónikaszerkesztések forrástani szempontból annál kevesebb szerencsét hoztak neki. Az alább következő esettanulmányból kiderül, hogy Katona István milyen közel járt egy nagy horderejű elmélet kimunkálásához. Amint az ismeretes, Thuróczy János magyar történetének bevezetésekor megjegyzi, hogy egy I. Károly- (1301–1342) és egy I. Lajos-kori (1342–1382) krónikából dolgozott, ám kútfői (a *Budai* és a *Képes Krónika* családjának egy-egy példánya) egymással ellentmondóan adták elő a magyarság eredetét.¹³ Bár Katona ezeket az utalásokat többé-kevésbé okkal vonatkoztatja az 1473-ban kinyomtatott *Budai Krónikára* és az 1358-ban írni kezdett I. Lajos-kori kódexre (még ha Thuróczy forrásai el is veszték, de a velük rokon szövegek fennmaradtak), ám ezen túl az időrétegek szétválasztásába ekkor nem megy bele.¹⁴ Erre később tesz kísérletet, amelyhez viszont nem használ fel egy elvileg rendelkezésére álló segítséget. Egy általa számba vett 1359. júliusi oklevélben előfordul János küküllei főesperes neve; róla helyesen jegyzi meg, hogy „az idézett János főesperes ugyanaz, aki Lajos viselt dolgait az utókor emlékezetére hagyományozta. Ezt Thuróczy krónikájának két részéből, amit maga Thuróczy is megemlített, egy névtelen az előző évben kezdte írni, ami az alább írtak első oldalából kitűnik. Az Úr 1358. évében áldozócsütörtök nyolcadába eső kedden [május 15-én] kezdődik e krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetéről és előmeneteléről, diadaláról és bátorságáról, összegyűjtve különféle régi krónikákból, lejegyezve igazságukat és teljesen cáfolva tévedésüket. Az Úr nevében. Amen. És ki tudja,

te, Bp., 1978; KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika szerzője és szövege = Képes Krónika*, ford. BELLUS Ibolya, Bp., 1986, 459–516 (KRISTÓ 1986); KULCSÁR Péter, *A magyar ősmunda Anonymus előtt*, ItK, 91–92(1987–1988), 523–545; KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., 1994; THOROCZKAY Gábor, *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993)*, Fons, 1994/2, 93–149; 1995/2, 117–143; GERICS 1995; VESZPRÉMY László, *Jegyzetek, Utószó, Irodalom = ANONYMUS, KÉZAI Simon, A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János, Bp., 1999, 51–86, 125–173; SZOVÁK Kornél, *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*, Száz, 134(2000), 117–145; KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia, I, Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., 2002; VESZPRÉMY László, *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*, Száz, 138(2004), 325–347; SZOVÁK Kornél, *Utószó = Képes Krónika*, ford. BOLLÓK János, Bp., 2004, 233–254; GERICS József, LADÁNYI Erzsébet, *11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban*, Száz, 140(2006), 349–360; VESZPRÉMY László, *Az Anonymus-kutatás ma*, Csodaszarvas, 2(2006), 117–137.

¹² KATONA 1778, 7–28; vö. Georgius PRAY, *Dissertationes Historico-Criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1761, 70–74.

¹³ Johannes de THUROCY, *Chronica Hungarorum*, I, Textus, ediderunt Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., 1985, 17 (Soliloquium). (THURÓCZY, *Chron. Hung.* I.)

¹⁴ KATONA 1778, 28–33.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

hogy nem ugyanezen János főesperes szerkesztette-e ezt a krónikát?”¹⁵ Az 1358-cal kezdődő szövegrész a *Képes Krónika* első fejezete; ilyenformán mivel tudja Katona, hogy Küküllei János egy Thuróczy János által is felhasznált krónikát írt I. Lajos királyról, Thuróczy előszavából pedig közismert, hogy két 14. századi kódexből dolgozott, ebből nem kevesebbet sejtet, mint hogy a *Képes Krónikát* is Küküllei János állíthatta össze. E feltételezéshez képest a kutatás ma már másutt keresi, és másban véli felfedezni a *Képes Krónika* alapjául szolgáló Lajos-kori mű íróját. Ebbe a másik irányba az 1590-es években alkotó humanista történetíró Baranyai Decsi János egyik elejtett megjegyzése terelte a figyelmet. Eszerint: „ha egy bizonyos barbár író, Márk nevezetű, őseink eredetét és tetteit krónikába nem foglalta volna, bizonyosan arra kényszerülnénk, hogy saját szülőföldünkön csak idegenek és jövevények legyünk. Tőle vette ugyanis Thuróczy írásának minden anyagát, de valami olyan rettenetes, barbár írói kifejezésmódban, hogy olybá tűnik, mintha inkább akarná a múltat homályba borítani, semmint a haza dicsőségét öregbíteni.”¹⁶ A Baranyai Decsi-idézetet 1866-ban közlő Toldy Ferenc egy évvel később, 1867-ben adta ki először nyomtatásban a *Képes Krónika* szövegét; a fentiekből adódóan nem véletlenül *Márk krónikája a magyarok tetteiről* címmel.¹⁷ (Érdekes adalék, hogy a *Thuróczy-krónika* sokáig mérvadó 1746-os kiadásának díszítéséül a kiadást végző Johann Georg von Schwandtner nem az ősnomtatvány 1488-as fametszeteit, hanem az akkortájt Bécsben őrzött *Képes Krónika* kódexének iniciáléit használta fel!)¹⁸ Jakubovich Emil mutatta ki 1924-re, a 14. század közepén élt, királyi kancellárián alkalmazott Márk nevű férfi csupán egy akadt, a Veszprém megyei birtokos családból származó Kálti Márk, aki 1336–1337 között udvari pap, 1352-ben királyi kápolnaőr, majd székesfehérvári és veszprémi kanonok volt, 1358-ban székesfehérvári örkanonoki tisztséget viselt.¹⁹

¹⁵ „Ioannes archidiaconus, hic laudatus, idem est, qui res, a Ludovico gestas, memoriae posterorum tradidit, quasue Turotzius duabus chronicorum partes, quas Turotzius suas describendo fecit, ab anonymo quodam anno superiore sunt inchoatae, quod ex his, ab eodem solio primo notatis, apparet. Anno dom. MCCCLVIII. Feria tertia infra octavas Ascensionis eiusdem Domini incepta est ista cronica de gestis Hungarorum antiquis et novissimis, ortu et progressu, victoria eorum et audacia, collecta ex diversis cronicis veteribus, earundem veritates ascribendo et falsitatem omnino refutando. In nomine Domini. Amen. Et quis scit, an non idem Ioannes archidiaconus haec quoque chronica compilaverit?” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Mixtae. Tomulus III. Ordine X. Ab anno Christi MCCCXI. Ad annum usque MCCCXXI*, Budae, 1790, 259 (KATONA 1790). A *Képes Krónika* bevezetőjét lásd SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 239.

¹⁶ „Si unus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset, peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thurotzius materiam scribendi sumpsit omnem, sed ita horrido, barbaro ac poetico sermonis genere usus, ut tenebras potius historiae, quam patriae gloriam suo studio conciliare voluisse videatur.” Ioannes DECIUS, *Praefatio in Syntagma Iuris* = BARONYAI DECSI János *Magyar Historiája 1592–1598*, a szerző életével közli TOLDY Ferencz, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek: Második osztály, írók, 17), LX.

¹⁷ *Marci Chronica de Gestis Hungarorum in 4-to*, ed. Franciscus TOLDY, Pestini, 1867.

¹⁸ „M. Ioannis de Thvrócz Chronica Hungarorum, ab origine gentis, inserta simul Chronica Ioannis Archidiaconi de Kikullew, ad annum usque Christi 1464. et ultra perducta.” *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Johann Georg von SCHWANDTNER, I, Vindobonae, 1746, 39–291 (SCHWANDTNER, *SS. Rer. Hung.*).

¹⁹ Baranyai Decsi János utalása mellett a 15. századi szepesszombati német nyelvű krónika egyenesen „cronica Martiniana” (helyesen „Cronica Martiana”) néven idézi magyar forrását. Ebből is látszik, hogy a 15–17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Jakubovich elméletét a kutatók jelentős része elfogadta,²⁰ és bár a teljes bizonyosság igényével ma sem fogalmazhatunk, ennél jobb megoldási kísérlettel azóta sem állt elő senki. Hogy jön mindehhez Katona István? Mennyire ismerhette Baranyai Decsi János műveit? A *Historia Critica* 1595–1600 közötti éveket tárgyaló, 1794-ben kiadott kötet arra árulkodik, hogy nem forgatta Baranyai Decsi magyar történelmét (elsősorban Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas elbeszélésére hagyatkozott),²¹ ám mivel a *Commentarii* első kiadása 1798-ban jelent meg, Katona ezért nem hibáztatható.²² Csakhogy ez az ízigvérig humanista elfogultságú kemény ítélet, amely Márk középkori stílusát sújtja, nem a *Commentarii*, hanem a *Syntagma Institutionum Iuris Imperialis ac Hungarici* (Kolozsvár, 1593) bevezetőjében foglaltatik, márpedig erről a könyvről tudomása volt Katona Istvánnak, hiszen szerepeltette Baranyai Decsi János munkái között!²³ Minden tudásalapja megvolt ahhoz, hogy megtegye korát megelőző felfedezését, hanem ehhez olyan kifinomult módszertani felvértezéssel kellett volna rendelkeznie, ami halála után mintegy 80–100 évvel alakult csak ki hazánkban, nemzedékek egymásra épülő eredményei (például a krónikakutatás kifejlődése) révén. Ennek híján kizárólag valamifajta isteni szikra vezethette volna Katona Istvánt egy 14. században alkotó Márk nevű krónikáshoz.

Katona István életművét, ilyenformán anyagkezelését is a *Historia Critica* tükrében szokás szemlélni és megítélni. Hóman Bálint kritikai magyarázatokkal és jegyzetekkel kísért forráskiadvány jellegű tulajdonított a nagy kötetfolyamnak, ugyanakkor elismerte azt, hogy számos vitatott kérdést tisztázott, és az egyes kútfők hitelességéről sokszor hasznos eligazítást közölt.²⁴ Kosáry Domokos viszont csupán kommentált forrásgyűjteményként vette számba, ami, úgymond, már a megírás kezdetén is elavultnak számított.²⁵ Valójában a Katona István koráig megélt magyar történelem írott emlékeinek legnagyobb csoportját a levéltári kútfők töltik ki, sokszorosán felülmúlva az elbeszélő és a jogi források mennyiségét. A Mohács előtti oklevelek háromszázézes nagyságrendben maradtak ránk, az újkori iratanyag tömege meg gyakorlatilag beláthatatlan. Ebből kiindulva érdemes azt sorra venni, hogy ezek kiadásával és kritikai értékelésével meddig jutott a kutatás Katona felléptéig – és hol tart ma, jó kétszáz év múltán. Nem érezvén magam illetékesnek az újkori irattan területén, kizárólag a középkori oklevelek feldolgo-

század folyamán széleskörű ismertségnek örvendett Márk krónikája. JAKUBOVICH Emil, *Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez: Ki volt Anonymus és Márkus krónikás?*, Bp., 1924, 15–16.

²⁰ KRISTÓ 1986, 465–471.

²¹ Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus VII [!]. Ordine XXVI. Ab anno Christi MDLXXVI [MDXCV]. Ad annum usque MDXCIV [MDC]*, Budae, 1794 (KATONA 1794a). Istvánffyra történt hivatkozását, a tőle való idézeteket lásd pl. 30–31, 263–265, 297, 324, 348. Ugyanakkor nem hagyatkozik mindig kizárólagosan forrása szövegére, lásd pl. az alábbi megjegyzését, „Interea cum equitatu suo accurrit Cicala bassa; et Christianos a latere invadit (Huius Istvanfius non meminit.)” KATONA 1794a, 349. Bethlenre lásd pl. *uo.*, 159, 202, 265.

²² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyar történetírás történetéből*, Bp., 1975, 269.

²³ Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus IX. Ordine XXVIII. Ab anno Christi MDCVI [MDCI]. Ad annum usque MDCVIII*, Budae, 1794, 839–840 (KATONA 1794b).

²⁴ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon* = HÓMAN 1938, 410.

²⁵ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 577.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

zottságának mértékéről adok rövid áttekintést. A több évtizedet átfogó levéltári anyagmentés eredménye, a *Hevenesí–Kaprinai Gyűjtemény* a maga teljességében sosem jutott sajtó alá, jóllehet az tény, hogy az 1800-as évek forráspublikációi során bőven kiaknázták. A középkorra vonatkozó híryanag túlnyomó része és annak fent említett alapvető jezsuita adatbázisa tehát kizárólag kéziratosán állt rendelkezésre. Ami kevés oklevélkiadásra Katona támaszkodhatott, azt az alábbi helyeken érthette el: a Tenger mellék egyháztörténetét összefoglaló Daniel Farlati *Illyricum Sacrum*ában,²⁶ Kaprinai István kétkötetes Mátyás-kori okmánytárában,²⁷ Kerchelich Baltázár Ádám zágrábi egyháztörténetében,²⁸ Koller József pécsi egyháztörténetének addigra napvilágot látott tételeiben,²⁹ Wagner Károly Sáros megyei okmánytárában,³⁰ még néhány közlésben,³¹ valamint Pray György évkönyveiben elszórtan.³² A *Historia Critica* éppen ezért nem elavult, hanem ellenkezőleg, hiánypótló és maradandó alkotásnak bizonyult: egyszerre lett a minden addiginál bővebb magyar okmánytár, illetőleg az egyik legjelentősebb történeti szintézis. Ráadásul Hóman Bálint joggal hangsúlyozta, hogy forráskiadványként is megbízhatóbb szövegváltozatokat nyújt, mint Fejér György kizárólag oklevelek közlésére hivatott *Codex Diplomaticusa*.³³ Mivel a sok oklevél első kiadását végző Katona István rendre megjelöli, ha más kéziratos gyűjteményéből vesz át anyagot, a pusztá kéziratoság feltüntetésekor okkal következtethetünk arra, hogy azok saját másolatai.³⁴ Katona ilyenformán nem csak felhasználója, de tevékeny részese is volt a jezsuiták levéltári gyűjtőmunkájának. Önálló következtetései, ítéleteinek tudósi értékét még akkor sem lehet elvitatni, ha teljes oklevélidézetei tényleg minduntalan megtörik az előadás menetét, és vajmi keveset mutatnak fel abból az elméleti érzékenységből, ami máskülönben az elbeszélő kútfők forrásértékét befolyásoló lehetséges tényezők sorolásakor nyilvánult meg a *Historia Critica* kötetfolyamának kezdetén. És hogy mennyire időtállóak Katona István szövegkiadói érdemei, azt csak a halála óta eltelt közel kétszáz év diplomatikai kutatásainak fényében láthatjuk tisztán. Az 1800-as évek legjelentősebb gyűjteményei a pusztá oklevélközlésekben merültek ki; kritikai értékelésük, a hamis, interpolált, hibás keltezésű vagy éppen keltezetlen emlékek különválasztása csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött Horvát Árpád, Fejérpataky László és Karácsonyi János munkásságával, nem

²⁶ Daniel FARLATI, *Illyricum Sacrum*, I–VIII, Venetiis, 1751–1819.

²⁷ Stephanus KAPRINAI, *Hungaria Diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*, I–II, Vindobonae, 1767–1771.

²⁸ Balthasar Adamus KERCHELICH, *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis Partis Primae*, Tomus I, Zagrabiae, [é. n.].

²⁹ Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, I–VII, Posonii–Pesthini, 1782–1812.

³⁰ Carolus WAGNER, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*, Posonii–Cassoviae, 1780.

³¹ Az 1923 előtti kiadványokról lásd SZENTPÉTERY Imre, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica)*, I, Bp., 1923, VIII–XIII.

³² Georgius PRAY, *Annales Regum Hungariae*, I–V, Vindobonae, 1763–1770.

³³ HÓMAN 1938, 410. Ezt újabban az *Anjou-kori oklevéltár* munkálataiban részt vevő PITI Ferenc erősítette meg.

³⁴ Egyetlen Anjou-kori kötetének néhány évköréből vett példák: „Ex autogr.” (1351), KATONA 1790, 53; „Ex. Mss. Hevenes.” (1355), *uo.*, 113; „Ex. MSS. Cornidesianis.” (1355), *uo.*, 125; „Ex MSS. Hevenes.” (1355), *uo.*, 126–127; „Ex Mss. Schönvizner.” (1357), *uo.*, 182; „Ex autographo.” (1358), *uo.*, 238.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

véletlenül akkor, amikor a krónikakutatás honi megalapítói is színre léptek. A pozitívizmus jegyében sorjázó okmánytárak azonban nem a teljesség igényével, hanem időbeli vagy tematikai megszorítással (egy-egy család, város, megye, szerzetesrend anyagából) készültek. A rendszerezés nehézségeit mi sem szemléltetheti jobban, mint hogy az Árpád-házi királyok okleveles termésének megrostálása több évtizedet vett igénybe: Szentpétery Imre hagyatékát csak 1987-re tudta kiteljesíteni Borsa Iván. S mivel a magyar diplomatikai emlékek megosztása egyenetlen, zömük a vegyes-házi királyok idején keletkezett, az általuk rendbe szedett Árpád-kori mennyiség jóval a tízezres nagyságrend alatt maradt! Az utóbbi évtizedekben két korszak termésének begyűjtését vállalta fel a kutatás. Mályusz Elemér 1951-ben indította útjára a *Zsigmondkori oklevéltár* sorozatát; az 1387–1437 közötti időszakaszban a legújabb publikáció az 1423. esztendő feldolgozását hagyta maga mögött.³⁵ Kristó Gyula 1990-ben adta ki az *Anjou-kori oklevéltár* első kötetét; az 1301–1387 között kiállított oklevelek közlése 2007-ben haladta túl az 1342-es királyváltás „lélektani” határát, most 1343-nál tart.³⁶ E két kezdeményezésnek több közös vonása akad: egyrészt mindkettő túlnőtt alapítója életidején (jelenleg tanítványaik, követőik, munkatársaik folytatják a sorozatokat), másrészt a teljes betűhív közlés helyett regeszta formában (vagyis kivonatosan), kritikai jegyzetekkel ellátva és magyar nyelven tájékoztat a források tartalmáról. Hunyadi- és Jagelló-kori okmánytár pedig még sehol. A késő középkorba csupán egy-egy tematikus rend szerint szervezett kiadvány nyúlik; a legújabb törekvések közül különösen figyelemreméltóak az Északkelet-Magyarország – Szabolcs, Bereg, Ugocsa – megyei hatóságai által kibocsátott oklevelek programszerű feltárásának publikált eredményei.³⁷ Katona István alkotói ideje után vált tehát tömegessé a hazai oklevélkiadás, s fejlődött ki a diplomatika és a hozzá kapcsolódó történeti segédtudományok módszertana.³⁸ Bár több tízezer példányt dolgoztak fel különböző időkben és különböző színvonalon, de a Mohács előtti állomány teljes kritikai kiértékelésétől oly messze vagyunk, hogy nem túlzás sok évtizednyi időt számítani a kutatások bevezetésére. Ebből világosan kitetszik, mennyire igaztalan a *Historia Critica* – ha nem kizárólagosan, de eltagadhatatlanul erősen érvényesülő – forrásgyűjtemény-jellegét a megírásakor is elavultnak bélyegezni.

E diplomatikai kitérő után érdemes újra az elbeszélő kútfők körére összpontosítanunk, mert bár azokból nem kevesebb lelkesedéssel és bőséggel idéz Katona, mint az oklevelekből vagy a törvények szövegéből, de egyfajta rendező szándékkal kizárólag ezt a

³⁵ *Zsigmondkori oklevéltár*, X (1423), szerk. C. TÓTH Norbert, Bp., 2007.

³⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, XXVI (1342), szerk. PITI Ferenc, Bp.–Szeged, 2007; *Anjou-kori oklevéltár*, XXVII (1343), szerk. Uő, Bp.–Szeged, 2007.

³⁷ *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, I (1284–1386), szerk. PITI Ferenc, Szeged–Nyíregyháza, 2004; *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, II (1387–1526), szerk. C. TÓTH Norbert, Bp.–Nyíregyháza, 2003; *Bereg megye hatóságának oklevelei* (1299–1526), szerk. NEUMANN Tibor, Nyíregyháza, 2006; *Ugocsa megye hatóságának oklevelei* (1290–1526), szerk. C. TÓTH Norbert, Nyíregyháza, 2006.

³⁸ A legalapvetőbb irodalomból lásd GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*, Bp., 1926; SZENTPÉTERY Imre, *Magyar oklevéltan*, Bp., 1930; *A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, Bp., 2006. A tudományág jelenéről lásd SOLYMOSI László, *Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről: A 20. század mérlege és a 2005. évi állapot*, Száz, 141(2007), 505–515.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

forráscsoportot illette. Katona István ugyanis a *Historia Critica* „ausztriai-házi” alsorozatának egyes kötetei végén felsorolja, hogy az adott korszakról mely írók alkottak említésre méltót, közli rövid életrajzukat, az általa ismert műveik jegyzékét. Ebbéli tevékenységét irodalomtörténet-írásunk a historia litteraria tárgykörébe sorolja. Mivel ez a fogalom több jelentésben érvényesül, kívánatos lenne közmegegyezésre törekedni. Legújabbban Tüskés Gábor végezte el a kérdés elméleti áttekintését. Szerinte a historia litteraria legszélesebb értelme a tudománytörténet, amely átfogja a tudományosság és a művelődés minden területét; szűkebb értelemben az írott emlékek tanulmányozása és kritikai értékelése a tudományok összességében; tovább szűkített jelentéstartományban a könyvek és a tudományos irodalom tudománya. Tüskés mindazonáltal kiemeli, hogy még nem ismerjük a fogalom használatának pontos történetét.³⁹ Molnár Andrea Katona István kapcsán szintén több értelemben alkalmazza a historia litteraria kitéltet: ahol Katona VII. Konstantin, Anonymus és Thuróczy forrásértékét firtatja (*Prolegomenon*), ott csak magyar vonatkozású történetírás-történetet, vagyis egyfajta historiográfiát ért rajta; másutt tágabb értelemben vett tudománytörténetet.⁴⁰ A *historiográfia* és a *historia litteraria* egymáshoz való viszonyát azok időhatárai miatt is érdemes lenne tisztázni. Tüskés Gábor arra figyelmeztet, hogy célszerű egységben kezelni a historia litteraria 1690-es évektől az 1810-es évekig tartó időszakát;⁴¹ állítsuk emellé a Hevenes Gábortól (1695) Katona István haláláig (1811) érő historiográfiai fejlődésvonalat – az egybeesés nem lehet véletlen!

Nem tisztem részletesen foglalkozni Katona István historia litteraria-műfajba tartozó eredményeivel, már csak azért sem, mert a kiadott anyag és a Molnár Andrea által nemrég Rozsnyóban felfedezett kéziratos írói lexikon összevetése nagyobb lélegzetű munkát kíván.⁴² A *Historia Critica* lapjain közölt változatokról viszont annyit meg kell itt jegyezni, hogy még a protestánsokról is alapvetően tárgyilagosan szól Katona, mint Alvinczi Péterről, Pázmány Péter nagy ellenfeléről,⁴³ különös megbecsüléssel Bél Mátyásról;⁴⁴ a felekezeteit oly gyorsan változó Dávid Ferenc bírálatakor sem érezni túlzást.⁴⁵ Azért

³⁹ TÜSKÉS Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., 2006, 25–27 (TÜSKÉS 2006).

⁴⁰ MOLNÁR Andrea, *Katona István kéziratos írói lexikonjai*, kézirat, 2008 (MOLNÁR 2008b). Itt köszönöm meg Molnár Andreának, hogy tanulmánya kéziratos változatát készséggel rendelkezésemre bocsátotta.

⁴¹ TÜSKÉS 2006, 40.

⁴² MOLNÁR 2008b.

⁴³ „Alvintzi Petrus, Enyedini natus, Magno-Varadini litteris excultus, ibidem, post geminam in exteris provinciis peregrinationem, professor renuntiatus, deinde minister Calvinianis primum Variensibus, deinde Cassoviensibus datus, aliquot opuscula contra Romano-catholicos edidit...” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XII. Ordine XXXI. Ab anno Christi MDCXXXIII. Ad annum usque MDCXXXVII*, Budae, 1794, 819.

⁴⁴ „Patriae rebus eruderandis intentus, haec ingenii monumenta relinquit...” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XX. Ordine XXXIX. Ab anno Christi MDCCXL. Ad annum usque MDCCCLXXX*, Budae, 1809, 939 (KATONA 1809).

⁴⁵ „...severioribus disciplinis eruditus Wittenbergae, desultoriae fidei, primum Lutheranus et superintendentens 1556. deinde Calvinianus et Petri Melii defensor 1559. demum Arianus ac errorum Blandratae promotor

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

ő sem tagadta meg önmagát, így egykori jezsuita rendtársairól némelykor az indokoltnál bővebben értekezett,⁴⁶ bár éppen Inchofer Menyhértről annak jelentőségéhez képest keveset szólt.⁴⁷ E jegyzékben szerepelteti saját magát is, de mértéktartó tárgyilagossággal csak ennyit jegyez meg: „hogyan Katona Istvánt az írók között lehet-e számon tartani, azt mások ítélik meg.”⁴⁸

Katona István tudományos eredményeiről és írói magatartásáról

A néhai jezsuita kutató fenti kívánalmainak is eleget téve felidézem néhány jellemző okfejtését, amelyek révén valóság-hű képet kaphatunk a forrásait elemző tudósról, de a maga igazát védő, vitatkozó emberről is. Példáimat jórészt a régmúlta vonatkozó megállapításaihoz veszem, hiszen ezektől várható el leginkább a személytelen tárgyszerűség; ellenpontozásuk gyanánt ugyanakkor azt is nézem, miként szembesült Katona saját 18. századának kényes kérdéseivel. A Decsy Sámuellel folytatott pengeváltását sem mellőzöm, hogy a vita műfaji követelményei okán élesebb fogalmazása, valamint szépmíves magyarsága is elibénk táruljon. A 9–10. század feltárásakor maradandó eredményein túl gondolatébresztő felvetéseit is illik tekinteni, hiszen sok vitás kérdés máig megválaszolatlan.

A *Prolegomenon* három legfontosabb forrása közül kettő határozott álláspontot foglal el az első magyar nagyfejedelem személyét illetően – méghozzá egymással kibékíthetetlen ellentétben. Bíborbanszületett Konstantin Árpádot, Anonymus Álmost tartja e méltóság első betöltőjének.⁴⁹ E két kútfő szinte egy időben vált ismertté Magyarországon: a bizánci császár ezen adatát 1740-ben vezette be historiográfiánkba a jezsuita Kéri Borgia Ferenc, a Névtelen Jegyző gestája először 1746-ban jelent meg.⁵⁰ A valóságban soha le nem folytatott történelmi vita egy új idősíkon éledt fel, méghozzá Pray György

ab anno 1563. propter blasphemam doctrinam accusatus, damnatus ac Deum deductus in 1576. in ergastulo sordibus confectus, interiit 1579.” KATONA 1794b, 839.

⁴⁶ Lásd pl. a jezsuita Kiss Imréről, II. Rákóczi Ferenc nevelőjéről: Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XVII. Ordine XXXVI. Ab anno Christi MDCXCXVII. Ad annum usque MDCCV*, Budae, 1805, 735–738.

⁴⁷ „Inchofer Melchior, Ginsii natus 1584. S. I. tironibus adlectus Romae 1607. Messanae sublimiores scientias professus ac demum Mediolani mortuus 1648. praeter alios ingenii partus, edidit Annales ecclesiasticos regni Hungariae. Romae 1644.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XIII. Ordine XXXII. Ab anno Christi MDCXXXVII. Ad annum usque MDCLVII*, Budae, 1794, 909.

⁴⁸ „Katona Stephanus, an inter scriptores numerum facere possit, alii iudicent.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XXII. Ordine XLI. Ab Anno Christi MDCCXCII. Ad annum usque MDCCCI*, Budae, 1802, 595 (KATONA 1802).

⁴⁹ MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp., 1984, 44–45 (MORAVCSIK, *ÁMTBF*); SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* I, 40–41.

⁵⁰ Franciscus KÉRI BORGIA, *Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim Scriptoribus concinnata, a Theophilo Imperatore ad Basiliam Iunioem, Tyrnaviae, 1740*, 48, 82–87; SCHWANDTNER, *SS. Rer. Hung.* I, 1–38.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

jóvoltából, aki a császár értesülését fogadva el élesen bírálta Anonymust.⁵¹ A *De Administrando Imperio (DAI)* 38. fejezetéből vett kitétel a tekintélyes Pray sarkalatos állásfoglalásává merevedett. Ez az ítélet olyannyira erősen kerítette hatalmába nagy tudású megalkotóját, hogy az élete alkonyán megjelent rövid királyságtörténetének elején a vérszerződés szövegét így „javította”: „a fejedelmi személyek, akik Álmost (Árpádot) szabad akaratukból választották fejedelmükké”.⁵² Katona István ezzel szemben Anonymus pártját fogta.⁵³ Nézeteltérésükből mégsem születtek egymásra felelgető tanulmányok: már idősebben is – a másik véleményének tiszteletben tartásával – ki-ki a maga álláspontján maradt meg. Pedig ekkor a forráskritika egyik fő elméleti kérdését tisztázhatták volna: a korábbi, de idegen, vagy a későbbi, de hazai lejegyzésű hagyománynak hihetünk-e inkább ez esetben. Ehelyett mindkét jezsuita az egyéniségére jellemző megoldást választotta. Pray az ütköztetés után az egyik nézetet lesöpörte az asztalról, míg az egyeztetésre törekedő Katona érdekes elméletet gyártott: a hét fejedelmi személy előbb 884-ben szabad akaratából megválasztotta Álmost, majd 889 folyamán Árpádot kazár szokás szerint inaugurálták: vagyis a két adatot időben egymás mögé illesztve megkettőzte a fejedelemválasztást!⁵⁴ Álmos idejét Anonymus 884-e és Regino 889-e között számlálta, ami egy újabb megkettőződés eredménye, mert a prümi apáttól kölcsönvett évszám torzult 884-re.⁵⁵ Bár ezeket a dátumokat meghaladta a kutatás, azt határozottan kijelenthetjük, hogy Álmos első fejedelemsége tekintetében Katona Istvánnak (vagyis voltaképpen Anonymusnak) van igaza. Mert ugyan az érvek az elmúlt idők során a tudomány fejlődésének függvényében mindkét oldalon finomodtak, de amíg az Árpád elsőségét állító forrásadatok nem állják ki a kritika próbáját, az Álmos mellé felsorakozó szempontok a gesta igazát erősítik.⁵⁶ Ennek láttán mi sem lenne kézenfekvőbb, mint hogy Katona az „Álmos-ház” fogalmát alkossa meg, ám ehelyett éppen ő tudatosította máig ható érvennyel az „Árpád-ház” praktikus szakkifejezést. (Az eredeti pogány elnevezés ugyanis kiesett a történelmi emlékezetből; először Zsámboki Jánosnál találkozni az „Árpád-ház” kifejezés elemeivel 1568-ban, de felvetését hosszú bizonytalanság követte.)⁵⁷ Állásfoglalása csak első pillantásra meglepő; valójában a gesta mély megértését tükrözi. Felismerte, hogy Anonymus sem tudott határozottan dönteni: Álmost a turulmonda és a vérszerződés nemzeti históriánk mitikus kezdőalakjává magasztosítja, ezért helyénvaló őt első fejedelmünként tisztelni; ám a honfoglalás művét mégis fia, Árpád teljesítette be, aki Attila örökét birtokba vette, így vált a Kárpát-medencei magyar uralom kezdetének méltó jelképévé, a magjából fakadt királyok névadó ősatyjává.

⁵¹ Georgius PRAY, *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, 1761, 310 (PRAY 1761).

⁵² „... ut isti, principalis personae, qui sua libera voluntate, Almus (Arpadum) sibi Ducem elegerunt...” Georgius PRAY, *Historia Regum Hungariae*, I, *Cum notitiis praeviis*, Budae, 1801, XXIII.

⁵³ Már a *Historia Critica* első kötetének fejezetcímeiből is ez derül ki: „Almus, Dux I.”, KATONA 1778, 34–107; „Arpadus, Dux II.”, *uo.*, 107–268.

⁵⁴ KATONA 1778, 38–40.

⁵⁵ *A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1995, 288.

⁵⁶ Ennek rövid összefoglalását, a korábbi szakirodalom feltűntetésével lásd SZABADOS György, *Árpád fejedeleme – történet és emlékezet*, Magyar Tudomány, 168(2007)/11, 1430–1432 (SZABADOS 2007).

⁵⁷ Részletesebb kifejtését lásd SZABADOS 2006, 215–218.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

Az Árpád-házzal kapcsolatos genealógiai problémák feloldására több ízben is a rá oly jellemző sajátos egyeztetői megoldást kínálja: úgy véli, egy személy akár több név mögött is rejtőzhet. Ő pendítette meg először a hazai írott hagyományban szereplő Előd és a *DAI*-ban előforduló Levedi azonosságát, és e vitatott nézet újra és újra megfogalmazódik.⁵⁸ A *DAI* 40. fejezetének ellentmondására – amely szerint a hadtörténeti részben található Levente, Árpád fia kevéssel alább, a leszármazottak közül hiányzik⁵⁹ – egy másik valószínű megfejtést kínált. Erre Pray György irányította figyelmét, ám vele ellentétben Árpád első fiát nem a csatamezőn halva, hanem a családfán rejtőzve vélte feltalálni: „nem azért hallgatta el amott Levente nevét, mert amidőn ő maga otthon vitézkedett, meghalt, hanem mert Jeলেখ, vagy egy másik Árpád-fi neve alatt lappangott, avagy kétnevű volt és a Levente, azaz bajvívó megszólítást előnévként vette fel.”⁶⁰ A fejedelmi családtagok sorsa iránti érdeklődésétől vezérelve máig megoldatlan, s talán örökre megoldhatatlan forrásproblémára mutatott rá, amint Vajk-István és a főhatalomra törő somogyi nagyúr Koppány rokonsági viszonyát kutatta. Erről korábban külhoni rendtársa, Jan Stiltinck (Johannes Stiltungus) bollandista történetíró fogalmazta meg nézetét, de amint az látszik, belegabalyodott a családfa ágaiba. „A somogyi grófot vagy vezért a magyarok Koppánynak hívják, és Ransanus őt Szent István vérrokonának mondja. Bonfini Koppányt Kopasz Szerind fiának állítja. Thuróczy a 27. fejezetben Gézának egy testvért tulajdonít, Mihályt, akinek elősorolja két fiát, Kopasz Lászlót és Vazult. Ez a Kopasz László tehát Szent István unokatestvére volt. Azonban úgy tűnik, Koppány nem ezen Kopasz fia volt, aki így bizonytalannal lehetett Istvánnál, és mivel Koppány apját tőle eltérően Kopasz Szerindnek hívták, ő tehát szemlátomást másvalaki volt. Úgy lehet, Ransanus a két Kopaszt összetévesztette, és ezért hihette Koppányt István rokonának, amit nem mernék állítani.”⁶¹ Bár Stiltinck ismerte a *DAI*-t, hiszen adatait kiaknázta,⁶² Katona sikeresebben mérte fel, meddig mehetünk el a Bizáncban és itthon lejegyzett hiányos családtörténeti elemek összefűzésekor. „Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonosság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk, ám az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető,

⁵⁸ KATONA 1778, 114. A kérdés újabb historiográfiai áttekintését lásd KRISTÓ Gyula, *Előd: A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*, Bp., 2000, 3–9.

⁵⁹ MORAVCSIK, *ÁMTBF*, 47–49.

⁶⁰ „Non igitur ea de causa Liuticam ibi non nominat, quod, dum rem fortiter domi gerit, mortem oppetierit; sed vel quia sub Ielechi vel alterius alicuius Arpadi filii nomine latuerit, vel binomius fuerit, ac appellativum Leventae, seu pugilis, agnomen adsciverit.” KATONA 1778, 160; vö. PRAY 1761, 326, 343. PAULER Gyula már egyenesen a „levente” Tarkasról beszél: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, Bp., 1900, 32.

⁶¹ „Comitem aut ducem illum Simigiensem, Cupam Hungari vocant, dicitque Ransanus fuisse S. Stephani consanguineum. Ait Bonfinius Cupam fuisse Calvi Zirindi filium. Turoczius cap. 27. Geysae attribuit fratrem Michaellem, hujusque filios recenset Calvum Ladislaum et Vazul. Hic itaque Calvus Ladislaus erat patruelis S. Stephani. Verum Cupa non videtur hujusce Calvi filius, quia sic junior verosimiliter fuisset Stephano, et quia pater Cupae vocatur Calvus Zirind ad distinctionem, ut apparet, alterius. Fieri potest, ut Ransanus duos Calvos confuderit, indeque crediderit Cupam fuisse Stephani propinquum, quod affirmare non ausim.” IOANNES STILTINGUS, *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*, Jaurini, 1747, 58 (STILTINGUS 1747).

⁶² STILTINGUS 1747, 18–22.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.⁶³ E rokonságról, s általában Koppányról nem nagyon árulnak el többet a középkor írástudói, Katona mégis helyesen következtetett arra, hogy az utódlásért folytatott harcot csak az uralkodó nemzetség tagjai vívhatták.

Árpád személye kapcsán különösen indokolt történetírói aktualitásról beszélni, hiszen a 2007. esztendőben emlékezhettünk halálának 1100. évfordulójára. Mivel 907 egy másik jeles eseménnyel is büszkélkedhetik, július 4-én és 5-én zajlott le a bajorok elleni viadal Pozsonynál, a Magyar Nagyfejedelemség haderejének legfényesebb honvédő helytállása, fel-felöltlik a harc és Árpád halála közötti ok-okozati összefüggés lehetősége.⁶⁴ A kettős évforduló nem túl örvendetes forrástani érdekessége, hogy amíg Árpád végidejéről egyedül hazai kútfő (Anonymus), addig a pozsonyi csatáról kizárólag külhoni híradás (*Salzburgi Évkönyv*, *Sváb Évkönyv*, Aventinus) szól. Azon kutatók számára, akik eleve gyanakvással kezelik a Névtelen Jegyző évszámát, ez a kérdés fel sem merül. Ilyen volt Pray György is, aki Kusál gyula halálát a 902. esztendőnél tárgyalta, és innen következtetett vissza Árpádéra. „Ha pedig annak idejét számítjuk, hogy Árpádot a kazárok tanácsára a magyarok főhatalmat gyakorló fejedelmének tartjuk, könnyen lehet, hogy az előző esztendőben hetvenévesnél is idősebb volt: ennél fogva egyrészt kora, másrészt a források hallgatása okán nem képtelenség arra gondolni, hogy egy évvel azelőtt távozott a földi létből. Egyetért ebben Béla király Névtelen Jegyzője, leszámítva azt, hogy az elhalálozást öt esztendővel későbbre teszi.”⁶⁵ Prayt itt szemmel láthatólag cserbenhagyta kritikai érzéke; Katona könnyűszerrel mutatott rá az érvelés gyengeségére. „Árpád halálát Pray 902 elé helyezi, ám mivel e feltevésére a görög írók hallgatásából és Kusál frank évkönyves említéséből következtetett, kijelenthetjük, nem bizonyít meggyőzően; azon elv szerint, amely az előrebocsátott kérdésben szerepel, nem látom be, miért nem állja meg a helyét Anonymusnak, a hazai írónak a hitelessége. Anonymus Álmos apjának, Ügyeknek a házasságkötését 819-re helyezi. Még ha mindjárt a következő évben jött is világra Álmos, Árpád születését 835 elé bajosan keltezhetjük, vagyis nem volt hetvenesztendős, kiváltképp 902 előtt nem hunyt el hetvenesztendős kor felett, ahogy azt a jeles szerző állítja Árpádról. De ha még idősebb is lett volna, vajon emiatt elvetendő-e Anonymus, miután megállapítja, hogy sokan ennél is tovább élnek? Semmi nem kény-

⁶³ „Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.” KATONA 1778, 710–711.

⁶⁴ Ennek feltételezése idegen a 10. századi magyarok szellemiségétől. SZABADOS 2007, 1435.

⁶⁵ „Si enim temporis illius rationem habeamus, quo ex Chazarorum consilio suprema Hungaris potestate Arpadum praefectum fuisse docuimus, facile ante praesentem annum septuagenario maior esse potuit, itaque cum aetatis, tum silentii titulo nihil absurdi fuerit, si eum ante hunc annum rebus humanis exemptum ponamus. Consentit anonymus Belae regis Notarius nisi quod mortem Arpadi quinquennio ferius contigisse existimat.” PRAY 1761, 342–343. Újabban, más megfontolásból, de szintén 900 körüli évekre teszi Árpád halálát KRISTÓ Gyula, *Árpád fejedelemtudói* = *Uő, Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*, Bp., 2002, 100 (KRISTÓ 2002).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

szerít tehát arra, hogy változtassunk Anonymus időrendjén.⁶⁶ Okfejtése ma is vállalható, hiszen jóllehet nem egészen pontosak Anonymus dátumai, de nagyságrendileg helytállóak. Álmos és Árpád életkorára vonatkozólag ráadásul Konstantin császár még vissza is igazolja a gestát, amennyiben azt írja, hogy 895-ben Árpád fia, Levente a bolgárok ellen hadakozott:⁶⁷ ugyanis ha Árpádnak ekkorra fegyverbíró felnőtt fia volt, akkor ő már meglelt férfi, atyja, Álmos pedig idős ember kellett hogy legyen. Katona tehát ez esetben helyesen érvelt; annak indoklásával viszont adós maradt, hogy az Aventinus alapján elbeszélte támadó bajor hadjáratot és a pozsonyi csatát miért Zoltán ideje alá sorolta,⁶⁸ holott akár Árpád fejedelemségébe is illeszthette volna. Az összképhez tartozik még, hogy újabban – legalábbis 907 erejéig – Veszprémy László helyreállította a bajor humanista író, Aventinus hitelét, sőt korai hadtörténelmünk első igényes, tudós feldolgozóját látta benne;⁶⁹ így hát Katona Istvánt sem érheti vád, amiért bátran hagyatkozott erre a késő középkori forrásra. Ám azt az Anonymustól sugalmazott nézetet, miszerint Árpádot legkisebb fia (!), Zoltán követte volna méltóságában,⁷⁰ ma már elveti a tudomány, mivel a pogány öröklésrend szerint a hatalom a fiak között sorba járt, a legifjabb következett utóljára.⁷¹ A példatárat parttalanra bővíthetnénk, de remélhetőleg ennyiből is kitetszik, hogy a kor emlékcseréit milyen eredményekkel foglalta kritikai históriába Katona István. Ötletgazdag érvelésével sokszor még akkor is egyetérthetünk, ha nem kínál (mert nem kínálhat) egyedül üdvözítő megoldást egy adott problémára; mindazonáltal elég tenni- és javítanivalót hagyott az utána következő kutatonemzedékekre. Ugyanez mérhető le abban is, amikor a „szakma” közegeből a szélesebb olvasóközönség elé lépett.

1790-ben az egész ország fellelkesült azon, hogy a Szent Korona kiszabadult bécsi fogságából. Ez nagy elégtételként szolgált a közvélemény számára, hiszen egy tíz esztendeig tartó, s a hazai hagyományokat nem tisztelő uralmi forma ismerte be vereségét; egyszersmind a tudomány előtt is megnyílt az út első nemzeti ereklyénk kutatásához. Mivel a Szent Korona erősen kötődött István király személyéhez, a kibontakozó vita hamar egyfajta történelmi számvetéssé nőtte ki magát. Katona István fiatalos lendülettel indult a tollharc küzdőterére, és ott protestáns kihívójával, Decsy Sámuellel szemben

⁶⁶ „Arpadi mortem Cl. Praius defigit ante A. C. 902. Sed quia hanc eius coniecturam, e silentio Graecorum scriptorum et Cussalis in Francicis annalibus mentione petitam, iam illic ostendimus nimium probare; secundum eiusdem regulam, quaestioni huic praemissam, non video, cur Anonymi, domestici scriptoris, auctoritas in aliorum silentio non valeat. Anonymus hic nuptiae Vgeki, patris Almi, collocat A. C. 819. Almus igitur, etiamsi mox anno sequenti natus fuisset, vix Arpadum suscepisset ante A. C. 835. nondum ergo septuagenarius fuisset. A. C. 902. ante quem, ceu septuagenario maiorem, mortuum esse Cl. Auctor Arpadum statuit. Sed fuerit maior et adultior, num ideo deferendus est Anonymus, postquam constat, multos etiam ultra hanc aetatem vitam suam produxisse? Nihil igitur nos cogit ad immutandum hic Anonymi chronologiam.” KATONA 1778, 267–268.

⁶⁷ MORAVCSIK, *ÁMTBF*, 47.

⁶⁸ KATONA 1778, 273–277.

⁶⁹ VESZPRÉMY László, *Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről: Csata Pozsonynál* = *Uő, Lovagvilág Magyarországon*, Bp., 2008, 20–42.

⁷⁰ SZENTPÉTERY, *SS. Rer. Hung.* 1, 106.

⁷¹ Erről összefoglalóan lásd KRISTÓ 2002, 93–105.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

szellemesen érvelő, kemény ellenfélnek bizonyult. Érdeemes a *Historia Critica* tudós latinságától egy időre eltávozva erről az oldaláról is megismernünk őt.

Decsy Sámuel négy pontban foglalta össze a katolikus történelmi tabló általa vitatott sarkalatos kérdéseit. „Ketelkedünk: 1. Arról, hogy Sylvester Pápának az Isten angyala meg jelent, és a’ Lengyelek fejedelmének készítettett koronát sz. Istvánnak parantsólta volna adattatni. 2. Hogy a’ koronával együtt királyi méltóságot is adott, ’s adhatott volna nékie. 3. Hogy szent István király ezen koronáért nem tsak magát, hanem egész birodalmát is a’ Római udvar hatalma alá vetette volna. 4. Hogy a’ fellyebb említett választ maga irta ’s küldötte volna Sylvester Pápa említett szent királyunknak.”⁷² Az 1792-ben megjelent könyv a Szent Korona eredetkérdése mellett a keresztény államiság születését kívánta új megvilágításba helyezni. Az ún. Szilveszter-bulla és a Hartvik-legenda kritikájával a vita felekezeti színezetet öltött. Ezt Katona István nem is kívánta leplezni. „Azt pedig nagyon és méltán sajnálom, hogy a’ Korona mellől sokszor el-állván, a’ hitemhez tartozó dolgokat olly gyűlöletes és gyalázatos szókkal illeti, hogy azok a’ tudatlanok’ elméjekben nagy botránkozást és tántorgást okozhatnának. Ha tehát ő szabadnak ítélte, hogy olvasói’ szívébe illy bal vélekedéseket öltson; én-is szabadnak, sőt kötelességemnek itélem, hogy azok ellen fel-támadjak. Maradt volna a’ Korona mellett; hagyott volna békét a’ mi hitünknek; én-is békét hagytam volna neki. Azért ha hevesebben szólok, a’ hol hitünket sértegeti, magának tulajdonítsa. Kárhoytatja ugyan ő a’ motskosító Könyvet, midőn Schwartzot ditséri ’s mentegeti, illyen letzkét adván: A’ mások’ ótsárlása nem tudósokat; hanem vén aszszonyokat illet. De mivel ettől a’ szép letzkétől sokszor el-elállott; sokszor kellett fülébe sügni: Medice, cura te ipsum.”⁷³ 1793-ban kiadott felelete ez utóbbi szúrással védhetetlen találatot vitt be ellenfelének, amikor az „orvos, magadat gyógyítsd!” közmondással Decsy Sámuel orvosi szakmájára utalt. Ám hiába küzdött minden erejével a „Szilveszter-bulla” hiteléért, Decsy gyanúja egyértelműen beigazolódtott: ez a „forrás” 17. századi hamisítvány.⁷⁴ Hartvik bírálatakor azonban Petrus Ransanus túlzott előtérbe állításával olyan elméleti hibát vétett Decsy, amelyre Katona könyörtelenül lecsapott: „Honnan, úgy mond, és kitől költsönözte légyen Carthuitius ezt az angyali jelenésről támadott hirt, bizonytalan. Tsudáalom ezt a’ nagy elméjű ’s böltességű embert, hogy ezt a’ regulát más írók hiteles bizonyítására nem kívánja; ittem pedig kívánja. Hányszor él Ránzán Péter’ bizonyításival; noha honnan és kitől költsönözte légyen azokat Ranzánus, bizonytalan? Mi ennek a’ különbözőzésnek az oka? Mert tudni illik, a’ mit Carthuitius bizonyít, nem tetszik; a’ mit Ranzánus bizonyít, tetszik; azért erről, akárkitől költsönözte azt, nem kételkedik. Azomban Carthuitius sokkal nagyobb

⁷² DECSY Sámuel, *A’ Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája*, Béts, 1792, 96 (DECSY 1792).

⁷³ KATONA István, *A’ Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámueltól írtt Históriának meg-rostálása*, Buda, 1793, A3r (KATONA 1793).

⁷⁴ Bene Sándor meggyőzően érvel amellett, hogy Levakovich Rafael horvát ferences költhette II. Szilveszter pápa (999–1002) nevére ezt a kiváltságlevelet, amely a jóhiszeműen eljáró Inchofer Menyhért óta kísértette történetírásunkat. BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja = Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., 2002, 149–158.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

hitelt érdemel, mint Ránzás; mivel ez Sz. István után majd öt száz esztendővel későbbben élt és irt; ellenben amaz Sz. István királyt személyesen ismérhette; és ha nem is mérte-is, oly közel időben élt, mellyben még nyers emlékezete volt ennek a' történetnek."⁷⁵ Nem járt szerencsével Decsy akkor sem, amikor Thietmárhoz fordult Hartvik hitele dolgában: „Dethmár sz. István idejében élt tudos merseburgi Püspök egy szóval sem emlékezik ezen angyali jelenésről, mellyet bizonyosan el nem halgatott volna, ha úgy történt volna a' dolog."⁷⁶ Katona válasza elsőként mutatott rá az *argumentum e silentio* érvelés elvi korlátaira: „Tehát valamit Dethmár a' Magyarokról fel-nem jegyzett; azokat hinnünk nem kell; mert ő azt bizonyosan el-nem hallgatta volna. Be keveset fogunk a' Magyarokról tudni; ha tsak azt fogjuk tudni 's hinni, a' mit Dithmár püspök irt!"⁷⁷ Bár Decsy Sámuel történelmi felkészültsége természetsszerűleg elmaradt Katona Istvánétól, problémaérzékenysége kiemelte a műkedvelők sorából. Egyenes gondolkodása nem kerülte ki a szent király nagyon is földi jegyeit firtató kérdések legkényesebbikét, Koppány felnégyeltetését sem. „Igaz dolog az is, hogy Boleslaus Lengyel Fejedelem vad természetü ember volt, és gyakorta meg rontotta a' természetnek és nemzeteknek szentséges törvényeit. De sz. István ditsőséges emlékezetü királyunk sem vólt minden indulatoktól üres, ő is mint más szent emberek elegendő jeleit adta emberi gyarloságának, és meg mutatta tselekedetei által, hogy ő sem bújhatott ki emberi bőréből. A' Somogyi hertzeget Kúpát nemcsak meg ölette ellene való pártütéseért, hanem fel kontzoltatott testét is tsúfos tárgyúl tétette ki."⁷⁸ Ahogy a megvakított Vazul herceg unokája, I. (Szent) László király (1077–1095) 1083-ban elérte István szentté avatását, úgy emelte őt minden bírálat fölé. Évszázadok teltek el anélkül, hogy tetteit a kegyes emlékezetten kívül más-ként értékelték volna. Decsy bátor felvetésével szemben viszont Katona sem fordulhatott máshová, mint a tudomány eszköztárához. „Ki bizonyítja ezt? Mit olvasunk Turózi Jánosban, a' ki, hogy gróff Ventzel Kupát a' hartzban meg ölte, írja; de, hogy azt Sz. István parantsolatjából tselekedte, sem ő, sem más nem mondja. És így nem eleven, hanem hólt teste vágattatott négy felé, másoknak példájára, hogy az ország' tsendességét pártütésekkel ne háborgassák."⁷⁹ Az így levont tanulságban eltéveszthetetlenül csendül meg a saját korának szóló intelem, mert kényes időkben kellett szólnia kényes időkről – hogy ezt miként tette, arra előadásom soron következő, utolsó gondolati egységében térek ki.

„Az ország csendességét háborító pártütés"⁸⁰ mindenekelőtt a francia forradalomra való áthallást enged; jelentése XVI. Lajos francia király (1774–1792) európai közvéle-

⁷⁵ KATONA 1793, 7–8.

⁷⁶ DECSY 1792, 96.

⁷⁷ KATONA 1793, 8.

⁷⁸ DECSY 1792, 101.

⁷⁹ KATONA 1793, 14–15; vö. „In eodem autem prelio Vencellinus comes interfecit Cupan ducem... Ipsum vero Cupan beatus Stephanus in quatuor partes fecit mactari...” THURÓCZY, *Chron. Hung.* I, 74.

⁸⁰ Azon lehetne vitatkozni, kiváltképp a steppei eredetű régi öröklésrend ismeretében, hogy Koppány és Vajk-István közül ki ütött pártot ki ellen, hiszen a krónika kizárólag a győztes álláspontját tükrözi, de az 1700-as évek valóságára vonatkoztatva a közbékét háborító belviszály nyilvánvalóan más jelentéskörnyezetben értelmezendő.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

ményt megrendítő halálával (1793), 1795-re a Martinovics-féle összeesküvéssel súlyosbodik. Történt mindez a *Historia Critica* folyamatos írása közben. Katona Istvánnak nagyon kellett ügyelnie arra, mit hogyan ír le, de a szigorodó cenzúra éveken keresztül még így sem engedte megjelenni nyolc kötetét.⁸¹ Úgy látszik, ennyire veszélyes volt a teljes magyar történelem összefoglalása egy mégoly katolikus, mégoly királyhű és mégoly egyházi férfiú tollából! Ám ha elmélyülünk az olvasásban, be kell látnunk, hogy a cenzúrának volt némi érzéke ahhoz, kit kellett legalább időlegesen elhallgattatnia: Katona ugyanis teljesen más hangon szólt a Rákóczi-szabadságharc kulcsfiguráiról, mint a magyar jakobinusokról. Az 1703–1711 közötti évek főszereplőjének életét így foglalja össze: „II. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem polgárháborút viselt, amelyet franciául megírt. Eme 1739 folyamán Hágában kiadott munkáját gyakran használtuk, és e fejedelem sorsát másutt bővebben kifejtettük.”⁸² Mivel a bővebb kifejtésen a terjedelmes idézetek értendők, Katona István eljárása felér a kuruc álláspont burkolt népszerűsítésével; ez egy általa újonnan megismert forráscsoportot olvasva erősen feltűnő. Már az sokatmondó, ahogy írói lexikonában erről számot ad: „Az erdélyi születésű Mikes Kelemen ifjabb Rákóczi Ferenc társa a száműzetésben, akinek tevékenységét, erényeit és halálát a nényéhez írott leveleiben bemutatja; ezen kívül annak halála után a többi száműzött sorsát is leírja; ezeket Kultsár István szombathelyi gimnáziumi tanár *Törökországi levelek* címmel rendezte sajtó alá Szombathelyen 1794-ben.”⁸³ Szinte olvasás közben, az új megismerés élményével dolgozta be nagy lelkesen a leveleket. Az 1718-ban kötött pozsareváci béke bemutatásakor előbb merít Mikes írásaiból, és csak utánuk hozza a megegyezés pontjait, vagyis a hivatalos diplomáciai emlékeket.⁸⁴ A hosszú levélrészleteket magyarul közli, meg-megtörve ezzel a história latin nyelvi egységét. Rákóczi Ferenc végnapjainak és halálának mélyen emberi megjelenítések megint átadja a szót az újabb Mikes-idézeteknek, és a tárgyra vonatkozó egyéb forrásoknak, jelesül a fejedelem végrendeletének. 1735-nél kizárólag Rákóczi halála és a vele kapcsolatos események sora áll.⁸⁵ Katona István mindezzel nem kisebb fegyvertényt hajtott végre, mint hogy a kuruc szerzők szellemi-politikai hagyatékát beemelte, úgymond, a (történeti) irodalmi kánonba! Teljesen más osztályrész, határozott elítélés jutott a Martinovics-összeesküvésnek. „A franciák sorsát vágyva, a szabadság hamis látszatát keltve, ám ténylegesen az önkénynek hódolva arra vetemedtek, hogy titkos, ám annál veszedelmesebb társaságokat

⁸¹ MOLNÁR 2008a, 155.

⁸² „Rákótzii Franciscus II. Transsilvaniae princeps electus, quae bello civili gessit, idiomae Gallico descripsit. Hoc eius opere, Hagensibus typis edito 1739. saepius usi sumus, fataque huius principis uberius alias exposuimus.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae. Tomulus XIX. Ordine XXXVIII. Ab anno Christi MDCCXI. Ad annum usque MDCCXL.* Budae, 1806, 882 (KATONA 1806).

⁸³ „Mikes Clemens, in Transsilvania natus, socius exsilii Francisci iunioris Rakotzii, cuius occupationes, virtutes ac mortem, inscriptis sorori suae litteris, exhibet; reliquorum item exsilii sociorum etiam post eius obitum fata describit; quas Stephanus Kultsár, Sabariae humanitatis professor, edendas curavit, praeiecto hoc titulo, Török országi levelek. Sabar. 1794. 8.” KATONA 1809, 978–979.

⁸⁴ KATONA 1806, 364–391.

⁸⁵ KATONA 1806, 730–743. Katona révén historiográfiánk ezzel alaposan megelőzte az irodalomtörténet-írókat. GÁLOS Rezső, *Mikes Kelemen és Katona István*, Száz, 64(1930), 691–696.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 1. szám

terjesszenek el az osztrák uralom területén, s a legjobb, legkegyelmesebb királyságunk trónját megdöntendő, a királyság rendjét szétrombolandó, a közbékét és nyugalmat fel-forgatandó egynémely gonosz elvetemültek összeesküvést szöttek.”⁸⁶ A hatalom álláspontját tükröző fogalmazás láttán pedig egyáltalán nem kell elvtelen megalkuvást feltételeznünk: a hagyományos világkép szerint élő ember ösztönösen viszolygott mindenfajta jakobinus szervezkedéstől (a francia eset alaposan megmutatta, mivé lett egy általuk irányított ország!), ilyenformán az idézett mondat Katona személyes meggyőződését is tükrözi. Sőt mi több, azt még maga sem tudhatta, mennyire igaza volt, mert csak halála után sok évtizeddel derítette ki a kutatás, mekkora kárt okozott a nemzet ügyének Martinovics Ignác, az elvtelen kalandor, aki jobb sorsra érdemes embereket rántott magával a mélybe.⁸⁷ Egy kézenfekvő példa mégis akad arra, amikor véleménye bizonyosan nem egyezett a hivatalos állásponttal: ez a jezsuita rend feloszlatása 1773-ban. „Nem az én tisztem azt kutatni, miféle isteni akarat rendelte el ennek a rendnek az eltörlését. Az viszont bizonyos, hogy azok, akik korábban a Jézus Társaság feloszlatását különböző előítéletektől elragadtatva akár vágyták, akár üdviválgás közepette helyeselték, az elmúlt napok során egyre inkább érezhetően részint hallgatólagosan, részint nyíltan visszaállítatni kívánják.”⁸⁸ Katona István ezzel kerülte meg a kényes kérdésre adandó választ. Mert hiszen ki másnak lenne tiszte feltárni az események hátterét, ha nem az oknyomozó történésznek? Ám az „isteni akarat” nem ér fel a kételkedő kutatás; ebbe a helyzetbe a hit- és az ész-alapú megismerés ellentéte sűrűsödött – ahogyan azt a hívő tudós megélte.

Összegzés

A *Historia Critica* megalkotója, Katona István nem csupán a jezsuita kutatás, hanem hét évszázad történelemismereti fejlődés összegzőjeként művelődésünk méltatlanul elfeledett, ám ettől függetlenül egyik legnagyobb alakja. Visszatekintésképpen az alábbiakat érdemes hangsúlyozni. Az 1644–1811 közötti évek historiográfiánk természetes életszakaszát ölelik fel; az eközben végbement fejlődés vezetett a mai értelemben vett kritikai minőségű tudomány 18. századi kialakulásához, amelynek „születési éve” Pray

⁸⁶ „Fortuna Gallis praequam alias adspirante, quidlibet audendi licentia, sub fuco libertatis, eo prorupit, ut clamulariae coitiones etiam in dicionibus Austriacis periculosius serperent, et ad evertendum optimi mansuetissimique regis nostri solium, ad convellendum regni totius statum, ad inducendum vesanum systema Gallicum, ad turbandum pacem tranquillitatemque publicam, impie nonnulli conspirarent.” KATONA 1802, 151–152. Katona itt a Magyar Kurirra hivatkozott.

⁸⁷ *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*, kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta MÁLYUSZ Elemér, Bp., 1926 (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris – Magyarország újkori történetének forrásai), 142–200; SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, V, Bp., 1936, 90–97.

⁸⁸ „Non est nostrum scrutari, cur caeleste numen huius ordinis abolitionem fieri permiserit. Id tamen certum est, illos quoque; qui prius instituti societatis eversionem, variis prejudiciis abrepti, vel desiderarunt, vel laetis admurmurationibus comprobant, in dies, quid amiserint, magis sentire, votisque partem tacitis, partem etiam apertis eius restitutionem expetere.” KATONA 1809, 821.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

György fellépte (1761). Ugyanakkor Inchofer Menyhért egyházi évkönyve (1644) döntő mértékben szükségeltetett Hevenesi Gábor programadásához. A Hevenesi által életre hívott rendszeres forráskutatói folyamat végül két nagy jezsuita tudós, Pray György és Katona István hatalmas életművében ért deklarációjára. Utóbbi szerző az előtörténettől 1810-ig követte nyomon a magyar múlt fonálát. A negyvenkét kötetes *Historia Critica* műfaj legnagyobb egyéni teljesítményének bizonyult: évszázadok fejlődését tetőzte be, s a kezdetektől az írói jelen koráig sikerrel jutva felállította a köztörténet ma is érvényes vázát. Erre épült az elkövetkező idők tudása, az egyre gyarapodó anyagismeret és folyamatosan bővülő elméleti-módszertani felkészültség által. Igaz, hogy amint azt jámbor szándékom szerint elegendő idézettel szemléltettem, már Katona István is tanúbizonyoságot adta előremutató elméleti igényességének, részint maga iránt támasztott elvi követelményei, részint azok egy-egy jól sikerült elemzésben testet öltött megvalósulása által. Katona alkotói idejével zárul a latin nyelv uralma historiográfiánkban, ami Árpád-kori kezdeteitől fogva jellemezte azt. Az 1811-es évszám, a jezsuita tudós halálának ideje tehát ezért is korszakzáró értékű. Katona István történetírói időszerűsége egyetlen gondolatba sűrítve az alábbiak szerint fogalmazható meg: az ő életműve példázza legteljesebben és legszemléletesebben azt, hogy hazánkban az ész-alapú történettudományos megismerés nem a racionalitására olyannyira büszke felvilágosodás hozadéka, hanem ellenkezőleg, a felvilágosodás szellemi ellenfeleinek a múlhatatlan érdeme.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008. évfolyam 112. szám

BIBLIOGRÁFIA

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK),
112(2008).

URBÁN PÉTER

SZAKIRODALMI BIBLIOGRÁFIA ÉS EMLÍTÉSI MUTATÓ NEMES NAGY ÁGNES VERSEIHEZ (1947–2007)

Előszó

A *Szakirodalmi bibliográfia és említési mutató Nemes Nagy Ágnes verseihez* a legelső kritikáktól napjainkig megjelent tanulmányokat és esszéket feldolgozva, a teljesség igényével gyűjti egybe a verselemzések és a versemlítések helyeit. Bár a „teljesség igénye” nem az elkészült munka folytathatatlanságát és kiegészíthetetlenlenségét jelenti, hanem elsősorban az adatgyűjtés módszerére és módszerességére vonatkozik, reményeim szerint a tudtommal példa nélkül álló vállalkozás hozzájárulhat magas színvonalú, igényes tanulmányok születéséhez, valamint a költői életmű mindaddig érintetlenül maradt területeinek feltárásához.

A gyűjtemény két részből áll. A 255 tételt tartalmazó első rész a Nemes Nagy-versekkel foglalkozó, illetve azokat érintő tanulmányoknak a legfrissebb és legteljesebb bibliográfiája, a második rész pedig e szövegek összevont versmutatója, amelyben a verscímek szerinti betűrendben kereshető, hogy az adott költeményt mely szerző melyik tanulmányában hányadik lapon említi vagy elemzi. A mutató 2842 hivatkozást tartalmaz, amely összesen 205 versre vonatkozik.

A tájékozódás megkönnyítése végett a mutató hivatkozásait terjedelmi és tartalmi szempontok, valamint a hivatkozott résznek a tanulmány egészéhez való viszonya szerint négy kategóriába rendeztem, és minden egyes tétel mellett feltüntettem, hogy ezek közül melyikbe tartozik. Az első két kategória hivatkozásai csupán „említenek” egy Nemes Nagy-verset, azaz a költeményt valamely más probléma kapcsán érinti a szöveg. Ha a tanulmány hivatkozott helye a vershez egyetlen információt kapcsol, az „egyszerű versemlítések” csoportjába (1. kategória), amennyiben többet, a „bővebb versemlítések” közé (2. kategória) kerül. A harmadik és a negyedik kategóriába soroltam a verselemzéseket. Ezek legfőbb kritériuma az osztályozásnál az volt, hogy a verset átfogóan, bővebb terjedelemben tárgyalják. A 3. kategória elemzései egy nagyobb tanulmány részeként foglalkoznak a költeménnyel, a 4. kategória esetében pedig a teljes tanulmány az adott verset vizsgálja:

1. kategória: egyszerű versemlítés (2204 hivatkozás);
2. kategória: bővebb versemlítés (475 hivatkozás);

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

3. kategória: verselemzés egy tanulmány részeként (122 hivatkozás);
4. kategória: verselemzés teljes tanulmány keretében (41 hivatkozás).

Ahogy a fentiekből látszik, ennek a felosztásnak a célja mindössze az, hogy segítse az adattömegben való tájékozódást, így nem törekedhet arra, hogy egyfajta egzakt szempontrendszer szerint osztályozza a hivatkozásokat, és még kevésbé arra, hogy az egyes tanulmányokat tudományos színvonaluk alapján értékelje.

A „kategóriát” jelző számot a szerző vezetéknéve, illetve közvetlenül utána zárójelben a tanulmánynak a bibliográfiában kapott sorszáma követi, a hivatkozás végén pedig a lapszám áll:

Az alvóhoz

3 Hernádi (68) 84–86.

3 „kategória”
Hernádi szerző
(68) a tanulmány sorszáma
84–86. lapszám

Mivel a hivatkozott szövegek a verscímekeket több változatban, olykor pontatlanul és következetlenül idézik, a mutatóban a *Nemes Nagy Ágnes összegyűjtött versei*¹ című kötetben szereplő változatot tekintetem mérvadónak.

A bibliográfia összeállításában saját kutatási eredményeim mellett felhasználtam Buda Attila szakirodalom-jegyzékét a Digitális Irodalmi Akadémia honlapjáról,² a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár adatbázisát,³ Zimáné Lengyel Vera válogatott bibliográfiáját,⁴ a *Verselemzések válogatott bibliográfiáját*,⁵ valamint az *Új magyar irodalmi lexikon*⁶ irodalomjegyzékét. Nagy segítséget jelentett továbbá a Domokos Mátyás és Lengyel Balázs által szerkesztett *Erkölc és rémület között* című válogatás,⁷ illetve *Az élők mértana* két kötete,⁸ amelyek Nemes Nagy Ágnes prózai írásait tartalmazzák Honti Mária szerkesztésében.

Ezúton mondok köszönetet Urbán Jánosnak az adatok szakszerű számítógépes feldolgozásában nyújtott segítségéért.

¹ NEMES NAGY Ágnes *Összegyűjtött versei*, szerk. LENGYEL Balázs, Bp., Osiris Kiadó, 1995.

² <http://www.irodalmiakademia.hu>.

³ *Irodalmi kritikák, tanulmányok bibliográfiája 1961–2005*, szerk. PESTI Ernő, <http://www.fszek.hu>.

⁴ ZIMÁNÉ LENGYEL Vera, *Nemes Nagy Ágnes válogatott bibliográfiája*, Bp., Új Kíló Irodalompartoló Egyesület, 1996.

⁵ *Verselemzések válogatott bibliográfiája*, szerk. NÁSZ János, PETÉNYI Erzsébet, Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár, 1989.

⁶ *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994.

⁷ *Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004.

⁸ NEMES NAGY Ágnes, *Az élők mértana: Prózai írások*, I–II, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

Bár Nemes Nagy Ágnes lírájának esztétikai színvonalát és újszerű nyelvét, valamint az életmű jelentőségét a szakma vitán felülínek ismeri el, költészetének kritikai recepciója, ahogyan ez a hivatkozások megoszlásából is kitűnik, meglehetősen csekélynek mondható. A versek elemzésének bibliográfiája és említésének mutatója fontos segédanyaga lehet e hiány betöltésének.

A kéziratot 2007 decemberében zártam le.

Bibliográfia

1. ÁCS Margit, *A madár a vállán = Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 130–135. Lásd még: Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz.
2. ALBERT Zsuzsa, *Legenda Nemes Nagy Ágnesről*, Tiszatáj, 1996/6, 23–31. Lásd még: A. Zs., *Irodalmi legendák, legendás irodalom*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999.
3. ALFÖLDY Jenő, „Fogj össze, formáló alak.” *Istenség és bűntudat József Attila verseiben*, Kortárs, 2005/1, 8–37.
4. ALFÖLDY Jenő, „Mesterségem, te gyönyörű.” *Nemes Nagy Ágnes költészete = A. J., Élménybeszámoló: Költők a hetvenes években*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 221–230. Lásd még: Jelenkor, 1974/5.
5. ALFÖLDY Jenő, *A dualista költő*, Élet és Irodalom, 1982/3, 11.
6. ALFÖLDY Jenő, *A létezés ihlete: Nemes Nagy Ágnes költészete = A. J., Orpheus panasza: Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig*, Bp., Helikon Kiadó–Tiszatáj, 1997, 246–255. Lásd még: Tiszatáj, 1995/11, diákmelléklet.
7. ALFÖLDY Jenő, *A megismerés költője: Bevezető Nemes Nagy Ágnesről = A. J., Rend a homályban: Kalandozás a mai magyar lírában*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989, 155–160.
8. ALFÖLDY Jenő, *Aki „nagyon sújt és szeret.” Utassy József istenes verseiről*, Kortárs, 2007/5, 92–97.
9. ALFÖLDY Jenő, *Képek, szobrok – szavak: Nemes Nagy Ágnes költészetének egyik rétege*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 138–148.
10. ALFÖLDY Jenő, *Megfagyott szökökutak*, Élet és Irodalom, 1969/25, 6.
11. ALFÖLDY Jenő, *Modern elégia*, Somogy, 1998/3, 246–251. Lásd még: A. J., „Egy szenvedély margójára.” *Örvenöt műelemzés*, Bp., Fekete Sas Kiadó, 2005, 261–269.
12. ALFÖLDY Jenő, *Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*, Kortárs, 1969/2, 313–314.
13. ALFÖLDY Jenő, *Szárnyak és fékek. Jász Attila: Fékezés*, Forrás, 2007/2, 101–103.
14. ALFÖLDY Jenő, *Visszatörténések. Vörös István: A szelídekre várva*, Új Forrás, 2000/4, 37–41.
15. AMBRUS Attila, *Egy elfelejtett Nemes Nagy-versről*, Üzenet, 1998/12, 85.
16. AMBRUS Katalin, *Szépség és mérték: Gondolatok Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, Napjaink, 1982/7, 29–30.
17. ANDRÁS Sándor, *Újraosztás. Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991*, Jelenkor, 1993/12, 1094–1101.
18. ANGYALOSI Gergely, *Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei*, Kortárs, 1987/3, 152–154.
19. BÁNYAI János, *A költészet helyzetei. II. A forma mint gesztus*, Híd, 1968/1, 23–30.
20. BÁNYAI János, *Kettősségek között: Nemes Nagy Ágnes három verse*, Híd, 1971/10, 1065–1076. Lásd még: B. J., *A szó fegyelme*, Újvidék, Forum, 1972.
21. BÁRDOS László, *Az átmenetiség alakzatai: Nemes Nagy Ágnes két prózaverse = Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 283–297. Lásd még: Kortárs, 1983/6.
22. BATA Imre, *Között*, Népszabadság, 1982. január 19., 7.
23. BATA Imre, *Nemes Nagy Ágnes lírája: A Között-ről*, Kortárs, 1982/8, 1314–1323.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam LXIII. szám

24. BÁTHORI Csaba, *Szenvedély és mértékrend. Nemes Nagy Ágnes: Az élők mértana I–II*, Magyar Narancs, 2004. augusztus 12., 32–33.
25. BEDECS László, *A hiány metaforái: „Hang” és „némaság” a Töredék Hamletnek című kötetben*, Jelenkor, 2005/5, 494–503.
26. BENEY Zsuzsa, *Egy félsorra = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 234–236. Lásd még: *Élet és Irodalom*, 1991/25.
27. BENEY Zsuzsa, *Patak, szél, vadkacsák: Mágikus elemek Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 33–46.
28. BERKES Erzsébet, *Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, Népszabadság, 1969. június 8., 9.
29. Bruce BERLIND, *Költészet és politika: Nemes Nagy Ágnes példája*, Magyar Napló, 1993/10 (1993. május 14.), 9–13.
30. BERTA Erzsébet, *Nemes Nagy Ágnes és a tárgyias lírai kifejezőmód*, Alföld, 1980/5, 48–59.
31. BERTA Erzsébet, *Nemes Nagy Ágnes két kötetéről: Között*, Alföld, 1982/10, 83–85.
32. BODOR Béla, *Beszédgyakorlat tiltott nyelven. Takács Zsuzsa: Üdvözlégy, utazás!*, Holmi, 2005/10, 1299–1303.
33. BOVIER Hajnalka, *Ritmus és keletkezés. Nemes Nagy Ágnes: A föld emlékei = Vers – ritmus – szubjektum: Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*, szerk. HORVÁTH Kornélia, SZITÁR Katalin, Bp., Kijárat Kiadó, 2005, 402–420.
34. BOZÓ Zsuzsanna, *Nemes Nagy Ágnes: Között. Barangolások Nemes Nagy Ágnes költői világában*, It, 1997, 276–284.
35. BUDA Attila, *Kettős arckép – példázat a hűségéről: A nyolcvan éve született és tíz éve meghalt Nemes Nagy Ágnes emlékére*, Palócföld, 2001/5, 452–457.
36. CZIGANY György, *Kvartett, Ottlikéknál*, Jelenkor, 1982/5, 415–419.
37. CSÁNYI László, *Lélegzetvételnél végtelen. Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei*, Új Írás, 1971/11, 114–118.
38. CSELÉNYI László, *Nemes Nagy Ágnes = Cs. L., Sokágú sip: Barangolás az újabb magyar irodalomban*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2001, 146–147. Lásd még: *Irodalmi Szemle*, 1999/11–12, 72–73.
39. CSORBA Győző, *Kettős világban*, Sorsunk, 1947/2, 127–128.
40. DOBOSS Gyula, *Ráemlékezés = D. Gy., A „költészetregény.” A modern magyar költészet és az önmagát értelmező Tandori-próza olvasása*, Bp., Orpheusz Kiadó, 2003, 121–123.
41. DOBSZAY Ambrus, *Nemes Nagy Ágnes gyermek- és felnőtt költészetének kapcsolata*, ItK, 2002, 558–567. Lásd még: D. A., *Változatok gyermeklírára*, Debrecen, Didakt Kft., 2006, 67–77.
42. DOMOKOS Mátyás, *A gyötrelem ellen: Hommage à Nemes Nagy Ágnes = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 325–338. Lásd még: Holmi, 1993/1.
43. DOMOKOS Mátyás, *Csillag Ninivében = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 159–160. Lásd még: *Kortárs*, 1994/6.
44. DUKAY NAGY Ádám, *Eltölteni ezt a rengeteg időt. Tóth Erzsébet: Rossz környék*, Kortárs, 2005/2, 115–118.
45. ERDŐDY Edit, *Látkép, gesztenyefával*, Nagyvilág, 1988/6, 934–936.
46. FERENCZ Győző, *A művészet kábele. Nemes Nagy Ágnes: Látkép, gesztenyefával*, *Élet és Irodalom*, 1988/4, 10.
47. FERENCZ Győző, *A teremtés konstrukciója. Nemes Nagy Ágnes: Ekhnáton jegyzeteiből = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 220–234. Lásd még: F. Gy., *A költészet mechanikája*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
48. FERENCZ Győző, *Nemes Nagy Ágnesről, visszatérőleg = F. Gy., Hol a költészet mostanában? Esszék, tanulmányok*, Nagyvilág, 1999, 132–139.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C 2007. évfolyam 1. szám

49. FODOR András, *Nemes Nagy Ágnes és a költői kép = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 265–268. Lásd még: Kortárs, 1978/12.
50. FÜLÖP László, *Jelentős költőpálya összegzése. Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, Napjaink, 1969/10, 11.
51. GALSAI Pongrác, *Szabálytalan arcképek: Nemes Nagy Ágnes*, Élet és Irodalom, 1976/24, 12. Lásd még: G. P., 12 + 1 fő: *Szabálytalan arcképek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
52. GÉHER István, *Egy felkiáltó gondolatjel: Az elnémitás kottajele*, Liget, 2001/4, 48–53.
53. GERLICZKI András, *Versek a bizonyosságról. Nemes Nagy Ágnes: Ekhnáton*, Acta Acad. Paed. Nyíregyháziensis: Irodalomtudományi Közlemények, 1992, 157–162.
54. GEROLD László, *Művészet és természet. Nemes Nagy Ágnes: Látkép, gesztenyefával*, Hid, 1987/11, 1436–1439.
55. V. GILBERT Edit, *Tükör és víz*, Kritika, 2000/12, 15–17.
56. GÖRGEY Gábor, *A költő tapasztalata = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 280–283. Lásd még: Magyar Nemzet, 1982. április 3.
57. GÖRGEY Gábor, *A lovak és az angyalok: Nemes Nagy Ágnes válogatott verseiről*, Magyar Nemzet, 1969. június 8., 13.
58. GREZSA Ferenc, *Az élménytől a költészetig*, Kortárs, 1990/1, 149–152.
59. CS. GYIMESI Éva, *Fák = 99 híres magyar vers és értelmezése*, szerk. SZÉKELY Éva, Bp., Móra Könyvkiadó, 2002, 619–621.
60. CS. GYIMESI Éva, *Forró gyémánt: Nemes Nagy Ágnes stílusáról = Cs. Gy. É., Kritikai mozaik: Kritikai esszék, tanulmányok 1972–1998*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 1999, 176–185.
61. CS. GYIMESI Éva, *Között = 99 híres magyar vers és értelmezése*, szerk. SZÉKELY Éva, Bp., Móra Könyvkiadó, 2002, 615–618.
62. HAJDÚ Ferenc, *Szárazvillám: Nemes Nagy Ágnes versei*, Élet és Irodalom, 1958/35, 9.
63. HARSÁNYI István, „A névtelen érzelmek senkiföldjén”. *Nemes Nagy Ágnes ars poeticája: Bevezetés a költő műhelyébe = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 369–388. Lásd még: Confessio, 1980/2.
64. HATÁR Gyöző, *Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 314–316. Lásd még: H. Gy., *Irodalomtörténet*, Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1991.
65. HERMÁNYI Gabriella, *Ottlik kegyelemfelfogása: Az ingyen mozi metafora helye a Buda című regény motívumrendszerében*, Új Forrás, 2006/2, 40–55.
66. HERNÁDI Mária, „És lélegeztek mindaketten.” *Nemes Nagy Ágnes: Éjszakai tölgyfa*, Tiszatáj, 2005/2, diákmelléklet, 1–20.
67. HERNÁDI Mária, *A Fa vonzásában: Az öt fenyő Nemes Nagy Ágnes életművének tükrében*, Forrás, 2005/12, 98–105.
68. HERNÁDI Mária, *Egy találkozás története: Ontológiai dialogicitás Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalmi Tanszék, 2005.
69. HERNÁDI Mária, *Egyetemi emlék-nyom-olvasások. Nemes Nagy Ágnes: Az öt fenyő, Ottlik Géza: A Valencia-rejtély*, Tiszatáj, 2006/2, 58–68.
70. HONTI Mária, „Óhajozás Isten után”: *A hit és a megbocsátás Nemes Nagy Ágnes verseiben* (1. rész), Irodalomismeret, 1998/3–4, 60–68.
71. HONTI Mária, „Óhajozás Isten után”: *A hit és a megbocsátás Nemes Nagy Ágnes verseiben* (2. rész), Irodalomismeret, 1999/1–2, 131–139.
72. HONTI Mária, *A „szó és szótlanság” költője – Nemes Nagy Ágnes verseiről = Irodalomtanítás a harmadik évezredben*, szerk. SIPOS Lajos, Bp., Korona Nova Kiadó, 2006, 616–624. Lásd még: *Irodalomtanítás az ezredfordulón*, szerk. SIPOS Lajos, Celldömölk, Pazu–Westermann Kiadó, 1998.
73. HONTI Mária, *A „tűnődő pallos” (1). Nemes Nagy Ágnes Három történet-éről*, Holmi, 2000/3, 294–307.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

74. HONTI Mária, „*tűnődő pallos*” (II). *Nemes Nagy Ágnes Három történet-éről*, Holmi, 2000/4, 423–437.
75. HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A kimondhatatlan naturalistája: Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, Életünk, 1987/4, 364–370.
76. HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A személyiség hitele Nemes Nagy Ágnes költészetében: Az Ekhnáton ciklus és a költői hagyatéék összevetése*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 74–84.
77. HORVÁTH Kornélia, *Fák, tárgyak, szavak. Nemes Nagy Ágnes: Fák* = H. K., *Tühegyen: Verselemzések a későmodernség magyar lírája köréből*, Bp., Krónika Nova Kiadó, 1999, 127–153.
78. HUBAY Miklós, „*Hol vannak az új magyar költők?*”, *Magyarok*, 1947/7, 520–525.
79. IZSAK József, „*Hova forduljon hát az ész?*” *Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, Alföld, 1975/9, 46–53.
80. JÁNOSY István, „*Én Istenem, te szép híves patak.*” *Nemes Nagy Ágnes kiáltása Istenhez*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 272–276. Lásd még: J. I., *Hallottad a szót?*, Bp., Magyar Írókamara, 1998.
81. JÓKAI Anna, „*S maszk nem takarta már, hogy visszanézett.*” *A korai és az utolsó = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 323–325. Lásd még: Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz.
82. JOVÁNOVICS György, *Nemes Nagy Ágnes-vers kőben, bronzban = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 153–158. Lásd még: Orpheus, 1993/4.
83. JUHÁSZ Anikó, *Lét és líra: Rilke – Heidegger – Nemes Nagy Ágnes*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 111–137.
84. KABDEBŐ Lóránt, *A Föld emlékei: Nemes Nagy Ágnes összegyűjtött versei*, Új Tükör, 1986/22, 2.
85. KABDEBŐ Lóránt, *Az önmegváltás útján: Nemes Nagy Ágnes költészetéről* = K. L., *Versek között: Tanulmányok, kritikák*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1980, 269–280.
86. KABDEBŐ Lóránt, *Nemes Nagy Ágnes, az Újhold költője*, Jelenkor, 1992/1, 53–54.
87. KABDEBŐ Lóránt, *Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*, Új Írás, 1968/7, 120–122.
88. KALÁSZ Márton, *Narcisztikum és brutalitás között*, Kortárs, 2006/7–8, 45–49.
89. KÁNTOR Zsolt, *Szökőkút, tölgyfa, hatyú: Nemes Nagy Ágnesről*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 269–271.
90. KARDOS László, *Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám*, Kortárs, 1957/2, 314–316. Lásd még: K. L., *Vázlatok, esszék, kritikák: Új magyar irodalom*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.
91. KELECSÉNYI László, *Beszédes pálmaágak: Egy barátság rejtőző dokumentumai*, Holmi, 1999/11, 1433–1437.
92. KENYERES Zoltán, *Az Újhold költészete*, Kritika, 1971/11–12, 22–29.
93. KESZI Imre, *Tovább egy lépéssel!*, Csillag, 1949/17, 55–61. Lásd még: Szabad Nép, 1949. január 9.
94. KOCZKÁS Sándor, „*Szorog a szívben a világ.*” *Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei*, Jelenkor, 1987/9, 850–853.
95. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Új magyar költészetért*, Magyarok, 1949/1, 1–13.
96. KONCSOL László, *Nemes Nagy Ágnesről röviden = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 273–275.
97. KRIVÁCSI Anikó, *Nemes Nagy Ágnes: Között. Verselemzés*, Magyartanítás, 1999/1, 3–5.
98. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994. Lásd még: Protestáns Szemle, 1992/4, 271–283.
99. LACKFI János, *Naplót élni: 2002. augusztus–október*, Kortárs, 2004/3, 30–40.
100. LACKFI János, *Versben megcsinálni Istent = Véges végtelen: Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerk. FINTA Gábor, SIPOS Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 2006, 298–306.
101. LATOR László, *Kinek mi jut eszébe. Nemes Nagy Ágnes: Vihar*, Mozdó Világ, 1996/8, 104–108. Lásd még: L. L., *Kakasfej vagy filozófia? Mire való a vers?*, Bp., Európa Könyvkiadó, 2000.
102. LATOR László, *Líra és természetan. Nemes Nagy Ágnes: A gejtír = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 212–216. Lásd még: Mozdó Világ, 1992/4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

103. LATOR László, *Nemes Nagy Ágnes arcképehez = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 54–58. Lásd még: *Confessio*, 1991/4.
104. LEHÓCZKY Ágnes, *A mítikus jelentéssel telítődő tárgyi kép: A fa-motívum Nemes Nagy Ágnes költészetében*, *It*, 2002, 118–142.
105. LEHÓCZKY Ágnes, *Miért a rejtőzködés?*, *Magyar Napló*, 1999/11, 59–60.
106. LENGYEL Balázs, *A személyes hit – személytelenül = L. B., Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 98–101. Lásd még: *Vigilia*, 1999/12.
107. LENGYEL Balázs, *Az élet aranyfája: Megjegyzések egy Nemes Nagy Ágnes-vers elemzéséről = L. B., Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 191–197. Lásd még: *Jelenkor*, 1998/10, 1100–1104.
108. LENGYEL Balázs, *Az Újhold-költőkről = L. B., Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 177–180.
109. LENGYEL Balázs, *Egy poétikai módszer alakulása. Nemes Nagy Ágnes: Balaton = L. B., Két sorsforduló: Válogatott esszék*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 208–211. Lásd még: *Somogy*, 1998. május–június.
110. LENGYEL Balázs, *Fél évszázad Újhold: Lengyel Balázssal beszélget Fráter Zoltán = L. B., Két sorsforduló: Válogatott esszék*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 324–329.
111. LENGYEL Balázs, *Francia ablak*, *Kortárs*, 1997/4, 54–58. Lásd még: L. B., *Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001.
112. LENGYEL Balázs, *Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes írásához*, *Holmi*, 1998/4, 460–462.
113. LENGYEL Balázs, *Kedvez-e korunk a kritikai kiadásnak?*, *Lyukasóra*, 1996/5, 8–9.
114. LENGYEL Balázs, *Két dokumentum*, *Holmi*, 2003/1, 119–122.
115. LENGYEL Balázs, *Két Róma: Emlékezés, 1948–1993 = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 7–50. Lásd még: *Orpheus*, 1994/2–3.
116. LENGYEL Balázs, *Között: Nemes Nagy Ágnes versének elemzése = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 196–212. Lásd még: L. B., *Közelvek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
117. LENGYEL Balázs, *Mándy Iván egyetlen levele ürügyén = L. B., Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 81–86.
118. LENGYEL Balázs, *Néhány megjegyzés tíz versről: A Korunk körkérdésére = L. B., Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 204–206.
119. LENGYEL Balázs, *Utószó = NEMES NAGY Ágnes Összegyűjtött versei*, Bp., Osiris Kiadó, 1997, 303–308.
120. LEVENDEL Júlia, *A szeretet bonyolult*, *Tiszatáj*, 1991/11, 52–58.
121. MAGYAR Éva, *A jelenlét versei*, *Liget*, 1996/8, 72–79.
122. MAGYAR Éva, *Egy pár-beszéd rétegei. Schein Gábor: Nemes Nagy Ágnes költészete*, *Jelenkor*, 1997/7–8, 787–791.
123. MAGYAR Éva, *Sírásaink*, *Liget*, 1997/6, 19–31.
124. *A magyar irodalom története 1945–1975*, II/1–2, *A költészet*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986.
125. MARTIN Iringó, *Nemes vírusok*, *Új Holnap*, 1998. május, 97–101.
126. MÁRVÁNYI Judit, *A „Ház a hegyoldalon” Nemes Nagy Ágnes mitológiájában*, *Orpheus*, 1995. tél/1996. tavasz, 97–108.
127. MÁTHÉ Andrea, *Hogy újra vállamra tegye kezét*, *Vigilia*, 2003/3, 187–192.
128. MENNER Magdolna, *Mozdulatlan szárnyacsapás: Nemes Nagy Ágnes személy fölötti lírájáról*, *Napjaink*, 1987/8, 30–31.
129. MESTERHÁZI Mónika, *A fegyvelmezett szenvedély: Az élők mértana I–II*, *Holmi*, 2005/6, 721–727.
130. MESTERHÁZI Mónika, *Evidenciáról és értelmezésről: Megjegyzés Tamás Ferenc Nemes Nagy Ágnes-tanulmányához*, *Kortárs*, 2000/4, 99.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 4. szám

131. MÉSZÖLY Miklós, *Hódolat és csend a költő sírjánál: Ma temetik Nemes Nagy Ágnes* = *Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 146–149. Lásd még: Magyar Hírlap, 1991. augusztus 30.
132. MEZEI András, *A meghódított élet. Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*, Napjaink, 1969/4, 10.
133. MIKÓ Krisztina, *Az esszé: logika. Az esszéíró Nemes Nagy Ágnes*, Kortárs, 1999/1, 46–54.
134. MOHÁS Livia, *Viking*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 209–213.
135. NEMES NAGY Ágnes, „A háborúnak vége.” *Kabdebó Lóránt interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 253–263. Lásd még: Kortárs, 1980/11.
136. NEMES NAGY Ágnes, „A világgal való egységet érzem minden emberben.” *Nádor Tamás interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 337–344. Lásd még: Magyar Ifjúság, 1978. június 30.
137. NEMES NAGY Ágnes, „Az én szívemben boldogok a tárgyak.” *Krekity Olga interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 454–459. Lásd még: 7 Nap, 1985/11.
138. NEMES NAGY Ágnes, „Mert fény van minden tárgy fölött.” *Dr. Makay Miklós interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 322–324. Lásd még: Reformátusok Lapja, 1975/23.
139. NEMES NAGY Ágnes, *A létkérdések és a vers: Széll Margit beszélgetése Nemes Nagy Ágnessel* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 408–418. Lásd még: Teológia, 1981/1.
140. NEMES NAGY Ágnes, *Amerikai napló: Iowa, 1979* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 74–162. Lásd még: *Amerikai napló: Iowa, 1979*, s. a. r. LENGYEL Balázs, Bp., Századvég Kiadó, 1993.
141. NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út: 1977. június 8–24.* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 58–73. Lásd még: Holmi, 2001/8.
142. NEMES NAGY Ágnes, *Éjszaka sétáló tölgyfa. A lovak és az angyalok. Bársony Éva könyvheti interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 309–310. Lásd még: Esti Hírlap, 1969. június 4.
143. NEMES NAGY Ágnes, *Ekhnáton éjszakája: Nemes Nagy Ágnessel beszélget Lator László* = *Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 236–245. Lásd még: N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004.
144. NEMES NAGY Ágnes, *Ha találkozónánk az éjszakai tölgyvel: László Ilona interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 373–374. Lásd még: Képes Újság, 1979/6.
145. NEMES NAGY Ágnes, *Ihlet* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 182–184.
146. NEMES NAGY Ágnes, *Írószobám: Mezei András rádiointerjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 345–360. Lásd még: Jelenkor, 1978/10.
147. NEMES NAGY Ágnes, *Költői est az Angelika cukrászdában: Lator László beszélgetése Nemes Nagy Ágnessel* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 400–407.
148. NEMES NAGY Ágnes, *Közt: Nádor Tamás interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 419–421. Lásd még: Magyar Nemzet, 1981. december 2.
149. NEMES NAGY Ágnes, *Látkép, gesztenyefával: Kabdebó Lóránt interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 189–252. Lásd még: Kortárs, 1981/9.
150. NEMES NAGY Ágnes, *Meghívtuk a Gyermekünk szerkesztőségébe Nemes Nagy Ágnes költő és műfordítót: Horgas Béla interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 329–333. Lásd még: Gyermekünk, 1976/7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

151. NEMES NAGY Ágnes, *Megkérdeztük Nemes Nagy Ágnes: Miért kontárkodik a tudomány dolgába a költő? Mezei András interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 325–328. Lásd még: *Élet és Irodalom*, 1975/22.
152. NEMES NAGY Ágnes, *Megkezdett beszélgetés Töttössy Beatricével*, *Jelenkor*, 1998/7–8, 737–751.
153. NEMES NAGY Ágnes, *Négyen – 1956-ban = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 74–80. Lásd még: N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004.
154. NEMES NAGY Ágnes, *Önéletrajzi jegyzetek – Tezla professzornak* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 163–167.
155. NEMES NAGY Ágnes, *Ósanyák vagyunk, úttörők... Földes Anna interjúja* = N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 315–321. Lásd még: *Nők Lapja*, 1970/41.
156. NEMES NAGY Ágnes, *Villamos: Nemes Nagy Ágnessel beszélget Kabdebó Lóránt = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 185–193. Lásd még: N. N. Á., *Az élők mértana: Prózai írások II*, szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris Kiadó, 2004.
157. ORBÁN Ottó, *Költő a sziklásírban: Nemes Nagy Ágnes emlékének*, *Kortárs*, 1991/10, 1–2.
158. OROSZ László, *Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban*, *Válasz*, 1947/1, 489–490.
159. OTTLIK Géza, *A mondhatatlan és a nehezen mondható = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 173–178. Lásd még: *Orpheus*, 1993/4.
160. PÁLYI András, *Ekhnáton a földön*, *Kritika*, 2002/10, 38. Lásd még: P. A., *Képzlet és kánon: Esszék, kritikák*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2002.
161. PAPP Ágnes Klára, *Európa madártávlatból. Nemes Nagy Ágnes: Amerikai útinapló*, *Jelenkor*, 1994/1, 87–90.
162. PETŐCZ András, *Ház a hegyoldalon: Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes verséről* = P. A., *Idegenként Európában: Esszék, prózák, kritikák*, Bp., Orpheusz Kiadó, 1997, 151–152.
163. PETŐFI S. János, *Kompozíció és jelentés*, *Új Symposium*, 1969/53, 8–10.
164. POLCZ Alaine, *Nemes Nagy Ágnes halála – költészetében*, *Kortárs*, 1994/1, 77–81.
165. POLCZ Alaine, *Történet négyünkéről = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 62–74. Lásd még: *Orpheus*, 1995. tél/1996. tavasz.
166. POMOGÁTS Béla, *A történelmi reflexiótól a létköltészetig: Nemes Nagy Ágnes lírájáról*, *Literatura*, 1981, 203–211.
167. POMOGÁTS Béla, *Két vers a költészetéről: Nemes Nagy Ágnesről* = P. B., *A költészet szigettengere*, Bp., Littera Nova Kiadó, 2004, 137–146. Lásd még: *Alföld*, 2000/9.
168. POMOGÁTS Béla, *Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, *Alföld*, 1969/10, 81–83.
169. POMOGÁTS Béla, *Rend az értelem jegyében: Nemes Nagy Ágnes költészetéről* = P. B., *A költészet szigettengere*, Bp., Littera Nova Kiadó, 2004, 131–136. Lásd még: *Napjaink*, 1990/4.
170. POMOGÁTS Béla, *Rend és indulat: Nemes Nagy Ágnes* = P. B., *A szellem köztársasága: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2004, 438–452. Lásd még: P. B., *Sorsát kereső irodalom*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1979.
171. POMOGÁTS Béla, *Teremtő értelem. Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei*, *Élet és Irodalom*, 1986/23, 10.
172. POSZLER György, *„Között”*: *Nemes Nagy Ágnes költészetana*, *Jelenkor*, 2006/7–8, 760–771.
173. POSZLER György, *A hegyi költő: „Matrózblúzos húségeskü” – tételekben elbeszélve*, *Liget*, 2000/4, 33–39.
174. POSZLER György, *Nemes Nagy Ágnes: Látkép, gesztenyefával = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 316–322. Lásd még: *Kortárs*, 1988/6.
175. POSZLER György, *Objektív líra – szubjektív mítosz* = P. Gy., *Ars poetica – ars teoretica: Válogatott tanulmányok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2006, 907–936. Lásd még: *Orpheus*, 1995. tél/1996. tavasz.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

176. PRÁGAI Tamás, *A figyelem szenvedélye: Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, Új Forrás, 1994/4, 17–22.
177. RADNÓTI Sándor, *Az egy és a sok. Nádas Péter: Párhuzamos történetek*, Holmi, 2006/6, 774–791.
178. RADNÓTI Sándor, *Között: Nemes Nagy Ágnes lírája*, Kortárs, 1975/8, 1298–1304.
179. RÓNAY György, *Napforduló = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 193–196. Lásd még: R. Gy., *Olvadás közben*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1971.
180. RÓNAY György, *Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám* = R. Gy., *Olvadás közben*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1971, 396–398.
181. RÓNAY László, *Értelemmel zabolázott szenvedély*, Magyar Hírlap, 1981. december 20., 10.
182. RÓNAY László, *Nemes Nagy Ágnes magatartásáról* = R. L., *Mitosz és emlékezet: Esszék és tanulmányok századunk magyar irodalmából*, Bp., Vigilia Kiadó, 1997, 180–188. Lásd még: Árgus, 1992/2.
183. RÓNAY László, *Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei*, Kritika, 1986/9, 35–36.
184. RÓNAY László, *Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*, Tiszatáj, 1968/1, 73–74.
185. SCHEIN Gábor, *Az én metaforái Rába György költészetében*, Jelenkor, 1998/7–8, 770–781.
186. SCHEIN Gábor, *Az individualitás viszonyai a kortárs magyar költészet néhány alkotójánál*, Jelenkor, 1995/1, 31–37.
187. SCHEIN Gábor, *Balaton: Nemes Nagy Ágnes költészetéről, 1950–1957*, Kortárs, 1995/3, 5–24.
188. SCHEIN Gábor, *Ekhnáton az égben: Nemes Nagy Ágnes poétikai szemléletéről*, Alföld, 1994/3, 69–81.
189. SCHEIN Gábor, *Nemes Nagy Ágnes költészete* = SCH. G., *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 11–132.
190. SCHEIN Gábor, *Utazás: Nemes Nagy Ágnes költészetéről, 1942–1946*, Kortárs, 1994/10, 32–40.
191. SCHEIN Gábor, *Villamos-végállomás*, 1. rész, Liget, 1994/6, 51–59.
192. SCHEIN Gábor, *Villamos-végállomás*, 2. rész, Liget, 1994/7, 44–53.
193. SÍK Csaba, *Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám*, It, 1958, 305–307.
194. SIMON Balázs, *Ekhnáton és a szent: Értelmezési kísérlet*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 85–96.
195. SIMON Ferenc, *A „Colombo-módszer” mint (irodalom)értelmezési modell*, Eső, 2004. nyár, 110–113.
196. SIMON Zoltán, *Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*, Alföld, 1968/4, 95–96. Lásd még: S. Z., *Változó világ, változó irodalom: Esszék, kritikák*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
197. SOLYMOSS Ida, *Szobrok és istenek, Életünk*, 1968/1, 141–144.
198. SOMI Éva, *Irodalmunk nagyasszonyai: Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Jókai Anna*, Irodalomismeret, 2005/4, 40–45.
199. SOMLYÓ György, *Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 181–185. Lásd még: S. Gy., *A költészet vérszerződése*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
200. SÓTÉR István, *Olvásonapló és köszöntés: Nemes Nagy Ágnes*, Jelenkor, 1982/1, 3–6.
201. SZABÓ György, *Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, Magyar Hírlap, 1969. augusztus 14., 6.
202. SZABÓ Magda, *Ekhnáton arcai = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 338–341. Lásd még: Élet és Irodalom, 1995. június 2.
203. SZÉLES Klára, *„Ág a fagyban.” Nemes Nagy Ágnes költészetéről* = Sz. K., *A létté vált hiány: Esszék, tanulmányok mai magyar irodalmunkról*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1995, 45–52. Lásd még: Kortárs, 1982/10.
204. SZENTMÁRTONI János, *„Nem tudtam igazi neved.” Az istenkereső Rákos Sándor (1921–1999)*, Kortárs, 2003/3, 92–96.
205. SZEPESI Attila, *Sárga lepkék: „Az NNÁ-élmény” = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 261–265. Lásd még: Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz.
206. GEORGE SZIRTES, *Bevezető*, Holmi, 2005/6, 715–720.
207. SZITÁNYI György, *Középpütt, maszkban s nélküle*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 278–284.
208. SZITÁS Erzsébet, *„Erkölcs és rémület között.” Nemes Nagy Ágnes Alázat című verséről*, Jelenkor, 1998/7–8, 752–757.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam LXXII. szám

209. SZÖNYI Kálmán, *Hét fiatal költő*, Alkotás, 1948/1–2, 26–31.
210. SZUNYOGH Szabolcs, *Őn hogyan tanítaná Nemes Nagy Ágnes költészetét?*, Köznevelés, 1995/34, 10–12.
211. SZÜCS Terézia, *Mi és a Nap. Nemes Nagy Ágnes: Ekhnáton – Martin Buber: Én és Te*, Pannonhalmi Szemle, 1996/3, 107–115.
212. TAKÁCS Zsuzsa, *Megváltástan. Nemes Nagy Ágnes: Között*, Új Írás, 1982/5, 108–110.
213. TAMÁS Ferenc, „*Ettél citromalmát?*” *Nemes Nagy Ágnes verséről*, Kortárs, 2000/4, 93–98.
214. TAMÁS Ferenc, „*Kimondani, s elrejtteni.*” *Létélmény és módszer Nemes Nagy Ágnes költészetében, a Paradicsomkert tanulságai*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 53–72.
215. TAMÁS Ferenc, *A szakralitás-élmény Nemes Nagy Ágnes költészetében = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 246–261. Lásd még: Pannonhalmi Szemle, 1993/4.
216. TAMÁS Mihály, *A tanármű*, Holmi, 1999/11, 1437–1441.
217. TANDORI Dezső, *A fokozhatatlan fokozható. Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, Kortárs, 1981/4, 638–646.
218. TANDORI Dezső, *A ló éve, 1990*, Palócföld, 1991/1, 40–47.
219. TANDORI Dezső, *A magam mindenkori és nem változó „Nemes Nagy Ágnes-képe”*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 9–14.
220. TANDORI Dezső, *A magyar verssé vált műfordítás: Jegyzetek a mesterekről*, Műhely, 1985/3, 52–60.
221. TANDORI Dezső, *A műhatatlan vándorévek. Nemes Nagy Ágnes: Szó és szótlanság*, Nagyvilág, 1990/4, 597–600.
222. TANDORI Dezső, *Az ismétlődés szívszorulta: Átkelés Pesten – és Budán*, Új Forrás, 1995/7, 75–86.
223. TANDORI Dezső, *Egy-egy vers „ma.” Nemes Nagy Ágnes: A lovak és az angyalok*, Kortárs, 1980/6, 968–971.
224. TANDORI Dezső, *Hívás mögött mozdulatlanul: Rilke – Nemes Nagy Ágnes*, Holmi, 1990/6, 615–632.
225. TANDORI Dezső, *Honnét „az írói?”*, Jelenkor, 2005/5, 482–493.
226. TANDORI Dezső, *Mint egy hír, tölgy-alakban = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 275–277. Lásd még: Élet és Irodalom, 1973. június 23.
227. TANDORI Dezső, *Szabadiskola (3.) Nemes Nagy Ágnes-kettős*, Jelenkor, 1992/1, 39–47.
228. TARJÁN Tamás, „*Komolytalan az egész és mégis komoly.*” *A teremtmények arca: A huszadik század legszebb magyar versei*, Kortárs, 2003/4, 101–106.
229. TARJÁN Tamás, *Az angyalok és a lovak = T. T., Egy tiszta tárgy találgatása: Esszék, elemzések*, Bp., Orpheusz Könyvek, 1994, 54–64.
230. TARJÁN Tamás, *Nemes Nagy Ágnes: Között*, Kritika, 1982/1, 30–31.
231. TARJÁN Tamás, *Nemes Nagy Ágnes: Nyári éj = REMÉNYI József Tamás, TARJÁN Tamás, Magyar irodalom 1945–1995: Műelemzések*, Bp., Corvina Kiadó, 1996, 48–50.
232. TAXNER-TÓTH Ernő, *Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, Jelenkor, 1968/11, 1057–1062.
233. TÉCSY Edit, *Mind a ketten. Hernádi Mária: Egy találkozás története*, Forrás, 2007/2, 107–109.
234. TELLÉR Gyula, *A magyar Föld egy igen fontos emléke. Nemes Nagy Ágnes: A Föld emlékei = Erkölcs és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 305–313. Lásd még: Mozgó Világ, 1986/11.
235. TELLÉR Gyula, *Nemes Nagy Ágnes: Között = Miért szép? Verselemzések napjaink magyar költészetéből*, szerk. DETRE Zsuzsa, BÁRÁNY György, Bp., Gondolat, 1981, 328–344.
236. TÓTH Judit, *Nemes Nagy Ágnes tanulmányai: 64 hatyú*, Nagyvilág, 1976/6, 939–942.
237. TÖZSÉR Árpád, *Halottaink: Napló = T. Á., A nem létező tárgy tanulmányozása: Az irodalomról, vegyes műfajban*, Pozsony, Kalligram, 1999, 69–81.
238. TÜSKÉS Tibor, *Könyvmoly: „Villámszaggatta táj”*, Lyukasóra, 1996/1, 28–29.
239. UNGVÁRI Tamás, *Nemes Nagy Ágnesről – szemérmes évfordulón*, Nagyvilág, 1982/1, 118–119.
240. URBÁN Péter, *A vers mint egy „névtelen érzélem” szinonimája: Elemzési szempontok Nemes Nagy Ágnes Között című verséhez*, Új Forrás, 2006/10, 79–89.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam LXIII. szám

241. URBÁN Péter, *Nyújtás a végtelen felé: A vágy motívuma Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Mester és Tanítvány, 2007. augusztus, 106–114.
242. UTASI Csilla, *Egy lírai mítoszteremtés érvei. Nemes Nagy Ágnes: Ekhnáton*, Híd, 1984/6, 832–837.
243. VAJDA Endre, *Nemes Nagy Ágnes = V. E., Válogatott írások: Tanulmányok, könyvismertetések*, Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1994, 199–210. Lásd még: *Látóhatár*, 1969/9–10.
244. VARGA Domokos, *Foszló partok, omló határok*, Orpheus, 1995. tél/1996. tavasz, 263–268. Lásd még: V. D., *Íróiskola: Tollforgatás mesterfokon*, Bp., Hét Krajcár Kiadó, 2001.
245. VARGA Imre, *Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban*, Puszták Népe, 1947/2, 147–148.
246. VARGA Mátyás, „Egy kőbe dobod magadat.” *Lét és egzisztencia Nemes Nagy Ágnes Napforduló kötetében*, Műhely, 2001/1, 88–90.
247. VARGA Mátyás, *Időtlenség a mulandóságban: Nemes Nagy Ágnes költészetének ismeretelméleti problémafelvételéről*, Pannonhalmi Szemle, 1996/3, 92–106.
248. VARGA Mátyás, *Képtilalom: Nemes Nagy Ágnes költészetének „szakrális fénye”*, Jelenkor, 1992/1, 48–52.
249. VARGHA Kálmán, *Tanítványok és életlátók: A fiatalok költészetéről*, Magyarok, 1948/10, 644–651.
250. VAS István, *Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban = Erkölc és rémület között: In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás, LENGYEL Balázs, Bp., Nap Kiadó, 2004, 178–181. Lásd még: V. I., *Évek és művek*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1958.
251. VASADI Péter, *Nemes Nagy Ágnes versei – „Között”*, Új Forrás, 1987/4, 41–49.
252. VIDOR Miklós, *Kettős világban*, Vigília, 1947/4, 254–255.
253. VISKY András, *Nyelv és Isten-élmény: Nemes Nagy Ágnes és a protestáns retorikai hagyomány*, Korunk, 2003/3, 116–121. Lásd még: Műhely, 2005/1.
254. VÖRÖS Imre, „... Nem kívánok kevesebbet, mint egy világot.” *Nemes Nagy Ágnes költészetéről*, It, 1980, 353–376.
255. ZIRKULI Péter, *Alamy gondolatok = Z. P., Ujjnyomat egy deszkafalon: Olvasónapló a magyar irodalomról*, Bp., Seneca, 1999, 70–73. Lásd még: Kortárs, 1976/7.

Mutató

A csak-jó

3 Horkay Hörcher (76)	79–82.	2 Vajda (243)	200.
2 Nemes Nagy (146)	357.	2 Visky (253)	120.
2 Utasi (242)	834.	1 Alföldy (4)	223.
1 Alföldy (5)	11.	1 Alföldy (5)	11.
1 Alföldy (14)	37.	1 Alföldy (6)	252.
1 Bata (23)	1320.	1 Alföldy (7)	156.
1 Ferencz (47)	222.	1 Alföldy (12)	313.
1 Radnóti (178)	1302.	1 Bárdos (21)	295.
1 Schein (188)	78.	1 Csányi (37)	117.
1 Szűcs (211)	112.	1 Ferencz (46)	10.
1 Vasadi (251)	47.	1 Ferencz (47)	230.
		1 Ferencz (48)	133–134.

A formátlan

2 Bányai (19)	29–30.	1 Fülöp (50)	11.
2 Poszler (175)	918–919.	1 Gerliczki (53)	160.
2 Simon (196)	95.	1 Cs. Gyimesi (60)	184.
2 Tarján (230)	30.	1 Harsányi (63)	370.
2 Taxner-Tóth (232)	1062.	1 Izsák (79)	48.
2 Ungvári (239)	118–119.	1 Kabdebó (85)	279.
		1 Kabdebó (87)	122.
		1 Kántor (89)	269.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Varga (244)	266.	<i>A kovács (Kondulás...)</i>	
		2 Hernádi (68)	93–94.
<i>A hitetlen</i>		<i>A Krisztinában</i>	
1 Jánosy (80)	276.	3 Schein (187)	17–18.
<i>A jelző</i>		2 Horkay Hörcher (75)	368.
1 Orosz (158)	489.	2 Radnóti (178)	1300.
<i>A képekről</i>		2 Schein (189)	67–68.
2 Kabdebó (85)	277.	2 Széles (203)	50.
2 Menner (128)	30.	2 Tandori (217)	641.
2 Poszler (173)	38.	2 Vajda (243)	204–205.
2 Poszler (175)	918–919.	1 Beney (27)	35.
1 Alföldy (9)	140.	1 Berta (31)	85.
1 Ambrus (16)	30.	1 Czigány (36)	415.
1 Berta (31)	84.	1 Cs. Gyimesi (60)	183.
1 Czigány (36)	418.	1 Izsák (79)	47.
1 Domokos (42)	330.	1 Koczás (94)	851.
1 Görgey (57)	13.	1 Menner (128)	30.
1 Radnóti (178)	1300.	1 Mohás (134)	211.
1 Schein (187)	23.	1 Nemes Nagy (146)	359.
1 Schein (189)	72.	1 Nemes Nagy (150)	332.
1 Tamás (214)	71.	1 Orbán (157)	1.
1 Tamás (215)	248–249.	1 Prágai (176)	20.
1 Tandori (217)	644, 645.	1 Rónay (182)	186.
1 Tandori (224)	627–628.	1 Schein (189)	77.
1 Vasadi (251)	46.	1 Tamás (214)	55.
1 Vörös (254)	369.	1 Tamás (215)	259.
		1 Urbán (241)	114.
<i>A kertben</i>		<i>A látvány</i>	
1 Lengyel (119)	305.	3 Alföldy (9)	146–148.
1 Poszler (175)	935.	2 Bata (23)	1322.
1 Varga (244)	268.	2 Hernádi (68)	51.
<i>A kín formái</i>		2 Schein (191)	56–57.
2 Bata (23)	1315.	1 Bárdos (21)	286, 295.
1 Ambrus (16)	29.	1 Berta (31)	84.
1 Domokos (42)	329.	1 Csányi (37)	117.
1 Fülöp (50)	11.	1 Hernádi (68)	26, 52.
1 Görgey (57)	13.	1 Honti (72)	623.
1 Cs. Gyimesi (60)	180.	1 Izsák (79)	47.
1 Honti (74)	425.	1 Juhász (83)	115.
1 Lengyel (119)	303.	1 Lehóczky (104)	137.
1 Schein (189)	34, 35, 40, 41.	1 Lengyel (116)	208.
1 Schein (190)	35.	1 Menner (128)	31.
1 Tamás (215)	258.	1 Radnóti (178)	1299–1300.
1 Urbán (240)	79.	1 Schein (188)	80.
1 Varga (244)	263.	1 Schein (189)	111.
1 Vasadi (251)	44.	1 Szabó (201)	6.
1 Vidor (252)	254.	1 Széles (203)	46, 47.
		1 Szirtes (206)	720.
		1 Tamás (215)	249.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Técsy (233)	108.	2 Izsák (79)	50.
1 Tüskés (238)	28.	2 Nemes Nagy (147)	404–405.
<i>A lovak és az angyalok</i>			
4 Tandori (223)	968–971.	2 Schein (189)	113.
3 Schein (189)	92–93.	2 Széles (203)	49.
2 Alföldy (4)	223.	2 Tandori (217)	644–645.
2 Bata (23)	1320, 1322–1323.	2 Vörös (254)	372.
2 Hernádi (68)	99–100.	1 Alföldy (12)	313.
2 Izsák (79)	50–51.	1 Bata (23)	1320, 1322.
2 Márványi (126)	107.	1 Domokos (42)	330, 332.
2 Tandori (217)	645.	1 Cs. Gyimesi (60)	183.
2 Tarján (229)	60.	1 Horkay Hörcher (75)	368.
2 Vörös (254)	373.	1 Lengyel (116)	201.
1 Alföldy (6)	252, 254.	1 MagyIrTört (124)	611.
1 Bedecs (25)	498.	1 Márványi (126)	106.
1 Beney (27)	37.	1 Pomogáts (166)	209.
1 Berkes (28)	9.	1 Pomogáts (169)	135.
1 Berta (30)	58.	1 Pomogáts (170)	448.
1 Domokos (42)	330.	1 Radnóti (178)	1303.
1 Cs. Gyimesi (60)	184.	1 Solymos (197)	143.
1 Harsányi (63)	372.	1 Urbán (240)	79.
1 Hernádi (68)	25, 28.	1 Vajda (243)	209.
1 Honti (74)	424.	1 Vasadi (251)	47.
1 Lengyel (107)	195.	<i>A macskák bátorsága</i>	
1 Lengyel (109)	208.	2 Varga (248)	52.
1 Lengyel (112)	462.	1 Schein (192)	45.
1 Lengyel (113)	8.	1 Varga (244)	268.
1 Lengyel (117)	82.	<i>A mennyezet visszfénye</i>	
1 Mezei (132)	10.	1 Honti (73)	303.
1 Mikó (133)	49.	<i>A mozdulat</i>	
1 Nemes Nagy (145)	184.	3 Hernádi (68)	98–99.
1 Polcz (164)	81.	1 Honti (71)	139.
1 Radnóti (178)	1299.	1 Lengyel (112)	462.
1 Schein (189)	61.	<i>A női táj</i>	
1 Tamás (215)	259.	2 Keszi (93)	59.
1 Tandori (218)	43.	2 Poszler (175)	917.
1 Tandori (221)	597.	2 Vörös (254)	361.
1 Tandori (224)	626.	1 Horkay Hörcher (76)	82.
1 Tandori (227)	40.	1 Horváth (77)	132.
1 Tarján (229)	57.	1 Poszler (175)	916.
1 Tarján (230)	31.	1 Somlyó (199)	183.
1 Tarján (231)	49.	1 Szirtes (206)	716.
1 Tóth (236)	940.	1 Szőnyi (209)	30.
1 Varga (246)	89.	1 Urbán (240)	79.
1 Varga (248)	49.	1 Vidor (252)	254.
1 Vasadi (251)	47.	<i>A reményhez</i>	
<i>A lovas</i>			
3 Bata (23)	1319.	2 Bata (23)	1315–1316.
2 Alföldy (4)	223.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

2 Kántor (89)	271.	2 Vörös (254)	356.
2 MagyIrTört (124)	607.	1 Alföldy (6)	251.
1 Alföldy (4)	230.	1 Bárdos (21)	291.
1 Alföldy (10)	6.	1 Bata (23)	1315.
1 Berta (31)	84.	1 Horkay Hörcher (75)	366.
1 Fülöp (50)	11.	1 Izsák (79)	46.
1 Cs. Gyimesi (60)	176.	1 Kenyeres (92)	24, 26.
1 Horkay Hörcher (75)	366.	1 Lengyel (108)	178, 179.
1 Izsák (79)	46.	1 Lengyel (119)	303.
1 Koczkás (94)	851.	1 MagyIrTört (124)	44, 607.
1 MagyIrTört (124)	605.	1 Márványi (126)	98.
1 Márványi (126)	107–108.	1 Menner (128)	30.
1 Mohás (134)	210.	1 Nemes Nagy (135)	262.
1 Nemes Nagy (135)	262.	1 Orbán (157)	1.
1 Nemes Nagy (137)	455.	1 Orosz (158)	490.
1 Orbán (157)	1.	1 Pomogáts (166)	205.
1 Pomogáts (166)	204, 206.	1 Pomogáts (170)	442–443.
1 Pomogáts (167)	141.	1 Poszler (175)	915.
1 Pomogáts (169)	131.	1 Schein (189)	29.
1 Pomogáts (170)	440, 444, 451–	1 Somlyó (199)	182, 184.
	452.	1 Tandori (224)	630.
1 Rónay (182)	183.	1 Tandori (225)	489.
1 Schein (185)	778.	1 Urbán (241)	108.
1 Schein (188)	69.	1 Vas (250)	181.
1 Schein (190)	37.		
1 Schein (191)	51.	<i>A szomj</i>	
1 Sötér (200)	5.	3 Urbán (241)	108–112.
1 Széles (203)	48.	3 Vörös (254)	355.
1 Tandori (224)	630.	2 Alföldy (9)	145.
1 Tandori (227)	42.	2 Horkay Hörcher (75)	366.
1 Tüskés (238)	28.	2 Horkay Hörcher (76)	78–79.
1 Vajda (243)	202.	2 Somlyó (199)	182.
1 Varga (247)	96.	2 Vasadi (251)	45.
		1 Csorba (39)	127.
<i>A remete</i>		1 Izsák (79)	46.
3 Hernádi (68)	91–93.	1 Kabdebó (85)	270.
1 Hernádi (68)	25.	1 Kabdebó (87)	120.
1 Técsy (233)	109.	1 Kolozsvári Grandpierre (95) 7.	
		1 MagyIrTört (124)	604–605.
<i>A szabadsághoz</i>		1 Orosz (158)	490.
3 Varga (247)	94–95.	1 Pomogáts (166)	204.
2 Bata (23)	1316–1317.	1 Pomogáts (170)	439.
2 Honti (70)	61.	1 Radnóti (177)	784.
2 Keszi (93)	59.	1 Radnóti (178)	1298, 1302.
2 Koczkás (94)	851.	1 Schein (189)	29, 37–38, 41.
2 Lengyel (106)	100.	1 Schein (190)	35–36.
2 Nemes Nagy (146)	346–349.	1 Sík (193)	307.
2 Poszler (175)	916.	1 Sötér (200)	5.
2 Vajda (243)	202.	1 Szirtes (206)	716.
2 Varga (245)	148.	1 Tandori (227)	42.
2 Vasadi (251)	45.	1 Tellér (234)	306.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Urbán (241)	106.	1 Schein (187)	13.
1 Vajda (243)	203.	1 Schein (188)	78.
1 Varga (247)	93.	1 Schein (189)	84, 100–101.
1 Vas (250)	179.	1 Simon (194)	96.
1 Vidor (252)	255.	1 Szepesi (205)	263.
		1 Szirtes (206)	718.
<i>A szörny</i>		1 Szűcs (211)	114.
3 Hernádi (68)	87–90.	1 Takács (212)	109.
3 Vörös (254)	359–360.	1 Tamás (215)	259.
2 Bata (23)	1317.	1 Urbán (240)	79.
2 MagyarTört (124)	605.	1 Utasi (242)	834.
2 Pomogáts (166)	204.	1 Varga (246)	90.
2 Pomogáts (170)	439–440.	1 Varga (248)	49.
2 Schein (190)	38.	1 Vasadi (251)	43, 48.
1 Csorba (39)	128.		
1 Honti (74)	425.	<i>A tárgyak</i>	
1 Horváth (77)	151.	2 Bata (23)	1320–1321.
1 Juhász (83)	116.	2 Hernádi (68)	107.
1 Kulcsár Szabó (98)	77.	2 Horkay Hörcher (76)	83.
1 Lengyel (115)	21.	2 Rónay (183)	35.
1 Schein (188)	69.	1 Alföldy (4)	224.
1 Schein (191)	51.	1 Alföldy (5)	11.
1 Szőnyi (209)	30.	1 Alföldy (6)	248, 254.
		1 Bányai (19)	26.
<i>A tárgy fölött</i>		1 Csányi (37)	117.
3 Utasi (242)	836–837.	1 Gerliczki (53)	159.
2 Alföldy (4)	224.	1 Cs. Gyimesi (60)	181.
2 Hernádi (68)	107.	1 Hernádi (68)	25.
2 Horkay Hörcher (76)	83.	1 Horkay Hörcher (75)	369.
2 Pályi (160)	38.	1 Izsák (79)	46.
2 Poszler (175)	923.	1 Koczka (94)	853.
2 Rónay (183)	35.	1 Koncsol (96)	274.
1 Alföldy (6)	254.	1 Lengyel (116)	209.
1 Beney (27)	37.	1 Márványi (126)	101.
1 Berkes (28)	9.	1 Nemes Nagy (146)	354.
1 Berta (31)	85.	1 Pályi (160)	38.
1 Galsai (51)	4.	1 Poszler (173)	34.
1 Gerliczki (53)	159.	1 Prágai (176)	20.
1 Horkay Hörcher (75)	365.	1 Radnóti (178)	1299.
1 Horkay Hörcher (76)	78–79.	1 Schein (188)	77.
1 Jovánovics (82)	154.	1 Szunyogh (210)	10.
1 Lator (101)	105.	1 Szűcs (211)	114.
1 Lengyel (116)	209.	1 Takács (212)	109.
1 Márványi (126)	101.	1 Tamás (215)	256.
1 Menner (128)	31.	1 Tarján (230)	30.
1 Nemes Nagy (138)	323.	1 Ungvári (239)	118.
1 Nemes Nagy (139)	414.	1 Urbán (240)	79, 82.
1 Nemes Nagy (146)	354.	1 Utasi (242)	836.
1 Prágai (176)	19.	1 Varga (248)	50.
1 Radnóti (178)	1299.	1 Vasadi (251)	43, 48.
1 Rónay (179)	196.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

<i>A távozó</i>		1 Polcz (164)	81.
3 Szitányi (207)	283–284.	1 Rónay (184)	74.
2 Szitányi (207)	279.	1 Széles (203)	50, 51.
1 Hernádi (68)	32.	1 Tandori (219)	9, 10, 12.
1 Honti (70)	62.	1 Tandori (221)	597, 598.
1 Jókai (81)	324–325.	1 Tandori (223)	968, 969.
1 Lehóczky (105)	60.	1 Tandori (227)	40.
1 Lengyel (119)	305.	1 Varga (244)	268.
1 Márványi (126)	107.		
1 Varga (244)	268.	<i>Absztrakció</i>	
<i>A természetről</i>		1 Mohás (134)	212.
1 Mohás (134)	212.	1 Varga (244)	265.
1 Varga (244)	265.	<i>Aki testem és lelkem megvetette</i>	
<i>A tó</i>		1 Hernádi (68)	92.
2 Kabdebó (85)	275–276.	<i>Alázat</i>	
2 Lehóczky (104)	135–136.	4 Lengyel (107)	191–197.
1 Alföldy (6)	254.	4 Szitás (208)	752–757.
1 Alföldy (9)	138.	1 Domokos (42)	334.
1 Alföldy (12)	313.	1 Kenyeres (92)	27.
1 Berta (30)	58.	1 MagyarTört (124)	47.
1 Fülöp (50)	11.	1 Schein (189)	29.
1 Honti (72)	616.	1 Somlyó (199)	184.
1 Rónay (182)	187–188.	1 Varga (247)	93, 94.
1 Rónay (184)	74.	1 Vörös (254)	361.
1 Schein (188)	69.	<i>Alkohol</i>	
1 Schein (191)	51.	1 Rónay (184)	74.
1 Simon (196)	95.	1 Schein (189)	92.
1 Tellér (234)	311.	1 Szirtes (206)	719.
1 Urbán (240)	79.	<i>Alkony</i>	
<i>A vihar</i>		2 Vasadi (251)	46.
1 Tellér (234)	311.	1 Bata (22)	7.
<i>A visszajáró</i>		1 Berta (31)	84.
3 Dobszay (41)	564–567.	1 Bovier (33)	407.
3 Tandori (217)	642–644.	1 Domokos (42)	326, 329.
2 Honti (73)	303–304.	1 Ferencz (48)	132.
2 Radnóti (178)	1299.	1 Fülöp (50)	11.
2 Tandori (217)	646.	1 Horkay Hörcher (75)	367.
2 Tandori (224)	617–618, 627.	1 Izsák (79)	46.
1 Bárdos (21)	286.	1 Széles (203)	48.
1 Bata (23)	1322.	1 Tamás (214)	71.
1 Doboss (40)	123.	1 Tandori (224)	626.
1 Fülöp (50)	11.	<i>Állatok</i>	
1 Galsai (51)	4.	2 Schein (189)	104.
1 Hernádi (68)	95.	1 Bata (23)	1315.
1 Kabdebó (85)	272.	1 Cs. Gyimesi (60)	180.
1 Kabdebó (87)	121.	1 Koncsol (96)	274.
1 Márványi (126)	106.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Mohás (134)	211.	<i>Apollinaire-utánavat</i>	
1 Schein (189)	41.	1 Lengyel (119)	307.
1 Szabó (201)	6.		
<i>Álom</i>		<i>Az alvó lovasok</i>	
1 Lengyel (115)	17–18.	3 Alföldy (9)	145–146.
<i>Amerikai állomás</i>		3 Schein (189)	114.
3 Schein (192)	52–53.	3 Schein (191)	54–55.
2 Schein (189)	131–132.	2 Bata (23)	1322.
1 Poszler (175)	933, 935.	2 Cs. Gyimesi (60)	177–178.
1 Schein (192)	50.	2 Izsák (79)	50.
1 Tamás (213)	95.	1 Alföldy (7)	160.
1 Varga (248)	50.	1 Berlind (29)	9.
<i>Amikor</i>		1 Görgey (57)	13.
3 Horkay Hörcher (76)	79–82.	1 Schein (189)	130.
2 Alföldy (6)	251.	1 Schein (192)	52.
2 Rónay (181)	10.	1 Sötér (200)	5.
2 Schein (189)	98.	1 Széles (203)	49.
2 Utasi (242)	834.	1 Szirtes (206)	718, 720.
1 Alföldy (3)	37.	1 Varga (244)	268.
1 Alföldy (11)	249.	<i>Az alvóhoz</i>	
1 Ferencz (47)	222.	3 Hernádi (68)	84–86.
1 Galsai (51)	4.	3 Szitányi (207)	281–282.
1 Gerliczki (53)	158.	2 Szitányi (207)	279.
1 Cs. Gyimesi (60)	182.	1 Galsai (51)	4.
1 Honti (70)	64.	1 Hernádi (68)	24, 98.
1 Horkay Hörcher (76)	77.	<i>Az érény jutalma</i>	
1 Horváth (77)	130.	1 Hernádi (68)	30.
1 Jánosy (80)	276.	<i>Az ismeret</i>	
1 Kabdebó (85)	278.	3 Szitányi (207)	279–281.
1 Menner (128)	31.	2 Bányai (19)	28.
1 Mezei (132)	10.	2 Bata (23)	1314–1315.
1 Nemes Nagy (146)	356.	2 Csányi (37)	114–115.
1 Nemes Nagy (148)	420.	2 Ferencz (48)	132.
1 Pályi (160)	38.	2 Vörös (254)	357.
1 Rónay (179)	195–196.	1 Bata (22)	7.
1 Schein (188)	76.	1 Berta (31)	84.
1 Szunyogh (210)	10.	1 Cs. Gyimesi (60)	184.
1 Szűcs (211)	113.	1 Harsányi (63)	372.
1 Takács (212)	109.	1 Hernádi (68)	30.
1 Tamás (214)	72.	1 Horkay Hörcher (75)	366.
1 Tamás (215)	259.	1 Kardos (90)	315.
1 Tarján (230)	30.	1 Kenyeres (92)	29.
1 Taxner-Tóth (232)	1061.	1 Lengyel (119)	303.
1 Varga (248)	52.	1 MagyarTört (124)	49.
1 Vasadi (251)	47.	1 Mohás (134)	210, 211.
<i>Angyal</i>		1 Nemes Nagy (149)	228.
1 Polcz (164)	78.	1 Pomogáts (167)	141.
		1 Pomogáts (170)	444–445, 450.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Rónay (182)	182.	1 Görgey (57)	13.
1 Schein (189)	28, 29, 32.	1 Hernádi (68)	25, 92.
1 Somlyó (199)	183.	1 Honti (72)	623.
1 Szitányi (207)	282, 283.	1 Lehóczky (104)	130.
1 Urbán (241)	108, 111.	1 Prágai (176)	20.
1 Varga (244)	264.	1 Radnóti (178)	1299.
1 Varga (247)	94.	1 Técsy (233)	109.
1 Vidor (252)	254.	1 Tellér (234)	311.
1 Vörös (254)	360.		
<i>Az udvar történeteiből</i>			
2 Hernádi (68)	38–39.	<i>Balaton</i>	
<i>Az utca arányai</i>			
3 Schein (192)	44–45.	4 Alföldy (11)	246–251.
2 Bovier (33)	416.	4 Lengyel (109)	208–211.
2 Nemes Nagy (151)	327.	3 Poszler (175)	924.
2 Poszler (175)	925–926, 932–934.	3 Schein (187)	19–21.
2 Schein (189)	120–121.	3 Schein (189)	68–71.
1 Albert (2)	26.	2 Csányi (37)	116–117.
1 Bárdos (21)	285, 287, 290.	2 Honti (70)	63.
1 Berta (31)	84.	2 Nemes Nagy (149)	239.
1 Csányi (37)	117.	2 Schein (189)	79–80.
1 Domokos (42)	331.	2 Vajda (243)	206.
1 Dukay Nagy (44)	115.	2 Varga (247)	104–105.
1 Honti (72)	616.	2 Vasadi (251)	41–42, 46.
1 Honti (74)	427, 434.	1 Alföldy (5)	11.
1 Horkay Hörcher (75)	369.	1 Ambrus (16)	29.
1 Kántor (89)	270.	1 Bárdos (21)	292.
1 Lehóczky (105)	59.	1 Beney (27)	39.
1 Lengyel (119)	304.	1 Berta (30)	51, 57.
1 Nemes Nagy (146)	358.	1 Berta (31)	85.
1 Poszler (175)	930.	1 Hernádi (68)	24, 29.
1 Schein (188)	80.	1 Izsák (79)	47.
1 Tandori (224)	628.	1 Kántor (89)	270.
1 Tarján (230)	31.	1 Lator (102)	214.
1 Tellér (234)	312.	1 Lehóczky (104)	134.
1 Urbán (240)	79.	1 Lehóczky (105)	59.
1 Varga (244)	267.	1 Lengyel (107)	195.
1 Varga (248)	49.	1 Lengyel (119)	304, 307.
<i>Az üres ég</i>			
1 Honti (70)	62.	1 Magyar (122)	787–788.
<i>Azelőtt</i>			
3 Hernádi (68)	81–84.	1 Márványi (126)	103.
2 Csányi (37)	116.	1 Mohás (134)	210.
2 Kabdebó (85)	274–275.	1 Nemes Nagy (147)	405.
1 Berta (30)	57.	1 Poszler (172)	769.
1 Bozó (34)	281.	1 Poszler (173)	39.
		1 Poszler (175)	929, 930.
		1 Rónay (180)	397.
		1 Rónay (182)	186–187.
		1 Schein (187)	7.
		1 Schein (188)	70, 71.
		1 Schein (189)	52.
		1 Schein (191)	51.
		1 Sötér (200)	5.
		1 Tamás (214)	54.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Tandori (227)	44.	1 Tellér (234)	311.
1 Urbán (240)	79.	1 Varga (247)	97.
1 Varga (247)	95, 102.	1 Vasadi (251)	47.
1 Vörös (254)	366.	1 Vörös (254)	373.
<i>Beszéd</i>			
1 Lengyel (119)	306.	<i>Bűn (Kit megbüntettek)</i>	
<i>Betegség</i>		1 Schein (189)	92.
1 Lengyel (114)	121.	<i>Chansonok 1</i>	
<i>Betét-dal</i>		1 Lengyel (119)	307.
1 Lengyel (119)	307.	<i>Chansonok 2</i>	
<i>Bizony, bizony, egy tó van odafenn...</i>		1 Lengyel (119)	307.
1 Hernádi (68)	40.	<i>Címer</i>	
1 Lengyel (119)	305.	2 Dobszay (41)	560.
<i>Bosszú</i>		1 Dobszay (41)	565.
2 Poszler (175)	912.	1 Solymos (197)	143.
1 Albert (2)	31.	<i>Csak várok itt, a megváltásra várok...</i>	
1 Honti (71)	133.	1 Horkay Hörcher (76)	81.
1 Kabdebó (86)	54.	<i>Dagály után</i>	
1 Lengyel (115)	49.	3 Hernádi (68)	87–90.
1 Lengyel (119)	303.	1 Kenyeres (92)	29.
1 Polcz (164)	80.	1 Lengyel (115)	21–22.
1 Solymos (197)	142.	1 MagyIrTört (124)	49.
1 Szirtes (206)	717.	1 Mohás (134)	210.
1 Tellér (234)	306.	1 Szőnyi (209)	30.
<i>Bűn</i>		1 Vidor (252)	255.
2 Bata (22)	7.	<i>Dal</i>	
2 Bata (23)	1316.	1 Orosz (158)	490.
2 Hernádi (67)	101–102.	1 Szabó (202)	338.
2 Hernádi (68)	95–96.	<i>Dalok</i>	
2 MagyIrTört (124)	605.	1 Bozó (34)	281.
2 Pomogáts (166)	204.	<i>Dalszöveg</i>	
2 Vasadi (251)	44–45.	2 Honti (73)	298–299.
1 Bata (23)	1315, 1317.	1 Alföldy (4)	226.
1 Bovier (33)	407.	1 Alföldy (7)	158.
1 Fülöp (50)	11.	<i>De nézni</i>	
1 Hernádi (68)	97.	3 Alföldy (9)	142–145.
1 Horkay Hörcher (75)	366.	3 Schein (189)	111–113.
1 Izsák (79)	46.	2 Alföldy (7)	159–160.
1 Kabdebó (85)	271–272.	2 Schein (188)	80.
1 Kabdebó (87)	121.	2 Tamás (215)	247–248.
1 Pomogáts (170)	440.	1 Alföldy (4)	227.
1 Schein (189)	29, 36.	1 Alföldy (6)	247, 252, 254.
1 Solymos (197)	142.		
1 Takács (212)	108.		
1 Tandori (227)	44.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Bárdos (21)	284.	<i>Egy költőhöz</i>	
1 Berta (30)	52.	2 Hernádi (68)	42–43.
1 Hernádi (68)	26, 94, 100, 103.	2 Schein (187)	13–14.
1 Horkay Hörcher (76)	77–78.	2 Sík (193)	306.
1 Horváth (77)	136.	2 Tandori (224)	629.
1 Lengyel (116)	209.	1 Kulcsár Szabó (98)	77.
1 Menner (128)	31.	1 Levendel (120)	57.
1 Schein (189)	60, 114.	1 MagyIrTört (124)	604.
1 Schein (191)	56.	1 Máthé (127)	191.
1 Schein (192)	50.	1 Nemes Nagy (140)	110.
1 Széles (203)	50.	1 Nemes Nagy (156)	192–193.
1 Tellér (234)	312.	1 Pomogáts (170)	438.
1 Varga (248)	50–51.	1 Tandori (220)	55–56.
1 Visky (253)	120.		
<i>Dehát mi az értelme? Semmi...</i>		<i>Egy pályaudvar átalakítása</i>	
3 Hernádi (68)	35–37.	4 Bárdos (21)	283–297.
1 Ferencz (48)	138.	3 Menner (128)	31.
1 Varga (244)	267.	3 Schein (189)	114–119.
		3 Schein (191)	57–59.
<i>Dél</i>		2 Bovier (33)	406–407, 416.
1 Lengyel (109)	208.	2 Horkay Hörcher (75)	368.
		2 Nemes Nagy (146)	358.
<i>Délelőtt</i>		2 Poszler (175)	932.
2 Hernádi (68)	95.	1 Alföldy (5)	11.
1 Honti (73)	306.	1 Domokos (42)	328–329.
1 Honti (74)	431.	1 Dukay Nagy (44)	115.
1 Varga (244)	264.	1 Honti (72)	616.
		1 Honti (74)	434.
<i>Diófa</i>		1 Horkay Hörcher (75)	369.
3 Schein (187)	8–9.	1 Lehóczky (105)	59.
2 Hernádi (68)	45–46.	1 Lengyel (119)	304.
2 Horkay Hörcher (75)	367.	1 Nemes Nagy (146)	359.
2 Rónay (182)	184–185.	1 Poszler (175)	925, 930.
1 Cs. Gyimesi (60)	182.	1 Schein (188)	80.
1 Hernádi (68)	24, 52, 83.	1 Schein (189)	125.
1 Honti (72)	622.	1 Schein (192)	49, 52.
1 Horváth (77)	144.	1 Széles (203)	50.
1 Lehóczky (104)	128, 130–131.	1 Tellér (234)	312.
1 MagyIrTört (124)	606.	1 Varga (248)	52.
1 Pomogáts (166)	205.		
1 Schein (187)	10, 11.	<i>Egy táviróoszlopra</i>	
1 Schein (189)	54–55, 75.	2 Hernádi (68)	105–106.
1 Técsy (233)	108.	2 Lehóczky (104)	133.
1 Urbán (240)	79.	2 Poszler (175)	924.
		2 Schein (189)	131.
<i>Ecetfa</i>		2 Tandori (224)	631.
1 Hernádi (68)	28.	1 Hernádi (67)	102.
1 Honti (72)	622.	1 Hernádi (68)	26, 31.
1 Horváth (77)	144.	1 Horváth (77)	129.
1 Lehóczky (104)	128.	1 Kabdebó (84)	2.
		1 Koczkás (94)	853.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 1. szám

1 Márványi (126)	101.	1 Nemes Nagy (147)	404.
1 Mennner (128)	31.	1 Poszler (173)	38.
1 Schein (192)	52.	1 Poszler (175)	927.
1 Sőtér (200)	5.	1 Schein (190)	32.
1 Széles (203)	50.	1 Szabó (201)	6.
		1 Széles (203)	50.
<i>Éj (Sose láttam ilyen éjet)</i>		1 Szirtes (206)	718, 720.
2 Izsák (79)	52.	1 Tellér (234)	312.
1 Juhász (83)	116.		
1 Tandori (227)	44.	<i>Ekhnáton az égben</i>	
		3 Magyar (121)	72–77.
<i>Éjszakai tölgyfa</i>		3 Schein (188)	78–79.
4 Hernádi (66)	1–20.	3 Simon (194)	95–96.
4 Juhász (83)	111–137.	3 Szűcs (211)	113–115.
4 Tandori (226)	275–277.	3 Tamás (215)	253–257.
3 Hernádi (68)	52–80.	3 Útasi (242)	834–835.
3 Schein (189)	105–106.	2 Alföldy (4)	228.
3 Schein (191)	51–53.	2 Bata (23)	1320.
3 Técsy (233)	108–109.	2 Gerliczki (53)	161.
3 Vajda (243)	207–208.	2 Horkay Hörcher (76)	77.
2 Alföldy (6)	254.	2 Izsák (79)	49.
2 Alföldy (9)	138.	2 Kulcsár Szabó (98)	78.
2 Bata (23)	1321.	2 Solymos (197)	143.
2 Domokos (42)	332.	2 Szepesi (205)	262.
2 Horváth (77)	131–132.	2 Varga (246)	90.
2 Kántor (89)	269–270.	2 Vasadi (251)	48.
2 Lehóczky (104)	133.	2 Vörös (254)	374–375.
2 Nemes Nagy (144)	373–374.	1 Alföldy (6)	251.
2 Tandori (223)	970.	1 Alföldy (12)	314.
2 Varga (244)	266.	1 Bárdos (21)	284, 285.
2 Varga (248)	51.	1 Ferencz (47)	222, 230.
2 Vörös (254)	371.	1 Gerliczki (53)	160.
1 Albert (2)	25.	1 Honti (73)	307.
1 Bányai (20)	1068.	1 Horkay Hörcher (76)	79.
1 Bárdos (21)	288.	1 Lengyel (116)	200–201.
1 Berta (30)	52.	1 Magyar (122)	789.
1 Berta (31)	85.	1 Mennner (128)	31.
1 Csányi (37)	116.	1 Mesterházi (129)	724.
1 Ferencz (48)	132.	1 Nemes Nagy (140)	145.
1 Galsai (51)	4.	1 Pomogáts (166)	210.
1 Görgey (57)	13.	1 Radnóti (178)	1299, 1300, 1302, 1304.
1 Cs. Gyimesi (60)	183.		
1 Hernádi (68)	16, 25, 26, 83.	1 Schein (189)	101, 126.
1 Honti (72)	622.	1 Széles (203)	49.
1 Horváth (77)	133, 144.	1 Szűcs (211)	107.
1 Kabdebó (85)	278.	1 Tarján (230)	30.
1 Lator (103)	54.	1 Urbán (240)	79.
1 Lehóczky (104)	128, 130, 135.	1 Varga (246)	89.
1 Lehóczky (105)	59.	1 Zirkuli (255)	73.
1 Nemes Nagy (137)	458.		
1 Nemes Nagy (142)	310.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam LXIII. szám

Ekhnáton éjszakája

4 Nemes Nagy (143)	236–245.
3 Beney (26)	234–236.
3 Horkay Hörcher (76)	78–79.
3 Schein (188)	76–77.
3 Schein (189)	97–100.
3 Simon (194)	86–95.
3 Szűcs (211)	110–113.
3 Utasi (242)	833–834.
3 Varga (246)	89–90.
2 Bata (23)	1320.
2 Gerliczki (53)	160–161.
2 Hernádi (68)	44–45.
2 Honti (73)	300–301.
2 Vörös (254)	374.
1 Ács (1)	135.
1 Alföldy (4)	226.
1 Bárdos (21)	284.
1 Berta (30)	58.
1 Domokos (42)	330.
1 Ferencz (47)	222, 230.
1 Gerliczki (53)	158.
1 Hernádi (68)	25.
1 Honti (74)	429, 434.
1 Horkay Hörcher (76)	76–77, 82, 83.
1 Izsák (79)	49.
1 Koncsol (96)	274.
1 Lator (101)	107.
1 Lator (103)	57.
1 Lehóczky (104)	120.
1 Lengyel (116)	205.
1 Lengyel (119)	304.
1 Márványi (126)	98.
1 Nemes Nagy (153)	78.
1 Polcz (165)	64.
1 Pomogáts (166)	210.
1 Simon (194)	95–96.
1 Simon (196)	96.
1 Széles (203)	50.
1 Szűcs (211)	114.
1 Utasi (242)	835.
1 Varga (248)	52.

Ekhnáton jegyzeteiből

4 Ferencz (47)	220–234.
3 Horkay Hörcher (76)	77–78.
3 Schein (188)	75–76.
3 Schein (189)	96–98.
3 Szűcs (211)	109–110.
2 Domokos (42)	325–326.
2 Fülöp (50)	11.

2 Gerliczki (53)	157, 158, 159.
2 Lehóczky (104)	132.
2 Simon (194)	86.
2 Solymos (197)	141–142.
2 Szunyogh (210)	10.
2 Taxner-Tóth (232)	1061.
2 Tellér (234)	310.
2 Vörös (254)	374.
1 Alföldy (3)	21, 28.
1 Alföldy (4)	225, 226.
1 Alföldy (5)	11.
1 Bata (23)	1320.
1 Berkes (28)	9.
1 Berta (31)	84.
1 Cselényi (38)	147.
1 Honti (70)	64.
1 Honti (71)	132.
1 Horkay Hörcher (76)	76.
1 Horváth (77)	129–130.
1 Izsák (79)	48–49.
1 Jánosy (80)	276.
1 Kabdebó (85)	273.
1 Kabdebó (87)	121.
1 Lengyel (106)	101.
1 Lengyel (108)	179.
1 Pomogáts (166)	210.
1 Poszler (175)	930.
1 Radnóti (178)	1303.
1 Rónay (179)	195.
1 Sötér (200)	5.
1 Szűcs (211)	107, 113, 114.
1 Takács (212)	109.
1 Tamás (215)	259.
1 Tarján (230)	30.
1 Utasi (242)	835.
1 Varga (246)	89.

Elégia egy fogolyról

3 Honti (73)	294–296.
2 Hernádi (67)	98, 103.
2 Hernádi (68)	27, 40–42, 44–45.
2 Kabdebó (85)	270.
2 Kabdebó (87)	120.
2 Kenyeres (92)	23.
2 Pomogáts (166)	206.
2 Vas (250)	180.
1 Albert (2)	25.
1 Alföldy (13)	101.
1 Csányi (37)	117.
1 Galsai (51)	4.
1 Hernádi (68)	24, 46, 48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Hernádi (69)	58.	<i>Emlékkönyvbe</i>	
1 Honti (72)	616.	1 Honti (73)	303.
1 Honti (73)	299.		
1 Hubay (78)	523.	<i>Én láttam ezt</i>	
1 Kelecsényi (91)	1437.	1 Lengyel (119)	305.
1 Koczkás (94)	851.		
1 MagyIrTört (124)	44, 607, 609, 999.	<i>Én nem tudok beszélni...</i>	
1 Nemes Nagy (149)	209, 228.	1 Varga (244)	263.
1 Ottlik (159)	176.		
1 Pomogáts (166)	207.	<i>Eső</i>	
1 Pomogáts (169)	131, 133.	1 Schein (189)	92.
1 Pomogáts (170)	444, 446, 450.	1 Solymos (197)	143.
1 Poszler (173)	33.	1 Szabó (201)	6.
1 Schein (189)	29, 36.		
1 Sík (193)	306.	<i>Ész</i>	
1 Simon (196)	95.	1 Horkay Hörcher (75)	366.
1 Solymos (197)	142.	1 Kabdebó (86)	54.
1 Széles (203)	47, 48.	1 Lengyel (119)	303.
1 Szőnyi (209)	30.	1 MagyIrTört (124)	607.
1 Técsy (233)	107.	1 Menner (128)	30.
1 Urbán (241)	108.	1 Pomogáts (166)	206.
1 Varga (245)	148.	1 Pomogáts (169)	131.
1 Vidor (252)	255.	1 Pomogáts (170)	444.
1 Vörös (254)	355.	1 Poszler (175)	911–912.
		1 Schein (190)	38.
		1 Tóth (236)	941.
		1 Ungvári (239)	118.
		1 Varga (244)	263.
		1 Varga (247)	93.
		<i>Eszmélet</i>	
		2 Schein (187)	7.
		2 Taxner-Tóth (232)	1060.
		2 Varga (247)	100.
		1 Bozó (34)	281.
		1 Cs. Gyimesi (60)	182.
		1 Hajdú (62)	9.
		1 Horkay Hörcher (76)	77.
		1 Kabdebó (85)	276.
		1 MagyIrTört (124)	76, 610.
		1 Menner (128)	30.
		1 Mohás (134)	211.
		1 Pomogáts (167)	141, 144.
		1 Pomogáts (168)	82.
		1 Pomogáts (169)	135.
		1 Pomogáts (170)	443–444, 448.
		1 Rónay (180)	397.
		1 Schein (189)	52.
		1 Taxner-Tóth (232)	1059.
		1 Tellér (234)	306–307.
		1 Urbán (240)	79.
<i>Elmélkedve</i>			
2 Tandori (217)	638.		
2 Visky (253)	117.		
1 Ambrus (16)	29.		
1 Hajdú (62)	9.		
1 Izsák (79)	47.		
1 Menner (128)	30.		
1 Nemes Nagy (138)	323.		
1 Radnóti (178)	1303.		
1 Rónay (182)	185.		
1 Schein (187)	11.		
1 Schein (189)	56.		
1 Széles (203)	46, 48.		
1 Szitás (208)	752.		
1 Tamás (214)	53.		
1 Tamás (215)	258.		
1 Tandori (225)	484.		
1 Tellér (234)	308.		
1 Varga (247)	99, 105.		
1 Varga (248)	50.		
1 Vörös (254)	365.		
<i>Elveszett hangok ülnek itt...</i>			
1 Honti (73)	303.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Urbán (241)	108.	1 Mesterházi (129)	722.
1 Vajda (243)	204.	1 Mohás (134)	211.
1 Varga (244)	268.	1 Nemes Nagy (140)	115.
1 Vasadi (251)	45–46.	1 Nemes Nagy (146)	359.
<i>Fák</i>			
4 Cs. Gyimesi (59)	619–621.	1 Prágai (176)	19, 20.
4 Honti (72)	616–624.	1 Radnóti (178)	1299.
4 Horváth (77)	127–153.	1 Rónay (182)	181.
3 Horkay Hörcher (75)	365.	1 Schein (185)	775.
3 Schein (189)	73–76.	1 Schein (187)	22.
3 Simon (195)	110–113.	1 Schein (189)	111, 120.
2 Alföldy (6)	247–248.	1 Schein (191)	53.
2 Angyalosi (18)	153, 154.	1 Schein (192)	50.
2 Bata (23)	1323.	1 Széles (203)	50.
2 Cselényi (38)	146.	1 Szirtes (206)	717, 720.
2 Izsák (79)	48.	1 Tamás (214)	54.
2 Lehóczky (104)	129–130.	1 Tandori (224)	631–632.
2 Márványi (126)	108.	1 Tandori (226)	275.
2 Mennner (128)	31.	1 Tarján (228)	103.
2 Poszler (175)	923.	1 Taxner-Tóth (232)	1060.
2 Prágai (176)	21.	1 Técsy (233)	107.
2 Rónay (179)	193–194.	1 Urbán (240)	79.
2 Rónay (183)	35.	1 Varga (244)	265.
2 Sötér (200)	4.	1 Varga (246)	88.
2 Tandori (217)	642.	<i>Falevél-szárak</i>	
2 Vasadi (251)	42–43.	2 Ambrus (15)	85.
1 Alföldy (4)	230.	1 Honti (72)	623.
1 Alföldy (5)	11.	<i>Félelem</i>	
1 Alföldy (7)	159, 160.	3 Schein (187)	8.
1 Alföldy (9)	138, 145.	2 Hernádi (68)	46.
1 Bárdos (21)	287.	2 Horkay Hörcher (75)	367.
1 Bata (22)	7.	2 Vörös (254)	363.
1 Báthori (24)	33.	1 Ambrus (16)	29.
1 Berlind (29)	10.	1 Domokos (42)	328.
1 Berta (31)	85.	1 Hajdú (62)	9.
1 Dobszay (41)	561–562.	1 MagyIrTört (124)	606.
1 Domokos (42)	327.	1 Pomogáts (166)	205.
1 Ferencz (48)	132.	1 Pomogáts (170)	448.
1 Fodor (49)	266–267.	1 Schein (189)	54.
1 Gerliczki (53)	159.	1 Sík (193)	307.
1 Gerold (54)	1437.	1 Széles (203)	48.
1 Cs. Gyimesi (60)	182.	1 Taxner-Tóth (232)	1059.
1 Hermányi (65)	44.	1 Vajda (243)	204.
1 Hernádi (66)	4.	1 Varga (247)	102.
1 Hernádi (67)	102.	<i>Félgömb</i>	
1 Hernádi (68)	24, 27, 28.	1 Alföldy (6)	252.
1 Kabdebó (85)	276–277.	1 Bárdos (21)	286.
1 Lehóczky (104)	128.	1 Juhász (83)	115.
1 Lengyel (118)	206.	1 Radnóti (178)	1304.
1 Magyar (122)	789.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Schein (188)	80.	<i>Flotta</i>	
1 Schein (189)	111.	1 Lengyel (119)	303.
1 Schein (191)	56.	1 Mohás (134)	210.
1 Széles (203)	50.	1 Poszler (175)	914.
1 Szirtes (206)	718, 720.		
1 Urbán (240)	79.	<i>Futóeső</i>	
<i>Fenyő</i>		1 Honti (74)	434.
3 Bányai (19)	25–26.	1 Prágai (176)	19.
2 Hernádi (68)	104–105.	1 Schein (189)	131.
2 Rónay (179)	195.	1 Schein (192)	52.
2 Schein (189)	77.	1 Tamás (215)	250.
2 Tandori (217)	642.	1 Tandori (224)	631.
2 Vörös (254)	371–372.	1 Tüskés (238)	28.
1 Alföldy (6)	254.	1 Varga (248)	50.
1 Alföldy (7)	156–157.	<i>Fügefák</i>	
1 Alföldy (9)	138, 145.	1 Horváth (77)	144.
1 Bárdos (21)	285.	1 Izsák (79)	47.
1 Berta (30)	57.	1 Lehóczky (104)	128.
1 Bozó (34)	281.	1 Szabó (201)	6.
1 Domokos (42)	330.	1 Széles (203)	49.
1 Fülöp (50)	11.	<i>Ha valaki tán azt hiszi...</i>	
1 Gerliczki (53)	159.	1 Horkay Hörcher (76)	80.
1 Cs. Gyimesi (60)	178.	<i>Hadijelvény</i>	
1 Hernádi (67)	102.	3 Vörös (254)	356–357.
1 Hernádi (68)	31.	2 Bata (23)	1314.
1 Horváth (77)	133, 144, 145.	2 Keszi (93)	59.
1 Izsák (79)	48.	2 Lengyel (114)	121–122.
1 Lator (102)	213.	2 MagyIrTört (124)	606.
1 Lehóczky (104)	128, 133, 135.	2 Rónay (182)	181–182.
1 MagyIrTört (124)	611.	2 Schein (190)	34.
1 Márványi (126)	101, 106.	2 Taxner-Tóth (232)	1058.
1 Pomogáts (166)	209.	2 Vajda (243)	201.
1 Pomogáts (168)	82.	2 Varga (247)	95–96.
1 Pomogáts (169)	135.	1 Alföldy (4)	223.
1 Pomogáts (170)	448, 449, 451.	1 Alföldy (6)	253.
1 Radnóti (178)	1299.	1 Bárdos (21)	291.
1 Rónay (184)	73.	1 Berta (31)	84.
1 Schein (189)	78, 131.	1 Csorba (39)	127–128.
1 Széles (203)	50.	1 Fülöp (50)	11.
1 Tamás (215)	259.	1 Galsai (51)	4.
1 Tellér (234)	311.	1 Honti (74)	423–424.
1 Urbán (240)	79.	1 Kabdebó (86)	53–54.
1 Vasadi (251)	47.	1 Koczás (94)	850.
<i>Férfi, nő</i>		1 Lehóczky (105)	59.
2 Hernádi (68)	37–38.	1 Lengyel (116)	211.
1 Hernádi (68)	25.	1 Lengyel (119)	303.
<i>Fiskalitáshuta</i>		1 MagyIrTört (124)	604, 605.
1 Varga (244)	268.	1 Mohás (134)	210, 211.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 1. szám

1 Nemes Nagy (149)	228.	<i>Hasonlat (Hűvös ruhámra...)</i>	
1 Orosz (158)	489.	1 Géher (52)	52.
1 Pomogáts (166)	203, 204, 205.	<i>Ház a hegyoldalon</i>	
1 Pomogáts (167)	141.	4 Honti (73)	294–307.
1 Pomogáts (170)	439, 441, 442.	4 Honti (74)	423–437.
1 Rónay (183)	35.	4 Martin (125)	97–101.
1 Schein (187)	15.	4 Márványi (126)	97–108.
1 Schein (189)	32, 39, 44.	4 Petőcz (162)	151–152.
1 Schein (190)	33, 36.	3 Hernádi (67)	102–105.
1 Somlyó (199)	184.	3 Poszler (175)	929–932.
1 Szepesi (205)	261, 263.	2 Alföldy (4)	223.
1 Varga (245)	148.	2 Hernádi (67)	98.
1 Varga (246)	88.	2 Izsák (79)	49–50.
1 Varga (248)	50, 52.	2 Kabdebó (85)	279–280.
1 Vargha (249)	646.	2 Nemes Nagy (145)	183–184.
1 Vas (250)	179.	2 Poszler (173)	36.
1 Vidor (252)	254.	2 Taxner-Tóth (232)	1060–1061.
1 Vörös (254)	359.	1 Alföldy (4)	226.
<i>Harangszó</i>		1 Alföldy (10)	6.
2 Ambrus (16)	29.	1 Bárdos (21)	288.
1 Beney (27)	44.	1 Cs. Gyimesi (60)	181.
1 Berkes (28)	9.	1 Hernádi (68)	86.
1 Bozó (34)	276.	1 Hernádi (69)	58, 67.
1 Cs. Gyimesi (60)	177.	1 Horkay Hörcher (75)	368, 370.
1 Juhász (83)	127.	1 Kabdebó (87)	122.
1 Márványi (126)	107.	1 Lengyel (119)	304.
1 Mohás (134)	211.	1 Mezei (132)	10.
1 Schein (189)	35.	1 Szabó (201)	6.
1 Schein (190)	34, 35.	1 Széles (203)	51.
1 Széles (203)	47.	1 Urbán (241)	107.
1 Urbán (240)	79.	1 Varga (248)	49.
1 Vajda (243)	205.	<i>Haza</i>	
<i>Hasonlat (Aki vezetett...)</i>		2 Keszi (93)	59.
4 Géher (52)	48–53.	1 Domokos (42)	336.
2 Albert (2)	28.	1 Lengyel (113)	8.
2 Alföldy (4)	227.	1 Orosz (158)	489.
2 Schein (189)	94–95.	1 Varga (244)	263.
2 Schein (192)	44.	1 Varga (245)	147.
2 Takács (212)	108–109.	<i>Hekaté</i>	
1 Alföldy (5)	11.	2 Schein (189)	91.
1 Alföldy (6)	254.	2 Vörös (254)	372.
1 Domokos (42)	333.	1 Cs. Gyimesi (60)	181.
1 Gerliczki (53)	159.	1 Schein (189)	69.
1 Horkay Hörcher (75)	370.	<i>Hit</i>	
1 Horkay Hörcher (76)	81.	1 Jánosy (80)	276.
1 Radnóti (178)	1301.		
1 Schein (189)	120.		
1 Simon (196)	96.		
1 Tandori (227)	45.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

<i>Hó</i>					
2 Rónay (183)	35.	2 Tandori (217)	641.		
1 Csányi (37)	117.	2 Técsy (233)	109.		
		2 Vörös (254)	365.		
<i>Hold (Diva triformis)</i>		1 Berta (31)	84.		
1 Honti (74)	426.	1 Kulcsár Szabó (98)	53.		
		1 MagyIrTört (124)	605.		
<i>Hova szálltál</i>		1 Menner (128)	30.		
3 Hernádi (68)	101–102.	1 Pomogáts (166)	204.		
2 Honti (73)	300–301.	1 Pomogáts (170)	441.		
1 Honti (73)	303.	1 Prágai (176)	22.		
		1 Schein (187)	11.		
<i>Iskola</i>		1 Schein (189)	57, 74.		
1 Lengyel (115)	17–18.	1 Széles (203)	48, 51.		
		1 Tamás (215)	258.		
<i>Istenről</i>		1 Tandori (227)	43.		
4 Jánosy (80)	272–276.	1 Taxner-Tóth (232)	1059.		
4 Tamás (213)	93–98.	1 Tellér (234)	308.		
3 Lehóczky (104)	125–127.	1 Varga (247)	100.		
3 Urbán (241)	108–112.				
2 Honti (70)	60–61.	<i>Jegyzetek a félelemről</i>			
2 Lengyel (106)	101.	3 Tandori (217)	640.		
2 Lengyel (109)	209.	2 Tandori (224)	618–619.		
2 Mesterházi (130)	99.	2 Vajda (243)	205–206.		
2 Szunyogh (210)	11.	1 Berta (31)	84, 85.		
1 Alföldy (8)	96.	1 Domokos (42)	337.		
1 Lackfi (99)	36.	1 Fülöp (50)	11.		
1 Lackfi (100)	305.	1 Galsai (51)	4.		
1 Lehóczky (104)	130.	1 Görgey (57)	13.		
1 Lehóczky (105)	60.	1 Hajdú (62)	9.		
1 Lengyel (113)	8.	1 Hernádi (68)	47–48.		
1 Lengyel (119)	305.	1 Honti (70)	63.		
1 Márványi (126)	102.	1 Honti (71)	136.		
1 Mesterházi (129)	725.	1 MagyIrTört (124)	76.		
1 Poszler (175)	936.	1 Márványi (126)	101.		
1 Szentmártoni (204)	95.	1 Mohás (134)	211.		
1 Szűcs (211)	109.	1 Polcz (164)	79.		
1 Urbán (241)	106.	1 Schein (187)	6.		
1 Varga (246)	89.	1 Schein (189)	49.		
		1 Sík (193)	307.		
<i>Itt csak iszap...</i>		1 Szirtes (206)	719.		
1 Honti (74)	425.	1 Takács (212)	109.		
1 Varga (244)	265–266.	1 Tamás (215)	258.		
		1 Tandori (224)	631.		
<i>Jég (Belémfagy lassan a világ)</i>		1 Taxner-Tóth (232)	1059.		
4 Petőfi S. (163)	8–10.	1 Tellér (234)	307.		
3 Hernádi (68)	108–109.	1 Urbán (240)	79.		
2 Fülöp (50)	11.	1 Varga (247)	100, 105.		
2 Honti (70)	65.	1 Vasadi (251)	44.		
2 Radnóti (178)	1299.	1 Vörös (254)	367.		
2 Schein (187)	12.				

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

<i>Kakas</i>				
1 Lengyel (119)	307.	1 Pomogáts (170)	449.	
		1 Poszler (174)	322.	
		1 Rónay (182)	183.	
		1 Schein (189)	39.	
<i>Keress hazát</i>		1 Schein (190)	34, 36.	
1 Lengyel (106)	99–100.	1 Tellér (234)	306.	
1 Orosz (158)	490.	1 Urbán (240)	79.	
1 Somlyó (199)	184.	1 Varga (244)	263.	
1 Urbán (240)	79.	1 Varga (245)	147, 148.	
1 Urbán (241)	107, 108.	1 Varga (247)	97.	
1 Varga (245)	148.	1 Vas (250)	180.	
1 Varga (247)	94.	1 Vidor (252)	255.	
		1 Vörös (254)	370, 371.	
<i>Keringelő</i>				
1 Urbán (241)	107.			
<i>Kertváros</i>		<i>Kiáltva</i>		
2 Vörös (254)	366–367.	2 Honti (70)	64–65.	
1 Márványi (126)	108.	2 Honti (71)	138.	
1 Széles (203)	47.	2 Jánossy (80)	275–276.	
		2 Schein (187)	12.	
<i>Kettős világban</i>		2 Tandori (217)	638.	
3 Alföldy (5)	11.	2 Visky (253)	117, 118.	
3 Bányai (20)	1065–1068.	1 Berta (31)	85.	
3 Poszler (175)	920–921.	1 Fülöp (50)	11.	
2 Alföldy (6)	252.	1 Honti (71)	133.	
2 Koczás (94)	850.	1 Mohás (134)	212.	
2 MagyarTört (124)	611–612.	1 Nemes Nagy (138)	323.	
2 Orosz (158)	490.	1 Pomogáts (170)	438.	
2 Pomogáts (166)	208.	1 Poszler (175)	928.	
2 Pomogáts (168)	82.	1 Radnóti (178)	1303.	
2 Poszler (175)	916–917.	1 Schein (187)	11.	
2 Schein (189)	33–34.	1 Schein (188)	79.	
2 Sík (193)	306–307.	1 Schein (189)	56.	
2 Vajda (243)	199.	1 Széles (203)	48.	
2 Varga (247)	98.	1 Tamás (213)	97.	
2 Vasadi (251)	44.	1 Tamás (215)	358.	
2 Vörös (254)	361.	1 Tandori (219)	10.	
1 Alföldy (4)	224.	1 Tandori (224)	617.	
1 Ambrus (16)	29.	1 Tandori (227)	41.	
1 Bányai (20)	1070, 1072.	1 Tellér (234)	308.	
1 Bata (23)	1315, 1321.	1 Varga (247)	99.	
1 Domokos (42)	326.	1 Visky (253)	119.	
1 Ferencz (48)	132.	1 Vörös (254)	365.	
1 Horváth (77)	132.			
1 Izsák (79)	47.	<i>Kísértés</i>		
1 Kabdebó (85)	270–271.	1 Urbán (241)	108.	
1 Kabdebó (87)	120.	1 Varga (244)	268.	
1 Lengyel (110)	326.			
1 Lengyel (116)	207–208.	<i>Költő mondókája</i>		
1 Lengyel (119)	303.	3 Hernádi (68)	87–90.	
1 Nemes Nagy (149)	228.			

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Körisfa

2 Hernádi (68)	39.
1 Hernádi (68)	52, 83.
1 Horváth (77)	144.
1 Lehóczky (104)	128.
1 Técsy (233)	108.

Között

4 Cs. Gyimesi (61)	615–618.
4 Krivácsi (97)	3–5.
4 Lengyel (116)	196–212.
4 Tellér (235)	328–344.
4 Urbán (240)	79–89.
3 Bányai (20)	1072–1076.
3 Domokos (42)	334–335.
3 Schein (189)	85–91.
3 Varga (246)	88.
2 Angyalosi (18)	154.
2 Bata (23)	1318–1319.
2 Berta (30)	58.
2 Harsányi (63)	372.
2 Hernádi (68)	30–31.
2 Koczkás (94)	853.
2 Poszler (172)	760–761.
2 Radnóti (178)	1304.
2 Széles (203)	49.
2 Tarján (230)	30.
2 Tellér (234)	309–310.
2 Tózsér (237)	69–73.
2 Urbán (241)	106–107.
2 Vajda (243)	199–200, 209.
2 Varga (247)	105–106.
2 Varga (248)	49–50.
2 Vasadi (251)	46–47.
2 Vörös (254)	370–371.
1 Alföldy (5)	11.
1 Alföldy (9)	138, 145.
1 András (17)	1095.
1 Bárdos (21)	287, 295.
1 Bata (23)	1321.
1 Berta (30)	55.
1 Domokos (42)	331.
1 Gerliczki (53)	159, 160.
1 Grezsa (58)	149.
1 Cs. Gyimesi (60)	179.
1 Hernádi (68)	24, 27, 29.
1 Horkay Hörcher (76)	79, 82.
1 Horváth (77)	132.
1 Kabdebó (85)	273.
1 Kalász (88)	45.
1 Lator (101)	105.

1 Lator (102)	213.
1 Lehóczky (104)	129.
1 Magyar (121)	76.
1 Menner (128)	30.
1 Nemes Nagy (140)	143.
1 Nemes Nagy (148)	419.
1 Nemes Nagy (149)	246.
1 Nemes Nagy (155)	316.
1 Orbán (157)	1.
1 Poszler (175)	929.
1 Rónay (179)	194–195.
1 Rónay (181)	10.
1 Rónay (184)	73.
1 Schein (188)	78.
1 Schein (189)	41–42, 62, 100, 123.
1 Schein (192)	47.
1 Simon (196)	95.
1 Széles (203)	45–46.
1 Szepesi (205)	264–265.
1 Szirtes (206)	718, 719.
1 Szűcs (211)	114.
1 Tamás (214)	54.
1 Tamás (215)	259.
1 Tandori (227)	44.
1 Tüskés (238)	28.
1 Varga (244)	265.

Különös, hogy mindig sebet kapok...

1 Horkay Hörcher (76)	80.
-----------------------	-----

Lázár

3 Schein (189)	84.
2 Széles (203)	47, 48.
2 Vörös (254)	373.
1 Alföldy (5)	11.
1 Bodor (32)	1302.
1 Csányi (37)	118.
1 Ferencz (48)	139.
1 Fülöp (50)	11.
1 Honti (70)	64.
1 Lator (103)	56.
1 Lengyel (111)	57.
1 Mesterházi (130)	99.
1 Mezei (132)	10.
1 Nemes Nagy (146)	353.
1 Nemes Nagy (152)	746.
1 Rónay (182)	188.
1 Rónay (183)	36.
1 Schein (189)	100.
1 Széles (203)	45, 52.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Szirtes (206)	719.	2 Márványi (126)	106.
1 Tellér (234)	311.	2 Pomogáts (170)	447.
1 Urbán (240)	79.	2 Pomogáts (171)	10.
1 Vajda (243)	209.	2 Poszler (173)	36.
1 Vasadi (251)	47.	2 Poszler (175)	928–929.
		2 Schein (188)	73–74.
		2 Schein (189)	95.
		2 Tandori (224)	616.
		1 Ács (1)	133.
		1 Bozó (34)	281.
		1 Doboss (40)	123.
		1 Ferencz (48)	138.
		1 Fülöp (50)	11.
		1 Galsai (51)	4.
		1 Gerliczki (53)	161.
		1 Cs. Gyimesi (60)	184.
		1 Hernádi (68)	25, 91.
		1 Honti (74)	424.
		1 Horkay Hörcher (75)	368.
		1 Horkay Hörcher (76)	81.
		1 Kabdebó (85)	279.
		1 Kabdebó (87)	122.
		1 Kántor (89)	269.
		1 Márványi (126)	104–105.
		1 Sötér (200)	5.
		1 Szirtes (206)	719.
		1 Tandori (221)	597.
		1 Tandori (222)	78.
		1 Tandori (227)	42.
		1 Tarján (229)	57.
		1 Técsy (233)	109.
		1 Tellér (234)	310–311.
		1 Vajda (243)	209.
		1 Vasadi (251)	47.
		<i>Magam után húzom magam...</i>	
		1 Horkay Hörcher (76)	79.
		1 Márványi (126)	105.
		<i>Megölelem az évszakot...</i>	
		1 Lengyel (119)	305.
		<i>Menet</i>	
		2 Varga (244)	268.
		<i>Mesterségemhez</i>	
		4 Pomogáts (167)	139–142.
		3 Bányai (20)	1068–1072.
		3 Schein (189)	55–56.
		3 Tandori (217)	639.
		2 Koczás (94)	851.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

2 Lengyel (107)	192–193.	<i>Mihályfalvi kaland</i>	
2 MagyarTört (124)	608.	3 Honti (73)	296–298.
2 Pomogáts (166)	207.	2 Hernádi (67)	98, 103.
2 Rónay (180)	396–397.	2 Keszi (93)	60.
2 Schein (187)	9.	2 Nemes Nagy (135)	256–258.
2 Tandori (224)	625.	1 Ambrus (16)	29.
2 Vajda (243)	204.	1 Hajdú (62)	9.
2 Varga (247)	100.	1 Hernádi (69)	58.
1 Alföldy (4)	230.	1 Honti (73)	299.
1 Alföldy (6)	251.	1 Izsák (79)	46.
1 Alföldy (7)	157.	1 Kabdebó (85)	270.
1 Ambrus (16)	29.	1 Kabdebó (87)	120.
1 Berta (30)	58.	1 Koczkás (94)	851.
1 Domokos (42)	328.	1 Lator (103)	57.
1 Domokos (43)	159.	1 Lengyel (109)	208.
1 Fülöp (50)	11.	1 Lengyel (110)	327, 328.
1 Görgey (56)	281–282.	1 Lengyel (115)	20.
1 Harsányi (63)	371.	1 Lengyel (119)	303.
1 Határ (64)	315.	1 Nemes Nagy (149)	228.
1 Honti (70)	63.	1 Nemes Nagy (154)	163.
1 Horkay Hörcher (75)	367.	1 Schein (189)	38.
1 Horkay Hörcher (76)	79.	1 Schein (190)	36.
1 Kabdebó (85)	272.	1 Vörös (254)	355.
1 Kabdebó (87)	121.		
1 Kardos (90)	316.	<i>Milyen hát?</i>	
1 Lengyel (107)	196.	3 Hernádi (68)	101–102.
1 MagyarTört (124)	76.		
1 Márványi (126)	100.	<i>Mindent tudunk</i>	
1 Menner (128)	30.	2 Tandori (217)	638.
1 Nemes Nagy (137)	456.	1 Széles (203)	46.
1 Pomogáts (169)	132.	1 Takács (212)	109.
1 Pomogáts (170)	445.		
1 Pomogáts (171)	10.	<i>Minduntalan</i>	
1 Poszler (174)	319.	2 Honti (70)	63.
1 Schein (187)	6.	1 Hernádi (68)	28.
1 Schein (188)	73, 79.	1 Horkay Hörcher (75)	367.
1 Schein (189)	48, 93.	1 Schein (187)	11, 12.
1 Schein (191)	54.		
1 Szitás (208)	752.	<i>Mint aki</i>	
1 Szunyogh (210)	12.	3 Hernádi (68)	82–85.
1 Tamás (214)	53, 72.	1 Hernádi (68)	102.
1 Tamás (215)	258.	1 Tellér (234)	311.
1 Tandori (224)	630, 631.	1 Vörös (254)	372.
1 Tarján (230)	30.		
1 Tellér (234)	306–307.	<i>Mint szerves anyag vegyi módon...</i>	
1 Tüskés (238)	28.	1 Horkay Hörcher (76)	75, 80.
1 Ungvári (239)	119.	1 Lehóczky (105)	60.
1 Urbán (240)	79.	1 Márványi (126)	98.
1 Varga (244)	263, 264.	1 Varga (244)	264.
1 Varga (246)	88.		
1 Varga (248)	50.		

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

<i>Mint Thomas Mann, ha múltba kémlel...</i>		1 Pomogáts (166)	203.
1 Hernádi (67)	103.	1 Pomogáts (170)	438.
<i>Múzeumi séta</i>		1 Poszler (175)	911–912.
3 Schein (189)	127–128.	1 Schein (187)	14.
3 Schein (192)	49–50.	1 Schein (189)	53.
2 Lehóczky (104)	133.	1 Szepesi (205)	263.
1 Alföldy (6)	247.	1 Tamás (214)	72.
1 Csányi (37)	117.	1 Tandori (224)	625, 626, 630.
1 Dukay Nagy (44)	115.	1 Vajda (243)	204.
1 Hernádi (67)	100.	1 Varga (247)	102.
1 Honti (72)	616.		
1 Lengyel (119)	304.	<i>Nem hiszem én...</i>	
1 Mennert (128)	31.	1 Varga (244)	265.
1 Poszler (175)	925, 930.		
1 Urbán (240)	79.	<i>Nyári éj</i>	
		4 Tarján (231)	48–50.
<i>Naplót írok. Mit is tegyek...</i>			
1 Horkay Hörcher (76)	80.	<i>Nyiló gesztenye</i>	
		1 Honti (72)	622.
<i>Ne csukd be még vagy csukd be már...</i>		1 Lehóczky (104)	137.
1 Varga (244)	265.	<i>Óda</i>	
<i>Négy kocka</i>		2 Bovier (33)	408.
3 Alföldy (9)	140–142.		
3 Schein (189)	106–110.	<i>Október</i>	
3 Schein (191)	53–54.	3 Schein (187)	17–18.
2 Radnóti (178)	1298.	3 Schein (189)	66–67.
2 Schein (188)	79.	2 Vörös (254)	368.
1 Bárdos (21)	284.	1 Domokos (42)	330.
1 Berta (30)	55, 58.	1 Galsai (51)	4.
1 Lehóczky (105)	59.	1 Horkay Hörcher (75)	368.
1 Radnóti (178)	1302.	1 Izsák (79)	47.
1 Rónay (183)	36.	1 Kántor (89)	270.
1 Schein (189)	114, 123, 128.	1 Lengyel (116)	201.
1 Schein (191)	55.	1 Márványi (126)	107.
1 Schein (192)	47.	1 Orbán (157)	1.
1 Széles (203)	51.	1 Schein (189)	118.
1 Varga (248)	51.	1 Tamás (214)	55.
		1 Tamás (215)	253.
<i>Nem akarok</i>		1 Tandori (224)	617.
2 Honti (70)	62–63.	1 Vajda (243)	207.
2 Schein (187)	7.		
2 Tandori (217)	639–640.	<i>Oly furcsa ez a délután...</i>	
1 Hajdú (62)	9.	1 Albert (2)	31.
1 Határ (64)	315.		
1 Hernádi (68)	106.	<i>Otthon</i>	
1 MagyarTört (124)	604.	1 Márványi (126)	108.
1 Mészöly (131)	147.	1 Széles (203)	47.
1 Mohás (134)	210, 211.		
1 Polcz (164)	77.	<i>Önarckép</i>	
		1 Jókai (81)	323.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Őseimhez

2 Mohás (134)	210.
2 Schein (189)	40–41.
2 Schein (190)	36–37.
2 Sík (193)	305.
2 Vörös (254)	354–355.
1 Beney (27)	40.
1 Lator (103)	56.
1 Lengyel (107)	195.
1 MagyarTört (124)	604.
1 Nemes Nagy (138)	322.
1 Pomogáts (166)	203.
1 Pomogáts (170)	438.
1 Urbán (241)	108.
1 Varga (244)	268.
1 Varga (247)	93–94, 99.
1 Vörös (254)	357–358.

Őszinteség

2 Takács (212)	109.
1 Cs. Gyimesi (60)	176.
1 Márványi (126)	98.
1 Nemes Nagy (136)	342.
1 Varga (247)	96.

Paradicsomkert

4 Tamás (214)	53–72.
3 Schein (187)	21–23.
2 Ambrus (16)	29.
2 Bata (23)	1318.
2 Izsák (79)	47–48.
2 Koczás (94)	853.
2 Lehóczky (104)	125–126, 128– 129.
2 Lengyel (109)	209–210.
2 Tamás (215)	258.
2 Tandori (217)	641–642.
2 Vasadi (251)	46.
2 Vörös (254)	368–369.
1 Beney (27)	39.
1 Berta (30)	51.
1 Domokos (42)	328–329, 330.
1 Cs. Gyimesi (60)	181, 182, 183.
1 Hernádi (68)	24, 27.
1 Honti (74)	427.
1 Horkay Hörcher (75)	367, 368, 370.
1 Kabdebó (85)	271.
1 Kabdebó (87)	121.
1 Kardos (90)	316.
1 Lator (103)	56.
1 Lehóczky (104)	130.

1 Lehóczky (105)	59.
1 Lengyel (107)	195.
1 Lengyel (109)	208.
1 Lengyel (113)	8.
1 Márványi (126)	107.
1 Mohás (134)	210.
1 Nemes Nagy (149)	240.
1 Poszler (173)	39.
1 Poszler (175)	907–908, 929.
1 Prágai (176)	21.
1 Radnóti (178)	1300, 1302, 1303.
1 Schein (187)	15.
1 Schein (189)	72, 75, 77.
1 Sík (193)	306.
1 Széles (203)	47, 49, 50.
1 Szepesi (205)	261, 263–264.
1 Tandori (217)	645.
1 Tellér (234)	308.
1 Urbán (240)	79.
1 Urbán (241)	108.
1 Varga (244)	268.
1 Varga (247)	102–103.
1 Varga (248)	51.
1 Vörös (254)	364, 372, 375.

Paramezis

2 Varga (244)	266.
---------------	------

Párbeszéd

2 Schein (189)	93.
1 Kabdebó (85)	279.
1 Kabdebó (87)	122.
1 Menner (128)	30.
1 Rónay (184)	74.
1 Schein (189)	125.
1 Schein (192)	49.
1 Szirtes (206)	717.

Patak

4 Beney (27)	33–46.
4 Honti (70)	60–68.
4 Honti (71)	131–139.
3 Lengyel (109)	208–209.
2 Bata (23)	1318.
2 Cselényi (38)	147.
2 MagyarTört (124)	604.
2 Pomogáts (166)	203.
2 Schein (187)	12.
2 Schein (189)	56.
2 Varga (247)	99–100.
2 Visky (253)	117, 118.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

<i>Szendioxid</i>		1 Fülöp (50)	11.	
2 Alföldy (4)	221–222.	1 Görgey (57)	13.	
2 Schein (188)	73.	1 Cs. Gyimesi (60)	183.	
1 Alföldy (6)	252.	1 Horváth (77)	129, 132.	
1 Alföldy (9)	139, 145.	1 Izsák (79)	52.	
1 Bata (23)	1322.	1 Kabdebó (85)	272.	
1 Berta (31)	85.	1 Kabdebó (87)	121.	
1 Határ (64)	316.	1 Lengyel (116)	200, 203.	
1 Hernádi (67)	102.	1 Magyar (122)	789.	
1 Hernádi (68)	14, 33.	1 Márványi (126)	108.	
1 Horváth (77)	130.	1 Nemes Nagy (140)	133.	
1 Juhász (83)	116.	1 Nemes Nagy (149)	246.	
1 Lengyel (116)	207–208.	1 Orbán (157)	1.	
1 Magyar (121)	76.	1 Schein (188)	76.	
1 Rónay (182)	188.	1 Simon (196)	95.	
1 Rónay (183)	36.	1 Szirtes (206)	719.	
1 Vörös (254)	373.	1 Tellér (234)	311.	
		1 Urbán (240)	79, 82.	
		1 Varga (244)	268.	
		1 Varga (246)	89.	
		1 Varga (248)	52.	
<i>Szerelem</i>		<i>Szobrokat vittem</i>		
2 Horkay Hörcher (76)	83.	3 Schein (189)	80–82.	
1 Alföldy (3)	20.	2 Jovánovics (82)	156–158.	
1 Lengyel (119)	303.	2 Mezei (132)	10.	
1 Mohás (134)	211.	2 Solymos (197)	143–144.	
		2 Takács (212)	109.	
		1 Alföldy (5)	11.	
		1 Alföldy (6)	251.	
		1 Hernádi (68)	85.	
		1 Honti (74)	430.	
		1 Horkay Hörcher (75)	368.	
		1 Horváth (77)	130.	
		1 Kabdebó (87)	121.	
		1 Lengyel (116)	203.	
		1 Lengyel (119)	303.	
		1 Márványi (126)	105.	
		1 Mesterházi (129)	723.	
		1 Mohás (134)	211.	
		1 Schein (188)	76.	
			<i>Születésnap i óda a Krisztinában</i>	
			1 Kelecsényi (91)	1436.
			<i>Tájképek</i>	
			3 Schein (187)	15–16.
			3 Schein (189)	65–66.
			2 Horkay Hörcher (75)	368.
			2 Koczkás (94)	852.
			2 Tandori (217)	641.
<i>Szerelem</i>				
2 Horkay Hörcher (76)	83.			
1 Alföldy (3)	20.			
1 Lengyel (119)	303.			
1 Mohás (134)	211.			
<i>Szerelem, viziisten</i>				
1 Orosz (158)	490.			
1 Urbán (240)	79.			
<i>Szicíliai koporsó</i>				
1 Honti (74)	429–430.			
<i>Szikvója-erdő</i>				
1 Horváth (77)	144.			
1 Lehóczky (104)	128.			
<i>Szobrok</i>				
3 Schein (189)	80–82.			
2 Bányai (19)	26–27.			
2 Berlind (29)	9.			
2 Hernádi (68)	103–104.			
2 Mohás (134)	210–211.			
2 Radnóti (178)	1299, 1302.			
2 Tarján (230)	30–31.			
2 Vörös (254)	372.			
1 Alföldy (4)	228.			
1 Alföldy (6)	251.			
1 Bányai (19)	28.			
1 Bárdos (21)	284, 296.			
1 Domokos (42)	328–329, 330, 331.			
1 Domokos (43)	159.			

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

1 Berta (31)	84.	<i>Tengeren</i>	
1 Cs. Gyimesi (60)	183.	2 Vasadi (251)	45.
1 Kántor (89)	271.	2 Vörös (254)	361.
1 Lengyel (116)	211.	1 Bata (23)	1315.
1 Nemes Nagy (155)	316.	1 Honti (74)	425.
1 Rónay (180)	398.	1 Horváth (77)	132.
1 Schein (187)	14.	1 Mohás (134)	210.
1 Schein (189)	94.	1 Schein (189)	42.
1 Széles (203)	50, 51.	1 Schein (190)	37.
1 Tüskés (238)	28.		
<i>Tanulni kell</i>		<i>Teraszos tájkép</i>	
1 Schein (189)	73.	2 Schein (189)	128.
		2 Schein (192)	50–51.
<i>Tavaszi felé</i>		2 Varga (248)	51–52.
2 Keszi (93)	59–60.	1 Dukay Nagy (44)	115.
2 Vajda (243)	201–202.	1 Horkay Hörcher (75)	369.
2 Varga (244)	266.	1 Kabdebó (84)	2.
1 Cs. Gyimesi (60)	180.	1 Lengyel (119)	304.
1 Kabdebó (85)	269.	1 Menner (128)	31.
1 Kabdebó (87)	120.	1 Poszler (175)	925, 930.
1 Kolozsvári Grandpierre (95) 5.		1 Varga (244)	268.
1 MagyarTört (124)	606.		
1 Orbán (157)	1.	<i>Térden</i>	
1 Pomogáts (166)	205.	1 Máthé (127)	191.
1 Pomogáts (170)	442.		
1 Poszler (175)	907–908.	<i>Tölgy</i>	
1 Schein (189)	20, 36, 43.	1 Alföldy (9)	138, 145.
1 Schein (190)	37–38.	1 Angyalosi (18)	153.
1 Szepesi (205)	263.	1 Gerliczki (53)	159.
1 Varga (247)	94.	1 Hernádi (68)	82.
1 Vargha (249)	646.	1 Horváth (77)	144, 145.
1 Vörös (254)	362.	1 Koczka (94)	851.
		1 Lehóczky (104)	128.
<i>Téli angyal</i>		1 Polcz (164)	79–80.
3 Schein (188)	72.	1 Schein (189)	92.
2 Hernádi (68)	100.	1 Solymos (197)	144.
2 Márványi (126)	107.	1 Széles (203)	48.
2 Radnóti (178)	1301.	1 Vasadi (251)	47.
1 Hernádi (68)	25, 87.	1 Vörös (254)	373.
1 Honti (74)	424.		
1 Magyar (121)	76.	<i>Trisztán és Izolda</i>	
1 Polcz (164)	78.	3 Schein (187)	10–11.
1 Schein (187)	17.	3 Schein (189)	60–62.
1 Schein (189)	67, 75.	2 Márványi (126)	106.
1 Sötér (200)	5.	2 Schein (189)	57, 79–80.
1 Széles (203)	48.	2 Varga (247)	103–104.
1 Varga (248)	49.	2 Vörös (254)	363–364.
1 Vörös (254)	372.	1 Alföldy (11)	251.
		1 Ambrus (16)	29.
		1 Angyalosi (18)	154.
		1 Beney (27)	39, 44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

1 Berta (30)	51.	<i>Utazás</i>	
1 Berta (31)	85.	3 Schein (189)	43–46.
1 Fülöp (50)	11.	3 Schein (190)	38–39.
1 Határ (64)	315.	2 Schein (188)	69.
1 Hernádi (66)	7.	2 Sík (193)	306.
1 Hernádi (68)	28, 46, 92.	2 Vörös (254)	361–362.
1 Horkay Hörcher (75)	367.	1 Alföldy (5)	11.
1 Izsák (79)	49.	1 Cs. Gyimesi (60)	176.
1 Kabdebó (85)	271.	1 Horkay Hörcher (75)	366.
1 Kabdebó (87)	121.	1 MagyarTört (124)	607.
1 Lehóczky (105)	59.	1 Márványi (126)	102.
1 Lengyel (107)	195.	1 Menner (128)	30.
1 Lengyel (113)	8.	1 Mohás (134)	210.
1 Lengyel (119)	304, 307.	1 Pomogáts (166)	206.
1 Magyar (121)	76.	1 Pomogáts (170)	443.
1 Magyar (122)	789.	1 Schein (189)	30.
1 MagyarTört (124)	605, 607, 611.	1 Schein (190)	33–34.
1 Nemes Nagy (149)	240, 241.	1 Tamás (215)	249.
1 Orbán (157)	1.	1 Urbán (240)	79.
1 Pomogáts (166)	204, 206, 210.	1 Urbán (241)	107.
1 Pomogáts (168)	82.	1 Vajda (243)	205.
1 Pomogáts (169)	135.		
1 Pomogáts (170)	440, 441, 443, 449.	<i>Ülsz és olvasol</i>	
1 Schein (187)	7, 8, 14.	1 Sík (193)	307.
1 Schein (188)	71.	1 Vörös (254)	355, 359.
1 Schein (189)	45, 52, 64, 68, 94.	<i>Vadkan</i>	
1 Széles (203)	47.	3 Schein (188)	71–72.
1 Tandori (224)	626–627.	1 Cs. Gyimesi (60)	181.
1 Tandori (227)	43.		
1 Tarján (230)	31.	<i>Város, télen</i>	
1 Taxner-Tóth (232)	1059.	2 Hajdú (62)	9.
1 Tellér (234)	308.	2 Hernádi (68)	104.
1 Varga (244)	268.	2 Tandori (217)	641.
		2 Tandori (224)	628.
<i>Tükör előtt</i>		2 Vörös (254)	368.
2 Horváth (77)	131–132.	1 Alföldy (4)	228.
<i>Ugyanaz</i>		1 Alföldy (7)	159.
2 Hernádi (68)	105–106.	1 Alföldy (9)	146.
2 Rónay (183)	35.	1 Alföldy (10)	6.
1 Hernádi (67)	102.	1 Izsák (79)	47.
1 Hernádi (68)	26.	1 Kántor (89)	270.
1 Horváth (77)	129.	1 Kardos (90)	315–316.
1 Kabdebó (84)	2.	1 Lator (103)	57.
1 Lehóczky (104)	133.	1 Lehóczky (104)	135.
1 Márványi (126)	101.	1 Lengyel (111)	55.
1 Poszler (175)	924–925.	1 Menner (128)	30.
1 Tandori (224)	631.	1 Nemes Nagy (146)	359.
		1 Orbán (157)	1.
		1 Pomogáts (170)	451.
		1 Prágai (176)	20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

1 Rónay (180)	398.	1 Vörös (254)	369.
1 Sötér (200)	3, 5.		
1 Széles (203)	48.	<i>Vihar</i>	
1 Tamás (214)	55.	4 Lator (101)	104–108.
1 Tandori (223)	969.	3 Nemes Nagy (147)	405–406.
1 Tandori (224)	617.	3 Schein (189)	80–82.
1 Tandori (227)	44.	2 Domokos (42)	331.
1 Urbán (240)	79.	2 V. Gilbert (55)	16.
		2 Rónay (181)	10.
<i>Vasút</i>		2 Széles (203)	50.
1 Mohás (134)	211.	2 Tandori (217)	646.
1 Széles (203)	48.	2 Vajda (243)	208–209.
1 Tamás (215)	258.	1 Alföldy (4)	230.
1 Varga (247)	93.	1 Alföldy (6)	252, 254.
		1 Alföldy (9)	138.
<i>Védd meg</i>		1 Bata (23)	1321, 1322.
1 Alföldy (4)	227.	1 Berta (30)	58.
1 Cs. Gyimesi (60)	182.	1 Bozó (34)	281.
1 Schein (189)	77.	1 Domokos (42)	330.
1 Széles (203)	47.	1 Galsai (51)	4.
1 Tellér (234)	311.	1 V. Gilbert (55)	15.
		1 Hernádi (68)	28.
<i>Viadal</i>		1 Honti (72)	616.
2 Ambrus (16)	29.	1 Horváth (77)	145.
2 Beney (27)	35.	1 Koczka (94)	853.
2 Berta (31)	84–85.	1 Lator (102)	213.
2 Cs. Gyimesi (60)	177.	1 Lehóczky (104)	135.
2 Hajdú (62)	9.	1 Magyar (121)	76.
2 Radnóti (178)	1300.	1 MagyarTört (124)	610.
2 Rónay (181)	10.	1 Márványi (126)	107.
1 Alföldy (9)	140.	1 Nemes Nagy (140)	135.
1 Ambrus (16)	30.	1 Nemes Nagy (149)	246.
1 Lengyel (116)	207.	1 Nemes Nagy (155)	316.
1 MagyarTört (124)	605.	1 Pomogáts (166)	209.
1 Menner (128)	30.	1 Pomogáts (168)	81.
1 Mohás (134)	211.	1 Pomogáts (169)	134.
1 Nemes Nagy (137)	454.	1 Pomogáts (170)	448.
1 Papp (161)	90.	1 Radnóti (178)	1299.
1 Polcz (164)	80.	1 Rónay (182)	187.
1 Pomogáts (166)	204.	1 Schein (189)	94, 125.
1 Pomogáts (170)	440–441.	1 Schein (192)	49.
1 Poszler (173)	39.	1 Széles (203)	52.
1 Poszler (175)	919.	1 Tamás (215)	259.
1 Prágai (176)	21.	1 Tandori (217)	642.
1 Radnóti (178)	1299.	1 Taxner-Tóth (232)	1060.
1 Tamás (214)	72.	1 Urbán (240)	79.
1 Tamás (215)	249.	1 Varga (246)	89.
1 Tandori (217)	645.		
1 Tandori (224)	625.	<i>Villamos</i>	
1 Tellér (234)	307.	4 Nemes Nagy (156)	185–193.
1 Vasadi (251)	46.	3 Hernádi (68)	42–44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

3 Poszler (175)	921–922.	<i>Villamos-végállomás</i>	
3 Schein (187)	14.	4 Bárdos (21)	283–297.
3 Schein (189)	62–64.	3 Schein (189)	121–127.
2 Erdődy (45)	934.	3 Schein (192)	45–49.
2 Koczkás (94)	853.	1 Csányi (37)	118.
2 Nemes Nagy (146)	351–352.	1 Dukay Nagy (44)	115.
2 Poszler (172)	765–766.	1 Honti (72)	617.
2 Poszler (174)	319–320.	1 Horkay Hörcher (75)	369.
2 Schein (188)	71.	1 Kabdebó (84)	2.
2 Sőtér (200)	5.	1 Lehóczky (105)	59.
2 Tandori (220)	56.	1 Lengyel (119)	304.
2 Tandori (224)	629–630.	1 Menner (128)	31.
2 Vajda (243)	206–207.	1 Poszler (175)	925, 930.
1 Berta (30)	51, 58.	1 Schein (188)	80.
1 Domokos (42)	330.	1 Schein (189)	128.
1 Hernádi (68)	25, 30.	1 Schein (192)	50, 52.
1 Horkay Hörcher (75)	367.	1 Tellér (234)	312.
1 Jovánovics (82)	157.	1 Varga (248)	49.
1 Lehóczky (104)	122.		
1 Lehóczky (105)	59.	<i>Virágének</i>	
1 Lengyel (109)	208.	2 Honti (73)	301–302.
1 Lengyel (119)	304.	1 Hernádi (68)	47.
1 Mikó (133)	51.	1 Honti (73)	303.
1 Nemes Nagy (140)	110, 130.	1 Honti (74)	426.
1 Nemes Nagy (146)	358.		
1 Nemes Nagy (149)	240.	<i>Víz és kenyér</i>	
1 Poszler (173)	39.	4 Buda (35)	453–457.
1 Poszler (175)	914.	3 Hernádi (68)	48–51.
1 Rónay (180)	397.	1 Hernádi (68)	24, 26.
1 Schein (187)	19.	1 Honti (70)	63.
1 Schein (188)	70.	1 Menner (128)	31.
1 Schein (189)	79, 118.	1 Schein (189)	130.
1 Schein (191)	58.	1 Schein (192)	52.
1 Széles (203)	50.	1 Varga (244)	268.
1 Tamás (214)	54.		
1 Tandori (224)	615–616, 631.	<i>Vonatok</i>	
1 Tandori (227)	43–44.	2 Lengyel (114)	120–121.
1 Técsy (233)	108.		
1 Varga (244)	268.	<i>Vörösfenyő, páfrány, szunyog...</i>	
1 Varga (247)	102, 104.	1 Honti (74)	433.
1 Vörös (254)	366.		

BÁTHORY ORSOLYA

PRAY GYÖRGY EGY KIADATLAN EPIGRAMMÁJA

A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirtárában, a *Collectio Prayana* 65. tomusában, a 284v lapon találtam Pray György mindezidáig nyomtatásban meg nem jelent epigrammáját. A kötet eredetileg, 118. G. 18. jelzet alatt, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár *Jesuitica* állományában volt 1996-ig.¹ A bencés rend ugyanis ebben az évben adott át néhány Pray-kéziratot a pesti bibliotékának viszonzásul a *Pannonhalmi Evangelistarium*ért.²

Az említett tomusban vegyes tartalmú autográf iratokat találunk, így többek között néhány kiadásra szánt mű cenzúrapéldányát, a már kiadott munkákról szóló német nyelvű kritikák másolatait, valamint epigrammákat, amelyek *Diversa epigrammata* cím alatt szerepelnek a 267–270. leveleken.³ Témáik az 1790-es évek bizonyos bel- és külpolitikai eseményei, így az 1790–91. évi országgyűlés, II. Lipót általános amnesztiarendelelete, illetve a francia forradalom és a koalíciós háborúk egyes történései. A most közölt verset 28 lappal hátrébb, egy, Izdenczy Józseftől Praynak címzett levél utáni üres lap hátoldalán találtam. A kötetben belüli elkülönülése a többi költeménytől valószínűleg azzal magyarázható, hogy apropója még egy II. József uralkodása alatti eseménnyel, Belgrád 1789. október 8-i bevételével hozható kapcsolatba. A Habsburg birodalom régóta várt katonai sikere előtt Pray egy kiseposszal (*poemationnal*) tisztelgett, melyet ugyancsak Szörényi László mutatott be egy 2006-os tanulmányában.⁴ Pray vélhetőleg a 917 hexameteres alkalmi eposz írása idején vethette papírra ezt a két disztichonból álló verset.

¹ A kötet tartalmát lásd SZABÓ Flóris, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kézirat-katalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1981 (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai – Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 2), 169, 988. tétel.

² A könyvtárközi megállapodásra a Főapátsági Könyvtár igazgatóhelyettese, Ásványi Iona hívta fel a figyelmemet, segítségét itt köszönöm meg. A csereszereződésről a Pannonhalmi Szemle számolt be pár mondatban (1997, V/1, 120–121).

³ Ezek közlését lásd SZÖRÉNYI László, *Pray György kiadatlan versei a Pannonhalmi Főkönyvtárban = Találkozások: Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*, szerk. SULLYOK Elemér, VARGA Mátyás, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2006, 221–235.

⁴ Az eposz címe *Taurinum auspiciis Iosephi II. Augusti recuperatum*. SZÖRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete = Classica, mediaevalia, neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 199–207.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

Dux Laudon puellam Turcicam Belgrado praedam secum attulit.

Quam praedam ex bello ducis, Laudone, puellam,
Fiet tincta sacro flumine praeda Dei.
Major non poteris⁵ victo hoste redire Viennam,
Terras fers Domino, fers animasque Deo.

Az epigramma szerint Laudon,⁶ az osztrák csapatok fővezére Belgrád ostrománál nem csak II. Józsefnek szerzett területeket győzelme révén, de mert egy török kislányt is visz magával Bécsbe, az ő megkeresztelése után Isten számára is lesz hadizsákmánya.

Első olvasásra kegyetlennek és barbárnak tűnhet a tett, hogy a győztes hadviselő fél idegenbe hurcol egy kislányt mintegy trófeaként, vagy ahogy a szövegben szerepel, prédaként. Az esettel kapcsolatos ellenérzést fokozhatja, hogy tudomásunk van Laudon egy másik hadizsákmányáról is. Éppen ötven évvel korábban, amikor Laudon még az orosz hadseregben szolgált, ugyancsak Belgrád alól, a karlócai békét (1699) ratifikáló török főkövet síremlékét vitette Ausztriába, és állíttatta fel Bécshez közeli birtokán, Hadesdorfbán.⁷

Mielőtt azonban Laudonról egy olyan ember képe alakulna ki, aki minden hősiessége és katonai szakértelme ellenére kizárólag morálisan kifogásolható hadizsákmányokhoz vonzódott, nézzük meg a két eset hátterét. Az 1739-ben zsákmányolt sírkő esete nem egyedülálló a korban; Claudia Römer tanulmánya szerint ezeket eleve hadizsákmánynak, az ellenségtől szerzett „szuvenírek” tekintették.⁸

⁵ A margón szerepel az első három szóra egy variáns: „Ditior haud poteris.”

⁶ Ernst Gideon von Laudon, vagy ahogy bárói rangra emelése után írta a nevét, Loudon 1717-ben született Livóniában, a mai Lettország területén. Akárcsak apja, ő is katonai pályára lépett. Tizenöt évesen jelentkezett az orosz hadseregbe, harcolt a lengyel örökösödési háborúban és a törökök ellen is. Miután II. Frigyes porosz király nem fogadta el szolgálatait, 1742-ben Franz von der Trenck osztrák alezredes hírhedt pandúrhadtestébe kérte a felvételét. Trenck kegyetlenségei miatt otthagya a szabads csapatot, és 1746-tól a horvát határőrvideken szolgált. Ebben az időben vette feleségül a Bazinból való Clara von Haagent, és tért át a római katolikus vallásra. Többszöri elutasítás után, a hétéves háború (1756–1763) kitörésekor végül elfogadták Laudon jelentkezését a császári hadseregbe. Számos csatában kiténtette magát, és az 1758. évi hochkirchi ütközetben nyújtott teljesítménye miatt Mária Terézia osztrák örökletes bárói rangra (Freiherr) emelte őt. I. Ferenc császár (1708–1765) birodalmi grófi címet adományozott neki. A hétéves háború után Daun és Lacy tábornagyok mellett háttérbe szorult, ezért évekig visszavonultságban – ahogy a korabeli sajtó emlegette, „cincinnatiusi életmódban” – élt hadesdorfi birtokán. II. József még egyszer, utoljára hadba hívta az 1787-ben kirobbant törökellenes háború élére. Az idős és megfáradt Laudon azonban csakhamar kénytelen volt átadni a főparancsnokságot Hadik András tábornagnak. Ő viszont a Belgrád környéki hadműveletek idején megbetegedett, így 1789-ben a főparancsnoki kinevezést ismét Laudon kapta meg. Mindössze háromhetes ostrom után foglalta el Belgrádot (1789. október 8.), majd pár nap múlva Szendrőt. 1790. július 14-én halt meg Morvaországban, miután a kifejezetten számára felállított hadsereg élén a poroszok ellen vonult. Laudon életéről a máig legrészletesebb monográfia: W. E. von JANKO, *Laudon's Leben*, Wien, 1869.

⁷ Claudia RÖMER, *Egy, a 15 éves háborúból származó oszmán sírkő Steyersbergben, Alsó-Ausztriában*, *Aetas*, 1999/4, 56.

⁸ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

Az elhurcolt török kislány története is más megvilágítást kap, ha először is figyelembe vesszük, hogy Pray epigrammájában ugyanaz az öröm kerül kifejezésre, mint ami az összes többi, Belgrád visszafoglalására írt költeményben, így Pray fentebb említett kiseposzában is. A császári csapatok (melyekben számos magyar egység is harcolt) régóta várt, keservesen kivívott diadala volt ez, melyet egy, a Magyar Királyság gazdaságát és emberi erőforrásait is rendkívül igénybe vevő hadjárat előzött meg. Az országban mindenfelé tapasztalható felháborodást még inkább növelte az osztrák katonaság kezdeti sikertelensége. Nem csoda hát, hogy a Belgrád visszavétele feletti, megkönnyebbüléssel vegyes győzelmi mámor sok alkalmi vers íróját, így Prayt is magával ragadta. Ez a szilaj öröm, és a kettős haszon (területek a császárnak, lelkek Istennek) emlegetése egy gyermek tragikus sorsával kapcsolatban az, ami megütközést válthat ki a mai olvasóból. Ha valaki viszont akkoriban olvasta volna a verset, tisztában lett volna azzal, hogy korántsem valamiféle kegyetlen hadizsákmányszerzésről van pusztán szó. Feltéve, ha az a valaki olvasott újságot.

Ernst Gideon von Laudon utolsó fényes haditette volt Belgrád (Nándorfehérvár) töröktől való visszafoglalásának irányítása. A Bécsbe hazatérő feldmarsallt nagy ünnepléssel fogadták Pesten és Budán 1789. december 20-án, valamint 21-én. A Magyar Kurír már ezt megelőzően arról informálta olvasóit, hogy noha még nem tudni, mikor érkezik pontosan az idős tábornagy Pestre, „a’ megholt Belgrádi basának egy igen szép leányát hozná-fel magával örök emlékezetül.”⁹ Később egy másik verzió is megjelent a kislány származásával és megtalálásával kapcsolatban. Eszerint az ötéves kislányt „a’ hajosok Májora Pemler úr” Orsovában, „2 török asszonyok között ülve találá.” Laudon ezután vette magához a gyermeket, és miután török ruhába öltöztette, elindult vele Bécsbe.¹⁰

A Hadi és Más Nevezetes Történetek egy harmadik változatot közölt ezzel kapcsolatban. Laudon Belgrád ostromakor talált rá az édesanyja holtteste mellett zokogó kislánnyra. A beszámoló arra is kitér, hogy Laudon a tiszteletére rendezett pesti ünnepségek idején egy katonatisztre bízta az árvát, akit az végig az ölében hordozott. Amikor a tábornagy hajóval kelt át Budára, ahol újabb ünnepségek várták, akkor is „mindég tsak azt mondotta, hogy az ő kis Leányára vigyázzanak.”¹¹ A 73 éves Laudon és felesége valószínűleg örömmel fogadták be magukhoz az árvát, minthogy egyetlen életben maradt gyermekük, a szintén katonatiszt Johann Ludwig Alexius már meglett férfi volt akkoriban. Ugyancsak a Hadi és Más Nevezetes Történetekből tudhatjuk meg, hogy a házaspár sokat foglalkozott a kislánnyal. Minthogy jól beszélt „illyriai nyelven”, vagyis horvátul, az egykor a horvát katonai határőrvidéken szolgáló Laudon szívesen társalgott vele. Felesége, aki Bazinból származott, és még mindig jól beszélt „tótul”, ugyancsak megértette magát a kislánnyal – amint arra a cikk utal – a horvát és a szlovák nyelv hasonlósága miatt.¹²

⁹ Magyar Kurír, 1789, 1450.

¹⁰ *Uo.*, 1463.

¹¹ Hadi és Más Nevezetes Történetek, II. szakasz, 6.

¹² *Uo.*, 169.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 5. évfolyam 1. szám

Laudon halála előtt néhány nappal kelt végrendeletében kétezer forintot hagyományozott fogadott gyermekeire.¹³

A török kislány emléke a Mozart életművét kutató zenetörténészek jóvoltából máshonnan is ismert. A Wiener Zeitung 1791. március 26-i száma egy hirdetést tett közzé, melyben az állt, hogy Herr Müller a Himmelfortgasse egy épületének földszintjén megnyitotta installációját, egy mauzóleumot, melyet a világhírű Laudon feldmarsall tiszteletére emelt. Az érdeklődők egy forint ellenében tekinthették meg az emlékművet reggel 8-tól este 10-ig. Minden óraütéskor gyászzene csendült fel egy mechanikus orgonából; azon a héten, amikor a hirdetés megjelent, éppen Mozart egy műve volt hallható. A szokatlan látványosság alkotója, Müller úr (eredeti nevén Joseph Deym von Stritz) nagy közismertségnek örvendett Bécsben művészeti galériája révén, ahol híres műalkotásokról készült gipszmásolatokat, viaszfigurákat és mechanikus játékokat állított ki.¹⁴ Több géporgonára írt zeneművet is rendelt Mozarttól, aki – vélik egyes zenetörténészek – az f-moll fantáziát (K. 594) komponálhatta a Laudon-emlékmű háttérzenéjéül.¹⁵

A Laudon-mauzóleum

Magáról a mauzóleumról nem maradt fenn pontos leírás. Herr Müller valószínűleg gipszből készítette el a kisebb síremléket, vagy csak a homlokzatát, és abban helyezte el a viaszfigurákat. Az installációról fennmaradt egy metszet, mely a bécsi Albertina grafi-

¹³ JANKO, *i. m.*, 495. „Für die kleine Türkin Teka sind 2000 fl. als Eigenthum nutznießlich anzulegen...” A „Teka” vagy a kislány neve, vagy, ami valószínűbb, a török *tek* (am. ’egyedüli, magányos’) melléknévből származó szó, vagyis itt ’árva’ lehet a jelentése.

¹⁴ Otto Erich DEUTSCH, *Mozart: A Documentary Biography*, Stanford, Stanford University Press, 1966, 389.

¹⁵ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

kai gyűjteményében ma is látható.¹⁶ A négyoszlopos klasszicista mauzóleum közepén egy üvegekoporsó áll, amelyben Laudon viaszból készült holtteste fekszik. A koporsóhoz lépcső vezet, körülötte gyászoló alakokat látunk. Bal kéz felől egy fekete fátylas asszony látható, vélhetőleg Laudon özvegye, aki egy urnát ölel át, melyben a halott szívét helyezték el. Lábánál pajzs hever, afölött pedig díszes párna, amin egy korona van. A koporsótól jobbra egy kardjára támaszkodó, magas, páncélba öltözött férfi áll egyik lábát a lépcső legalsó fokára téve. Ujjával egy harmadik alakra mutat, aki a koporsó lábánál ül, fején turbánnal, arcát egy zsebkendőbe rejtve: a Laudont sirató török kislány az.

¹⁶ A metszetről készült fotót lásd Otto Erich DEUTSCH, *Mozart und seine Welt in zeitgenössischen Bildern*, Kassel–Basel, Bärenreiter, 1961 (Mozart: Neue Ausgabe sämtlicher Werke, Serie 10, Supplement, Werkgruppe, 32), 243.

**BARTÓK ISTVÁN: „NEM EGYÉB, HANEM MAGYAR POÉZIS”.
SYLVESTER JÁNOS NYELV- ÉS IRODALOMSZEMLÉLETE
EURÓPAI ÉS MAGYAR ÖSSZEFÜGGÉSEKBEN**

Budapest, Universitas Kiadó, 2007, 454 l. (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és
Kritika társsorozata).

Tarnai Andor elévülhetetlen érdemeket szerzett avval, hogy néhány ígéretes kutatásban felkeltette az érdeklődést a magyarországi irodalomelméleti gondolkodás történetének vizsgálata iránt, és elindította őket pályájukon. Közülük az egyik legtehetségesebb Bartók István. Tíz esztendővel ezelőtt jelent meg „*Sokkal magyarab-ból szólhatnánk és írhatnánk*” című monográfiája, amely a hazai irodalomról való gondolkodást 1630 és 1700 között foglalta össze, Medgyesi Pál intelmét választva műve címéül. Nagyot ugorva visszafelé az időben, most Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletét, annak geneziséjét és hatását vizsgálja európai és magyar összefüggésben. A cím újra idézet, ráadásul olyan, amelyben az alany nem is szerepel, csupán a rá vonatkozó állítás: „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”. A Sylvester-irodalomban járatlan olvasó csak a 186. lapon tudja meg, hogy a citátum valójában Sylvester János 1541-ben megjelent Újtestamentum-fordításának függelékéből való, és hogy ott mit is tekintett magyar költészetnek.

Bartók Sylvester János személyiségét és munkásságát középpontba állítva kettős célt tűzött ki maga elé: bemutatni a humanista nyelvfelfogás alakulását az európai, majd a magyar művelődéstörténetben, továbbá Sylvester János irodalomkritikai

kulcsfogalmainak jelenlétét 16–17. századi irodalmunkban.

Először a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulási folyamatát vázolja fel. Hangsúlyozza Lorenzo Valla *De linguae Latinae eloquentia* című, 1449-ben keletkezett művének jelentőségét a klasszikus latin nyelv újrafelfedezése tekintetében. A klasszikus latin újraértékelése az egyes népnyelvek felértékelésével egészült ki, ami olyan párhuzamos, latin és népnyelvű rendszerezések megjelenéséhez vezetett, mint amilyen a *Grammatica Hungarolatina* is. A széleskörű áttekintés – amely a legújabb nemzetközi szakirodalom megállapításaira épül – az anyanyelvű művelődés terjedésében helyesen utal a reformáció szerepére, annak iskolapolitikájára és a könyvnyomtatásra, amelyek egymás hatását erősítették. Angol, német, orosz, sőt még cseh példákat is említ a 16–17. századi nyelvészeti irodalomból.

A következő, *A magyar grammatikai irodalom kezdetei* című rész lényegében Janus Pannonius csak említésből ismert magyar illetve magyar–latin grammatikájának a problematikáját foglalja össze, újraolvasva, újraértékelve, egymásra vonatkoztatva a 17–18. századi és a modern szakirodalmat. Bartók István ugyanis – saját kifejezésével élve – „kritikus olvasó”, azaz mindig fenntartással olvassa, amit

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

olvas: primer forrásokat és a szakirodalmat egyaránt, és míg az előbbieket jó filológusként igyekszik értelmezni, az utóbbiakat szigorú kritikával, de nem az eleve-mindent-meg-kell-kérdőjelezni gondolattal, egymásra vonatkoztatva kontrollálja, mérlegeli, okosan újraértelmezi és „nekem is van egy ötletem” felkiáltással új szempontokat érvényesít. Így sokszor évszázadok óta újramértelt és elhitt megállapítások dőlnek meg, vagy kerül mögéjük jogosan kérdőjel. A Janus Pannonius-grammatikával kapcsolatban egyetérthetünk a szerző óvatos konklúziójával, amely szerint nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy Sylvesterén kívül létezett egy olyan kéziratok kétnyelvű grammatika, amelyet okkal vagy ok nélkül Janus Pannoniusnak tulajdonítottak.

A harmadik rész szól Sylvester János grammatikai munkásságáról. Összegezi a krakkói és wittenbergi tanulmányai során szerzett grammatikai ismereteit, részvétele az 1527-ben Vietor krakkói nyomdájában megjelent négy nyelvű (latin–német–lengyel–magyar) kiadványok létrejöttében. Sylvester az 1529-ben kezdődő wittenbergi tanulmányai során ismerkedett meg a latin–német párhuzamos grammatikákkal. Közülük az 1533-ban Marcus Crodellius által szerkesztett ún. *Torgaui Donatus* mutat Bartók szerint a legtöbb szerkezeti, sőt szövegbeli egyezést Sylvester művével. Megjelenésekor Sylvester már nem tartózkodott Wittenbergben. Bartók azonban elképzelhetőnek tartja azt is, hogy az 1534. szeptember 9-én immatrikulált Lucas Sylvestris is Sylvester János lenne, sőt azt is, hogy ugyanabban az esztendőben, augusztusban járt Torgauban, és összeismerkedett Marcus Crodelliuszal. Crodellius művének Sylvesterre való hatása tagadhatatlan, de könyvét személyes ismeretség nélkül is

megszerezhetette Wittenbergben járt peregrinusoktól, akár Lucas Sylvestristől is. Hiszen az, hogy Lucas és Johannes rokonok voltak, mindenképpen valószínűbbnek tűnik, mint az, hogy Lucas neve tévedésből került a matrikulába Johannes helyett. Természetesen a könyvkereskedelem útján való információterjedésre is gondolni kell. Az pedig, hogy Crodellius később, 1541-ben éppen Sylvester *Grammatica Hungarolatinájának* címét követte bázeli *Grammatica Latinogermanicája* címében, ugyancsak kétséges, hiszen az ilyen típusú címadás nem volt ismeretlen a korban. Példa erre Petrus Dasypodius 1535-ben Strassburgban megjelent *Dictionarium Latino-germanicum*a, amelyet Bartók is említ az 53. lapon. Ugyanakkor számunkra magától értődő dolog az, hogy Sylvester grammatikája német földön ismert lehetett, így akkor is eljuthatott Crodellius kezébe, hogyha személyes kapcsolatuk egyelőre még bizonyítást igényel, hiszen Sylvester János 1543-tól a bécsi egyetemen működött, sőt az RMK III. kötete 1544-ből, 1547-ből és 1551-ből több latin nyelvű költeményt is felsorol tőle. Saját maga vihetett magával példányokat magyarországi kiadványaiból: grammatikájából éppúgy, mint Újtestamentum-fordításából, amely évtizedekkel később, 1574-ben éppen Bécsben látott újra napvilágot (RMNy 335), és amelynek filológiai vizsgálatával még adós a kutatás.

Sylvester forrásairól szólva Bartók sorra veszi az általa említett szerzőket, majd bebizonyítja, hogy nem Guarino da Verona, hanem Nicolaus Perotti volt példája a grammatika definiálásában. Egyébként hosszan értekezik a legújabb szakirodalom alapján Guarino grammatikájának skolasztikus vagy humanista voltáról. E kérdés-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi C. évfolyam 1. szám

körben Guarino legtehetségesebb tanítványának, Janus Pannoniusnak a mesteréhez kapcsolódó panegyrisére és epigrammáira is támaszkodik

A *Grammatica Hungarolatina* elemzése több ponton is módosítja eddigi felfogásunkat. Meggyőzően bizonyítja, hogy nincs okunk feltételezni, hogy abból a mondatban elveszett volna; így a jelenleg ismert egyetlen példány teljes; utánajár a szakirodalom által eddig értelmezhetetlen terminológiai kérdéseknek: bebizonyítja, hogy Sylvester indulatszóról szóló definíciója mögött szövegromlás áll (incondita helyett incognita!). A magyar nyelvben meglévő névelő, időmértékes verselés és metaforikus kifejezés lehetősége együttesen bizonyítja Sylvester szemében a magyar nyelv kiválóságát, amit nem kis öntudattal hangsúlyoz műveiben. Bartók könyvének egyik legnagyobb eredménye, hogy bizonyítást nyer az az eddig még soha senki által fel nem tételezett gondolat, hogy a *Grammatica Hungarolatina*ban „Nos”-szal jelölt öt latin nyelvű hónapvers Sylvester János költeménye. A magunk részéről osztjuk Bartók álláspontját, hogy ezek talán magyar virágénekek fordításai, vagy legalábbis azok hatására keletkeztek.

A magyar nyelvű virágénekekről Sylvester 1541-ben, Újtestamentum-fordítása függelékében mondott véleményét. Költői alkotásoknak tartotta azokat, mivel bennük a metaforikus kifejezésben megnyilvánuló *inventio*, azaz a *lelís* jut érvényre. Ekkor válik teljessé a Bartók-monográfia címében közölt állítás: „...kiváltképpen az virágénekekben [...] csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az *lelís*ben, mely nem egyéb hanem magyar poézis”.

1604-ben, több mint hatvan év múlva Szenci Molnár Albert *Dictionarium Ungra-*

*rico-Latinum*ában is hasonlóképpen rögzül az *inventio* mint a *lelís*, Molnár szóhasználata szerint *lelés* megfelelője; és az *invenio* = *lelem*. Molnár *Latin-magyar szótárának* segítségével pedig összerakható az *inventio poetica* terminus magyar megfelelője is. Balassi Bálint a *Maga kezével írott könyvében* több versét is ezzel a terminussal illette, amit az 55. vers argumentumában ő maga *versszerző találmánynak* mondott magyarul. Molnár szótáraiban a következő, ide vonatkozó szócikket lehet találni: *inventio* = találás, megtalálás; *inventum* = *találmány* és *versszerzés* = *versificatio*; *versszerzésnek tudománya* = *poetica*. Ezek a megfeleltetések bizonyítják, hogy a korabeli szóhasználatban a *lelés* és a *versszerző találmány* is közkeletű kifejezés volt.

Bartók felfogása szerint a *lelís* mellett Sylvester nyelv- és irodalomszemléletének kulcsfogalma még a *beszédnek nemesen való szerzise*, azaz az *ornatus*. Munkája negyedik fejezetében kitekintésként e kettő megjelenését kíséri végig a régi magyar irodalom legnagyobbjainál a 16–17. században. A széleskörű, Bornemisza Pétertől Gyöngyösi Istvánig terjedő, érdekes szemle különböző műfajokra terjed ki, és vizsgálódási körébe vonja az alkotók eddig is ismert és kevésbé ismert megnyilatkozásait. Elemzése olyan széleskörű és annyira gazdag információkban, hogy igaztalan lenne bármelyik részét is kiemelnünk. Ehelyett olvasásra ajánljuk.

A monográfia ötödik része újra visszatér a *Grammatica Hungarolatina*hoz. Egyetlen, jelenleg ismeretes példányáról és Kazinczy Ferenc 1808. évi kiadásának létrejöttéről szól. Itt olvashatjuk Bartók István elfogadhatónak látszó ötletét arról, hogy a *Grammatica* 1577. évi possessora:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi C. évfolyam 1. szám

Johannes Fabricius Servestanus azonos azzal a Johann Fabriciusszal, aki 1595-ben a szebeni nyomda tulajdonosa lett.

A monográfia végére, a *Függelék*be kerültek azok a fontos dokumentumok, amelyek megkönnyítik az első rész megértését. Így hasonmásban is megnézheti az olvasó a *Grammatica Hungarolatina* hónapverseit az 1539. évi kiadásból; Balázs János és Pröhle Jenő levélváltását 1958-ból a Janus Pannonius-grammatikára vonatkozóan; és Wietorisz Jonatán és Szarka János egyháztörténeti kéziratának Sylvester Jánosról szóló részleteit magyarul és latinul 1770-ből. Ezután sorolhatunk fel a *Grammatica Hungarolatina* kiadásai, a Sylvester-szakirodalom és a kötet szerzőjének a témában közölt publikációit, valamint annak rendje-módja szerint a rövidítések.

Sajátos, hogy 1539 és 1808 között egyetlen kiadása sem volt a Sylvester-gram-

matikának, míg a közelmúltban, 1968 és 2006 között hatszor jelent meg, és C. Vladár Zsuzsa lefordította magyarra (Bp., 1989, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 185). Ezekhez csatlakozik hetedikként Bartók István újabb kritikai kiadása, amely a kötetben *Melléklet*ként olvasható. Szövegközlése és -gondozása mintaszerű.

A kötet az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült, és az *Irodalomtudomány és Kritika Klasszikusok* elnevezésű társsorozatában jelent meg. Ez azt jelenti, hogy Sylvester János is nemzeti irodalmunk klasszikusai közé sorolhatjuk. Reméljük, hogy a következő kötetekben további, 16–18. században élő és alkotó, méltatlanul elfeledett literátoraink életművéről is születik hasonlóan magas színvonalú, kritikátörténeti összefoglalás.

P. Vásárhelyi Judit

MEDGYESI PÁL REDIVIVUS.

TANULMÁNYOK A 17. SZÁZADI PURITANIZMUSRÓL

Szerkesztette Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 280 l.

Az 1636-ban magyarul első ízben ki-nyomtatott *Praxis pietatis* megjelenésének 370. évfordulója alkalmából megrendezett debreceni konferencia tanulmánykötetének címében szereplő *redivivus* szó akaratlanul is felveti a kérdést: az ezredforduló tájékára új életre ébredt vagy csak felfrissült a Medgyesi-életmű és a Medgyesi nevével szorosan összefonódott puritanizmus kutatása? De talán nem is akaratlan a kérdésfeltevés, tekintve, hogy Luffy Katalin historiográfiai áttekintése, mely a kortársi recepcióval indul, az 1980-as évekkal zárja le a korszakolást, azzal a ki nem mondott

szándékkal, hogy a napjainkig hátralévő periódus eredményeit egyrészt a tanulmány függelékeként összeállított, s az elmúlt bő két évtized Medgyesi-tanulmányait összegző bibliográfia, másrészt az e kötetben foglalt tanulmányok, s azok határozatai szintetizálják. Erre enged következtetni a szerző következő megjegyzése is: „Mindezek [a tudományos kutatás korábbi eredményei – P. T. Sz.] az utóbbi és következő évtizedek kutatói számára biztos alapot teremtettek meg és fontos irányokat jelöltek ki, arra felhívva a figyelmet, hogy e szövegeket kulturális,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 1. szám

társadalmi és mentalitástörténeti, valamint egyház-, teológia- és kegyességtörténeti beágyazottságában és összetettségében kell vizsgálni.” (26.) Nyilván nem véletlen, hogy a kötet felépítése a tanulmányok csoportosításában ugyanezt a korszerű szempontrendszert követi: historiográfia, grammatika és retorika, teológia és hermeneutika, kegyesség- és imádságtörténet, egyházpolitika, fordítás és terminológia, valamint hatástörténet tematikájú fő fejezetekre tagolva a Medgyesi-szövegek megközelítéseit. Megjegyzendő azonban, hogy a tartalmi sokszínűség kissé fel is aprózta a kötet tagolását. Nézetem szerint például a grammatikai és a fordítási-terminológiai fejezet egységesítésével sokkal izgalmasabb horizontot lehetett volna felvázolni, még akkor is, ha ez a konferencia tematikájához csak lazán kötődő tanulmányok kimaradásával járt volna. Mindenesetre az előadóknak, illetve a tanulmánykötet szerzőinek – különböző okok miatt nem minden előadás került bele a kötetbe, viszont kevésbé érthető módon szerepel olyan dolgozat is, mely előadás-ként nem hangzott el – névsorát böngészve jogos lehet a szervezők, a szerkesztők, sőt az olvasók várakozása közvetlenül a Medgyesi- és közvetve a puritanizmus-kutatás helyzetfelmérésének, összegzésének, s a lehetséges új perspektívák felvázolásának vonatkozásában, hiszen a téma legkiválóbb kutatói adtak elő Debrecenben. A szervezők igyekeztek tehát minden külső feltételt megteremteni annak érdekében, hogy a konferencia megfelelhessen az előbbieken felvázolt szintézisteremtő szándéknak.

Meglepő módon Luffy Katalin említett tanulmányát egy „mitoszromboló” írás követi. Csorba Dávid a keserű-édes kifejezés exegetikai, nyelvészeti és retorikai

vizsgálata nyomán, meggyőzően érvelve egyébként amellet, hogy a bibliai Ruth könyvében leírt Naómi–Mára névcsereben gyökerező kifejezés nem kizárólagosan a puritán retorika sajátja, hiszen a középkori irodalomtól napjainkig számos előfordulását találjuk, a dolgozata címében nem kellően átgondolt frazeológiával megkérdőjelezi a puritán formakincs létezését azáltal, hogy annak mítoszáról ír. Nyilvánvaló, hogy ehhez módszertanilag egyetlen kifejezés vizsgálata kevés volna, mint ahogy az is, hogy nem ez volt a szerző szándéka.

Ennél fontosabbnak látszik annak a Csorbánál két helyen is előforduló, s egyébként is burjánzó tévedésnek a tisztázása, miszerint a *Bánkódó lélek nyögési* című 1666-ban megjelent munka id. Köleséri Sámuel váradi imádságait tartalmazná. Köztudomású, hogy Köleséri 1659-ben elhagyta Váradot, s Borsod vármegye székhelyén, a várakkal is rendelkező Szendrőn lett lelkész. Itt írta meg a fenesi csata valamint Várad elfoglalásának tragédiáját átérezve az említett panaszimádságokat, amelyek egyes darabjai nem a váradi, hanem a szendrői vitézek reggeli könyörgésének alkalmával kapcsolódtak össze.

A. Molnár Ferenc Medgyesi „jajos” címadásait vizsgálja, számos nyelvtörténeti adattal, párhuzammal alátámasztva megállapítását, miszerint: „A *jaj* igen elterjedt indulatszó volt, elsősorban a fájdalom, a baj jelölésére foglaldott le, és a ’siralom, fájdalom, csapás’ jelentésű főnevesült alakját is használták már korábban. Az viszont Medgyesi sajátos, egyéni eljárása volt, hogy a *jaj* szónak ezt a használatát több prédikációja, munkája címében (és szövegében is) kiemelten és sorozatosan alkalmazta.” (48.) Hiányérzetünk a gazdag pél-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

datár ellenére is maradhat, hiszen Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának* címére, illetve a Szalárdira gyakorolt Medgyesi-hatásra egyáltalán nincs utalás a cikkben.

A grammatikai-retorikai fejezet zárásaként Mikó Gyula Geleji Katona István szemszögéből idézi fel azt a tudományos vitát, mely az egyházi retorika megújítása körül zajlott az 1640-es évek végén. Geleji Katona argumentációjában a klasszikus retorikai elveket alkalmazó, hagyománytisztelő és művészien igényes szónoklat mellett foglalt állást, szemben a puritánok szerkezetében és nyelvezetében leegyszerűsített szónoklattani elveivel, melyek a közérthetőséget, a könnyebb és szélesebb körű befogadást célozták.

Oláh Szabolcs tanulmánya hermeneutikai megközelítésben dolgozza fel a Medgyesi Pál *Doce nos orare...* című homiletikai munkájában fellelhető, a Zsid 4,12–13. versére utaló kétélű tőr képet. Az elemzés módszertana, szakirodalmi beágyazottsága iránymutató abban a vonatkozásban, hogy hogyan lehet modern szempontok szerint vizsgálni a puritán szövegeket, sőt közelebb hozni, érthetőbbé, befogadhatóbbá tenni azokat.

A *Lelki a-be-ce...* című, Medgyesi magyarította katekizmussal a kutatás mindedig elég mostohán bánt, az 1940-es szövegkiadásban olvasható rövid bevezető tanulmányokon kívül egyáltalán nincs róla szakirodalom. Éppen ezért öröndetes, hogy Fekete Károly ezt a munkát tette teológiai szempontú vizsgálatának tárgyává. Fekete dolgozata továbbgondolásra érdemes, különösen a katekizmus keletkezéstörténetét és forrását illetően, mert az elemzésben található kauzális összefüggések helytelen sorrendje elbizonytalanítja a szerzőt, s annak ellenére, hogy regisztrálja

a katekizmus leegyszerűsített szerkezetét és nyelvezetét, csak a mű használóinak tágabb körét, „az egyszerű, képzetlen ember”-eket azonosítja. Számomra azonban teljesen kézenfekvőnek látszik összekapcsolni a *Lelki a-be-ce* születését I. Rákóczi Ferencével, aki 1645. február 24-én látta meg a napvilágot, éppen a nyomtatás színhelyén, Gyulafehérváron. Feltételezésemet megerősíti a könyv címének részlete is: *Lelki A Be-Ce Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségessen; Kiváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Lorantfi Susannanak, approbb Tseledgyenek, hasznokra. A cseléd szóval kapcsolatosan annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a család szó alakváltozata, ami kezdetben 'háznép' jelentésben élt. (BÁRCZI Géza, Magyar szófejtő szótár, Bp., Trezor, 1998, 38.)*

Gábor Csilla írása a puritán kegyességi írások középkorba ágyazott interkonfessionális kapcsolatait kutatja, figyelemmel arra, hogy „...a folytonosságra legalább olyan mértékben szükséges figyelniük, mint az elkülönülésekre, határépítésekre.” (94.) A jeles kolozsvári kutató gondolatai remekül összekapcsolódnak Fazakas Gergely Tamás kitűnő tanulmányával, amiben az 1643-as Szenci Kertész Ábrahám-féle *Praxis pietatis*-kiadás díszcímlelapjának vizsgálata nyomán az imádság testi kifejeződéseit kísérli meg rekonstruálni. Fazakas problémafelvetése lenyűgöző és teljességgel újszerű a hazai puritanizmus-kutatásban, ráadásul gondolatmenetének következetes végigvitele, filológiai apparátusának aprólékos kidolgozottsága is mintaszerű. A közel 50 lapos írás minden részletre kiterjedő ismertetésére ehelyütt nincs lehetőség, néhány meg-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi C. évfolyam 1. szám

fontolásra érdemes javaslatot tehetünk csupán. Mindenekelőtt azt, hogy az összehasonlító vizsgálatok köréből semmiképpen sem zárhatjuk ki a *Praxis pietatis* német nyelvterületen megjelent díszcímlapos kiadásait, melyeknek egyes példányai Magyarországra is eljutottak. E vonatkozásban mindenképpen figyelemreméltó Udo STRATÄR *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall: Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert* című könyvének (Tübingen, 1987) a *Praxis*-ról szóló fejezete, illetve Edgar C. MACKENZIE *A Catalog of British Devotional and Religious Books in German Translation from the Reformation to 1750 c.* katalógusának (Berlin, 1997) 12. lapos regisztere a *Praxis* német kiadásairól.

Az egyetlen magyar és a Fazakas által három fő csoportba sorolt angol díszcímlapok vizsgálata nem mindenütt számol a technikai háttér korszerűtlenségéből, eszköztelenségéből, netán a tapasztalatlanságból származó *esetlegesség* tényezőjével. Gondolok itt a diszkontinuus olvasásmód lehetőségeit vizsgáló résznek arra a mondatára, miszerint: „A diszkontinuus olvasásmódra valamelyest ugyancsak felhív a magyar metszet is azáltal, hogy egyrészt a *Kegyes ember* kifejezés függőlegesen van írva, a kötet megdöntésével lehet csak olvasni.” (109.) Véleményem szerint a függőleges írásmódnak nincs ikonográfiai jelentősége, az anomália okozója egyszerűen csak a helyhiány. Ha összehasonlítjuk a metszet felső harmadában lévő piederstält az angol metszeteken található háromfokú lépcsősorral, melynek fokai a Hit, a Remény és a Szeretet, észrevehető a magyar piederstält térbeli aránytévesztése, ami szintén egyértelműen az *esetlegesség* számlájára írható. Abból is látszik, hogy a

függőleges írásmód nem tervezett célt valósít meg, hogy az angol metszetek alsó harmadában látható, Krisztus nevével *fügőlegesen* ellátott oltárkö felirata a magyar metszeten *vízszintes*. Meggyőződésem, hogy a helyhiány magyarázza azt a különbséget is, hogy a magyar variánsban nem az imádkozó szájából jön ki „Az töredelmes szívet Uram ne(m) utálod meg” mondat sem, hanem feliratként jelenik meg. Ezek a részletek, azt hiszem, csekélyebb jelentőségűek, mint ahogyan azt Fazakas állítja. Ettől eltekintve a cikk alapvető irodalom a *Praxis* kutatásához, és sürgetőleg jelzi egy új, modern tudományos szempontokat érvényesítő szövegkiadás fontosságát.

Szabadi István írásában, mely Medgyesi egyházkormányzati elveit boncolgatja, azt a benyomást kelti, mintha a presbitériumok felállítását sürgető írárok hatása a kortársakra kétséges lenne (154). A pataki presbitérium, melynek létezéséről már 1642-ből is van adat (ZOVÁNYI Jenő, *Miskolci Csulyak István zempléni református esperes [1629–1645] egyházlátogatási jegyzőkönyvei: Második közlemény*, TT, 1906, 391), feltehetően nem puritán kezdeményezésre jött létre, hiszen a patakiak 1655-ös tiltakozása a Medgyesi-féle átalakítás ellen ez esetben értelmetlen volna. A Medgyesi sárospataki népszerűtlenségéről szóló híreket pedig a legkevésbé sem közvetíthette Miskolci Csulyak István, aki még Medgyesi Patakra kerülése előtt, 1645-ben meghalt.

Medgyesi szerepéről a magyar tudományos műnyelv megteremtésében Bartók István ír, kiemelve módszereinek haladó és korszerű voltát. Petrőczy Éva Medgyesi műfordítási gyakorlatába enged betekintést, remélhetőleg mintegy bevezetésként a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

korábban már jelzett modern *Praxis*-kiadás elé. Fekete Csaba Petróczi Évával együtt veszi védelmébe Medgyesit a *Praxis* fordításának meghosszabbodott terjedelmét bíráló kritikus hangokkal szemben, mondván: „Más környezetben több az ismeretlen, vagy egyáltalán nem hasonlító körülmény, emiatt a fordító némi magyarázkodásra is rákényszerül, ha nem akar a kellelténél kevesebbet mondani.” (182.) Nemcsak Fekete, hanem Szabadi dolgozatának óvatos megfogalmazásai az 1650-es évek independentens vádjairól érzékelhetően kikezdi Makkai László osztályszemléletű korszakolását, amit már jócskán meghaladott az idő.

A *Praxis* utóéletével foglalkozó fejezetben elsőként Győri L. János Drégelypalánki János 1692-es *Praxis*-átdolgozását elemzi igen alaposan. A dolgozathoz kirajzolódni látszik az átszerkesztett eredeti szöveg funkcionális változása, melynek során megszabadult a retorikai kötöttségek nagy részétől, s ez vélhetően segíthette a *Praxis* népszerűségének megőrzését. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra az adatra, miszerint a 18. század közepén működött tiszadobi „szekta” tagjai a Szentírás mellett a *Praxist* olvasták összejeveleiken. (FAZEKAS Csaba, *Protestáns megújulási mozgalom és szektaügy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében = Történelmi tanulmányok*, Miskolc, 1999 [Studia Miskolcinsia, 3], 120–144.) A *Praxis* kéziratok, ronggyá olvasott példányai, melyeknek egyikét épp ebben a tanulmánykötetben írja le Fazakas Gergely és Győri L. János, szintén ezt az igen messze nyúló hatástörténeti folyamatot jelzik, sőt nemcsak a *Praxis*, hanem más populáris Medgyesi-munkák viszonylatában is, amint az Pesti Brigitta cikkéből is kitetszik. A folyamat azonban nem korlátozódik csupán

a puritán olvasóközönségre, hiszen nem szükségszerűen puritánok azok, akik a könyvet használták, s attól, hogy ezt tették, nem is váltak puritánná. Rhédey Ferenc példáját idézhetjük ezzel kapcsolatban, akiről köztudomású, hogy mindennapjainak szerves részét, sőt szervező erejét jelentette a *Praxis*-használat, ám az sem titok, hogy azonnal eltávolította udvari papját, Diószegi Bónis Mátyást, amint az a presbitériumok felállításának szükségességét kezdte ecsetelni előtte.

Hasonlóképpen nem nevezhető puritánnak Cserei Mihály sem, legfeljebb a puritán szemléletű kegyességgyakorlás hívének. Az ő *Praxis*-olvasatának lehetőségeit Tóth Zsombor vizsgálja, Cserei magánhasználatú példányának margináliáiból és grafikus jeleiből, leggyakrabban aláhúzásaiából kiindulva. Cserei olvasási aktusát nyomon követve, a tanulmányíró arra a következtetésre jut, hogy „Túl az imádság performálásán, az elmélkedésen, a kegyességet gyakorolni annyit jelent mint elsajátítani és gyakorolni azt a módot, ahogy szövegeket mint médiumokat használunk annak érdekében, hogy a tanulságok (*doctrinae*) hasznát (*usus*) úgy applikáljuk földi egzisztenciánkra, hogy üdvözülésünk bizonyosságát nyerjük el.” (228.) Tóth Zsombor látásmódjának és módszertani felkészültségének eredményeképp egy, a Fazakaséhoz hasonló, rendkívül izgalmas és tanulságos, mintaadó szöveg jött létre.

A tanulmánykötet függelékében találunk még forrásközlést és szövegeközlést is. Luffy Katalin a nagybányai levéltárban kutatva bukkant olyan adatokra, melyek Medgyesi elhalálkozásának időpontjához visznek közelebb. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy Medgyesi 1663. július 27-én már nem élt! Az ezt bizonyító dokumen-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

tumokat a kötetben közli a szerző. Mindehhez csupán annyit szeretnék hozzátenni, hogy Georg Kraus krónikája egyetlen kortársi elbeszélésként közli a Medgyesi–Lorántffy viszony megromlásának okát és a kapcsolat felbomlásának hihetőnek tűnő körülményeit, s ezt a narratívát sem nélkülözheti tovább a Medgyesi-kutatás. (Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1666*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Csíkszereda, Pro Print, 2008, 465.)

A Fekete Csaba által összeállított, Medgyesi-korabelinek megfelelő déleesti istentiszteletnek, melynek szertartásrendjét, az énekelt részek kottáját, valamint a prédikáció – Medgyesi Pál: *Ezékiás király hiti* – betűhív közlését tartalmazza a kötet, a konferencia keretében történő bemutatása

feltehetően életre szóló élménnyel gazdagította a résztvevőket.

A recenzió bevezetésében feltett kérdésre, miszerint felfrissült vagy új életre kelt-e a Medgyesi-kutatás, a tanulmánykötet tükrében azt felelhetjük, hogy nagyjából túl van a felfrissülésen, s úgy tűnik, hogy új életre kel. Számos biztató jelét találhatjuk annak, hogy a fiatal kutatógeneráció új lendületet, módszertani megújulást hozhat az újrafelfedezés örömét egyre inkább meghaladó tudományos vizsgálatokba. A kutatógenerációk együttműködésének köszönhetően a *Medgyesi redivivus* kötet a pillanatfelvétel pontosságával rögzíti a kutatás mai, s mindenképpen bizakodásra okot adó állását.

Pénzes Tiborc Szabolcs

„HIGGY, REMÉLJ, SZERESS!”

ÁNYOS PÁL VERSEI, SZÉPPRÓZAI ÍRÁSAI ÉS LEVELEI

Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket összeállította Jankovics József és Schiller Erzsébet, az utószót Jankovics József írta, Veszprém, Művészetek Háza, 2007, 286 l. (Vár Ucca Műhely Könyvek, 16).

Keresve sem „találatot” volna alkalmasabb kiadó Ányos Pál szépirodalmi munkáinak megjelentetéséhez, mint a Vár Ucca Műhely. A veszprémi vár egyetlen utcáján, alig két percnyi gyaloglásra a 17-es számtól, a ferences templom falán olvasható a pálos szerzetesi fogadalmat tett Ányosnak – a néhai piarista diákok által – állított emléktábla: EZEN EMLÉKTÁBLÁT A KEGYESTANÍTÓRENDI / FŐGYMNASIUM HAZAFIAS KEGYELETE / ÁLLITOTTA / ÁNYOS PÁLNAK / 1756–1784. / NEMZETI IRODALMUNK EGYIK LELKES / ÚTTÖRŐJÉNEK, / A FÁJDALMAS SZAVÚ KÖLTŐNEK, / A BUZGÓ PÁLOS TANÁRNAK / PORAI

FÖLÉ / 1902 MÁJUS HAVÁBAN. / LE-
GYEN HIRDETŐJE NEVÉNEK.

Az emléktábla felavatásának évében már alighanem előkészületben volt a Császár Elemér által 1907-ben kiadott, *Ányos Pál versei* címmel megjelent kötet. Ányos neve sokáig nem hullott ki az irodalmi emlékezetből: Batsányi 1798-as bécsi kiadásának, a Toldy *Handbuch*-jában megjelent verseinek, s egykori székesfehérvári tanítványának, a későbbi egri érsek Pyrker János Lászlónak köszönhetően. 19. század végi újrafelfedezése – Csaplár Benedek jóvoltából – mégis néhány valláserkölcsi és egyházi témájú művének újrakiadásával kezdődött. Császár száz évvel ezelőtti

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXXV. évfolyam LXIII. szám

kiadása a katolikus Ányos-reneszánsz által föltárt, filológiai kétségkívül nehezen „szerzősíthető” műveket nem vette figyelembe. (Köztük mindenekelőtt az 1785-ben Pesten megjelent, s feltehetőleg Ányos által szerkesztett és részben Ányos által írt *Énekek könyve, szükséges litániákkal és imádságokkal* egyes szövegeit; Császár a kihagyás okát 1912-es Ányos-monográfiájában kimerítően megindokolta.) Császár igazította helyre a legelső, Batsányi-féle gyűjtemény (1798) a cenzurális kifogásoknak és Batsányi stíluseszményének nyomait magán viselő szövegét. Császárt követik a 20. századi kiadások-összeállítások, Lőkös István 1984-es kötete és a Vár Ucca 17. negyedévkönyv 1992/4. száma. Császár azon az arcképen sem változtatott, amilyenek Batsányi és a kazinczyanus kánonképzés Ányost bemutatta. Ányos az érzékenység költői ízlésváltozását kezdeményező „fájdalmas szavú költő”, a világiasodó-laicizálódó poézis „úttörője” maradt, s nem lett belőle a magyar irodalomtörténet egyik legjelesebb vallásos költője.

Jelen kiadás, amely Jankovics József és Schiller Erzsébet munkáját dicséri, alapvetően szintén a Császár Elemér által kanonizált szövegválogatási elveket – és a szentimentális kánont – követi: egy talán nem újabb száz esztendő múltán esedékesé váló kritikai kiadás előmunkálataként is tekinthetünk a „*Higgy, remélj, szeress!*” című Ányos-kötetre. Az új kiadás tekintettel van azokra a kéziratforrásokra (a kötettervet és az Ányos-szövegeket tartalmazó *Akadémiai- és Stasics-kódexre*, az Ányos-család *levelezésére* stb.) és a közel egykorú szövegközlésekre, amelyek segítségével az írásos hagyaték keletkezéstörténetéről, utóéletéről minden eddiginél bővebb ismeretekre tehetünk szert. Az új

kiadás négy olyan verset is közöl, amelyek eddig egy Ányos-gyűjteményben sem szerepeltek. A kötet szövegkritikai igényét és következetes irodalomtörténeti nézőpontját tekintve nagyban támaszkodik az utóbbi évtizedekben öröndetesen megélnkülő Ányos-szakirodalom eredményeire, Lőkös István, Bíró Ferenc, Szajbély Mihály, Brassai Zoltán és Labádi Gergely tanulmányaira. Kétségkívül távol maradnak azonban a szerkesztők attól a feladattól – amellyel a valódi kritikai kiadásnak egyszer majd szembe kell néznie –, hogy Ányos vallásos, a 18. század végi katolicizmustól mélyen áthatott műveit is beemeljék az irodalomtörténeti Ányos-korpuszba.

Még egy kényes problémát nem vállaltak fel a szerkesztők a jelen kiadásban: a mai helyesírás szerint közlik a szövegeket – nem valamiféle nemtörődömségből, hiszen Szörényi László és Kecskés András is segítette munkájukat a modernizált szövegtextológiai igényű és hibátlan prozódiajű olvasatának elkészítésében –, sokkal inkább azért, mert egyszerre kívántak a szélesebb és a szakmai közönség számára is jól forgatható kiadványt közreadni. Filológiai indokolható is a döntés, Ányos munkáinak jelentős része idegen kézírásban, másolatokban maradt fenn, ezek alapján szinte lehetetlen is volna az elveszett autográf kéziratokat rekonstruálni; másfelől egészen Császár Elemér tudományos igényű kiadásáig alig van a fennmaradt kéziratok eredetikez hű nyomtatott közlés. Sőt, a legújabb Ányos-kötet kiadójának is megvoltak a maga szempontjai, a kötet ugyanis az előbbi kettő mellett egy harmadik elvárásnak is igyekszik megfelelni, amennyiben az Ányos-hagyatékot a szűkebb régió, Veszprém és környékének irodalmi, kultusztör-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet 1. szám

téneti örökségeként is igyekszik bemutatni. (Szerkesztői-kiadói telitalálat – és allegorikusan bizarr jelkép – a kötet illusztrációjaként közölni a Lábass Endre festőművész monumentális falképéről fennmaradt fotókat: a kép 1995-ig egy veszprémi panelház oldalfalán volt látható, amikor habszivacs hőszigetelő elemekkel az egész letakarták. A kép tehát megvan, mégsem látható. Mintha csak az Ányos-kéziratok sorsát vagy Ányos vallásos műveinek kánoni helyzetét példázná ez a jóhiszemű gondatlanság. Persze, tegyük hozzá: nem különben volt bizarr elképzelés az 1980-as évek elején egy panelház falára egy festőtől Ányos-képet rendelni.)

Ha van valami, ami a háromféle kíváncsiságot is kiszolgálja igyekvő kötetben igazán érdekes, az az amúgy rendkívül hiányosan rekonstruálható Ányos-életrajz – a műveken és hozzájuk fűzött kommentárokon keresztül megmutatkozó – rejtett elbeszélése. Szigorúan véve a vallásos műveitől elhatárolt Ányos-korpusz maga is eleve tartalmaz olyan darabokat, a kötetterveikhez készült előszavak változatait, dalait, ódáit (és anti-ódáit), verses és prózai levelezését, szépprózai kísérleteit, amelyek alkalmasak arra, hogy önmagukban vagy a hozzájuk fűzött magyarázatokban egy rekonstruálni kívánt klasszicista-szentimentális Ányos-biográfia elemeinek mutatkozhassanak. Jankovics József és Schiller Erzsébet kiadásában a biografikusan is működtethető paratextusok, a kommentárok ugyanabban a szerepben jelennek meg, mint a klasszikus irodalomtörténeti pályaképek. E tekintetben valóban Császár Elemér Ányos-kötete az új kiadás mintája, közvetetten pedig az Ányossal mindig együtt emlegetett Dayka Kazinczy-féle edíciója. Minden ennek a mozaiksze-

rűen felépített biográfiának van alárendelve. Jankovics József utószava – de csak az utószó! – hosszabban idézi például Ányos egyik lelkigyakorlaton elmondott beszédét, amely elvileg nem volna alkalmas a biografikus elbeszélés felidőzésére; ám az utószó írója éppen egy olyan részletet említ, amelynek megvolna a helye az életrajzi kontextusban is, például Ányos világi eltévelyedései felett érzett büntudatának motívumaként. Úgy tűnik azonban, mintha továbbra sem volna szakmai egyetértés abban, hogy a vallásos tárgyú Ányos-művek, az egyházi beszédek vagy az énekeskönyv beilleszthetők-e egy rekonstruálható pályaképbe. Hogy a szerkesztők amúgy nem érzéketlenek ez iránt a kérdés iránt, azt a kötet címválasztása, a *hit-reményszeretet* hármasszó felidézése is indokolja, hiszen az érzékenységi irodalmának egykorú olvasói számára a hármasszó felidézése nemcsak szakrális, de profán, a személyes sorsot is érintő vonatkozásai is voltak; és lehetnek ilyen vonatkozásai a mai olvasók számára is.

Ez a kötetből kiolvasható látens Ányos-életrajz nem szigorúan végigvitt narratíva – a mai filológus gyakran ózdkodik is az életrajz műfajától –, sokkal inkább mozaikszerű, s ebben a fragmentáltságában igazán autentikus. A kötetben közölt Ányos-versek és -levelek – a kritikai kiadások elveivel igazodó – kronologikus sorrendje eleve egy kihagyásos technikával készült sorozat képzetét kelti, s a kötetvégi jegyzetek csak erősítik ezt a hatást. A versekhez fűzött tárgyias kommentárok e tekintetben elsősorban a költő személyes, belső életének mozzanatait emelik ki, a boldogtalanság, a vívódások, a betegségek és a rejtélyes és korai halál feltételezett nyomait az egyes versekben; különö-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

sen az antológiák kedvelt darabjaiban, az *Egy boldogtalannak panasza...*, az *Egy terhes álomtalan éjjelemkor*, az *Egy sóhajlás*, az *Érzékeny gondolatok*, az *Érzékeny levelek* stb. címűekben. Az episztolákhoz és a misszilis magánlevelekhez – amelyek visszatérő motívuma a „barátság” ma már értetlenkedve csodált érzelmi hőfoka – fűzött jegyzetek főleg Ányos emberi kapcsolatainak hálózatát igyekeznek végigpásztázni és feltételezésekkel kiegészítve, vagy azokat kétségbe vonva történetszerűvé tenni.

Az Ányos-kiadásokból javarészt hiányzó vallásos, katolicista Ányos-kép és az érzékeny Ányos-kép mellett voltaképpen létezik a klasszicista Ányos is: a kötetben paratextuálisan ez az utószót megelőző névmagyarázatokban jelenik meg. Ennek a klasszicista költő-imázsnak is vannak életrajzi vonatkozásai, itt azonban általában nem az *én* belső történései, hanem a heroikus mintákhoz való igazodás, vagy a mintáknak való megfelelés elégtelensége miatti fájdalom az alaptéma. Hogy persze az életrajzi-elbeszélői mikroelemeknek a kötet kísérszövegeibe való beépítése mennyire új koncepció vagy mennyire átvétele valami korábbi Ányos-képhez kapcsolható narratívának, azt nehéz eldönteni. Be kell ismernem, a jegyzeteket egyvégtében olvastam végig, ha nem így tettem volna, talán föl sem tűnik a kommentárok sajátos, életrajzot imitáló jellege.

A jegyzetek – talán éppen azért, mert a sajtó alá rendezők nem ragaszkodnak szigorúan a kritikai kommentárok „műfajához” – helyenként sajnos nem teszik egyértelművé, milyen viszonyban állnak a régi Ányos-kiadások kommentárjaival. Az új kötettől elvárható lenne, hogy ne kevesebbet tudjunk meg belőle, mint a korábbi kiadásokból: ez az indokolatlan szükséza-

vúság, elhallgatás ugyanis egyáltalán nem illik a jegyzetek készítőinek körültekintő, részletekbe menő közlésmódjához, lenyűgöző anyagismeretéhez. Amikor például a *Penelope Ulisszesnek* című vers kapcsán Jankovics József és Schiller Erzsébet jegyzete így fogalmaz: „A fáma szerint Ányos nyolc Ovidius-heroidát magyarított, de csak ez az egy ismeretes, és a többi hetet nem látta az sem, akitől a hír származott” (178–179), joggal vethető fel, vajon miért hivatkozik a kiadás a „szóbeszédre”, ahelyett, hogy az áttételesen azonosítható forrásokat is megjelölné. Császárnál erről a versről szó szerint az alábbi mondatok olvashatók: „A címhez BATSÁNYI a következő jegyzetet csatolta: »Fordította-e Ányos Ovidiusnak más efféle leveleit, nem-e, nem tudom bizonyosan; én az egynél többet nem láttam. Egy érdemes barátja azt írja, hogy Á. *nyolczat* fordított, de amelyeket ő sem látott.«” (246.)

A mitológiai névmagyarázatoknál is tapasztalható néhol a filológiai szigorúság hiánya. Az olvasó a magyarázatokban a Pecz-féle *Ókori lexikon* mondatait látja viszont, például a *Tomiris/Tomyris* névmagyarázatnál (*Ókori lexikon*: „a ki Herodotus szerint az idősebb Cyrust legyőzte, megölte és levágott fejét egy vérrel megtöltött edénybe mártotta, azt mondván: »Most eleget ihatsz abból, ami után szomjúhoztál.«” [II/2, 1072]; Ányos-kötet: „aki Kürosz perzsa királyt legyőzte és megölte, levágott fejét egy vérrel megtöltött edénybe mártotta, mondván...” stb.), s a névmagyarázatok írója közben egy apróbb hibát is vét: míg a Pecz-lexikon Pozder Károly „gymn. igazgató” által jegyzett szócikkében Tomyris a masszagéták *királynője*, addig az Ányos-kötetben a jegyzetíró szerint a *királya* (267).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008. évfolyam 1. szám

A sokféle igénynek megfelelni óhajtó kötetet alighanem a leendő filológusok, az egyetemisták fogják a legnagyobb haszonnal forgatni. Elismerés a sajtó alá rendezőknek: nem kis szolgálatot tettek az irodalomtörténetnek, a felvilágosodás-kurzusok hallgatóinak, különösen a veszprémieknek.

Az utószót egy igazi *Ányos-kritikai* iránti jámbor szándék zárja; Jankovics József Tandori sorát veszi kölcsön, éltetni ezt a reményt: „Isten hozzon mindig, Ányos Pál.”

Hermann Zoltán

KAPPANYOS ANDRÁS: TÁNC AZ ÉLEN. ÖTLETEK AZ AVANTGÁRDRÓL
Budapest, Balassi, 2008, 270 l. (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok: Új sorozat, 11).

Az a megfigyelés, miszerint az avantgárról mind a mai napig nem áll rendelkezésünkre viszonyítási alapként funkcionáló összefoglaló munka, nyilvánvalóan nem függetleníthető az anyagnak, vagyis magának az avantgárdnak a természetétől sem. Pontosabban talán attól a bizonytalanságtól, amely részint magát az avantgárd fogalmát, részint pedig (a hagyományosan, vagy éppen a hagyománytól eltérően) az avantgárd fogalma alá sorolt szövegek kategorizálhatóságát érinti, és amely az újabb és újabb definíciós kísérletek eredményeképpen nemhogy világosabbá válna, inkább elmélyülni látszik. A fogalom tisztázásának, rögzítésének megújuló igénye, majd e rögzíthetetlenség beismerése (és természetesen az erre történő folyamatos reflexió) egyfelől olyan bonyolult utaláshálót hozott létre, amely a „céhen kívüliek” számára gyakran hozzáférhetetlennek bizonyul, másfelől olyan túlzott leegyszerűsítő megoldásokhoz vezetett, amelyek megaláztatnak az egyes avantgárd irányzatok pusztá megnevezésével, rosszabb esetben öncélú osztályozásával.

Kappanyos András új könyve már alcímében is utal ezekre a bizonytalanságokra: az *Ötletek* alcím ugyanis jó előre igyek-

szik elhárítani a végleges rögzítés igényét; a könyv bevezetőjének első mondatában pedig egyenesen két későbbi kötet (egy a magyar avantgárról szóló kritikatörténeti monográfia, valamint egy a nemzetközi dadaizmusról szóló ismeretterjesztő kismonográfia) elméleti megalapozásában határozza meg saját feladatát. Hogy a kötet szerkezetét – a fentiek belátásával, és azokra folyamatosan reflektálva – mégiscsak valamiféle rendszerező igény irányítja, jól példázzák a logikusan egymásra épülő fejezetcímek: *Meghatározások, Elméletek, Történetek, Alkalmazások*; ez a rendszer azonban – a többes számú alakokból is láthatóan – lemond a kizárólagosságról.

Egy rendszerező igényű szöveg természetesen a meghatározásokból indul ki – ez a recenzió is elsősorban erre, vagyis *Az avantgárd mint a történelmi szemlélet provokációja* című, nagy ívű bevezető tanulmányra igyekszik fókuszálni, annál is inkább, mivel a teljes kötet végső soron ezen definíciók igazolására tett kísérletként olvasható. Kappanyos úgy látja, bármilyen tudományos értékű történelmi leírás kettős szempontrendszerrel kell hogy alkalmazzon: kauzális és morfológiai logikát.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet 1. szám

Jelentős probléma azonban, hogy míg a történeti illetve alaktani megfigyelések általában igénylik és kiegészítik egymást, az avantgárd esetében gyakran összekeverednek, sőt függetlenednek egymástól: „Nemcsak az nem egyértelmű, hogy mi tartozik e fogalom hatókörébe, hanem az sem, hogy milyen alapon: történeti vagy morfológiai jegyek alapján társítjuk valamely jelenséghez az avantgárd jelzőt” (13). A történetiséghez való viszony a múlttal való szakítás igényéből adódóan, a morfológiával való a morfológiai képletek heterogeneitásából adódóan paradox, ám az avantgárd vizsgálatok számos más paradoxonnal is számolnunk kell. Ilyen a „sikeresség paradoxona” (az tekinthető-e sikernek, hogy az önmagát a rendszeren kívülként meghatározó „irányzat” mégis bekerül a rendszerbe, vagy az, ha kívül marad azon), a „történeti legitimitáció paradoxona” (az újítás mint önérték, másfelől ezen értékrend történeti gyökerei), valamint a „polgárpukkasztás paradoxona” (ha a fogyasztó számára – éppen az avantgárd nyomán – a radikalizmus válik értékkelé, a provokatív alkotás valójában már senkit sem provokál). Kappanyos érvelése szerint az avantgárd történeti leírása során folyamatosan reflektálnunk kell ezekre a paradoxonokra, lényegében arra, hogy „az avantgárd történésszének [...] a tudatos és szándékolt történetietlenség történetét kell megírnia” (14–15). Ennek következményeként Kappanyos szövege első lépésben (stabil központi érték hiányában) lemond a cél- és fejlődéselvű modellekről; majd a pozitivistá, mechanikus, ciklikus történeti modellek tarthatatlansága mellett érvel: a pozitivistá módszer annyira tág definíciót kell hogy adjon, amely már semmilyen specifikus jegyet nem mutat meg, a me-

chanikus fejlődéselv éppen a túlságosan széttartó morfológiából következően nem igazolható, a ciklikus „örök avantgárd” fölfogás pedig újfent a jelenségek 20. századi egyediségét kénytelen szem elől téveszteni. A tanulmány végül Calinescu definíciójának egy (alapvetően) módosított változatát kínálja megoldásként: „A modernség fő jellemzője ez a jövőre fixált állapot, s ennek változata az avantgárd, ahol a hangsúly a múlttól való elszakadásra, a múlt eltörlésére helyeződik át, miközben elfeledkeznek a cserébe kínált jövő meghatározásáról. Ebben az értelemben lesz tehát az avantgárd a tagadás művésze.” (20.) Kappanyos értelmezésében az avantgárd egy új művészi formák és eszközök bevezetési vonalaként értett alakulástörténeti folyamat eredménye, amely azonban – és itt módosítja a szerző Calinescu modelljét – egy rendkívüli történeti helyzetben, nevezetesen az I. világháború idején jött létre. A tisztítóúzként lecsapó háború ebben a fölfogásban annak lehetőségét rejti, hogy a múltat – akár a szó legszorosabb értelmében is – lehetséges eltörlőni: „A »művészeti forradalmak« éppúgy nem mehettek volna végbe a háború nélkül, mint a kor társadalmi forradalmi. A háború, az általa előidézett káosz, vákuum, »mélypont« révén megteremtette azt a teret, ahol ezek a mozgalmak megerősödtek és felszínre vergődtek (egyszerűen azáltal, hogy szétzilálta, demoralizálta a fennálló elitet és értékrendjét), másfelől pedig szimbolikus végítéletnek mutatkozott, amely után létrejöhet az Ezeréves Birodalom.” (21.) A fenti, mindenestre megfontolandó *történeti* definíciós javaslat (hogy tehát az avantgárd az esztétikai modernségből elsősorban a háború tapasztalatának hatására kivált – radi-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 1. szám

kalizálódott – önálló kulturális képződmény) megítélésére ez a recenzió persze nem vállalkozhat.

Legalább ennyire izgalmasak azonban Kappanyosnak az avantgárd későbbi „irányzatai” köré szerveződött, elsősorban, de nem kizárólag a *morfológiára* vonatkozó kérdései is. A szerző Peter Bürgerrel idézve arra kérdez rá, milyen körülmények között folytatható (talán beszédes képzelettel élve) az avantgárd hagyomány. Bürger szerint a neoavantgárd, azáltal, hogy intézményesítette az intézményrendszer lebontására tett kísérleteket, olyan önellenmondásba került, amely eleve kizárja a folytathatóságot. Kappanyos azonban úgy véli, még ha igaz is, hogy a végpont elérése ebben az esetben a processzus kudarca, az esemény korántsem önfelszámoló: „az avantgárd művészek által meghódított médiumok, eljárások vitathatatlanul velünk élnek, éppúgy, mint az új médiumok és eljárások felkutatásának igénye” (29). Persze jogosan vethető fel az a kérdés, mik is voltaképpen ezek az eljárások. A morfológiai leírás kudarcát belátva, Kappanyos azt a lehetőséget veti föl, hogy az eljárásokat néhány jellemző intenciótípusra visszavezetve tipologizálja: „A gondolatmenetünk alapjául szolgáló norma abban ragadható meg, hogy a művészeti alkotás és az élet, a valóság között reprezentatív viszony áll fenn. Az avantgárd általános, átfogó jellemzőjének tekintjük, hogy szembefordul ezzel a normával. Ennek lehetőségei három csoportba sorolhatók: 1. a művészi tevékenységet teljesen függetleníteni a valóságtól [absztrakció – M. M.]; 2. a művészet lehetőségeit közvetlenül a (társadalmi) valóság megváltoztatására fordítani [aktivizmus – M. M.]; 3. aláásni a művészet intézményrendszerét,

hogy végül művészet és valóság közötti különbség megszűnjék [antiművészet – M. M.]” (30).

Az *Elméletek* fejezet végső soron ezen előfeltevések kifejtéseként olvasható: a *Bővített retorika* című tanulmány például abból a nagyon is nyilvánvaló megfigyelésből indul ki, hogy minden normaszegés igényli a norma meglétét, mozgása tehát kettős (és önellenmondásoktól sem mentes): a norma megszegéséhez először deklarálnia kell magát a normát. Kappanyos azon közbevetése, miszerint „főként azért [szükséges túllépni ezen a paradoxonon], mert az avantgárdnak mint önálló történeti tényezőnek és mint remekművek képzésére alkalmas közegnek az eltörlését hozhatja magával” (38), kétségkívül logikus, pragmatikus, ám korántsem megnyugtató megoldás.

Annál is kevésbé, mert ezt a lépést maga az értelmező sem kerülheti ki, a normaszegések osztályozásához mindenképp a normát kell meghatározni. A „hagyományosnak nevezett költészet normájának”, a „deviáció nulla fokának” megállapítása, a „normatív költemény” feltételezése azonban, amint arra a Kappanyos-szöveg is utal, pusztán elméleti absztrakció lehet, s mint ilyen lényegében egy interpretációtól, kortól és tértől független entitásként válik meghatározhatóvá, ami nagyban megnehezíthet bármiféle összehasonlítást. A „normatív költeményről” tett – éppen az absztrakció következtében gyakorlatban nem igazolható – megállapítások (az akusztikai, vizuális és nyelvi rendezettség konvergál, a jelentést a verbális rendezettség hordozza stb.), majd az attól való eltérések meghatározásai (logikai, szemantikai, szintaktikai, morfológiai) pedig, miközben a kötet elemző fejezeteiben kétségkívül jól funk-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008. évfolyam 10. szám

cionálnak, akár bizonytalanná is tehetik a Kappanyos által meggyőző alapossggal fölállított „deviancia-tipológiát.”

A vállaltan formalista eljárás korlátai azonban nem sok nyomot hagynak az értelmezéseken. Kappanyos elemző nyelve – amint azt megszokhattuk – lendületes, dinamikus, jól követhető, annak ellenére és éppen azért, mert nem akarja függetleníteni magát témájától: az *Egy dada pillanat* című képelemzés az elemző nyelvtől való eltérésben, a *Hogyan kellene megírni a dadaizmus történetét* – lévén pályázati

beadvány – formailag, *A harmadik Vörösmarty* pedig témáját tekintve olvasható határsértésként.

Kappanyos definíciós, tipológiai javaslatairól csak a későbbi recepció dönthet, azt azonban sejtethetjük, hogy az elméletközpontú, mégis követhető és legfőképpen problémaérzékeny olvasatok Adyól József Attilán át Déryig, Tandoriig és Hajasig a hazai avantgárd-szakirodalom fontos darabjává teszik Kappanyos András könyvét.

Mészáros Márton

KÁLMÁN C. GYÖRGY: ÉLHARCOK ÉS ARCÉLEK.

A KORAI MAGYAR AVANTGÁRD KÖLTÉSZET ÉS A KÁNON

Budapest, Balassi, 2008, 296 l. (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok: Új sorozat, 10).

Az avantgárd művészet (művészetek) irodalomtörténeti besorolása, tehát más, korábbi vagy kortárs irányoktól való elkülönítése, szerepének meghatározása, illetve a fogalom szabatos definíciója, valamint az egyes irányzatok, eszmék, filozófiák, programok (és ezek közvetett vagy közvetlen, szándékos vagy szándéktalan társadalmi, politikai szerepének) kanonizációja szinte lehetetlen feladatnak tűnik – lassanként száz esztendeje. A kísérletek, amelyeknek célja, hogy megfelelő képet rajzoljanak a huszadik század egyesek által magasztalt, mások által visszautasított, sőt gyűlölt jelenségéről, legtöbb esetben meg hiúsulnak, ugyanis minden eredmény újabbnál újabb kérdéseket és problémákat vet fel, míg a pontosnak hitt körvonalak lassanként összemosódnak. Az avantgárdot sem kerülheti el a meghatározhatatlanság és a „parttalanná” válás fenyegetése, jóllehet nem minden izmus volt a káosz és destrukció híve.

Az irodalomelmélet különböző stratégiai és módszerei bizonyára kapaszkodókat nyújtanak a kísérletezők számára, ám egyben lehetetlenné is teszik a kizárólagos megfogalmazásokat, éppen különbözőségük okán. Erre figyelmeztet Kálmán C. György tanulmánykötete, amely csupa (ismételten) különböző, legtöbb esetben irodalomelméleti természetű, általános, nem csak az avantgárdot érintő problémák felvetéséből áll, legfőbb jellemzője pedig, hogy a válaszokkal (többször kimondottan) adós marad. Az „egyszerűnek tetsző irodalomtörténeti kérdések” csupán „kiindulásként szolgálnak, a könyv nem elsősorban ezeket kívánja megválaszolni – hanem szembeesíteni kívánja ezeket a teoretikus problémákkal” (8). Ezek között talán az egyik legfontosabb, hogy az avantgárd már saját korában is „idegen test” (151) volt az adott társadalmi, kulturális, művészeti és irodalmi szerkezetben, befogadása (akkor még talán érthető mó-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 1. szám

don) nehéznek, illetőleg egyenesen lehetetlennek tűnt. Idegenségében mindvégig különálló maradt – a huszadik század eleje óta. Ezért válhat érdekessé Kálmán C. szerint, az avantgárd szövegek ugyanis „nem pusztán meglétük és/vagy elfeledettségük miatt számíthatnak a mai értelmező érdeklődésére, hanem mert másságuk, különbözőségük (és így szembenállásuk, felforgató jellegük) maradandó maradt” (282). Mindenkori megjelenítéseit (mindvégig – a múlt század folyamán) az idegenség fenntartásának elve, az állandó szembenállás vezette.

Már elnevezésében is jelen van a harc motívuma, illetve azon harcosok csoportja („előőrs”), akik az ellenség megjelenésének (feltételezett) irányába tekintenek. Ők tehát a hadsereg élén járó bátor hősök, akik várják a csatát, az összetűzést. Ezzel a fogalommal játszik el a tanulmánykötet szerzője „csonka” chiasmusában (*Élharcok és arcélek* – abba, némi módosítással), amennyiben az első összetett szó („élharc”) az avantgárd szerzők önelnevezésére utal – mivel az avantgárd művész élharcos, elővéd, tehát „élharcot művel”. A második összetett szó lehetne akár „harcél” (hogyha volna így értelme). „Megcsonkítva” viszont („arcél”) kifejezi azt a harcost, aki az elővédben küzd, a jövőbe tekint, s mindig harcra kész: dinamikus, meghatározó alakja az avantgárdnak. S itt tárulkozik fel Kálmán C. felvetéseinek máig megválaszolatlan, ám mindenképpen a magyarországi avantgárd mibenlétét érintő, elgondolkodtató és kissé elszomorító problémája, amely az „arcélek” személyét és irodalomtörténeti jelentőségét érinti: „erős külföldi hatások eredményeképpen egyedül Kassák nevéhez köthető az avantgárd mozgalom elindítása hazánkban”

(14). Senki másához: Kassák nevezhető meg úgy, mint a „történet” kulcsszereplője, a „vezér”, a kizárólagos irányító. Az irodalomtörténész megpróbálja kissé átrajzolni a sokoldalú művésztől megkonstruált képet, amennyiben olyan költőkkel hasonlítja össze, akiket esztétikai szempontból többre tart a hivatalosnak mondható kánon, s akiket évtizedek óta a magyar líra élvonalába sorolnak: „akik Kassák költészetét esztétikai értelemben vizsgálták fölül és értékelték (fel) újra, talán azok is elismerik, hogy mégsem akkora költő, mint mondjuk Ady vagy József Attila” (18). Nem versenyezhet velük (bár sajnálatos módon az argumentáció egyetlen érve az, hogy az összehasonlítás esztétikai szempontú). Viszont versengésre egyáltalán nincs szükség, hiszen Kassákot nem alkotóként tartja számon a szerző, hanem „magatartás-újraalkotóként”, aki „valami egészen újszerűt” hozott létre: „nem annyira a szűk értelemben vett irodalom lett az ő terepe (vagyis nem annyira a szövegek), hanem az intézmények létrehozása és működtetésük új formája volt egyedülálló” (21).

A végeredmény Kálmán C. szerint sem egyértelmű. A magyarországi avantgárd hivatalosan elismert, ám (a múltban, jelenben és valószínűleg a jövőben is) háttérbe szorított vezetője kiemelhető a „legnagyobbakként” kanonizált szerzőkkel szembeni esélytelen küzdelemből. Mégis megőrizheti, immáron sértetlenül – sőt, sérthetetlenül – azt a pozíciót, amelyet egyébként önmaga számára jelölt ki annak idején: „Kassáknak pedig mint a mozgalom megteremtőjének és irányítójának a rendszerben betöltött szerepe válik fontossá – és ehhez édeskevés köze van művei esztétikai értékének” (24). Mert amennyiben ezen utolsó szempont alapján kerül sor a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

vizsgálatra, az ifjúkorukban az izmusok gyökereiből táplálkozó írók közül szinte csak azok léphettek be a nemzeti panteon fényesebb köreibe, akik később elszakadtak az izmusoktól (például Déry Tibor, Illyés Gyula, Vas István). Azon szerzők, akik (ugyan nem mindvégig, de tovább) kitartottak a mester mellett a magyar avantgárd első korszakában – majd később elhallgattak (tehát nem folytatták az alkotást más utakon): „nem vagy alig váltak az irodalomtörténeti tudat részeivé” (25). Úgy tűnik, azok tudtak csak érvényesülni az irodalmi életben, akik kiléptek a „vezér” (bűv)köréből, (hold)udvarából. Viszont sokuknak az is megadatott, hogy a mester fölött tündököljenek, ha már elhagyták irányítójukat, és nem követték az általa kijelölt utat: „Kassák nemcsak magányos óriásként ábrázoltatik, de mint amolyan színfolt vagy érdekesség, implicit módon alá is értékelődik” (uo.). Ezzel szemben – abban a diskurzusból, amit ő maga alkotott meg, s amelynek ellenőrzőjévé, koordinátorává és etalonjává vált (tette meg magát) – teljhatalmú úr volt. Metonimikus úton változott neve az avantgárd emblémájává, sőt, ő maga lett az avantgárd: „személyiségjegyei többé-kevésbé megfeleltethetők (már amennyiben egy ilyen megfeleltetés legitím) az egész avantgárd mozgalom törekvéseinek” (261). S mint vezető, elképzelhető, hogy nem ő alakult olyanná, amilyen az avantgárd, hanem az általa kormányzott avantgárd lett olyan, amilyen Kassák Lajos, sőt, egygőz váltak, s így az „egyszemélyes” magyar avantgárd hipotézise akár elfogadható is lehet.

Kálmán C. szerint érdemes néhány szerzőt megvizsgálni a posztmodern nézőpontja által kínált lehetőségek tárházát felhasználva, s hogyha a kánonon nem is

lehet változtatni, mindenképpen érdemes némileg változatosabbá tenni azt, hogy az „egyszemélyes” magyar avantgárd szemlélete némileg módosulhasson. Két alkotóval foglalkozik bővebben: Újvári Erzsivel (Kassák húgával) és György Mátyással. A kialakult kép ugyan érdekes, mégsem hordozza magában a kánon átalakíthatóságának ígéretét és ígérését, mert bármerre is kutakodjon, mindenütt a mesterbe botlik. Újvári Erzsi a „legszorosabb szövetséges” volt, a kishűg, akinek Kassák speciális szerepet szánt: ő a „fiatal lány”, a „nem hivatásos”, de „önképző” költő (41–42). Ráadásul egyáltalán nem kiemelkedő, sokkal inkább „tipikus” figura, akinek a költeményei ugyan eltérnek a testvér munkáitól, ám ezek „érdekes”, de „nem jelentős művek” (48). Csupán azért válhat vizsgálat tárgyává Kálmán C. szerint is, mert „jellemző” – az avantgárd szemlélet megtestesítője –, szövegeiben pedig „vannak jó sorok, jó verskezdetek, jó szókapcsolatok” (49). György Mátyás írásaival már sokkal többet foglalkozik, mivel azok egyáltalán nem tipikusak vagy jellemzőek, sőt, számtalan egyedi vonás tárul fel bennük. Egy újszerű „ősnyelvet” (86) kíván megalkotni – az esszéiben is, a „primitív költészet misztikumát” (63) kapcsolva össze a belső beszéddel. Néhány esetben mintha Nagy László költészetét előlegezné meg. Útja eltért a kassákitól, így nem érvényesülhetett. „Györgynek nem sok esélye volt – nem is a kanonizálódásra, de egyáltalán: az ismertté válásra sem [...] az avantgárd mozgalmának vezetője, kiadója, ideológusa, irányítója, szervezője minden kétséget kizáróan Kassák volt, őt fogadta el – és tekintette képviselőnek – a kortárs irodalmi mező; vele szemben képviselni az avantgárdot nemigen lehetett esély” (89).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 1. szám

De úgy tűnik, az elemző Kálmán C. sem képes megszabadulni a mester varázsától: folyton visszatér hozzá, Kassák lesz az állandó összehasonlítási alap – róla ír kritikát Kálmán C. György, és az ő Babits-csal folytatott vitájához szól hozzá. A Kassák-sztereotípiáiban tarthatatlan: „Még Kassák húga sem Kassák-utánzó, hát még a többiek” (31) – ám a vezért mégsem lehetett megkerülni. Mintha épp Kassák volna az egyetlen biztos igazodási pont Kálmán C. György tanulmányainak elméleti világában, ahol egyébként minden változó, és minden egyes elemet meg lehet vizsgálni számtalan nézőpontból, s egy mikrotényező, értelmezés megváltozása az egész feltételezett rendszer átalakulását vonja magával. Nincsen egyetlen, „nagy” irodalomtörténet, de vannak lehetséges történetek: változatok. Tanulságos „tanmesében” (97) értekezik a fordítás elméletéről, s Karinthy általánosan értelmezhető példáját az avantgárd szerzők fordítási kísérleteinek, szándékos vagy szándékátlan tévedéseinek és koncepcióinak ismertetésénél alkalmazza speciális témájára. Nyitva hagyja Ady Endre szerepének problémakörét az avantgárd előzményeire fókuszálva: „Az Ady-értés (vagy -újra-értelmezés) és az avantgárd sorsa amúgy is mintha összekapcsolódna” (181). A kánon „fogalmairól” (216) szól, nem fogad el egyetlen értelmezést, sőt, az értelmezést és irodalomtörténetet egyértelműen művészetnek, elbeszélésnek tartja: „Csakhogy jó okunk van azt hinni, hogy amikor az irodalomtörténeteket (vagy más történeteket) történeteknek tekintjük, akkor ez jóval több (vagy más), mint metafora, s hogy ezek a történetek valóban elemezhetők elbeszélésekként, éspedig meglehetősen váratlan és érdekes módokon” (188). Ady

kanonikus szerepét összetett mivoltában láttatja, mivel a nagy költő „az avantgárd kánonnak (ha talán nem is központi, de) része, ahogyan (központi) része a Nyugat kánonjának; csakhogy mást jelent a két csoportosulás számára” (263). Ám az avantgárd és a Nyugat viszonya sem egyértelmű (illetve nem a megszokott és oktatott beállítottság, miszerint a Nyugat szerzői képtelenek voltak elviselni az újszerű törekvéseket) Kálmán C. értelmezői világában: „Kassákék sokkal inkább csoportként működtek” (242) – szemben a generációs elv alapján építkező, befogadó Nyugattal.

Rendkívül változatos jelenségeként írja le az avantgárdot, ahol az újdonság dinamikus igénye egyértelműen összefügg a rögzítő önmeghatározás vágyával. Ilyen kétarcú vonás még az izmusok általi besorolás, amelyet így fogalmaz meg: „az avantgárdot az »izmusok« néven számon tartott irányzatok összességéként fogjuk fel” (139). Ennek viszont ellene mond az a tény, hogy Kassák „izmustörténeti” munkájának (*Az izmusok története*) magyar fejezeteit nem az izmusok, hanem saját folyóiratainak címei alapján tagolja. Ráadásul őt magát is rendkívül nehéz elhelyezni bármelyik izmusban, nem véletlen talán a kassákizmus kissé egyszerűsítő elnevezése. Úgy látszik, hogy az irodalomelmélet általános, szabatos meghatározást elősegítő módszerei Kálmán C. György könyvében szándékoltan mondanak csődöt, a rögzítés egyetlen ponton bizonyul mozdíthatatlannak, mégpedig ott, ahol eredetileg módosítani kívánt bizonyos fokig, s ez Kassák Lajosnak az avantgárd történetében betöltött, és – úgy tűnik – mindörökké megváltoztathatatlan központi szerepe.

Suhajda Péter